

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

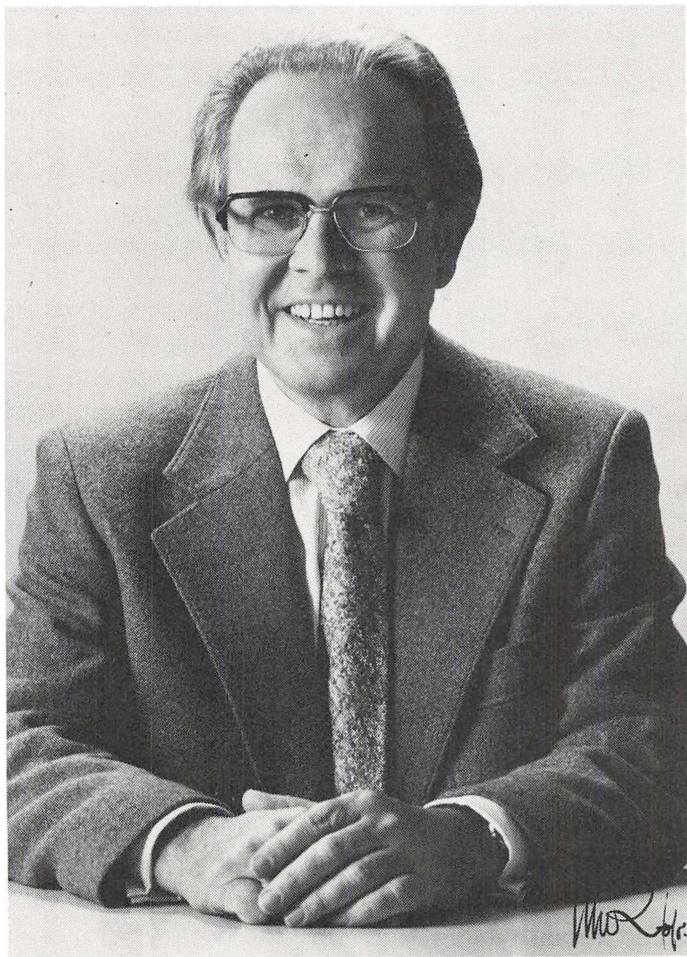
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FESTSKRIFT
TIL
KRISTOF GLAMANN

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG

Festskrift til Kristof Glamann

Fringsmann

FESTSKRIFT
TIL
KRISTOF GLAMANN

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG

FESTSKRIFT TIL KRISTOF GLAMANN
Redaktion: Ole Feldbæk og Niels Thomsen

Trykt med støtte fra
POLITIKENS FOND og
TUBORGFONDET

© Odense Universitetsforlag 1983
Sat med 11/13 Baskerville af Syfoma Sats, Svendborg
Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a/s
Indbinding: J. P. Møllers Bogbinderi, Haderslev
Tegninger: Inger Bjerg Poulsen
ISBN 87 7492 435 4

Indhold

Forord	VII
Tabula Gratulatoria	XI
ARTUR ATTMAN: Ädelmetallens roll i världshandeln mellan Väst och Öst 1000–1800	1
VAGN DYBDAHL: Historisk fællesforskning. Kollegialt samarbejde – fællesopgaver – forskningsrådsinitiativer ..	19
OLE FELDBÆK: Historikeren og tiden. Eller: Hvad var klokken den 2. april 1801?	33
SVEND ERIK GREEN-PEDERSEN: Dansk-vestindisk slavehandel og dens ophævelse. Konklusioner efter udenlandske arkiv- og biblioteksstudier	51
LARS HERLITZ: Köpmän och jesuiter. Om Thomas Muns handelsbalans	71
BENEDICTE HJEJLE: Kipling, Britisk Indien og Mowglihistorierne	87
RIITTA HJERPPE: Finland in the European Economy 1860–1980	115
FRITZ HODNE: Schumpeter, innovasjoner og vekstbransjers rolle for den økonomiske vekst. Noe om teorier og erfaringer i Norge 1830–1980	129
OVE HORNBY og CARL-AXEL NILSSON: Den danske tankskibsflåde	149
HANS CHR. JOHANSEN: Østersøområdet forsyning med amerikanske varer i det 18. århundrede	169
OLE JUSTESEN: Henrich Richter. En afro-europæisk mellemandler og foretager i de danske etableringer på Guldkysten i det 19. århundrede	187
EINO JUTIKKALA: Spridningsmönstren hos smittkopporna under andra hälften av 1700-talet i Finland	213

VI

LENNART JÖRBERG: Teknikspridning och industriell förändring i Sverige under 1800-talet	235
OLE LANGE: Journalistik og kildekritik – eller løgn og latin. Kætterske – og ganske uvidenskabelige – betragtninger over en métier, hvor andenhåndskilder undertiden er bedst...	249
ERIK HELMER PEDERSEN: Romantik og politik. Til de agrare bevægelsers historie	263
ERLING LADEWIG PETERSEN: Skandinavien og de europæiske kapitalmarkeder 1550–1650	287
NIELS STEENSGAARD: Undervejs til et overblik. Nogle betragtninger over den sidste menneskealders studier i asiatisk handelshistorie	301
ERNST SÖDERLUND: Affärsbankerna och den ekonomiska utvecklingen i Sverige från 1830– till 1930–talet	315
BIRGIT NÜCHEL THOMSEN: Trustlovsforslaget af 1919. En analyse af den politiske beslutningsproces	335
NIELS THOMSEN: På sporet af foretagerne i dansk dagspresses udvikling	359
STEIN TVEITE: Norsk tørst	383
RICHARD WILLERSLEV: Beboelsestætheden i København omkring år 1800	395
Kristof Glamanns bibliografi: Ved KIRSTEN GLAMANN	411

Forord

Med denne bog hylder en kreds af medarbejdere, elever og venner Kristof Glamann på 60-årsdagen. Som allerede Kirsten Glamanns bibliografi her vil vise det, afspejler de 22 afhandlinger kun en del af hans virksomhed: Bidragene kommer kun fra skandinaver og kun fra økonomiske historikere, mens genstanden for vor hyldest efter danske forhold og dansk akademisk tradition er nået usædvanlig vidt omkring.

Uden at miste sit naturlige, hjemmegroede og lidet ekspansive væsen har han stedse kunnet trække på uanede evner og egenskaber af overraskende spændvidde. Ikke for ingenting har den fynske fiskerbys Aladdin altid følt sig fascineret af Orientens kulturer – de foruroligende modsætninger mellem spontan varme og koldt klarsyn, mellem myreflid og royal dovenskab, mellem venlig beskedenhed og ophøjet embedsværdighed. En mand med få kanter men mange sider. Forsøg med enkle generalisationer vil sikkert spille festtalere slemme puds på denne højtidsdag.

Fra de unge år har Glamann præsteret gedigne arbejder inden for dansk industri- og erhvervshistorie – om tobaksfabrikanter og håndbrygget øl, om 1700-tallets sære priser og uforgribelige nationaløkonomi. Men samtidig satte han væsentlige spor i udforskningen af den vide verdens handels- og pengeforhold i nyere tid – begyndende med disputatsen, den nu klassiske »Dutch-Asiatic Trade« (1958) og videreført med de autoritative systembeskrivelser i fælleseuropæiske oversigtsværker fra Cambridge og Fontana (1971, 1977). I striber af anmeldelser, essays og mindre oversigter har han mestret endnu flere af fagets sværere greb og emner.

Dansk histories daværende jernlady, professor Astrid Friis, og

VIII

hendes kolleger så straks i den unge magister den sjældne kombination af kreativitet og systematik, af forsvarlig specialisering og humanvidenskabeligt perspektiv. Han knyttedes til Universitetet i 1950 og blev ti år senere som 37-årig kaldet til det nyoprettede professorat i økonomisk historie. Som en omhyggelig og sympatisk lærer drejede han gennem 60'erne adskillige historiestuderende og unge forskere over mod denne nye disciplin – som han altid har defineret »blødt« med god plads for de emner og metoder, der ligger moderdisciplinen nær.

Efterhånden som ressourcerne blev rigeligere, stilede han alligevel mod udvikling af et selvstændigt fagligt miljø. Han ansatte et par amanuenser med dette sigte, fandt sammen med økonomen og statistikerens Svend Aage Hansen og fik endelig oprettet et separat Institut for økonomisk historie i 1967. Meget hurtigt efter søsætningen løb universiteterne ud i oprørte vande, og nye love fratog professorerne grebet om både roret og kursen. Men Glamann, der ikke trådte frem i tidens kampe, kunne alligevel i flere år øve indflydelse på det nye institut og den forskning, der skød frem omkring det. Med sikker sans for opgavers lønsomhed og situationers muligheder havde han forlængst rettet sin kraft ud over Universitetets rammer og derved vundet midler og kontakter, der nu også kom hans faglige nærmiljø til gode.

1961–70 var han redaktør af *Scandinavian Economic History Review*, som ved omhyggelig produktpleje udvikledes til et effektivt og højt anset bindeled mellem nordisk og international forskning. Hånd i hånd med gæsteoptræden ved universiteter i U.S.A., England m.v. drog dette ham ind i den økonomiske histories verdensorganisation, hvor han var præsident 1970–74, derpå – efter den store kongres i København – ærespræsident.

I samme periode udfyldte han en central rolle, da de statslige forskningsbevillinger for alvor ekspanderede og fik en fastere organisation. Han var medlem af det humanistiske forskningsråd 1968–74, i starten som formand. Så hurtigt at uddele så mange flere penge til længe sultede videnskaber indebar risici for forringelse af faglige standarder. Igen viste Glamann sans for gangbare middeveje – bl.a. ved at udstikke projektområder, hvor samsvar mellem talent og ambition borgede for udbyttet.

Evnen til at balancere mellem tillidsfuld delegation og fornuf-

tig kontrol, mellem visioner og common sense, betød at han gennem 70erne overvældedes med tillidshverv i styringen af videnskabelige og kulturelle fonds, institutioner og projekter. Listen, der ikke kan gengives her, fik samme længde som for 60ernes store selskabsadvokater, selvom der her kun var een regulær erhvervsvirksomhed imellem, nemlig A/S Dagbladet Politiken (der tilmed er fondsejet og »non-profit-seeking«).

Vigtigst var det, at Videnskabernes Selskab i 1969 indvalgte ham i Carlsbergfondets direktion, hvor han i 1976 blev formand. Herfra gik vejen til bestyrelsen for De forenede Bryggerier 1970, hvor han ligeledes syv år senere valgtes til formand. Sammen med daglig forvaltning af Carlsbergfondets bevillinger til dansk kultur og videnskab indebar formandsposten i denne verdensomspændende industrivirksomhed nødvendigvis afkald på andre funktioner: Professoratet ved Københavns Universitet og eforatet for 4. Maj og Hassagers Kollegium, der ligeledes havde været en snes år (1961–80).

Men her som ellers viste den travle, aldrig fortravlede mand, at han ville og kunne opretholde forbindelsen til sine tidligere hverv og arbejdsfæller. Kontinuitet og loyalitet har været gennemgående træk i Glamanns løbebane med dens mangfoldige skift af roller og opgaver. Derfor er der lige så mange tidligere kolleger og elever som nuværende medarbejdere, lige så mange gamle elever som nye venner, der ønsker at hylde ham ved denne lejlighed.

Tabula Gratulatoria

Rolf Adamson, Professor, fil.dr., Stockholm
Gregers Ahlefeldt Laurvig Bille, Greve, Egeskov Slot
Agner Ahm, Chefredaktør, København
Jorma Ahvenainen, Professor, fil.dr., Jyväskylä
Erling Albrechtsen, Museumsinspektør, dr.phil., Odense
Esben Albrechtsen, Universitetslektor, dr.phil., København
Erik Alstrup, Lektor, cand.phil., København
Birte Andersen, Lektor, cand.mag., Næstved
Gunnar Andersen, Lektor, cand.mag., Næstved
Merete Geert Andersen, Cand.theol., København
Niels Andersen, Lektor, cand.mag., København
Poul Andersen, Professor, dr.phil., København
Dagmar Andreasen, Fabrikant, Rynkeby
Poul Andreassen, Direktør, København
Carl Erik Andresen, Cand.mag., København
Jacob Appel, Rektor, cand.mag., København
Helle Askgaard, Adjunkt, cand.mag., København
Jes P. Asmussen, Professor, dr.phil., København
Artur Attman, Professor, fil.dr., Göteborg

Elin Bach, lektor, cand.mag., og Sven V. Gabrielsen, lektor, cand.mag.,
København

H. Bach, Professor, dr.phil., Aarhus
Povl Bagge, Professor, dr.phil., København
Hans Bagger, Universitetslektor, cand.mag., København
Birthe Balleby, rektor, og Ole Balleby, mag.art., Brabrand
Carl Johan og Ingrid Ballhausen, København
Ole Barfoed, Rektor, cand.mag., København
Hilmar Baunsgaard, fhv. statsminister, København
Svend Cedergreen Bech, Redaktør, cand.mag., København
Carl Johan Becker, Professor, dr.phil., København

Henning Bender, Arkivleder, mag.art., Aalborg
Susanne Krogh Bender, Arkivar, mag.art., København
Kirsten Bendixen, Museumsinspektør, mag.art., København
Morten Bennum, Fuldmægtig, cand.mag., København
Niels Berg, Oberst, København
Sven Arvid Birkeland, Overlæge, dr.med., Odense
Palle Birkelund, Fhv. rigsbibliotekar, København
Tove Birkelund, Professor, dr.phil., København
Jens Bisgaard, Stud.mag., København
E. Bjerl Nielsen, Direktør, Hørsholm
Erling Bjøl, Professor, dr.scient.pol., Aarhus
Claus Bjørn, Universitetslektor, mag.art., København
Søren Blaxekjær, Seminarieforstander, cand.mag., Nørresundby
Mogens Blegvad, Professor, dr.phil., København
Mette Bligaard, Museumsinspektør, mag.art., Hillerød
Bente Blom-Hansen, Lektor, cand.mag., København
Inger Blom-Hansen, Cand.mag., København
Aage Fasmer Blomberg, Lektor, dr.phil., Langesø
Lise Merete Blüthgen, Adjunkt, cand.mag., Brønderslev
Niels Blædel, Redaktør, København
Jørgen Bo, Arkitekt, professor, København
Marjon Boelskov, Adjunkt, cand.mag., København
Gudmund Boesen, Museumsinspektør, cand.mag., København
Aage Bohr, Professor, dr.phil. & sc., København
Per Boje, Universitetslektor, dr.phil., Odense
Finn W. Borgen, Kandidatstipendiat, cand.mag., København
Else-Marie Boyhus, Museumsinspektør, mag.art., Maribo
J.O. Bro-Jørgensen, Arkivar, mag.art., København
Troels Bruun, Kontorchef, København
Claus Bryld, Universitetslektor, mag.art., Roskilde
Marie-Louise Buhl, Overinspektør, dr.phil., København
Else Marie Bukdahl, Direktør, Ny Carlsbergfondet, København

Carl Heinsen Carstensen, Adjunkt, cand.mag., Fredericia
Bent Christensen, Professor, dr.jur., København
C.A. Christensen, Redaktør, dr.phil.h.c., København
Merete og Karsten Christensen, København
Ole H. Christensen, Cand.phil., København
Peter V. Christensen, Cand.mag., Allerød
Steen Ove Christensen, Kandidatstipendiat, cand.mag., København

Søren Rudolf Christensen, Cand.mag., Hillerød
Torben Christensen, Professor, dr.theol., København
Niels Finn Christiansen, Universitetslektor, mag.art., København
Tage E. Christiansen, Museumsinspektør, mag.art., København
H. P. Clausen, Professor, Aarhus
Tove Clemmensen, dr.phil., og Mogens B. Mackeprang, dr. phil.,
København

Benedicte og Torben Holck Colding, København
Bent Collin, Administrator, cand.jur., København
Monna og Christian Crone, København

Merete og Troels Dahlerup, Aarhus
Poul Dahlgaard, Direktør, København
Estrid og Erik Dal, København
Sune Dalgård, Landsarkivar, dr.phil., København
Nanna og Torben Damsholt, København
K-E. Danielsen, Adjunkt, cand.mag., Rønne
Birgitte og Poul Dedenroth-Schou, Kolding
Ole Degn, Arkivar, dr.phil., Viborg
Henning Dehn-Nielsen, Redaktør, Roskilde
Thorkild Dige, Kontorchef, København
Lotte Dombernowsky, Arkivar, dr.phil., Odense
Vagn Dybdahl, Rigsarkivar, dr.phil., København
Inger Dübeck, Universitetslektor, dr.jur., København
Martin Dyrbye, Stud.mag., Birkerød

Klaus Egeberg, Cand.phil., København
Søren Egerod, Professor, dr.phil., København
Inger Ejskjær, Professor, dr.phil., København
Bo Elbrønd-Bek, Cand.mag. & mag.art., Farum
Jørgen Elkjær-Larsen, Kammerherre, stiftamtmand, København
Svend Ellehøj, Professor, dr.phil., København
Povl Eller, Museumsdirektør, dr.phil., Hillerød
Jens Engberg, Professor, dr.phil., Aarhus
Carl Engelsen, Lektor, cand.mag., Stokkemarke
John Erichsen, Cand.mag., København
Svend Eriksen, Direktør, Ny Carlsbergfondet, København
Vivian Etting, Cand.mag., København

David Favrholt, Professor, dr.phil., Odense
Ole Feldbæk, Professor, dr.phil., København

Troels Fink, Fhv. generalkonsul, professor, dr.phil., Aabenraa
Thora Fisker, København

Karsten Fledelius, Universitetslektor, cand.mag., København

Inga Floto, Universitetslektor, dr.phil., København

N.H. Frandsen, Cand.mag., København

Bodil Fransson, Assistent, København

Anders Kaare Frederiksen, Konsulent, cand.phil., København

Jens Frese, Adjunkt, cand.mag., Skive

Birte Friis, Formidlingschef, København

Martin Fritz, Docent, fil.dr., Göteborg

Stig Frohn, Statsaut.revisor, København

Franz From, Professor, dr.phil., København

Kim Furdal, Stud.mag., Roskilde

Bente og Finn Gad, København

Sv. Ove Gade, Chefredaktør, København

Georg Galster, Fil.dr., København

Helge Gamrath, Lektor, cand.mag., København

H.C. Gejlsberg, Statsaut. revisor, København

Søren Giversen, Professor, dr.theol., Aarhus

Henrik Glahn, Professor, dr.phil., København

Kirsten Glamann, Cand.mag., København

Ulrik Glamann, Direktør, cand.jur., Holstebro

P.V. Glob, Professor, dr.phil., Agri

Bernhard Gomard, Professor, dr.jur., København

Finn Grandt-Nielsen, Museumsinspektør, mag.art., Odense

Elsa-Britta Grage, Fil.lic., København

Leif Grane, Professor, dr.theol., København

A. Graven, Horsens

Per Green, Direktør, København

Svend Erik Green-Pedersen, Universitetslektor, mag.art., Aarhus

H.V. Gregersen, Studielektor, dr.phil., Haderslev

B. Grosen Rasmussen, Produktionsdirektør, København

Jørgen Grunnet, Chefredaktør, København

Steffen Gulmann, Direktør, København

Kai Gunslev, Statsaut. revisor, København

Erik Gøbel, Arkivar, cand.mag., København

Kristian Hald, Professor, dr.phil., København

Ole Halding, Studielektor, mag.art., Middelfart

Emanuel Halicz, Professor, dr.phil., København

Kirsten Hamburger, Lektor, cand.mag., Hillerød
Erling Hammershaimb, Professor, dr.phil. & theol., Aarhus
Bente Dahl Hansen, Arkivar, cand.mag., København
Carl Rise Hansen, Arkivar, cand.mag., Roskilde
Erik A. Hansen, Universitetslektor, cand.mag., Aarhus
Hans Oluf Hansen, Universitetslektor, cand.mag., København
Henrik Strange Hansen, Adjunkt, cand.mag., Hobro
Holger Bernt Hansen, Universitetslektor, cand.theol., København
Lars E. Hansen, Rektor, cand.mag., Struer
Niels B. Hansen, Universitetslektor, cand.polyt., København
Svend Aage Hansen, Professor, dr.polit., København
Karl-Fr. Hasle, Ambassadør, Rabat
Torben Hansgaard, Adjunkt, cand.mag., Aalborg
Marton de Hartyani, Forskningsbibliotekar, cand.mag.art.,
København
Preben Hasselbalch, Lektor, cand.mag., København
Jonna Strøyer Heefelt, Adjunkt, cand.mag., Viby
Steffen Heiberg, Museumsinspektør, mag.art., Hillerød
Vello Helk, Overarkivar, dr.phil., Birkerød
Niels Hellerup, Lektor, cand.mag., Aalborg
Henning Henningsen, fhv. museumsdirektør, dr.phil., Helsingør
Lars Herlitz, Professor, fil.dr., Göteborg
John Herstad, Riksarkivar, Oslo
Klaus Hersaa, Stud.mag., København
Finn Hertz, Kvæstor, cand.act., København
Michael Hertz, Arkivar, cand.mag., Holbæk
Karl-Gustaf Hildebrand, Professor, fil.dr., Uppsala
Benedicte Hjejle, Forskningsstipendiat, mag.art., København
Bernt Hjejle, Højesteretssagfører, dr.jur., København
Riitta Hjerppe, Docent, pol.dr., Helsingfors
Ebba Hjorth, Rungsted
Karen Hjorth, Arkivar, cand.mag., København
Poul Lindegård Hjorth, Professor, dr.phil., København
Fritz Hodne, Professor, dr. oecon., Bergen
Flemming Bechgaard Holm, Adjunkt, cand.mag., Varde
Jens Holmgaard, Landsarkivar, cand.mag., Viborg
Torben Holming, Adjunkt, cand.mag., Nykøbing F.
Heinz Holter, Professor, dr.phil., Ringsted
Ove Hornby, Universitetslektor, cand.mag., København
Preben Hornung, Maler, Alsted
Henrik Horstbøll, Kandidatstipendiat, Aarhus

Håkon Hovstad, Amanuensis, Oslo
 Arild Hvidtfeldt, Professor, dr.phil., København
 Ole Hyltoft, Universitetslektor, cand.mag., København
 Niels Høffding, Cand.mag., København
 Kirsten-Elizabeth Høgsbro, Museumsinspektør, mag.art., København
 Kai Hørby, Universitetslektor, dr.phil., København
 Niels Haarløv, Professor, dr.phil., København
 Lars Haastруп, Adjunkt, mag.art., Farum

Grethe Ilsøe, Arkivar, mag.art., København
 Harald Ilsøe, Forskningsbibliotekar, cand.mag., Roskilde
 Signe og Jacob Isager, Universitetslektorer, Odense
 Michael Iuul, Direktør, Northampton

Henrik M. Jansen, Museumsinspektør, cand.mag., Svendborg
 Kaare E. Janson, I.ambassadesekretær, Bruxelles
 Bent Jensen, Professor, dr.phil., Odense
 Birgitte Bjerre Jensen, Arkivar, cand.mag., Odense
 Frede P. Jensen, Dr.phil., København
 Jacob B. Jensen, Museumsinspektør, cand.mag., Horsens
 Jens Christian Jensen, Adjunkt, cand.mag., København
 Jens Villiam Jensen, Adjunkt, cand.mag., Odder
 Jørgen Steen Jensen, Museumsinspektør, cand.art., København
 Peter Hoxcer Jensen, Mag.art. & cand.mag., Aarhus
 Povl Johs. Jensen, Professor, dr.phil., Faaborg
 Hans Jeppesen, Museumsdirektør, cand.mag., Helsingør
 Niels Jessen, Museumsinspektør, cand.mag., København
 Henning Bech Johansen, Adjunkt, cand.mag., Naskov
 Hans Chr. Johansen, Professor, dr.oecon., Odense
 Erik Johnsen, Professor, oecon.dr., Birkerød
 Niels Jonassen, Lektor, cand.mag., Humlebæk
 Ole Justesen, Universitetslektor, cand.mag., København
 Eino Jutikkala, Professor, fil.dr., Helsingfors
 Lennart Jörberg, Professor, fil.dr., Lund
 Bent Jørgensen, viceefor, Studentergården, København
 Frank Jørgensen, Overarkivar, cand.mag., København
 Helmer Jørgensen, Lektor, cand.mag., Nærum
 Kaare Rübner Jørgensen, Mag.art., København
 Marie Louise Jørgensen, Redaktør, København
 Ole Jørner, Lektor, cand.mag., Esbjerg

Jan Kanstrup, Landsarkivar, mag.art., Nuuk
Bent Karlskov, Kontorchef, København
Lars Kelstrup, Adjunkt, cand.mag., Sorø
Jørgen Kieler, Overlæge, dr.med., Rungsted
Hans Kirchhoff, Universitetslektor, dr.phil., København
Iver Kjær, Universitetslektor, cand.mag., København
Thorkild Kjærgaard, Cand.mag., København
Niels Th. Kjølbye, Landsretssagfører, København
Birger Kledal, Rektor, cand.phil., Esbjerg
Gorm Kledal, Kst.viceforstander, cand.phil., Hillerød
Ernst Klæbel, Direktør, København
Rigmor Skaarup og Helge Bjerre Knudsen, København
Peter Korsgaard, Arkivar, cand.phil., Holbæk
Birgit Kragh, overassistent, og Johny Leisner, universitetslektor,
cand.mag., København
Ebbe H. Kristiansen, Direktør, København
Kirsten Kristoffersen, Rektor, cand.mag., København
Karsten Kunov, Lektor, cand.mag., Nykøbing F.
Jan Kuuse, Docent, fil.dr., Göteborg
Carl Kühl, Kontorchef, København
Tage Kaarsted, Professor, dr.phil., Odense

Karl Christian Lammers, Universitetslektor, cand.mag., København
Harald Langberg, Overinspektør, mag.art., København
Ole Lange, Redaktør, dr.phil., København
Arne Larsen, Adjunkt, cand.mag., Aarhus
Hans Kryger Larsen, Forskningsstipendiat, cand.phil., København
Helge Larsen, Rektor, fhv. undervisningsminister, København
Jens Peter Larsen, Professor, dr.phil., København
Knud Larsen, Redaktør, dr.phil., Rungsted
Finn H. Lauridsen, Overarkivar, cand.mag., Aarhus
Aage Laursen, Lektor, cand.mag., Aabenraa
Jens Ole Lefevre, Museumsinspektør, Skive
Henning Lehmann, Rektor, dr.phil., Aarhus
Kjeld de Fine Licht, Direktør, dr.phil., Rom
Olof Lidin, Professor, dr.phil., København
Fritze Lindahl, Museumsinspektør, cand.mag., København
Helle Linde, Stadsarkivar, cand.mag., København
Håkan Lindgren, Docent, fil.dr., Uppsala
Birte Lindstrøm, Adjunkt, cand.mag., København
Jørgen Lindstrøm, Lektor, cand.mag., København

Steffen Linvald, fhv. museumschef, København
Leif Littrup, Universitetslektor, Ph.D., København
Asger Lomholt, Arkivar, København
Johs. Lomholt-Thomsen, Lektor, cand.mag., København
Erik Lonning, Adjunkt, cand.mag., Greve
Hanne Lopdrup, Cand.mag., København
Ebba Lund, Professor, dr.scient., København
Niels Lund, Universitetslektor, cand.mag., København
Kåre Lunden, Professor, dr.philos., Oslo
Flemming Lundgreen-Nielsen, Universitetslektor, dr.phil., København
Kay Lundgreen-Nielsen, Universitetslektor, dr.phil., Odense
Ragnhild Lundström, Docent, fil.dr., Uppsala
Lise Lyck, Fuldmægtig, cand.polit., København
Anni Lytje, København
Jørgen Læssøe, Professor, dr.phil., København
Birgit Løgstrup, Arkivar, dr.phil., Viborg
Finn Løkkegaard, Professor, dr.phil., København
Viggo Løppenthin, Adjunkt, cand.mag., Fredericia

Hugo Madsen, Lektor, cand.mag., Kerteminde
Kim Fensteen Madsen, Stud.mag., Aarhus
Klaus Krogh Madsen, Adjunkt, cand.mag., Kalundborg
Niels Majgaard, Lektor, cand.mag., Horsens
Michael Malling, Grafiker, København
Ole Mauritzen, Bankier, København
Peter Uffe Meier, Cand.mag., København
Niels Meyer, Direktør, København
Lars Mikkelsen, Forlagsredaktør, cand.phil., Odense
Gunnar Viby Mogensen, Forskningsleder, cand.polit., København
Kristian Mogensen, Landsretssagfører, København
Margit Mogensen, Arkivar, cand.mag., København
Poul Mohr, Forskningsleder, cand.jur., København
Erik Mollerup, Direktør, København
Ib Kristian Moustgaard, Professor, dr.phil., København
Karin Munkholm, Stud.mag., København
Knut Mykland, Professor, Bergen
Lis Møldrup, Direktionssekretær, København
Hans-Jørgen Møllegaard, Sekretær, stud.mag., Vallekilde
Anders Monrad Møller, Forskningsstipendiat, dr.phil., København
K. Max Møller, Afdelingsleder, København
Søren Mørch, Universitetslektor, mag.art., Odense

B. Helmer Nielsen, Højesteretssagfører, København
Erland Kolding Nielsen, Fagleder, cand.phil., København
Eva Nielsen, Rektor, cand.mag., Aabenraa
Henning Nielsen, Adjunkt, cand.mag., Otterup
Henrik Skovgaard Nielsen, Lektor, cand.mag., Vedbæk
Herluf Nielsen, Redaktør, cand.mag., København
Ingrid Nielsen, Cand.mag., Aarhus
Peter Bøegh Nielsen, Kandidatstipendiat, cand.phil., København
Carl-Axel Nilsson, Universitetslektor, fil.dr., København
Per-Olof Nilsson, Bankdirektør, Göteborg
Henrik S. Nissen, Universitetslektor, dr.phil., København
Helge W. Nordvik, Universitetslektor, Bergen
Otto Norn, Professor, dr.phil., København
Ingemar Nygren, Docent, fil.dr., Göteborg
Per Nytrup, Seminarieadjunkt, cand.mag., Jerslev
Irene Nørlund, Forskningsstipendiat, cand.mag., København
Georg Nørregaard, Professor, dr.phil., København
Bjarne Nørretranders, Professor, dr.phil., København

Birgitta Odén, Professor, fil.dr., Lund
Poul Erik Olsen, Cand.phil., København
Rikke og Olaf Olsen, Alrø
M.H. Olufsen, fhv. kabinetssekretær, kammerherre, København
Arne Orloff, Overinspektør, cand.mag., København
Martin Ottesen, Professor, dr.phil., København
Karl Kr. Overmark, Seminarielektor, cand.mag., Hjørring
Erik Oxenbøll, Projektleder, cand.mag., København

Minni og Jørgen Paulsen, Hillerød
Paul Messer Paulsen, Cand.mag., København
Erik Helmer Pedersen, Universitetslektor, dr.phil., København
Gert Kjærgaard Pedersen, Professor, dr.phil., København
Jesper Hartvig Pedersen, Cand.phil. & polit., København
Erling Ladewig Petersen, Professor, dr.phil., Odense
Niels Petersen, Arkivar, mag.art., København
Svend I. Petersen, Marketingdirektør, København
Trine Cloëtte Petersen, Cand.mag., København
Viggo Petersen, Museumsinspektør, cand.mag., Sterup
Niels Petri, Kontorchef, cand.jur., København
Michael Piriwe, Lærer, Dragør
Arne Henning Poulsen, Adjunkt, cand.mag., København

Carl-Peter Poulsen, Cand.mag., København
Hanne Poulsen, Museumsinspektør, mag.art., Helsingør
Hans Priemé, Lektor, cand.mag., København
Herbert Pundik, Chefredaktør, København

Jørgen Qvistgaard, Studielektor, mag.art., Nykøbing F.

Thorolf Rafto, Professor, Bergen
Preben Ramløv, Forfatter, seminarielektor, København
Sven Rask og Elisabeth Nyborg, København
Ebbe Gert Rasmussen, Lektor, cand.mag., Rønne
Edit Rasmussen, Arkivar, cand.mag., København
Erik B. Rasmussen, Direktør, København
Holger Rasmussen, Overinspektør, dr.phil., København
John E. Rasmussen, Direktør, København
P. Nørregaard Rasmussen, Professor, dr.polit., København
Anders Reiz, Professor, fil.dr., København
Lorenz Rerup, Professor, Roskilde
Øystein Rian, Førsteamanuensis, dr.phil., Bö i Telemark
Jørgen Richelsen, Direktør, København
P.J. Riis, Professor, dr.phil., København
Thomas Riis, Carlsberg Research Fellow, dr.phil., København
Gudmund Roger-Henrichsen, Litteraturhistoriker, cand.mag.,
København
Ulf, Jan og Michael Rohde, Birkerød
Niels Erik Rosenfeldt, Universitetslektor, cand.mag., København
Bjørn Rosengreen, Cand.phil., København
Haavard Rostrup, Dr.phil., København
Jan Rud-Hansen, Adjunkt, cand.mag., Aalborg
Mogens Ryberg, Viceskoleinspektør, Gug

Ole Samuelson, Studielektor, cand.mag., Horsens
Jørn Sandnes, Professor, dr.philos., Trondheim
Else Kai Sass, Professor, København
Inger Saughjerg, Lektor, cand.mag., Horsens
Niels M. Saxtorph, Universitetslektor, mag.art., København
H.D. Schepelern, Dr.phil., København
Ole Scherfig, Direktør, København
Thorkild Schiøler, Ingeniør, dr.phil., København
Klaus Arøe Schmidt, Sekretær, cand.phil., København
Orla Schmidt, Kollegiebetjent, København
Niels Schou, Adjunkt, cand.mag., Solrød

Bjarne Schoubye, Lektor, cand.mag., København
Leonhard Schrøder, Direktør, København
Fritz Schultz, Adjunkt, cand.mag., København
Ole Schwalbe, Maler, København
Svenn Seehusen, Direktør, København
Jens Arup Seip, Professor, dr.philos., Oslo
Hilde og Francis Sejersted, Oslo
J. Chr. Siim, Direktør, overlæge, dr.med., København
Axel Sjølin, Chefredaktør, København
Viggo Sjøqvist, Dr.phil., København
Sigvard Skov, Mag.art., Kolding
Inge og Vagn Skovgaard-Petersen, København
Flemming Skov Jensen, Højskoleforstander, cand.polit., Helsingør
Roar Skovmand, Professor, dr.phil., Skodsborg
Fridlev Skrubbeltrang, Dr.phil., Rungsted
Jens Erik Skydsgaard, Professor, dr.phil., København
Jørgen Slettebo, Museumsinspektør, cand.mag., Sønderborg
Hans Sode-Madsen, Arkivar, cand.mag., København
Trygve Solhaug, Professor, Bergen
Preben Spilling, Fuldmægtig, cand.phil., København
Axel Steensberg, Professor, dr.phil., København
Niels Steensgaard, Professor, dr.phil., København
Carl Steenstrup, Forskningsleder, dr.phil., København
Hjejle Resen Steenstrup, Bibliotekar, København
Michael Sterll, København
Hans Stiesdal, Museumsinspektør, cand.mag., Roskilde
Erik Stig Jørgensen, Overarkivar, cand.mag., København
Bengt Strømgren, Professor, dr.phil., København
Poul Strømstad, Museumsinspektør, cand.mag., København
Gunnar Svane, Professor, dr.phil., Aarhus
Jørgen Svane-Mikkelsen, Fagleder, cand.mag., København
Poul J. Svanholm, Admin. direktør, København
Casper Syskind, Adjunkt, cand.mag., København
Ernst Söderlund, Professor, fil.dr., Mariefred
Hans Sølvhøj, Hofmarskal, København
Bente Houby Søndergaard, Adjunkt, mag.art., Randers
Axel Kjær Sørensen, Universitetslektor, cand.mag., Aarhus
Bengt Algot Sørensen, Professor, dr.phil., Odense
Flemming Glattar Sørensen, Cand.mag., Roskilde
Peter Sørensen, Lektor, cand.mag., København
Søren Sørensen, Professor, dr.phil., Aarhus

- Ditlev Tamm, Professor, dr.jur., København
Leo Tandrup, Universitetslektor, dr.phil., Aarhus
Søren Terkelsen, Stud.mag., Næstved
Ingelise Theisen og Carsten Due-Nielsen, København
Poul Thestrup, Arkivar, mag.art., Odense
Birgit Nüchel Thomsen, Arkivar, cand.mag., København
Bodil Rørdam Thomsen, Seminarielektor, cand.mag., Ryslinge
Jørgen Thomsen, Kandidatstipendiat, cand.phil., Odense
Niels Thomsen, Professor, dr.phil., København
Rudi Thomsen, Professor, dr.phil., Aarhus
Jens Henrik Tiemroth, Cand.mag., København
Frode Toft, Kontorchef, København
Jens Tofte, Lektor, cand.mag., København
Aage Trommer, Universitetslektor, dr.phil., Odense
Svend Truelsen, Landsretssagfører, København
Stein Tveite, Professor, dr.philos., Ås
Jørgen Tvevad, Afdelingsleder, cand.mag., København
Allan Tønnesen, Antikvar, cand.mag., København
Kåre Tønnesson, Professor, dr.philos., Oslo
- Christian Valentin, Sekretariatschef, cand.jur., Snekkersten
Ole Wanscher, Professor, København
Birgitte Vedel, Stud.mag., København
Henrik Ruby Vedel-Smith, cand.mag., og Lisbeth Ruby Vedel-Smith,
cand.mag., Aarhus
Jørgen Weibull, Professor, fil.dr., Göteborg
Tim Velschow, Adjunkt, cand.mag., København
Frantz Wilhelm Wendt, fhv. generalsekretær, København
Jens W. Werner, Admin. direktør, København
Arne Wessman, Lektor, cand.mag., Vordingborg
Morten Westrup, Arkivar, cand.mag., København
Diter von Wettstein, Professor, fil.dr., dr.rer.nat., København
Jens Vibæk, fhv. direktør, cand.mag., København
Kirsten Willerslev, Lektor, mag.art., København
Richard Willerslev, Forskningsstipendiat, dr.phil., København
Jens Vindekilde, Adjunkt, cand.mag., København
Gøga og Franz Wingender, Flensborg
Ole Visti-Petersen, Rektor, cand.mag., Svendborg
Susanne Vogt, Cand.phil., København
Klaus Wohler, Fil.dr., Umeå
Hans H. Worsøe, Landsarkivar, cand.mag., Aabenraa

Ebba og Knud Waaben, København
Vagn Wåhlin, Universitetslektor, mag.art., Aarhus

Kai Aalbæk-Nielsen, Seminarielæktor, cand.mag., København
Svend-Erik Åström, Professor, fil.dr., Helsingfors

Carlsberg Bryggerierne, København
Carlsberg Forskningscenter, København
Carlsberg Museum, København
Centralinstitut for nordisk Asiensforskning, København
Clara Lachmanns Fond För Befrämjande Av Den Skandinaviska
Samkänslan, Göteborg
Dagbladet Politikens Fond, København
Redaktionen af Danmarks Kirker, København
Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København
Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet
Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet
Erhvervsarkivet, Aarhus
Götabanken, Göteborg
Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Helsingør
Herning Gymnasiums bibliotek, Herning
Historisk Institut, Københavns Universitet
Historisk Institut, Odense Universitet
Historisk Institut, Aarhus Universitet
Historisk institutt, Universitetet i Oslo
Historiska institutionen, Göteborgs universitet
Historiska institutionen, Uppsala universitet
Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet
Institut for økonomisk Historie, Københavns Universitet
Kerteminde Museum, Kerteminde
Det kongelige Bibliotek, København
Københavns Bymuseum, København
Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg
Landsarkivet for Sjælland, København
Lokalhistorisk Afdeling, Københavns Universitet
Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød

Ny Carlsbergfondet, København
Odense Seminarium, Odense
Odense Universitetsbibliotek, Odense
Rigsarkivet, København
Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, København
Stavanger Museum, Stavanger
Sydjysk Universitetscenter, Esbjerg
Telemark Distriktshøgskole, Bø i Telemark
Tuborg Bryggerier, København
Tuborgfondet, København
Tøjhusmuseet, København
Universitetsbibliotekets 1.Afdeling, København

Ädelmetallens roll i världshandeln mellan Väst och Öst 1000–1800

AV ARTUR ATTMAN

I

Inom de handelsområden, som förmedlade varuhandeln mellan Europa och Östern under medeltiden, kan iakttagas ett karakteristiskt drag: importen från Östern översteg betydligt värdet av exporten dit. Det gäller i hög grad de italienska städernas handel på Levanten, där karavanvägarna från Orienten mynnade ut. Det gäller också hanseaternas förbindelser med den del av den baltiska handeln, som avsåg den ryska marknaden. När mot slutet av medeltiden köpmän från de atlantiska staterna kom in i Östersjöhandeln, var situationen likartad, när det gäller balansen på den ryska marknaden. Denna balanstendens i den baltiska handeln förstärktes ytterligare i början av 1500-talet, då den polsk-lithauiska exporten starkt tillväxte med därav följande stora exportöverskott.

I handeln på Levanten, där Venedig sedan slutet av medeltiden dominerade, erfordrades betydande ädelmetallmängder för att utjämna handelsbalansunderskotten. När sedan mot slutet av 1500-talet västeuropeiska köpmän från Frankrike och England (och i början av 1600-talet även nederländska köpmän) i konkurrens med Venedig etablerade handelsförbindelser med de levantiska hamnarna, visade det sig snart att de också behövde ädelmetall för att utjämna underskotten i sina levantiska balanser. Visserligen avklippes en stor del av handelsförbindelserna via Levanten med Indien och Fjärran Östern, när de holländska och engelska ostindiska kompanierna etablerades, men handeln på den egentliga Levanten krävde i sig själv en betydande ädelmetalltillförsel. Den levantiska handeln kom sedan från 1600-talets början att i allt högre grad domineras av de västeuropeiska köpmännen, och då var fortfarande det karakteristiska draget

stora orientaliska exportöverskott, som utjämnades med ädelmetall. Detta förhållande ägde bestånd även under 1700-talet.

När det gäller att mäta ädelmetallbehovet på de olika marknaderna, torde det vara lämpligt att försöka ange detta uttryckt i den internationellt stabila riksdalern (med ett innehåll av 25,98 g silver).

Några konkreta uppgifter om behovet av ädelmetall i den levantiska handeln föreligger endast beträffande de nederländska köpmännen, som år 1614 till Aleppo införde – förutom varor – 0,6 miljoner riksdaler i spanska realer. Om man gissningsvis räknar med att Frankrike och England under 1600-talet tillsammans förde 1 miljon riksdaler till Levanten och Venedig 0,4 miljoner riksdaler, skulle den totala tillförseln av ädelmetall till de levantiska hamnarna under 1600-talet kunna uppskattas till ca 2 miljoner riksdaler. Flera omständigheter tyder på att en sådan uppskattning är realistisk.

Den europeiska handeln på Orienten vidgades i början av 1500-talet väsentligt genom portugisernas nyöppnade trafik runt Kap och etableringen av det portugisiska imperiet kring Indiska Oceanen. I sin handel på Asien kom portugiserna tidigt i behov av guld och silver att användas på de asiatiska marknaderna, och detta förhållande blev särskilt markant efter 1500-talets mitt. Ädelmetall för utjämning av balanserna blev i fortsättningen ett karakteristiskt inslag i den portugisiska handeln på Asien.

I början av 1600-talet etablerades de holländska och engelska ostindiska kompanierna, och de kom snart att dominera på de asiatiska marknaderna. Tack vare K. Glamanns, F.S. Gaastras och K.N. Chaudhuris forskningsresultat kan de båda kompaniernas verksamhet på ett ingående sätt följas. För båda dessa kompanierna blev det snart ganska klart att en stor del av importen från Asien måste betalas med ädelmetall, framför allt i silver. Det kom därvidlag att röra sig om betydande belopp. För vart och ett av kompanierna gällde det år 1650 omkring 0,7 miljoner riksdaler, år 1700 omkring 1,5 miljoner riksdaler och år 1760 omkring 2 miljoner riksdaler årligen. När sedermera franska, danska och svenska ostindiska kompanier inträdde på de asiatiska marknaderna, var även de i behov av ädelmetall för sina affärer på

Asien; deras behov kan omkring 1750 kanske uppskattas till sammanlagt 1,5 miljoner riksdaler.

Omkring år 1700 transporterades sålunda minst 3 miljoner riksdaler och år 1760 minst 5,5 miljoner riksdaler ädelmetall årligen på fartygen runt Kap till de asiatiska marknaderna.

I fråga om den baltiska handeln innebär tiden från 1500-talets början fram till mitten av 1600-talet en betydande expansion både på den polsk-lithauiska och den ryska marknaden. Från mitten av 1600-talet torde emellertid den polsk-lithauiska exporten ha gått ned, medan ökningen från Königsberg, Riga och Narva samt från hamnarna i Sverige-Finland och Archangelsk torde ha uppvägt nedgången i Weichselområdet. Efter 1720-talet kom sedan en betydande exportökning från den ryska marknaden och den blev särskilt markant från mitten av 1700-talet.

Exporten från de polsk-lithauiska och ryska marknaderna kan uppskattas till 5 miljoner riksdaler år 1600, till 7 miljoner riksdaler år 1650, till 7 miljoner riksdaler år 1700 och till 8 miljoner riksdaler år 1750. I de undersökningar, som genomförts för den baltiska handeln, framträder ett gemensamt drag: minst 1/3 av det totala exportvärdet har betalats med ädelmetall och denna proportion har många gånger uppgått till 1/2. En uppskattning av det årliga ädelmetallbehovet för utjämning av den baltiska balansen innebär för år 1600 ca 1,7–2 miljoner riksdaler, för år 1650 ca 2,3–3 miljoner riksdaler och minst samma belopp för år 1700 och år 1750.

Exportöverskotten i den sjöburna baltiska handeln har icke kompenserats i någon nämnvärd mån genom några östeuropeiska importöverskott på landrouten över den europeiska kontinenten före 1700-talets början. Det är först efter mitten av 1700-talet som Leipzigmässorna framträder såsom i viss grad balansutjämnande mellan väst och öst, i det att då en del av de stora ryska exportöverskotten på minst 3 miljoner riksdaler börjar utjämnas genom vissa ryska importöverskott på Leipzigmässorna (ryssarna likviderade då sina importöverskott i Leipzig genom ädelmetall och växlar). En helt annan fråga är Polens negativa balans gentemot Konstantinopel och Orienten och Rysslands importöverskott från den persiska marknaden.

När det gäller handeln mellan väst och öst över de kontinentala landvägarna före år 1700 föreligger ännu icke något adekvat källmaterial. Endast allmänna överväganden är ännu så länge möjliga. Ett karakteristiskt drag bör emellertid framhävas för tiden 1550–1650. Det är den mycket betydande exporten från Polen–Lithauen och Ungern av oxar till Väst- och Sydtysklands och Italiens slakterier. Det har därvidlag rört sig om minst 100 000 oxar årligen. Eftersom denna export representerade betydande värden, bör rimligen under denna tid en viss ström av ädelmetall ha gått österut över kontinenten till Polen–Lithauen och Ungern såsom en del av betalningen för oxarna. Under 1700-talet däremot har man att räkna med ett visst ädelmetallutflöde från Polen–Lithauen som en del av likviden för importen från västra Europa av lyxprodukter.

Vid en överblick över den sjöburna handeln mellan Europa och Östern framträder ett karakteristiskt mönster: exportöverskotten från Levanten, från Balticum och från de asiatiska marknaderna runt Kap har täckts med en betydande ädelmetallexport från Västeuropa. För tiden 1600–1760 kan vissa överslagsberäkningar göras i miljoner riksdaler årligen.

Beräknad årlig ädelmetallexport från Europa till Östern

År	1600	1650	1700	1760
Levanten	(1)	(2)	(2)	(2)
Balticum	1,7 – 2	2,3 – 3	2,3 – 3	2,3 – 3
Routen runt Kap	1	1,7	3,3	5,7
Summa	3,7 – 4	6 – 6,7	7,6 – 8,3	10 – 10,7

Det innebär med andra ord att mycket betydande kvantiteter ädelmetall under 1600- och 1700-talen transporterades österut från västra Europa. Den allra största delen har varit myntad ädelmetall och myntmängden har i huvudsak varit silvermynt.¹

2

Den internationella handeln krävde betydande mängder ädelmetall för att utjämna Västeuropas stora balanser på tre områden, nämligen Levanten, Balticum och Ostasien.

I den medeltida Levanthandeln exporterades guld och silver österut från städerna i Italien, Frankrike och Spanien. Efter hand blev det Venedig och Genua som dominerade denna handel och mot slutet av medeltiden framför allt Venedig. Genua och Venedig erhöll ädelmetall i sin tur genom sina stora exportöverskott i sin handel med Flandern och det övriga Europa. I sista hand var det en del av Mellaneuropas silver- och guldproduktion som i den europeiska handeln dränerades till de italienska städerna och därifrån till Orienten. Vissa guldkvantiteter kom också i transito genom Afrika från guldvaskningen i västra Sudan.

Medan Levanthandeln under senmedeltiden var den ena dräneringsvägen för Europas ädelmetall, var den ryska marknaden den andra. Förmedlaren av ädelmetall, framför allt silver, till den ryska marknaden under medeltiden var huvudsakligen Lübeck. En del av produkterna från de mellaneuropeiska silvergruvorna förmedlades sålunda via Lübeck till den ryska marknaden, liksom Venedig och Genua tog en del av produktionen till Levanten.

Under 1500-talets förra del kan ädelmetallströmmen följas både i Levanthandeln, där Venedig dominerade, och i Balticum, där hanseaterna och köpmännen från Atlantstaterna försåg såväl den ryska som den polsk-lithauiska marknaden med ädelmetall. Det var fortfarande väsentligen silvermynt från de västeuropeiska myntverken. I det baltiska området kan balansutjämningen genom ädelmetall följas i ett stort antal bevarade köpmansarkiv från 1500-talet.

I den mån köpmännen utnyttjade möjligheten att med växlar likvidera en del av inköpen i Östeuropa, gick transaktionerna regelmässigt i *en* riktning. Växlarna inlöstes efter hand genom varuleveranser från Västeuropa eller genom ädelmetall. Växelfärderna fungerade med andra ord i princip på samma sätt som betalning i ädelmetall. Detta bilaterala växelsystem var sedan gängse i den baltiska handeln långt fram i 1600-talet.

Från mitten av 1500-talet ökade världshandeln i betydande omfattning. Den portugisiska handeln runt Kap till de asiatiska marknaderna växte i betydelse och därmed framför allt behovet av ädelmetall för de utgående fartygen från Lissabon. I Medelhavet inträdde franska, engelska och nederländska handelsexpeditioner, som var i behov av ädelmetall för en del av likviderna i Levanthamnarna. I Balticum ökade trafiken i betydande utsträckning: dels bibehöll Lübeck fortfarande en viktig roll i handeln på de baltiska hamnarna och dels deltog i växande omfattning köpmän från Västeuropa, särskilt Nederländerna, i den ökande exporten från de ryska och polska marknaderna. För Nederländerna blev mot slutet av 1500-talet Balticum deras viktigaste handelsområde.

3

Från mitten av 1500-talet växte behovet av ädelmetall för utjämningen av balanserna mellan väst och öst på grund av den starkt växande världshandeln. Behovet av ädelmetall kunde emellertid nu tillgodoses från nya ädelmetallkällor. Det var silverflottornas ankomst från Nya världen till Cadiz och Sevilla som skapade nya möjligheter för den växande handeln på Balticum, Levanten och Ostasien. Förmedlingen av de nya ädelmetallmängderna till världshandelns huvudpulsådror kom framför allt att gå via Nederländerna.

Från 1500-talets mitt kom Nederländerna att spela en central roll i den internationella handeln. Det var först och främst beroende på Antwerpens roll som internationellt centrum både för handeln mellan England och kontinenten, för handeln mellan Antwerpen och Lissabon och därmed det portugisiska imperiet i Asien, för affärstransaktionerna mellan Italien och Atlantkusten och för den starkt expanderande handeln på Balticum.

När katastrofen sedan drabbade Antwerpen med stängningen av Scheldemyningen 1585 och uppdelningen av Nederländerna i tvenne olika ekonomiska och politiska områden, försköts den ekonomiska tyngdpunkten från Antwerpen till Amsterdam, som redan tidigare spelat en viktig roll i den expanderande handeln

på Balticum. Från sekelskiftet 1600 blev sålunda Amsterdam det viktiga centrum i den internationella handeln. Till Amsterdam flöt också en stor del av den amerikanska ädelmetallen.

De enorma ädelmetalltillgångarna i Mexico och Sydamerika, som spanjorerna tog i anspråk, användes dels för transport till Spanien, dels för inhemska behov i de spanska besittningarna i Amerika och dels – från och med senare delen av 1500-talet – för transport till Filippinerna. Den del som transporterades till Europa är känd framför allt genom E. Hamiltons och M. Morineaus undersökningar. Redan i början av 1550-talet var den årliga tillförseln till Cadiz ca 3 miljoner riksdaler och nådde vid sekelskiftet 1600 över 10 miljoner riksdaler. Den gick efter 1620-talet ned till 5 miljoner riksdaler men steg efter 1660-talet till ca 10 miljoner riksdaler igen. Under 1700-talet kom förutom stora mängder silver från Mexico även betydande guldmängder från Brasilien till Lissabon ända fram till 1760-talet.

En mycket stor del av den till Iberiska halvön från Amerika införda ädelmetallen transiterades på olika vägar – i myntad och omyntad form – till Nederländerna. Efter den Nederländska republikens uppror mot moderlandet Spanien fortsatte denna transitering av ädelmetall till Amsterdam både under krigs-, stillestånds- och fredstid. Omfattande undersökningar av J.G. van Dillen, J.H. Kernkamp, A. Castillo, J. van Klaveren, H. van der Wee, V. Barbour, E. Stols, J.I. Israel, G. Parker och andra har visat hur spansk ädelmetall både direkt och på omvägar – bl.a. över Spanska Nederländerna – flöt till Nederländska republiken till mycket betydande belopp. År 1683 beräknade de holländska myntmästarna den årliga införseln av ädelmetall från Spanien till Holland till 6 à 7 miljoner riksdaler. Genom ädelmetalltillförseln från Spanien blev Holland redan under 1600-talets förra del bullionmarknaden för Europa.

Innan frågan om Hollands roll i utjämningen av balanserna i världshandeln analyseras, bör den brittiska situationen tagas upp till diskussion.

Medan Holland under 1600-talets förra del varit den dominerande nationen i den internationella handeln, växte den brittiska handeln i betydelse från mitten av århundradet, och efter spanska tronföljdskriget framstod Storbritannien som den ledande handelsnationen.

Den engelska handelns expansion efter mitten av 1600-talet i fråga om Ostasien, Levanten och Balticum gav till resultat betydande underskott i handelsbalansen på dessa områden, vilka måste täckas genom betalning i ädelmetall. Det gäller framför allt Ostasien och Balticum under senare delen av 1600-talet och hela 1700-talet.

Många omständigheter tyder på att det var en dränering av ädelmetall från England särskilt till Balticum och Ostasien. Förutom export av ädelmetall fanns det ett annat sätt för England att lösa balansproblemen på de bullionkrävande marknaderna, i synnerhet Balticum. Det var att utnyttja de stora engelska exportöverskotten gentemot Nederländerna. På det engelska överskottet i Holland kunde överföring av ädelmetall till England äga rum. Därjämte kunde engelska köpmän på överskottet i Holland draga växlar, som användes såsom likvid i baltiska hamnar och som var betalbara i Amsterdam, där man till sist löste växlarna med ädelmetall, som sändes till baltisk hamn. Denna möjlighet begagnades, såsom C. Wilson visat, av de engelska importörerna av baltiska produkter, och den blev allt mer betydelsefull ju mer den engelska importen från de ryska och polsk-lithauiska marknaderna under 1700-talet ökade. Härvidlag blev Riga under 1700-talet en viktig finansiell entrepôt för hela den ryska marknaden. Till Riga dirigerades antingen direkta myntsändningar eller genom växeltransaktioner från framför allt Amsterdam men även Hamburg avsevärda mängder ädelmetall för betalning av de ryska exportöverskotten, framför allt i handeln med Storbritannien. Den holländska bullionmarknaden utnyttjades sålunda i hög grad av engelska köpmän, som var i behov av ädelmetall för sina affärer. Det gällde också det engelska ostindiska kompaniet. På samma sätt som i den baltiska handeln stod holländska finansärer därjämte till tjänst för engelska köpmän vid betalningen av deras balanser i den levantiska handeln.

Det multilaterala betalningssystemet i de bullionkrävande han-

delsområdena kunde sålunda fungera på det sättet att växeltransaktionerna ledde till transport av holländsk ädelmetall – antingen via England eller direkt till respektive marknad – för betalning av brittiska inköp på de östra marknaderna. Nettoresultatet av växelaffärerna gick nämligen bara i *en* riktning. Det var sålunda i realiteten många gånger ett bilateralt förhållande mellan Nederländerna och exportmarknaderna i öster i t.ex. triangelförhållandet England–Balticum–Nederländerna.

5

I den europeiska ädelmetallcirkulationen spelade Nederländerna en central roll. Hur stor denna roll var, kan emellertid icke klargöras med utgångspunkt från Nederländerna, eftersom erforderligt källmaterial av naturliga skäl till största delen saknas. I Nederländerna rådde nämligen handelns frihet.

Problemet måste därför angripas från en annan utgångspunkt. Försök bör först göras att ange hur stort ädelmetallbehovet var på de marknader, som drog ädelmetall från Västeuropa. Därigenom kan storleken på balansproblemen något så när fastställas. Fråga uppkommer då, hur och av vem balanserna utjämnades. Utjämnningen av de stora balanserna förutsatte kontinuerlig tillgång till ny ädelmetall. Den kom till största delen från 1500-talets mitt genom transitering till Västeuropa från de spanska och portugisiska tillgångarna. Det rörde sig därvid om betydande belopp.

Undersökningen bör nu till utgångspunkt taga de ädelmetallkrävande marknadernas behov. Särskild uppmärksamhet bör i detta sammanhang riktas mot den länge mest bullionkrävande marknaden, nämligen Balticum. Östersjöhandeln kallades ju också av de samtida holländarna »moedernegotie«.

Den baltiska handeln var länge av grundläggande betydelse för Hollands ekonomi, och från mitten av 1600-talet blev den också allt viktigare för England för att under 1700-talet bli av fundamental vikt för detta land. Denna betydelsefulla handel visade emellertid totalt sett hela tiden stora baltiska överskott, som Västeuropa hade att täcka – i sista hand till största delen med ädelmetall.

De beräkningar av handelsbalansen som gjorts för de ryska och polsk-lithauiska marknaderna för perioden 1550–1650 har visat ett genomgående drag: vid alla omslagsplatser för handeln i Balticum och vid Norra Ishavet har exportvärdet grovt taget varit dubbelt så stort som importvärdet. För tiden 1650–1800 kan motsvarande balansberäkningar göras. För den ryska marknaden ger beräkningarna till resultat att exporten var av ungefär dubbelt så stort värde som importen. När det gäller den polsk-lithauiska marknaden är bilden mera splittrad. För Königsberg och övriga Ostpreussen (inklusive Memel) torde exporten ha haft betydligt högre värde än importen. För Danzig och övriga Västpreussen synes icke ha förelegat något exportöverskott under 1600-talets senare del och måhända också 1700-talets förra del. Däremot företer Danzigs sjöburna handel under 1700-talets senare del ett visst exportöverskott, som i sin tur motsvarades av ett polskt importöverskott över landgränserna.

Den ädelmetall, som erfordrades för den baltiska handeln, representerade avsevärda belopp. Det är naturligtvis endast möjligt att göra grova beräkningar. Exporten från Balticum (inklusive Archangelsk) kan vid början av 1600-talet beräknas till 5 miljoner riksdaler och omkring år 1640 till 7 miljoner riksdaler. Om hälften av denna export betalades med ädelmetall, skulle den ifrågavarande summan årligen bli $2\frac{1}{2}$ – $3\frac{1}{2}$ miljoner riksdaler. Om betalningen i ädelmetall beräknades till endast 33 %, skulle beloppet i så fall bli $1\frac{1}{2}$ – $2\frac{1}{2}$ miljoner riksdaler. Om man för tiden efter 1650 likaledes försiktigtvis räknar med att endast 33 % av exportvärdet täcktes med ädelmetall, skulle behovet av sådan i början av 1700-talet vara 2 miljoner och vid mitten av 1700-talet $2\frac{1}{2}$ miljoner riksdaler, vilket belopp mot slutet av 1700-talet torde ha stigit till minst 3 miljoner riksdaler.

De beräknade årliga minimibeloppen – $1\frac{1}{2}$ miljoner i början av 1600-talet, $2\frac{1}{2}$ miljoner vid 1600-talets mitt, 2 miljoner i början av 1700-talet, $2\frac{1}{2}$ miljoner vid 1700-talets mitt och 3 miljoner riksdaler vid 1700-talets slut – har till största delen täckts med ädelmetall från Västeuropa. Detta är också omvittnat på flera sätt i bevarat källmaterial. Att holländska fartyg på väg till Danzig förde ädelmetall ombord är styrkt åtskilliga gånger i de svenska tullräkenskaperna för trafiken på Danzig under 1630-talet. I

Rigas licentkammare gjordes under åren 1638–1653 anteckningar om införsel av riksdaler i säckar, var och en innehållande 400 à 1 000 riksdaler, till ett antal i början av 1650-talet av 2 300 säckar årligen. Det innebar ett belopp av mellan 1 och 2 miljoner riksdaler årligen. Det var framför allt holländare som stod för denna riksdalerinförsel, som sedan via Rigaköpmän slussades vidare till Rigas hinterland i Lithauen och Ryssland. Det är också betecknande att Jacques Savary i sin »Le parfait négociant« 1675 rekommenderade köpmännen att i Riga icke draga växlar på Amsterdam utan i stället transportera riksdaler dit.

I Balticum var det under 1500-talets senare del och 1600-talets förra del framför allt i Holland slagna dukater och riksdalder, som vid sidan av spanska realer ingick som betalning för baltiska exportprodukter. Vid 1600-talets mitt introducerades där ett nytt holländskt mynt, nämligen Albertustalern (24,65 g silver), som sedan kom att bli det dominerande myntet i den baltiska handeln ända till 1700-talets slut.

I källmaterialet från 1700-talet föreligger ett mycket stort antal uppgifter om transport av holländsk ädelmetall (dukater, riksdaler och Albertustaler) till de baltiska hamnarna. Det rörde sig om betydande belopp – under senare delen av 1700-talet ca 2 miljoner riksdaler årligen till enbart Riga. De stora bullionentrepöterna var då Riga och Königsberg, men även St. Petersburg och Archangelsk samt andra baltiska omslagsplatser mottog betydande kvantiteter ädelmetall.

Storleken av ädelmetallutflödet från Holland till Balticum kan naturligtvis icke anges tillnärmelsevis exakt. Men ganska tillförlitliga uppskattningar kan göras med utgångspunkt dels från ett beräknat behov i de baltiska hamnarna och dels från föreliggande källuppgifter om ädelmetalltransport till dessa hamnar.

Fram till mitten av 1600-talet var det holländarna (tillsammans med lübeckarna) som hade de stora exportöverskotten från de baltiska marknaderna. Den största delen av dessa överskott utjämnades genom ädelmetall. Den totala årliga balansen i den baltiska handeln (inklusive Archangelsk) har med utgångspunkt från invoice-värderna i avgångshamnarna försiktigt beräknats till 2 miljoner riksdaler omkring år 1600 och till 2½ miljoner riksdaler omkring år 1640. Vittnesbörden om myntimporten till

Riga omkring 1650 bestyrker denna slutsats, liksom de stora exportöverskotten i Danzigs utrikeshandel och uppgifter om balansen i Archangelsk.

Under 1600-talets senare del gick framför allt spannmåls-exporten från Danzig ned, men denna nedgång komparerades genom en ökning av naval stores och andra varor från övriga hamnar (Königsberg, Riga, Narva och Archangelsk). Det var dels den holländska handeln och dels, och framför allt, den växande engelska handeln, som hade underskott i handelsbalansen i *Balticum* att täcka. Och de täcktes väsentligen från Holland. Försiktigtvis bör uppskattningen av ädelmetallbehovet för den baltiska handeln omkring år 1700 sättas till 2 miljoner riksdaler.

Under 1700-talets förra del reducerades väsentligt Danzigs roll i den baltiska handeln på grund av den kraftiga nedgången i spannmålexporten. I stället ökade exporten från Riga och St. Petersburg, liksom från Königsberg, och Archangelsk behöll sin roll för holländarnas handel. På den ryska maknaden var det framför allt de engelska balanserna som måste utjämnas. Om man räknar med ett totalt exportvärde från det baltiska området omkring år 1750 på 8 miljoner riksdaler och att av detta minst 2 à 2½ miljoner täcktes med ädelmetall, skulle den holländska andelen kunna sättas till 2 miljoner riksdaler omkring år 1750.

För 1700-talets senare del med den starkt växande engelska handeln steg den ryska exporten (stångjärn, lin, hampa, talg, trävaror) till avsevärt högre belopp än tidigare. Visserligen ökade också importen till *Balticum*, men alla uppgifter tyder på ett växande underskott i Västeuropas balans i handeln på *Balticum*. Därför bör också behovet av ädelmetall för utjämning av balanserna ha ökat. Det bekräftas också av de rätt många uppgifterna om ädelmetalltillförsel till de baltiska hamnarna. En försiktig uppskattning av ädelmetallbehovet för den baltiska handeln under 1700-talets senare del slutar på en siffra av minst 3 miljoner riksdaler årligen. Så som man kan se i Riga, Königsberg och Archangelsk kom denna ädelmetall till största delen från Holland och i viss utsträckning Hamburg. En realistisk beräkning för 1700-talets senare del är 3 miljoner riksdaler årligen från Holland.

Sammanfattningsvis kan sålunda följande försiktiga beräkning

göras för Hollands årliga ädelmetalltillförsel till Östersjöområdet (inklusive Archangelsk).

*Beräknad holländsk ädelmetalltillförsel till Östersjöområdet
(Årligen i miljoner riksdaler).*

Omkring 1600	Omkring 1640	Omkring 1700	Omkring 1750	Omkring 1780
2	2½	2	2	3

6

Det karakteristiska för handeln på Levanten var sedan gammalt att en stor del av likviden för de orientaliska produkterna måste erläggas i ädelmetall. Både de franska och engelska levantiska kompanierna liksom de holländska köpmännen stod sålunda inför nödvändigheten att – liksom Venedig – anskaffa ädelmetall för sin handel på Levanten.

Storleken på den västeuropeiska handeln på Levanten är emellertid svår att mäta. Källmaterial saknas i stor utsträckning och endast sporadiska uppgifter föreligger. Framför allt saknas nästan helt underrättelser om importens och exportens storlek i de levantiska hamnarna, men en tendens framträder ändå fullt tydligt, nämligen att balansen mellan import och export i Levanten var mycket ojämn och att de västeuropeiska underskotten i de levantiska hamnarna måste utjämnas genom betydande ädelmetalltillförsel från Europa. Detta drag är särskilt karakteristiskt för den franska och holländska handeln, men samma tendens kan också skönjas i det engelska kompaniets verksamhet.

Några invoice-värden i de levantiska hamnarna är icke möjliga att i någon större utsträckning fastställa – i motsats till vad som är möjligt att göra i den ostindiska och baltiska handeln.

För Frankrike spelade Levanthandeln under 1700-talet en betydligt större roll än för de båda andra västeuropeiska natio-

nera. Frankrike hade i regel underskott i sin handel på Levanten, men storleken av dessa balanser är känd endast för kortare perioder under 1700-talet. De uppgifter som finns tyder på att de franska balanserna varit betydande.

För det engelska kompaniet förelåg också vissa underskott i balansen på Levanten, men storleken därav är icke känd.

Det som är känt om den holländska ädelmetallexporten till Levanten är tvenne uppgifter. Den ena är registreringen av spanska realer i Aleppo år 1614 till ett belopp, som beräknades till 0,6 miljoner riksdaler. Den andra är den uppskattning som myntmästarna i Holland år 1683 gjorde av ädelmetallbehovet för den holländska handeln på Levanten. De räknade då med 0,8 miljoner riksdaler. Då det är sannolikt att holländska fartyg ofta i Cadiz kompletterade ädelmetallförrådet med spanska piastrar, som jämte de holländska leeuwendaalders var omtyckta i Orienten, kan man för Hollands del räkna med ett årligt belopp av 1 miljon riksdaler ädelmetall för Levanthandeln. Detta gäller i varje fall för 1600-talet.

Rent överslagsmässigt kan man säkerligen räkna med att den holländska handeln på Levanten under 1600- och 1700-talen erfordrade ett bullionbelopp av 1 miljon riksdaler årligen. För den engelska handeln på Levanten, som också hade underskott i balansen, föreligger inga uppgifter, som möjliggör några beräkningar. Däremot är det känt att det engelska levantiska kompaniet anlätade den holländska marknaden i ädelmetall. The Levant Company brukade nämligen ofta förse sina utgående fartyg med leeuwendaalders, som anskaffades genom växeloperationer på Holland. Storleken därav är emellertid icke närmare känd. Därjämte intog brittiska fartyg på väg till Levanten ofta piastrar i Cadiz.

Den holländska bullionmarknaden försåg sålunda Levanten med ädelmetall till belopp, som under 1600- och 1700-talen torde ha legat mellan 1 och 1½ miljoner riksdaler årligen.

7

I Ostasien hade portugiserna spelat en betydande roll under 1500-talet. Deras handelsverksamhet trängdes emellertid i början av 1600-talet undan till en andrarangsplats av Holland och England.

För det holländska ostindiska kompaniets verksamhet («De Verenigde Oost-Indische Compagnie» = V.O.C.) förelåg redan från början av 1600-talet ett behov av ädelmetall för likvidering av inköpen i Asien. Under tiden fram till 1700 varierade behovet, men i genomsnitt utgjorde beloppet ungefär hälften av inköpsvärdet (invoice-värdet). Under 1700-talet kom ädelmetallen att spela en ännu större roll och utgjorde under tiden 1700–1795 ca 5/7 av invoice-beloppet.

De uppgifter, som föreligger om det engelska ostindiska kompaniet (The English East India Company = E.I.C.), tyder på att ungefär 2/3 av exporten från Europa till Asien i genomsnitt utgjordes av ädelmetall under både 1600- och 1700-talen. Det var fram till 1760 endast under enstaka år som andelen understeg denna proportion.

I mängd ädelmetall räknat hade de holländska och engelska kompanierna ungefär samma balansförhållande på de asiatiska marknaderna.

*Översikt över V.O.C.:s och E.I.C.:s ädelmetalltransport runt Kap
(Årligen i miljoner riksdaler).*

	1602 – 80	1680 – 90	1691 – 1700	1700 – 1795	1700 – 1760
V.O.C.	0,5	0,8	1,2	1,6 – 2,6	
E.I.C.	< 0,5	1,6	1,0		1,0 – 2,5 ²

Under tiden 1760–1806 synes E.I.C. ej ha varit i så stort behov som tidigare av ädelmetall för utjämningen av balanserna i Asien, utan handelsvaror kom under denna tid att i allt högre grad exporteras från Europa och »the country trade« i Asien kom för britterna att spela en allt större roll på de asiatiska marknaderna.

När det gäller de övriga ostindiska kompanierna är kunskapen

om handelsutbytet i de flesta fall begränsad. Det franska kompaniets handelsverksamhet är sålunda i huvudsak utforskad. Dock föreligger vissa uppgifter för 1700-talet. Av en totalexport till Asien år 1724 av 1,5 miljoner riksdaler och år 1757 av ca 3 miljoner riksdaler samt åren i slutet av 1780-talet av 3,5 miljoner riksdaler beräknas 80 % ha utgjorts av ädelmetall. Den portugisiska verksamheten under 1600- och 1700-talen är ännu så länge endast sporadiskt känd. Detsamma gäller i huvudsak också det svenska ostindiska kompaniet under 1700-talet.

Däremot är det danska ostindiska kompaniets situation klarlagd av K. Glamann under perioden 1732–1772. Värdet av de utgående lasterna från Köpenhamn till Asien utgjorde under åren 1740–1772 i genomsnitt årligen ca 0,4 miljoner riksdaler (vissa år t.o.m. 0,6–0,7 miljoner riksdaler), och därav var mer än 2/3 silver, som anskaffades i Danmark, Hamburg och Amsterdam och i viss mån Cadiz.

Den handelsverksamhet, som bedrevs på Asien runt Kap, erfordrade såväl för de holländska och engelska kompanierna som de övriga europeiska företagen på de asiatiska marknaderna betydande kvantiteter ädelmetall.

När det gäller försörjningen med ädelmetall till den europeisk-asiatiska handeln runt Kap spelade den holländska bullionmarknaden en central roll. Amsterdam hade dessutom möjlighet att genom växeldragning på Cadiz och Lissabon därifrån överföra spanska realer till de utgående västeuropeiska fartygen. Detsamma gällde i viss mån bankirerna i Antwerpen och London.

Den holländska bullionmarknaden hade från 1600-talets början att förse V.O.C. med ädelmetall. Dess storlek är känd. Vad E.I.C. beträffar, föreligger efter 1600-talets mitt uppgifter om att detta kompani stundom anskaffade erforderlig ädelmetall från Holland. Storleken därav är naturligtvis i stort sett icke känd. Men de holländska myntmästarna räknade år 1683 med en årlig export till E.I.C. av 0,8 miljoner riksdaler. De övriga ostindiska kompanierna begagnade också ofta den holländska marknaden för anskaffning av ädelmetall.

Sammanfattningsvis kan beträffande handeln runt Kap konstateras att den holländska bullionmarknaden dels försåg V.O.C. med dess behov av ädelmetall och dels att den levererade ädel-

metall – i icke närmare kända kvantiteter – till det engelska och andra ostindiska kompanier. De belopp, som sålunda anges för V.O.C. – åren 1602–1690 0,3–0,8 miljoner riksdaler och åren 1690–1795 1,2–2,6 miljoner riksdaler – har således i allmänhet varit högre, när det gäller Hollands försörjning av hela handeln runt Kap.

8

Den holländska marknaden försåg en stor del av den västeuropeiska världshandeln med erforderlig ädelmetall. Hur förhållandena i detta hänseende gestaltade sig i fråga om handeln över kontinenten och med Skandinavien kan emellertid ännu så länge icke närmare anges. Däremot kan den holländska bullionmarknadens betydelse för den baltiska, levantiska och ostindiska handeln ges ganska realistiska konturer.

En grov beräkning av den holländska bullionexporten under 1600- och 1700-talen ger, såsom ovan närmare utretts, följande resultat.

Hollands bullionexport 1600 – 1780³ (Årligen i miljoner riksdaler).

Handelsområde	Ca. 1600	Ca. 1650	Ca. 1700	Ca. 1750/60	Ca. 1780
Balticum	2	2,5	2	2	3
Levanten	0,6	0,8	1	(1½)	(1½)
Ostindien	0,3	0,4	2	3	3½
Totalt	2,9	3,7	5	6,5	8

De angivna beloppen har beräknats med en viss försiktighet och de torde icke vara för höga; en viss osäkerhet gäller emellertid Levanten.

De i tablån angivna kvantiteterna ädelmetall kan jämföras med

de holländska myntmästarnas beräkning av bullionimporten från Spanien. Deras uppskattning år 1683 av denna import, nämligen 6 à 7 miljoner riksdaler, räcker till för den export, som i tablån omkring år 1700 angetts till minst 5 miljoner riksdaler. Den av dem från Spanien beräknade ädelmetalltillförseln till Holland i slutet av 1600-talet ryms också mycket väl inom importsiffrorna av amerikansk ädelmetall till Europa.

Utflödet av ädelmetall till marknaderna i öster under 1600- och 1700-talen balanserade sålunda en stor del av inflödet till Väst-europa från Amerika.

1. Beträffande källmaterial, tidigare vetenskaplig litteratur, problemställningar och forskningsresultat i föreliggande ämne hänvisas till mina arbeten *The Bullion Flow between Europe and the East, 1000–1750* (Göteborg 1981) och *Dutch Enterprise in the world bullion trade, 1550–1800* (Göteborg 1983).
2. För tiden 1748–1757, som visade exceptionellt höga belopp ädelmetall i E.I.C.:s export, var högsta årsbeloppet 4,5.
3. Beträffande den beräknade totala transporten av ädelmetall till Östern från Väst-europa se ovan sid. 4.

Historisk fællesforskning

Kollegialt samarbejde – fællesopgaver – forskningsrådsinitiativer

Af VAGN DYBDAHL

Forskningsrådenes såkaldte initiativer har været et markant træk i den sidste halve snes års forskning. De har deres udspring i den lovgivning og den ministerielle bekendtgørelse, der regulerer rådernes virksomhed.

En af tankerne bag oprettelsen af forskningsrådene var, at de skulle virke for en fornyelse af dansk videnskab. Som et middel hertil pegede bekendtgørelsen på, at rådene på eget initiativ kunne vælge økonomisk at satse på emner, der i særlig grad burde fremmes, og hvor der ikke af videnskaben blev ydet en tilstrækkelig indsats, måske endog slet ingen indsats. I rådene så man to muligheder for at virkeliggøre sådanne programmer. Man kunne meddele, at i en periode ville man særlig imødekomme ansøgninger, der lå inden for de udvalgte områder, eller også kunne man selv bestille en sådan forskning udført. I første tilfælde blev det snart almindeligt at tale om højt prioriterede områder, i det andet om initiativer, men grænserne har aldrig været skarpe. I det humanistiske forskningsråd blev det mest almindeligt at have initiativer med bestilt forskning. Hvordan dette har fungeret i vort fag siges der mere om i et senere afsnit.

Fælles indsats for at fremme historien som videnskab er gammel. I 1745 stiftede Jakob Langebek Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, der skulle samle yngre historikere om at udgive aktstykker til dansk historie. I selskabets tidsskrift Danske Magazin kom i de følgende år en lang række værdifulde udgivelser. Både selskab og tidsskrift eksisterer endnu, men er ikke mere udtryk for en fælles forskningsindsats. Stiftelsen af Dansk historisk Forening i 1839 betød ikke et fælles forskningsmål, den skulle i almindelighed virke for at vække historisk interesse og fremme historiske studier.

De enkelte provinsselskaber fra 19. århundrede var specielle i deres mål. Det var Fyens Stifts litteraire Selskab, der blev oprettet i 1815, nærmest som et lille Videnskabernes Selskab, men som fra 1859 samlede sig om udgivelsen af Samlinger til Fyens Historie og Topografi. I 1866 blev stiftet Selskab for jydsk Historie og Topografi, der straks begyndte at udsende Samlinger til jydsk Historie og Topografi (i dag hedder tidsskriftet Historie og dækker almindelig dansk historie). Ganske vist var målene på Fyn og i Jylland indsnævret, men der var ikke tale om en bevidst styring eller om et snævrere forskersamarbejde, selv om redaktionerne i nogen grad udviklede sig til kollegier, hvor man søgte at stimulere hinanden.

Man var ellers ikke ukendt med styret eller målrettet historieforskning. Striden om Slesvig havde i 1840'erne ført til, at konsistorium ved Københavns Universitet besluttede at udgive en række skrifter, der skulle begrunde det danske standpunkt. Det blev til Antislesvig-holstenske Fragmenter, der udkom 1848–1851 i 16 hæfter, ledet af A. F. Krieger med støtte af en række andre universitetslærere. Navnlig belyste hæfterne den statsretlige udvikling. Fragmenterne blev mellem de slesvigske krige fulgt op af det slesvigske ministerium under ledelse af departementschefen, A. Regenburg. Med støtte fra og gerne på initiativ af ministeriet blev udarbejdet en lang række værker, bl.a. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland 1–2 (1857–58), H.C.P. Seidelins og P.G. Thorsens lovudgaver samt Conrad Engelhardts og Worsaaes arkæologiske skrifter. Bortset fra de enevældige kongers historiografer ser vi her for første gang et styret initiativområde, fremkaldt af en presset politisk situation.

Næste gang vi møder noget, der minder om vore dages initiativer, er i 1877. Det år blev Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie stiftet på initiativ af J.A. Fridericia, W. Møllerup og Kr. Erslev. I de første par årtier af selskabets historie var der her tale om et snævert fællesskab i planlægningen, og selv om det var enkeltforskere, der stod for udgivelserne, blev der dog tale om et vist fællesskab gennem udpegningen af de en eller to tilsynsførende. I de følgende år kom en lang række vigtige kildepublikationer; de fleste havde dog næppe set dagens lys

uden hjælp fra det et år ældre Carlsberg-fond. Allerede før selskabets stiftelse forelå et bevillingstilsagn fra fondet. De udgivne kilder ville ikke have haft fornøden aktuel interesse til at muliggøre en rimelig økonomi. Carlsbergfondet erkendte imidlertid her sin forpligtelse også over for fremtiden. I særlig grad er historieforskningen baseret på, at man bygger videre på og stadig vender tilbage til de foregående slægtleds arbejde, og dette gælder ikke mindst kildeudgaver.

Det var også Carlsbergfondet, der i 1885 skabte grundlaget for det næste store fællesarbejde: Dansk biografisk Leksikon. Værket kom 1887–1905 i 19 bind. Mellem de 238 forfattere var der dog ikke noget arbejdsfællesskab, og det samme gælder for Danmarks Riges Historie i de syv mastodontbind fra 1896–1907.

Et udgiverforetagende, der i dag ville have opfordret til en fællesindsats, blev startet på samme tid. Det var Nina Bangs udgave af Øresundstoldregnskaberne, der begyndte at udkomme i 1906. Også her var det Carlsbergfondet, der skabte det økonomiske grundlag, som senere blev suppleret med penge fra Tyskland og de nordiske lande.

Mellemkrigstiden bragte endnu to store værker: Det danske Folks Historie (1–8, 1926–29; som nyudgave: Schultz Danmarks Historie 1–6, 1941–43) og nyudgaven af Dansk biografisk Leksikon (1–27, 1933–44). Heller ikke her var der tale om et nærmere samarbejde mellem forfatterne. Når det gælder Det danske Folks Historie var der dog det fælles, at den samlede de historikere, der stod fjendtligt over for Erik Arup eller i hvert fald var kritiske over for hans Danmarkshistorie. Ellers førte brydningerne mellem historikernes to lejre ikke, hvad man kunne have tænkt sig, til fællesarbejder inden for dem. Eksistensen af tidsskriftet *Scandia*, hvortil Arup og hans fløj søgte, forhindrede også oprettelsen af et alternativt tidsskrift til *Historisk Tidsskrift*.

Til gengæld viste også denne periode et eksempel på etableringen af et egentligt initiativ. Dette udgik fra det i 1927 oprettede Institut for Historie og Samfundsøkonomi. Straks fra starten satsede instituttet på udforskningen af det 19. århundredes socialhistorie. Nogle af resultaterne fremkom som enkeltmandsarbejder, f.eks. Jørgen Pedersen: *Arbejdslønnen i Danmark*

under vekslende konjunkturer 1850–1913 (1930), Henry Bruun: Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil år 1900. I. Til ca. 1880 (1938), Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede (1940) og Georg Nørregaard: Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857–1899 (1943). Der var andre af instituttets publikationer, som var resultatet af et snævert samarbejde – studiekredse, hed det – mellem yngre kandidater og studenter, der blev ledet af Povl Engelstoft og Hans Jensen. Det var Sociale studier i dansk historie efter 1857 (1930), Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til 1900 (1931) og Mænd og meninger i dansk socialpolitik 1866–1901 (1933). I disse bøger fremkom de enkelte afhandlinger under forfatternavne; men de var et resultat af løbende debatter i studiekredsene.

Enkeltmandsværkerne fra instituttet var udsprunget af drøftelser mellem bestyrelsen og medarbejderne. Harald Jørgensen anfører imidlertid i sit forord, at han havde fået frie hænder til udarbejdelsen; efter det oplyste gælder dette også de andre forfattere. Henry Bruun nævner i sit forord, at instituttet stillede assistenter til rådighed for ham til kildeopsøgning, og at han har kunnet bygge på excerpter fra medarbejdere. Georg Nørregård nævner ligeledes hjælp ved kildeindsamling og bistand til tællingsarbejder. Samspillet mellem forfattere og hjælpere lader sig næppe nu klarlægge. Efter traditionen medførte det imidlertid, at Henry Bruun trak sin afhandling tilbage, da han erfarede, at den på grund af assistentbistanden ikke ville blive antaget. Ifølge et brev fra Aage Friis til Harald Jørgensen (13. marts 1940) skal Knud Fabricius ligefrem have erklæret, at han ikke ville antage afhandlinger udgivet af Institutet. Set med nutidens øjne virker holdningen ejendommelig. I sin yderste konsekvens vil den betyde, at en forsker f.eks. ikke må benytte den foreliggende avisregistratur – i øvrigt udarbejdet af instituttet – eller for middelalderens vedkommende Diplomatariet. Så meget des mere urimeligt var det, da disse værker ikke var blevet fuldført inden for et naturligt åremål, hvis ikke flere havde arbejdet med på opledningen af det uhyre omfattende kildemateriale, navnlig i aviserne, som disse værker forudsatte.

Den stærke historiske interesse under besættelsestiden førte ikke til strukturændringer i dansk historieforskning. Tværtimod gik Institutet for Historie og Samfundsøkonomi nærmest i stå, når det gjaldt fælles forskningsområder. Albert Olsen søgte ganske vist at oprette et institut for lokalhistorie og havde planer om et stort anlagt projekt om bypatriciatet under enevælden. Den politiske udvikling og Albert Olsens flugt til Sverige bremsede imidlertid disse planer, og efter hjemkomsten blev han optaget af andre emner og problemer. Efter 2. verdenskrig kom dog endnu en publikation, der var et udtryk for Institutets initiativ. Det var Astrid Friis & Kristof Glamann: *A History of Prices and Wages in Denmark 1660–1800 I* (1958); her var materialet indsamlet i arkiverne af historikere, behandlet statistisk af en økonom og tolket historisk af de to forfattere.

Under besættelsen startede Historikergruppen sin gennemgående succesrige skriftserie »Vi og vor fortid« og planlagde den Danmarkshistorie, der udkom 1950–51 i to bind under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Ib Koch Olsen. Både den populære skriftserie og navnlig Danmarkshistorien var i høj grad resultatet af indgående drøftelser i gruppen. Allerede ved den næste Danmarkshistorie, Politikens fra 1962–66 (14 bind) vendte man dog tilbage til systemet med, at forfatterne var frit stillet, selv om der forelå en model for, hvilke emner der skulle medtages. Forfatteren af dette essay havde således som forfatter af et bind ikke anden kontakt med redaktionen, end at Hal Koch elskværdigt gjorde opmærksom på, at N.J. Fjords indsats var blevet glemt!

Yngre historikere havde imidlertid efter krigen indtrykket af, at forholdene ville ændre sig. Allerede i de sidste krigsår blev Aarhus Universitet opbygget efter institutprincippet, og en hovedbygning inddelt efter dette princip blev indviet i 1946. I 1963 fulgte Københavns Universitet med ved oprettelsen af Historisk Institut på Bispetorvet, og endelig kom i 1967 det af Kristof Glamann og Svend Åge Hansen planlagte Institut for økonomisk Historie.

Før institutterne havde universitetslærerne ikke kontorer på arbejdspladsen. Når man ikke havde undervisning, var hjemmet eller arkivernes og bibliotekernes læsesale arbejdsstedet. De en-

kelte fag havde således ikke ydre rammer fælles, ligesom de heller ikke organisatorisk havde noget formelt fællesskab. Det af Kristian Erslev i 1896 indrettede Historisk-filologisk Laboratorium var i realiteten blot et håndbibliotek for studerende. Under indtryk af de frugtbare miljøer der var skabt inden for naturvidenskaberne gennem institutterne, ikke mindst Institut for teoretisk Fysik (Niels Bohr Instituttet) fra 1921, så man hen til noget lignende inden for humaniora. Der var også en forestilling om, at man som fysikerne ville komme til at arbejde i et snævert fællesskab om større opgaver. Det blev ikke tilfældet; institutterne blev lokaler og bibliotek samt med styrelsesloven af 1970 universiteternes mindste, styrende enhed.

Netop på Instituttet for økonomisk Historie ved Københavns Universitet blev forholdene dog anderledes. Ikke at man tog nye fællesopgaver op, men de ydre rammer støttede, at man fik et sted, hvor kolleger mødtes regelmæssigt og drøftede faget og arbejdet, og hvor man modtog inden- og udenlandske gæster. Et lignende miljø var allerede da under opbygning ved Erhvervsarkivet i snævert samarbejde med Aarhus Universitet. Her førte det til et tæt samarbejde også i forskning og publikationer. At Kristof Glamann sad i bestyrelsen for Erhvervsarkivet indebar også samarbejde med det københavnske institut.

Når institutterne ikke blev værksteder for fælles arbejde skyldes meget traditionen. Historikerne havde vænnet sig til at arbejde individuelt og kun finde sammen i foreninger. Undervisningskravene spillede også ind, men fremfor alt har det sikkert været afgørende, at de enkelte institutter simpelthen ikke havde økonomiske ressourcer til formålet. Glemmes må heller ikke, at yngre medarbejdere på grund af meritssystemet måtte samle sig om individualpræstationer. Ofte nævntes fagfæller imellem Henry Bruuns skæbne som noget afskrækkende.

Det blev forskningsrådene, der ændrede billedet. Kristof Glamann var med i det humanistiske forskningsråd fra starten 1968 til 1974 heraf 1968–70 som formand, og han blev en af foregangsmændene i den nye forskningsstrategi. Hans interesse for asiatiske forhold gjorde ham naturligt til en central skikkelse i det initiativ, der kaldtes Lampang efter feltstationen og som beskæf-

tigede sig med både kultur, sprog, litteratur og historie i Thailand – Lampang var en feltstation i den nordlige del af landet, som blev opretholdt 1970–74 af ØK, det svenske og det danske humanistiske forskningsråd. Glamann var også med i ledelsen af andre initiativer bl.a. Ødegårdsprojektet (ødegårdsdannelsen i nordisk middelalder) og Industrialismens bygninger og boliger, som han selv tog initiativet til.

Det var også i disse år rammerne for initiativerne blev fastlagt. Standardmodellen blev en styringsgruppe, der rummede både rådsmedlemmer og særlig sagkyndige uden for rådet, og dertil kom ansatte forskere. Styringsgrupperne opstillede budgetter, der blev godkendt af rådene. Vigtigt for Glamann var imidlertid at sikre initiativerne en betydelig grad af selvstændighed (ansættelser, rokeringer inden for budgettet), netop fordi initiativer, der bevægede sig på nye områder, skulle kunne udfolde dynamik og hurtigt skifte spor, når det blev nødvendigt.

Initiativerne har vist sig at være udtryk for en frugtbar forskningsstrategi. Der er i initiativperioderne kommet gode resultater, og de har efter perioderne ført til fortsat indsats på områderne. Der har imidlertid til stadighed været problemer, der må tages ved lære af, og som må søges løst. Det gælder også inden for historie, der har tegnet og stadig tegner sig for adskillige af initiativerne. Det gælder

»Lampang«

Ødegårdsprojektet

Industrialismens bygninger og boliger

Udarbejdelse og udgivelse af Dansk Socialhistorie

Brødremenigheden i Christiansfeld

Lokaladministrationens historie

Middelalderbyen

Stationsbyens historie

De nordiske forbindelsers historie

Dansk historisk atlas

og i historiens sidediscipliner

Jazzens historie i Danmark

Musikvirksomhed i Danmark, navnlig omkring 1800 Dansk ydre-missions historie

Den lange række afspejler også det forhold, at historie er det humanistiske forskningsråds største fagområde.

Det typiske SHF-initiativ er opbygget med en styringsgruppe, en forskningsleder og et mindre antal videnskabelige medarbejdere. Oftest er der tillige på deltid knyttet en HK-sekretær til projektet. Forskningslederen arbejder selv med i projektet og har ellers til opgave at knytte den daglige forbindelse mellem medarbejderne. Styringsgruppen bestemmer, hvad der skal arbejdes med; når det gælder de nærmere enkeltheder dog i samspil med medarbejderne.

Et initiativ starter almindeligvis med, at et rådsmedlem får ideen. Inden han eller hun fremlægger den for rådet, vil han nok først sikre sig tilslutning dels fra de fagligt nærmeste, dels fra nogle af de »tunge« medlemmer – dette er en af forklaringerne på, at rådet altid tilslutter sig et initiativforslag.

Enkelte gange har starten dog været af en anden karakter. Det første initiativ, Ødegårdsprojektet, udsprang af drøftelser på det nordiske historikermøde i Bergen i 1964 og blev da også et fælles initiativ for de nordiske forskningsråd.

Et par andre initiativer kom til verden efter en »folkeafstemning«. Foråret 1974 skrev rådet til næsten alle humanistiske og teologiske institutter og forskningsinstitutioner. Der blev spurgt, om de kunne pege på forskningsområder, der var forsømte, især med henblik på etablering af nye initiativer. Der indkom ca. 200 forslag – lokaladministrationens historie var et af dem og udarbejdelsen af Dansk Socialhistorie var et andet. En hel del af de indkomne forslag var vildmænd; men der var mange gode. Selv om de ikke førte til initiativer, blev de ofte til gode enkeltprojekter. Det er et spørgsmål, om ikke rådene med mellemrum burde foretage sådanne rundspørger? Medlemmerne kan ikke selv følge med i alle fagenes enkeltdiscipliner og områder.

Er først et initiativ vedtaget til gennemførelse, nedsættes en styringsgruppe; allerede dens sammensætning kan volde proble-

mer. Det gælder særlig medlemmer, der ikke kommer fra rådet. Det er givet, at det som oftest er nødvendigt at sikre sig udefra kommende sagkundskab. Hvis disse styringsgruppemedlemmer ikke har været med i planlægningen, vil de imidlertid let i mindre grad føle sig engageret i initiativets helhed. Risikoen er da, at de kommer til at opfatte sig som repræsentanter for den institution eller det fag, de kommer fra. Det er et problem, der kendes alle steder i det videnskabelige (og andet!) samarbejde, at der er en stigende tendens til, at en formaliseret repræsentationsideologi breder sig og gør sin indflydelse gældende, hvor det ikke er påkrævet, ja nærmest skadeligt for helheden. Undertiden kan man ligefrem have indtrykket af, at der møder forskere op med den grundholdning, at vi må se, hvad vor institution eller fag kan få ud af dette her. For fællesforetagender som de her omhandlede kan det være yderst farligt, hvis det at være indflydelsesrig måles på, om man kommer hjem med en sådan individualgevinst, i stedet for at det måles på, om den pågældende fik nogle ideer, der afgørende fremmede helhedsformålet.

Det er fuldt så vigtigt at finde de rette medarbejdere. Der har i forskningsrådsinitiativerne været fulgt forskellige veje. En nærliggende tanke er at foretage opslag; men denne metode er, uanset hvor åben og nobel den end lyder, ingenlunde problemløs. Der vil være en tilbøjelighed til, at stillingerne næsten udelukkende søges af helt unge kandidater uden fast ansættelse. Dermed er det ingenlunde givet, at man får de bedste frem. Uanset arbejdsløshed er der til stadighed ledige stillinger, og de vil uvilkårligt blive besat med de allerbedste, der således ikke kan melde sig som ansøgere (de skal straks i gang med at gøre sig gældende på deres arbejdsplads!). Naturligvis vil der blandt de dygtigste alligevel være en del, der går ledige. Det er derfor dem, styringsgruppen ansætter. Her gør sig imidlertid det gældende, at de under den midlertidige ansættelse ved initiativet må se sig om efter en varig ansættelse. De vil være dem, der har de bedste chancer, og derfor risikerer man, at de forlader initiativet uden at have afsluttet deres arbejde. Kun i bedste fald kan man håbe på, at de alligevel, om end forsinket, gør det færdigt. I en vis forstand blokerer forskningsrådets principper dog dette. Man vil ikke honorere indsatsen, når den pågældende har fast stilling. Sagt på

en anden måde: socialpolitiske hensyn sejrer over forskningens interesser.

Selv om der naturligvis er strålende undtagelser fra denne situation, har den ofte været følt som et problem i initiativerne. Et andet, og meget ubehageligt problem, er den medarbejder, der forliser undervejs. Det har altid været kendt i forskerkredse, at der er nogle dygtige, lovende og begavede unge videnskabsmænd, der går i stå i arbejdet. De har skrevet gode opgaver, taget fine eksaminer, måske præsteret et par mindre afhandlinger og formuleret sig godt i videnskabelige diskussioner. Det hele går imidlertid i stå, når de skal skabe et større, samlet arbejde. Det skyldes nok ikke altid alene manglende udholdenhed eller svigtende evne og tilbøjelighed til over en længere periode at koncentrere sig om et enkelt større arbejde. Med i denne »videnskabspsykologiske« betragtning må sikkert også manglende evne til at overskue et stort felt og planlægge analysen af det.

Der har været flere tilfælde af den type i forskningsrådets initiativer. Almindeligvis vil de være ubodelige, og man har da været nødt til at acceptere, at pengene stort set har været tabte. På denne baggrund er man i stigende grad kommet ind på ret tidligt under ansættelsen at forlange et eller to prøvekapitler fremlagt for derved at sikre sig, at medarbejderen er i stand til at gennemføre sit projekt.

Dette og de andre problemer vedrørende medarbejderkredsen har også bevirket en ændret holdning i ansættelsespolitikken. Der er nu en større tilbøjelighed til at ansætte videnskabsmænd, der allerede har fast ansættelse og har dokumenteret evner til at gennemføre større arbejder. De pågældende frigøres da fra deres arbejdssted og i stedet ansættes vikarer. Hermed opnår man tillige, at yngre ansættes ved institutionerne, hvor de både afprøves og oplæres. Det vil ofte for deres videre beskæftigelsesmuligheder være mere fordelagtigt end ansættelse ved et initiativ, og de vil undgå at løbe risikoen for det belastende at forlise på en krævende opgave.

For initiativerne vil det også være en fordel at inddrage erfarne medarbejdere. Gennem dette kan man højne niveauet og samtidig opnå en større garanti for, at der inden for en rimelig tid kommer resultater.

Netop tidsfaktoren er endnu et problem omkring forskningsrådsinitiativer. Det er forudsat i bekendtgørelsen, at de har en varighed af omkring fem år. Bestemmelsen kom ind for at sikre, at rådene bestandig kunne virke for en fornyelse af dansk forskning. Erfaringen viser imidlertid, at det er svært at gennemføre en bred og massiv indsats på dette åremål, navnlig når det beløb, der afsættes, svinger mellem 500.000 og 800.000 kr. om året. Desuden betyder den indsats, der gøres, at den vækker interessen i videre kredse; men det tager nogle år. Resultatet er da det let forudseelige: andre uden for initiativet begynder at arbejde med samme emne og kommer da til rådet for at få støtte, om ikke til andet så til trykning. Reaktionen hos rådet vil da uvilkårlig være, sagt med jævne ord: nej, nu kan vi altså ikke blive ved at høre mere om dette, eller: nej, nu er der ofret nok på denne sag.

Set på denne baggrund kunne der være grund til at overveje det antal initiativer, der sættes i gang. Som lønudviklingen har formet sig, er det et spørgsmål om en årlig bevilling på f.eks. 700.000 er tilstrækkelig. En magister med blot nogle års anciennitet koster omkring 200.000 kr. om året, når ferie og pensionsbidrag skal medregnes. Udarbejdelsen af en monografi tager ofte 2–3 år, hvortil kommer trykkeudgifter på 120.000 kr. (ca. 500 sider). Hvert delemne kommer således op på omkring 600.000 til 700.000 kr., og da der også er en række generalomkostninger i et initiativ, måske små 100.000 kr. om året, sætter tidsbegrænsningen og økonomien snævre grænser for, hvad der kan præsteres.

Uden at reducere antallet af initiativer kunne de måske styrkes gennem samarbejde med et institut eller en forskningsinstitution. Fremgangsmåden skulle da være, at institutionen for en fire–fem år samlede sin forskningsindsats, eller en del af den, om at gå ind i initiativet. Derved vil dette få den fornødne størrelse, og institutionen i mange tilfælde en nyttig stimulans i sin forskning.

En sådan ordning vil dog kunne skabe styringsmæssige problemer. I forvejen er samspillet mellem styringsgruppe og medarbejdere ofte en balancegang. Da den overvejende del af resultaterne fremkommer som monografier med et enkelt forfatternavn på, vil der naturligt nok ofte hos forfatteren være en vis resistens over for styringsgruppens redaktion af såvel plan som

den senere tekst. Dette forhold vil yderligere kunne kompliceres, når et institut eller en institution med egen ledelse går ind i samarbejdet. Hidtil har samarbejdet mellem styringsgruppe og medarbejdere som helhed dog været frugtbart, selv om det undertiden har slået gnister. Medarbejderne har da også bevaret en sådan grad af integritet, at flere arbejder i de seneste år har kunnet godkendes som disputatser.

Arbejdets gang i initiativgrupper lægger netop op til sådanne enkeltpræstationer. Dette gælder i hvert fald udpræget inden for historie. Den model, at en bog bliver skrevet af flere kendes ikke, selv om man udmærket kunne tænke sig, at behandlingen blev flettet sammen af f.eks. en historiker, en statistiker og en arkitekt, der hver bidrog med sin særlige indsigt. En sådan kollektiv fremstilling vil imidlertid næppe virke så tiltrækkende og stimulerende på medarbejderne, fordi de af letforståelige grunde ønsker at stå alene som forfattere.

Initiativet har sit fælles element i det centrale emne. Ofte begynder man dog også med at skabe et fælles grundlag gennem tilvejebringelse af en bibliografi og en kilderegistrering. Det er arbejder, der kan have deres selvstændige værdi, men det er også, navnlig kilderegistreringen, arbejder, som kan svulme op og tage uforholdsmæssig megen tid – de bliver et mål i sig selv. Det kan blive forberedelser så store og komplicerede, at det giver mindelser om licentiaten i »En dansk students eventyr«. Det videre arbejde vil ofte forløbe ved, at medarbejderne mødes med kortere eller længere tidsrum og beretter for styringsgruppen og de øvrige medarbejdere om gangen i deres arbejde. Mest udbytte synes det at give, når der er tale om en fremlæggelse af afsnit af deres arbejde. Det kan ganske vist af medarbejderne opfattes som ekstra arbejdskrævende, fordi disse afsnit i nogen grad skal kunne stå alene og derfor senere skal omarbejdes, når de indgår i den samlede fremstilling. Erfaringen synes imidlertid at vise, at denne teknik i højere grad end alt andet sikrer, at arbejderne afsluttes, og afsluttes inden for den fastsatte tidsramme.

Initiativerne har jævnligt bragt skuffelser og ærgrelser for de deltagende. Det afgørende er imidlertid, at de først og fremmest har bragt mange og gode forskningsresultater, og at de har taget emner op, som ellers ikke ville være blevet behandlet, fordi de er

for uoverskuelige for en enkeltmand. En række af dem har også vist, hvor dybtgående man gennem lokalstudier kan nå i forståelse af dansk samfundsudvikling. Det gælder eksempelvis ødegårdsprojektet, industrialismens bygninger og boliger, middelalderbyen, stationsbyen, lokaladministrationens historie og musikhistorien. Dette fællestræk eller overordnede tema er ikke et resultat af en planlægning, men de forskellige initiativer har under et medvirket til at stimulere lokalstudier og dermed angivet en ny linie i dansk historieforskning.

Perioden, hvor forskningsrådsinitiativerne satte sit præg på dansk historie, så også andre frugtbare fællesforetagender. Nye selskaber blev stiftet, særlig markante er Landbohøi Selskab fra 1952 og Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie fra 1970. Her har der dog mere været tale om en indsats for at fremme studiet af disse emner end om et fælles forskningsarbejde. Det samme gælder udgivelsen af tidsskrifter for sær-emner: politi, toldvæsen m.m. En særlig karakter har tidsskriftet *Den jyske historiker*, der blev startet som et studenterblad i 1969, men nu er et stort og etableret tidsskrift. Det er marxistisk i holdning, men har i øvrigt i de senere år været karakteriseret ved, at de enkelte bind har et samlet tema, og ved, at afhandlingerne deri som hovedregel er fremgået som et resultat af en studiekreds over temaet.

Også denne periode har set sin Danmarkshistorie. Det er den af Aksel E. Christensen, H.P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch redigerede »Danmarks historie« (bind 1–2 og 4, 1977–82). Heller ikke her er der tale om et fællesarbejde. Hver forfatter har skrevet sit bind og sat sit individuelle præg på det, og redaktionen har stort set indskrænket sin virksomhed til at give gode råd. Værket sigter navnlig mod faghistorikere.

Den sidste generation af historikere har i større udstrækning end de tidligere virket sammen i fællesskab. Dette samarbejde har antaget vidt forskellige former. Det er imidlertid åbenbart, at det har bragt nyttige og mange gode resultater, og det har afløst den stagnation, der nok lod sig spore i forskningen i 1950'erne. Fælles indsats har også vist sig nødvendig. En lang række ydre omstæn-

digheder har medført, at de store enkeltmandspræstationer, der kendtes i de foregående generationer, næppe vil forekomme i vore dage; dertil kommer, at der i stigende grad udnyttes omfangsrige kildemasser. At der alligevel under et voksende fællesskab er blevet plads for, at den enkelte forsker kan udfolde sin virkestrang, det er i sig selv også et værdifuldt træk ved den seneste udvikling og skaber tillid til, at der under de kommende årtiers maskinelt betonedede forskning også vil blive både plads og behov for historikerens personlighed. Til glæde for historiens brugere og historikeren selv.

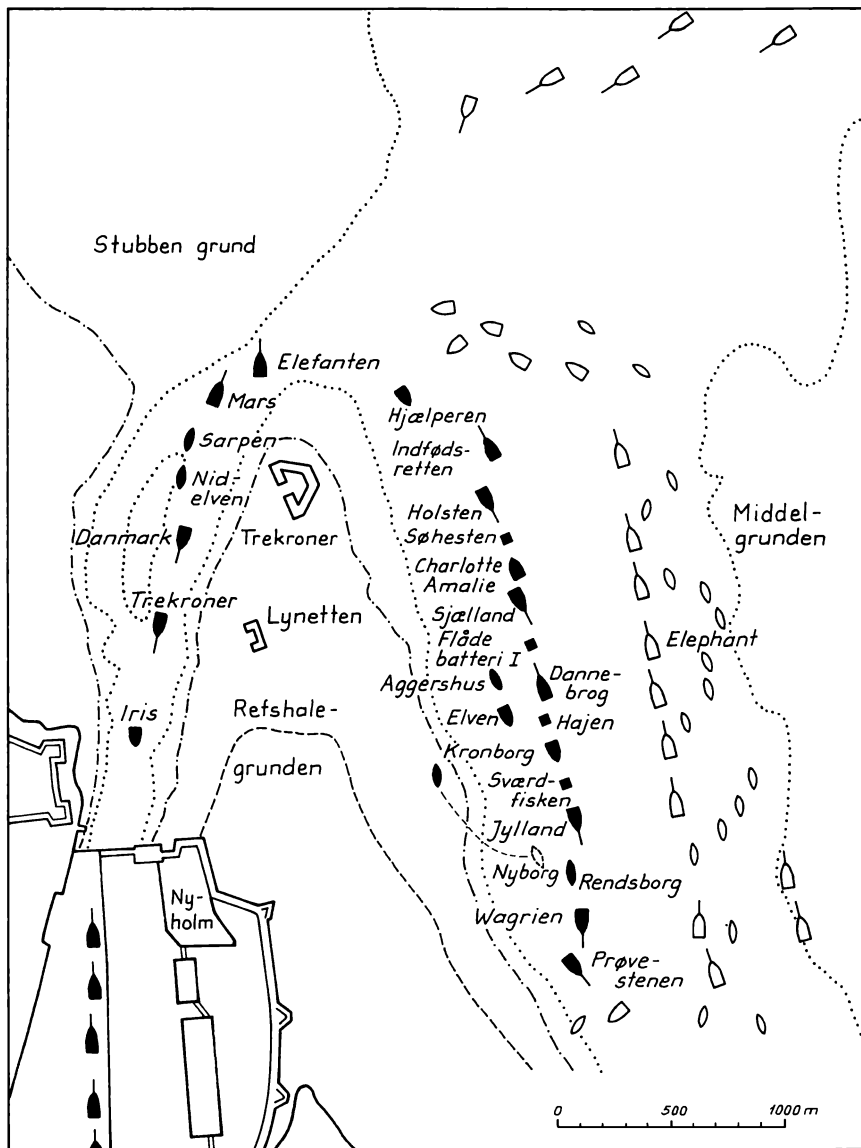
Historikeren og tiden. Eller: Hvad var klokken den 2. april 1801?

Af OLE FELDBÆK

Den voksende internationale interesse for de lange tidsforløb har været en yderst forståelig reaktion på det forhold, at flere og flere historikere efterhånden er kommet til at vide mere og mere om mindre og mindre. På den baggrund har introduktionen af *la longue durée* i de seneste års danske historie da også været både påkrævet og værdifuld. Om noget brud med fagets tradition har der på den anden side ikke været tale. Studier af lange tidsforløb må selvsagt baseres på konkret og koncis viden, også hvor det drejer sig om et af fagets ældste spørgsmål: *hvornår?* Denne interesse for *tiden* vil som oftest være rettet mod et årstal eller mod en dato; men lejlighedsvis har det vist sig nødvendigt at fokusere på *la très courte durée*, på timer og endda på minutter. Typisk har det drejet sig om komplicerede og tidsmæssigt stærkt komprimerede begivenheder som statsomvæltninger og storkriges udbrud. Også afgørende militære konfrontationer er blevet underkastet sådanne minutiøse tidsanalyser; og målet har dér været en kronologisk rekonstruktion, der skulle danne grundlag for en dybere indsigt i vedkommende begivenhed.

Et godt eksempel på en sådan militær konfrontation, hvor forståelsen af begivenheden har været blokeret af en utilstrækkelig viden om det faktiske tidsforløb, er slaget på Københavns Red den 2. april 1801.

Om eftermiddagen den 1. april var Lord Nelsons eskadre af Sir Hyde Parkers østersøflåde stået ned gennem Hollænderdybet og havde ankre op ved det sydlige indløb til Kongedybet, hvor de atten danske blokskibe og flydende batterier lå forankret. For den danske defensions chef, kommandør Olfert Fischer, var opgaven at fastholde en dansk kontrol over Kongedybet, hvorfra København og flådens anlæg kunne bombarderes. For Nelson

Slaget på Reden: Situationen omkring klokken 12.

	----- 2 meter kote
	- - - - - 4 meter kote
	----- 6 meter kote

var opgaven at tilkæmpe sig kontrollen over Kongedybet, for under trussel om et bombardement at tvinge Danmark til at udtræde af Det væbnede Neutralitetsforbund.¹

Samme nat fik Nelson den sydøstenvind, der var en forudsætning for, at han kunne løse sin opgave. Allerede før daggry den 2. april stod det derfor på begge sider klart, at kampen var umiddelbart forestående; og ved solopgang fløj signalflagene til vejs på Nelsons flagskib Elephant og på Olfert Fischers flagskib Dannebrog. Om morgenen gav Nelson sine skibschefer de sidste instruktioner; som det første af de engelske skibe stod lineskibet Edgar derpå ind i Kongedybet; og i samme øjeblik, det kom på skudhold af det sydligste danske blokskib, Prøvestenen, bragede den første bredside.

Allerede her møder vi en af årsagerne til, at der siden 1801 har hersket så megen uklarhed om slagets forløb: *tidsproblemet*. Tidspunktet for den første bredside blev naturligvis noteret ombord på samtlige den engelske østersøflådes skibe – men det blev angivet meget forskelligt. Ombord på lineskibet Monarch noterede løjtnant John Yelland: »1/2 past eight, weighed and stood towards the enemy; at 9, firing as we passed the enemy«, medens ombord på lineskibet Ganges løjtnant Robert Loud skrev i skibsjournalen: »10 past 11, the enemy's ships and batteries commenced firing at the van of our ships, which was returned«. ² Et helt centralt tidspunkt i en kamp, der strakte sig over mindre end fem timer, blev således af ansvarlige skibsofficerer angivet med mere end to timers forskel.

Det siger sig selv, at et kildemateriale med så afvigende tidsangivelser ikke kan være umiddelbart anvendeligt til at rekonstruere begivenhedsforløbet den 2. april 1801 – og slet ikke til at besvare de to spørgsmål, som har domineret litteraturen om slaget. For det første: *hvorfor* tog Nelson midt under kampen initiativ til at få den afbrudt? Var det, som han selv hævdede, udsprunget af *humanity*? Eller var det – som hans kritikere hævdede, men som han selv indigneret afviste – en krigslist, en *ruse de guerre*? Og for det andet: *hvorfor* accepterede kronprins Frederik et krav om våbenhvile, der sikrede englænderne en total sejr?³

Marinehistorikerne har investeret megen tid og mange kræfter

på at rekonstruere begivenhedsforløbet den 2. april og på at besvare disse spørgsmål. Når deres anstrengelser imidlertid kun i så begrænset omfang har været kronet med held, skyldes det hovedsagelig tre forhold. For det første har de ikke inddraget et tilstrækkeligt omfattende og repræsentativt kildemateriale. For det andet har de ikke klargjort sig de enkelte kildetyper særpræg og brugt dem med fornøden kritik. Og for det tredje er det ikke lykkedes dem at løse tidsproblemet.

Når det gælder selve *kildegrundlaget*, har de ældre behandlinger af slaget groft sagt været karakteriseret ved, at de *enten* var baseret på engelsk *eller* på dansk materiale, mens det om de nyere arbejder gælder, at de nok har inddraget *både* engelsk og dansk kildemateriale, men på for tilfældig en måde og i for utilstrækkeligt et omfang. Dette kan for så vidt undre, som lokaliseringen af kilderne af offentlig proveniens er forholdsvis ukompliceret. Hvor den norske marinehistoriker Olav Bergersen i 1966 og den engelske marinehistoriker Dudley Pope i 1972 lagde henholdsvis 26 og 32 engelske skibsjournaler til grund for deres skildring, har nærværende undersøgelse kunnet baseres på 54; og hvor tidligere arbejder kun har inddraget rapporterne fra ti af Kongedybets danske skibschefer, hviler denne fremstilling på samtlige atten rapporter.⁴

Hvad *kildetyperne* angår, er de i sig selv mange. Der er private breve fra skibschefer, løjtnanter og kadetter – men desværre ikke fra underofficerer og matroser; der er iagttagelser fra observatører, der ikke deltog i slaget; og der er dagbøger og krigsretsmateriale. Hovedtyperne er imidlertid to: skibsjournalerne og de officielle rapporter.

For rapporternes vedkommende er den engelske og den danske kildesituation væsensforskellig. Ganske vist foreligger der rapporter fra begge de øverstkommanderende – fra Olfert Fischer til kronprins Frederik og fra Nelson til Sir Hyde Parker – men hermed hører ligheden også op. Der foreligger *ikke* rapporter fra de enkelte engelske skibschefer – og det gør der ikke af den simple grund, at rapporter ikke blev forlangt. Fra dansk side har vi derimod rapporter fra hvert enkelt skib. Brugen af disse rapporter forudsætter imidlertid overvejelser over, hvad de enkelte danske skibschefer *kunne* se – og hvad de *ville* se.

Problemet belyses af de reservationer, med hvilke kaptajn Harboe fra lineskibet Sjælland den 5. april indledte sin rapport til Olfert Fischer: rapporten var skrevet, »så vidt jeg for nærværende kan erindre efter en attak af den beskaffenhed som ommeldte, hvor der ikke gaves tid til at opskrive noget«; »klokkeslettet kan jeg ej bestemt opgive, men skal ifølge den orden, som det er passeret, anføres«. ⁵ Under slaget havde den enkelte skibschef *visse* muligheder for at gøre observationer vedrørende sit eget skib og dets umiddelbare modstandere, men hans muligheder for udenfor denne snævre cirkel at gøre iagttagelser og drage konklusioner var minimale. Og når det gælder, hvad han *ville* se og *ville* rapportere, så fremgår det klart, at rapporterne er behæftet med en gennemgående tendens i retning af at fremhæve netop vedkommende skibsbesætnings indsats og udholdenhed.

Også når det gælder skibsjournalerne, er materialesituationen skæv. Både ombord på de danske og de engelske skibe blev der ført skibsjournaler; men hvor samtlige journaler fra den engelske østersøflåde er bevaret, er næsten alle journaler fra de danske skibe i Kongedybet gået tabt. Noget gik tabt under slaget, blandt andet Olfert Fischers korrespondanceprotokol, der simpelthen blev *skudt* overbord af en engelsk kanonkugle; men hovedparten gik tabt, da englænderne efter kampen opbrændte og sænkede de erobrede danske fartøjer. Fra Kongedybslinien er kun bevaret skibsjournalerne fra fregatterne Elven og Hjælperen. Til en vis grad kan denne lakune dog udfyldes med journaler fra andre danske skibe, der overværede kampen uden egentlig at deltage: det gælder blokskibene Elefanten og Mars, lineskibene Danmark og Trekroner, briggen Nidelven samt syv af de elleve kanonbåde, der deltog i slagets indledende faser.

Ved rekonstruktionen af begivenhedsforløbet den 2. april er historikeren nødt til at gøre brug af *både* rapportmaterialet og journalmaterialet. Her er det imidlertid nødvendigt i højere grad, end det tidligere er sket, at holde sig deres afvigende oprindelsessituation for øje. De indeholder nemlig forskellige *typer* af oplysninger. Derfor må deres informationer også tolkes forskelligt, hvad der træder meget klart frem i det centrale spørgsmål: *hvorvidt* – og i bekræftende fald *hvornår* – det enkelte danske skib

strøg sit flag som tegn på overgivelse. De engelske skibsjournaler har mange observationer om danske skibe, som først strøg, men som derpå – i modstrid med al militær etikette – fortsatte skydningen. Samtidig ved vi imidlertid, at de danske flag og vimpler i flere tilfælde blev *skudt* ned – Prøvestenens flag således to gange og vimplen een – og at det kunne være vanskeligt og undertiden umuligt at få et nyt flag eller en ny vimpel hejst. Som hovedregel vil de engelske skibsjournaler derfor angive for tidlige tidspunkter for de danske skibes strygning; og historikeren vil på dette punkt ofte være henvist til at bygge på den danske skibschefs rapport – vel vidende, at dens tendens netop går i retning af at fremhæve, hvor længe vedkommende skib holdt ud i den ulige kamp.

Endelig er der *tidsproblemet*.

For en del skyldes det, at tidsangivelserne er baseret på forskellige forudsætninger. Nogle angivelser er vage, som for eksempel »shortly after noon« eller »at 2«. Andre, der bygger på den vagthavende officers lommeur, har med tidsangivelser som »22 minutes past one« eller »kl. 10 og 35 minutter« tilstræbt en høj grad af præcision. Langt den overvejende del af tidsangivelserne opererer imidlertid med femten minutters perioder som mindste tidsenhed, som »1/2 before 10« eller »1/4 past 2«, i overensstemmelse med vagtsystemet ombord på de engelske og danske orlogsskibe: hver gang halvtimes glasset løb ud og blev vendt, blev det markeret med slag på skibsklokken. Halvtimes angivelser er således ret præcise, hvorimod kvarters angivelser er baseret på et skøn over, at halvdelen af sandet var løbet gennem glasset. Mindre end eet kvarters angivelser var med dette system urealistiske.

En væsentlig årsag til tidsproblemet er imidlertid også det elementære forhold, at urene ikke gik ens, og at forskellen som nævnt kunne være betydelig. De engelske ure var således nok indstillet efter Københavns meridian; men denne indstilling var overvejende individuel, og der er ikke tegn på en justering af urene ombord på de enkelte skibe, endsige på østersøflåden som helhed. Derimod synes der ikke at være tvivl om, at de danske ure – udover selvfølgelig at være indstillet efter Københavns meridian – var ret ensartet indstillet. Det fremgår allerede ved angivelsen

af tidspunktet for, hvornår Prøvestenen affyrede slagets første bredside. Af ialt 23 indbyrdes uafhængige danske iagttagelser har de 19 samstemmende tidspunktet klokken 10,30.

Det nye i denne sammenhæng er for så vidt ikke påvisningen af et tidsproblem. Det blev påpeget allerede i 1944 af kontreadmiral E. Briand de Crèvecoeur;⁶ og i 1966 gjorde kommandør Olav Bergersen et energisk forsøg på at hugge den kronologiske knude over. Når hans forsøg ikke lykkedes, kan der som de væsentligste årsager peges på, at materialegrundlaget var for begrænset, og at kilderne ikke blev underkastet en tilstrækkeligt konsekvent kritik. Det nye, som er målet for denne artikel, er derfor på grundlag af et tilnærmelsesvist fuldstændigt materiale at udskille samtlige tidsangivelser og underkaste dem en samlet analyse under iagttagelse af de enkelte kildetyper egenart og udsagnskraft.

Rekonstruktionen af slagets kronologi vil blive koncentreret om en tidsfæstelse af slagets begyndelse, af Parkers signal om en indstilling af kampen samt af afsendelsen af Nelsons parlamentær; den vil indbefatte en analyse af den militære situation omkring tidspunktet for parlamentærens afsendelse; og den vil endelig søge at tidsfæste, hvornår kronprins Frederik modtog parlamentæren, og hvornår kampen ophørte. Samtlige tidsangivelser vil være officiel københavnsk tid.

Slagets begyndelse. Tidspunktet for blokskibet Prøvestenens første bredside lader sig bestemme med al ønskelig sikkerhed. Som allerede nævnt angiver 19 udaf 23 indbyrdes uafhængige danske observationer tidspunktet til klokken 10,30. Og selv om de engelske tidsangivelser udviser en betydelig spredning, samler de fleste sig dog omkring dette tidspunkt. Udaf 41 ligeledes indbyrdes uafhængige engelske observationer findes de 30 inden for tidsrummet 10,15–11,00, og heraf ligger de 25 samlet inden for den halve time fra klokken 10,30 til klokken 11,00.

Slaget på Reden startede klokken 10,30 københavnsk tid.

Parkers signal. Den engelske plan var baseret på, at Parker med sine svære lineskibe skulle lette samtidig med Nelson og stå ned mod København for at understøtte angrebet mod den nordlige

del af den danske defension. Ved slagets begyndelse lettede Parkers eskadre derfor, og mod vind og strøm krydsede den sig langsomt ned mod Trekroner. I kampens indledende fase havde Nelson imidlertid det uheld, at et af hans tolv lineskibe ikke var i stand til at komme syd om Middelgrunden, samt at to af hans lineskibe kort efter indsejlingen i Kongedybet løb på grund på Middelgrunden. Det betød, at angrebet blev forsinket, at kampen blev udkæmpet på længere afstand fra den danske linie end oprindeligt planlagt, samt at de engelske lineskibe først i en senere fase af kampen blev i stand til at engagere de nordligste danske skibe i Kongedybet. Derimod var den sydlige og den centrale sektor af den danske Kongedybslinie i kamp inden for en halv time efter, at det første skud var løsnet.

Nelson havde før kampen ikke lagt skjul på, at han forventede en hurtig sejr, og han havde baseret sin forventning på sin overlegenhed i artilleri og på sin bevægelighed. Fra dækket af sit flagskib London måtte Parker imidlertid observere, at kampen blev uventet langvarig, og at tre af Nelsons lineskibe havde hejst nødsignaler. Det var i *den* situation, Parker gav ordre til at sende signal nr.39: »Discontinue the action«; og han markerede udtrykkeligt signalet som »General«, det vil sige rettet ikke til Nelson alene, men til samtlige engelske skibshefter i Kongedybet.

Parkers signal er et af søkrigshistoriens mest omdebatterede. At han sendte signalet er hinsides enhver tvivl. En stillingtagen til hans motiver falder uden for rammerne af denne undersøgelse. Her er spørgsmålet alene: hvad var klokken, da signal nr.39 gik til vejrs på tredækkeren London?

Kilderne er selvsagt udelukkende engelske – og de er relativt få, blandt andet fordi flere af de engelske skibe i Kongedybet ikke kunne se den øverstkommanderendes signal for krudtrøgen. I alt foreligger der femten observationer; de er spredt over tidsrummet fra klokken 12,30 til klokken 14,30; og nogen overbevisende koncentration udviser de ikke.

Selv noterede Parker i sin private journal, at signalet blev sendt klokken 13,15 – og Parkers ur synes at have været meget nær ved københavnsk tid, idet han i samme journal noterede kampens start til klokken 10,40.⁷ Denne tidsfæstelse bestyrkes af observationer fra to skibe, der begge befandt sig i Kongedybets nordlige

munding med uhindret udsyn til Parkers eskadre, og som begge adlød ordren og trak sig ud af kampen. Masteren ombord på *sloop-of-war* Dart, der ligeledes havde noteret kampens start til klokken 10,40, observerede Parkers signal klokken 13,30; og masteren på fregatten Blanche angav de to tidspunkter som henholdsvis 10,45 og 13,15.⁸

Tidspunktet for Parkers signal kan ikke gives med den sikkerhed, der gjaldt tidspunktet for kampens start. Det nærmeste, vi kan komme, er, at signalet blev sendt omkring klokken 13,15, efter at kampen havde raset i henved tre timer. Denne tidsfæstelse bestyrkes forøvrigt af analysen af begivenhederne omkring afsendelsen af Nelsons parlamentær.

Nelsons parlamentær. Det tætteste, vi kan komme til Nelsons reaktion på Parkers signal, er den beskrivelse, som chefen for de engelske tropper har givet i et nyligt fremdraget brev fra den 6. april.⁹ Oberstløjtnant William Stewart gik under hele kampen op og ned ad agterdækket på Elephant sammen med Nelson. Da den øverstkommanderendes signal blev meldt, vendte Nelson sig »in a most agitated manner« til Stewart og sagde: »Will Stewart, these fellows hold us a better jug than I expected. However, we are keeping up a noble fire, and I'll be answerable that we shall bale them out in four, if we cannot do it in three hours. At least I'll give it them till they are sick of it.«

Vi ved, at Nelson undlod at adlyde den øverstkommanderendes ordre, og at han lod det signal forblive, som fra kampens start havde vajet fra Elephants stortop: »Engage the enemy more closely«. Og vi ved ligeledes, at han efter modtagelsen af Parkers signal sendte en parlamentær iland med et brev stilet »To the Danish Government«:¹⁰

»Lord Nelson has directions to spare Denmark when no longer resisting but if the firing is continued on the part of Denmark Lord Nelson will be obliged to set on fire all the floating batteries he has taken, without having the power of saving the brave Danes who have defended them.«¹¹

Spørgsmålet er hér: *hvornår* besluttede Nelson sig til at afsende

dette brev, og *hvornår* afgik captain Thesiger som parlamentær med brevet?

Kilderne er i sagens natur få, men de er samstemmende.

Ombord på Elephant blev det både i kaptajnens journal og i masterens logbog noteret: »About 2, they being mostly subdued, Vice Admiral Lord Nelson sent a flag of truce to the Danish government to arrange the landing the wounded prisoners«. ¹² Og ombord på skonnerten Eling, der på det tidspunkt var på vej nordover i Hollænderdybet og netop da befandt sig udfor Elephant, observerede man kort før klokken 14 »a flag of truce ready to go on shore from the Vice Admiral«, altså en chalup med hvidt parlamentærflag liggende i læ af Elephants styrbords side. ¹³

Denne tidsfæstelse bestyrkes af observationer omkring parlamentærchaluppens sejlads.

Det står klart, at Thesiger afstod fra den korteste, men også farligste kurs fra Elephant direkte ind til København midt imellem de kæmpende skibe. I stedet styrede han i læ af de engelske skibe nordover i Kongedybet og nord om Trekroner, hvor kampen på det tidspunkt var stilnet af, efter at de engelske fartøjer dér havde adlydt Parkers signal og trukket sig ud af slaget. Denne rute bekræftes af både engelske og danske kilder. Chaluppen blev observeret fra et af Parkers linieskibe, Reasonable, nord for Trekroner; ¹⁴ fra blokskibet Mars i Kronløbets munding iagttog man et engelsk parlamentærfartøj, der kom ind nordfra og lagde til ved blokskibet Elefanten; ¹⁵ og i Elefantens skibsjournal noteredes det klokken 14,30, at den engelske chalup lagde til, og at månedsløjtnant Lundbye gik ombord og styrede den iland. ¹⁶

På dette grundlag må det være rimeligt at antage, at Nelson ret kort efter modtagelsen af Parkers signal besluttede sig til at søge kampen indstillet, og at parlamentærchaluppen satte af fra Elephant omkring klokken 14.

Situationen omkring klokken 14. Spørgsmålet om den militære situation omkring klokken 14 er det vanskeligste at besvare. Det skyldes dels deltagernes allerede omtalte vanskeligheder ved at gøre iagttagelser og drage slutninger om andet og mere end de allernærmeste forhold, dels de ligeledes nævnte uklarheder med

hensyn til, hvornår de danske skibe virkelig strøg deres flag og overgav sig; og hertil kommer problemerne med at konstatere den grad af modstand, der endnu blev gjort fra dansk side.

Allerede omkring klokken 13 observerede oberstløjtnant Stewart ombord på Nelsons flagskib, at »the enemy's line began to strike, and some ships to be either towed off, or to make sail off«;¹⁷ og omkring klokken 14 blev de danske skibe i Elephants skibsjournal karakteriseret som »being mostly subdued«.

Spørgsmålet er, hvorvidt den militære situation afgørende var vendt til englændernes fordel, da Nelson tog initiativ til at søge kampen indstillet.

Observationerne ombord på Elephant har selvsagt primært gyldighed for forholdene i den centrale sektor af den danske Kongedybslinie.

Her giver de danske kilder følgende situation. Allerede omkring klokken 11,30 var Dannebrog skudt i brand og så ødelagt, at Olfert Fischer valgte at overføre sin kommandostander til et andet skib;¹⁸ og på det tidspunkt vurderede han situationen i den centrale og den sydlige sektor af linien så negativt, at han valgte at søge mod nord til lineskibet Holsten, som på det tidspunkt endnu ikke var engageret af englænderne. Og den danske øverstkommanderendes vurdering skulle vise sig at være realistisk. Godt en time senere var den centrale sektor af den danske linie sprængt. Dannebrog vedblev ganske vist at skyde, samtidig med at besætningen kæmpede for at slukke branden ombord; men før klokken 13 havde de fleste af fartøjerne omkring Dannebrog kappet deres fortøjninger og forladt deres plads i linien. Den første var signalfregatten Elven, der satte sejl og stod ind mod Inderreden.¹⁹ Også kavalleriprammen Aggershus kappede før klokken 13 og søgte ind på Refshalegrunden.²⁰ Og på samme tid kappede den 17-årige sekondløjtnant Peter Willemoes fortøjningerne på Flådebatteri Nr. I,²¹ men så uheldigt, at det drev ned på lineskibet Sjælland, som derpå ligeledes kappede og kom i drift.²²

Observationerne ombord på Elephant var således korrekte, i den udstrækning de gjaldt den centrale sektor af den danske linie. Som det skal påvises nedenfor, havde ingen af de danske skibe på den anden side strøget, endsi-ge var blevet bordet af

englænderne, før klokken 14. For en umiddelbar betragtning er det derfor vanskeligt at acceptere Nelsons formulering: »all the floating batteries he has taken« – med mindre man hæfter sig ved ordene: »will be obliged« som refererende til en fremtidig handling, en hensigt. For som det vil ses, var nedkæmpelsen af de resterende danske skibe omkring klokken 14 kun et spørgsmål om tid – og endda om meget kort tid.

Før klokken 13 havde kavalleriprammen Nyborg i den sydlige sektor trukket sig ud af linien;²³ og omkring klokken 13 forlod ligeledes defensionsfregatten Hjælperen sin plads i den nordlige sektor.²⁴ Og selv om der endnu blev skudt fra de øvrige danske skibe, var det med færre og færre kanoner og med større og større intervaller.

En analyse af det samlede danske og engelske materiale med henblik på en omtrentlig tidsfæstelse af, hvornår de resterende danske skibe strøg deres flag og overgav sig, giver følgende resultater. For at belyse behovet for en kronologisk analyse er i parentes anført de af Olav Bergersen og Dudley Pope foreslåede tidspunkter.

- 14,15: Linieskibet Holsten. (13,30/14,15)²⁵
- 14,30: Blokskibet Dannebrog. (?/14,30)²⁶
- – : Blokskibet Jylland. (15–15,30/15,15)²⁷
- – : Stykprammen Sværdfisken. (?/14,00)²⁸
- – : Blokskibet Kronborg. (?/»by noon«)²⁹
- – : Stykprammen Søhesten. (13,30/før 14)³⁰
- 14,45: Stykprammen Hajen. (15,45/13,30)³¹
- – : Blokskibet Charlotte Amalie. (13,30/»by noon«)³²
- 15,00: Kavalleriprammen Rendsborg. (?/?)³³
- – : Blokskibet Indfødsretten. (15,00/omkr. 13)³⁴
- 15,15: Blokskibet Wagrien. (15,00/14,45)³⁵
- – : Blokskibet Prøvestenen. (15,00/14,45)³⁶

Eet er imidlertid den vurdering, som Nelson anlagde – eller muligvis anlagde – ombord på Elephant omkring klokken 14. Ikke mindre væsentligt ville det være at kende vurderingen af situationen fra dansk side. Ganske vist savner vi hér danske

udsagn, men en mulighed for at se situationen med danske øjne eksisterer dog.

I kronprins Frederiks følge befandt der sig en krigserfaren svensk forbindelsesofficer, viceadmiral Carl Olof Cronstedt. Klokken 13,15 afsendte han en rapport til den svenske konge, der på det tidspunkt befandt sig i Landscrona.³⁷ Heri gjorde han det klart, at den sydlige del af den danske defensionslinie – hvormed han efter sammenhængen synes at have ment skibene fra Prøvestenen til og med Søhesten – var »ruinerad«; og han betvivlede, at den nordlige del – hvilket i så fald vil sige fra Holsten til og med Elefanten og Mars i Kronløbet – ville være i stand til at holde ud.

Som øverstbefalende over Københavns samlede forsvar var kronprins Frederik omgivet af officerer, som fra Nyholm fulgte slaget på nærmeste hold; og det forekommer lidet sandsynligt, at deres professionelle vurdering skulle adskille sig væsentligt fra den svenske viceadmirals.

Om den militære situation omkring klokken 14 kan der sammenfattende konstateres: *at* den centrale sektor af Kongedybslinien allerede en time forinden var blevet sprængt; *at* en professionel iagttager fra land klokken 13,15 vurderede størstedelen af Kongedybslinien som nedkæmpet; og endelig *at* de resterende danske skibe omkring klokken 14 var så ødelagte, at halvdelen strøg inden for den følgende halve time, og at de øvrige kun formåede at vedligeholde en sporadisk ild op til en god halv time derefter.

På den baggrund forekommer det vanskeligt at afvise Nelsons egen fremstilling over for den engelske premierminister, nemlig at tidspunktet, hvor han afsendte sin parlamentær, var »the moment of a complete victory«, hvor en fortsættelse af kampen ville være en militært meningsløs massakre.³⁸

Parlamentærens ankomst. Om tidspunktet for den engelske parlamentærchalups ankomst til broen på Kastelspynten og kronprins Frederiks modtagelse af Nelsons brev er kilderne klare og entydige. Tidspunktet klokken 15 angives dels af den tilstedeværende generaladjutant Lindholm, dels i journalen for kanonbåden

Stege, der på det tidspunkt lå udfor Kastelspynten.³⁹ Og tidspunktet bekræftes af vidneudsagnene i den krigsretssag, der umiddelbart efter den 2. april blev rejst mod to officerer fra lineskibet Sjælland for at have deserteret under kampen, og hvor hovedopgaven for krigsretten netop var at få fastslået uigendrivelige tidspunkter for denne utilgivelige forbrydelse imod Frederik den Femtes Søkrigsartikler.⁴⁰

Slagets afslutning. Kronprins Frederik reagerede på Nelsons brev med øjeblikkelig at give ordre til at indstille skydningen – som på det tidspunkt som påvist allerede *var* indstillet på næsten alle danske skibe i Kongedybet – og sende generaladjutant Lindholm ud til Nelson for at indlede forhandlinger.

Tidsforløbet er følgende. Kort efter klokken 15 sejlede den engelske parlamentærchalup med Lindholm ombord den korte distance ud til fregatten Iris, hvor en dansk chalup blev stillet til Lindholms rådighed; og straks efter lagde de to parlamentærfartøjer fra Iris og roede tværs over Refshalegrunden de 2,5 km. ud til Elephant.⁴¹ Og umiddelbart efter Lindholms ankomst til Elephant gik et hvidt flag til vejs på Nelsons flagskib som signal til en indstilling af kampen. Klokken var da omkring 15,30.

Nelson havde løst sin opgave: at tilkæmpe sig kontrollen over Kongedybet; og de engelske bombefartøjer indtog nu deres truende positioner, rede til at indlede et bombardement af den danske hovedstad og af den danske flåde og dens anlæg.

Men kampen havde været hård, både målt i menneskeliv og i materiel; og Nelson havde åbenlyst ignoreret Parkers signal. Da han sent om eftermiddagen forlod Elephant for at begive sig til sin chef, var det da også med ordene: »Well, I have fought contrary to orders, and shall perhaps be hanged: never mind, let them.«⁴²

Den kronologiske analyse af slaget på Reden har etableret sikre henholdsvis sandsynlige tidsangivelser for de centrale begivenheder. Kampen blev indledt klokken 10,30; efter henvendte timers kamp gav Parker omkring klokken 13,15 signal til at afbryde slaget; omkring klokken 14 – da den centrale sektor i den danske Kongedybslinie var sprængt, og da modstanden fra de

øvrige fartøjer definitivt var brudt – afsendte Nelson sin parlamentær med krav om indstilling af kampen; og klokken 15 – da den danske modstand i Kongedybet reelt var indstillet – modtog kronprins Frederik Nelsons krav, som han på stående fod accepterede.

Selv om denne kronologi accepteres, må det dog afslutningsvis understreges, at den ikke i sig selv giver noget svar på de spørgsmål, som siden 1801 har optaget historikerne. *Hvorfor* sendte Parker sit signal? *Hvorfor* ignorerede Nelson sin øverstkommanderendes ordre? *Hvorfor* valgte han kort efter at kræve kampen indstillet – og *hvorfor* formulerede han sit krav, som han gjorde? Og endelig: *hvorfor* accepterede kronprins Frederik øjeblikkeligt og betingelsesløst sin modstanders krav?

Naturligvis har man lov at arbejde ud fra en hypotese om, at Nelson faktisk *opfattede* den militære situation på samme måde, som den hér er skildret, og at kronprins Frederik kunne og ville erkende, at kampen var endt med et totalt dansk nederlag. Nogen sikkerhed for, at Nelson og kronprins Frederik opfattede situationen således, har vi på den anden side ikke. I sagens natur vil en kronologisk analyse aldrig kunne forklare menneskers motiver. En besvarelse af spørgsmålet: *hvornår* gør det imidlertid muligt at stille det spørgsmål, som – når alt kommer til alt – mest optager historikerne: *hvorfor*?

1. Ole Feldbæk: *Denmark and the Armed Neutrality 1800–1801. Small Power Policy in a World War*, København, 1980, med dansk resumé, s 139 f.
2. Monarch og Ganges: captains' journals (*Logs of the Great Sea Fights 1794–1805, II, Navy Records Society, XVIII*, London, 1900, s 104 og 110, cit: *Logs*).
3. Ole Feldbæk: *De danske søofficerer og -dolkestødslegenden- om slaget på Reden*, Fortid og Nutid, 1983:1; og Nelson 8. maj 1801 til Henry Addington (Nicholas Harris Nicolas: *The Dispatches and Letters of Vice Admiral Lord Viscount Nelson, IV*, London, 1845, s 360–61, cit: *Dispatches*).
4. Olav Bergersen: *Nøytralitet og krig, Fra Nordens væpnede nøytralitets saga. En sjømilitær studie*, I–II, Oslo, 1966; og Dudley Pope: *The Great Gamble. Nelson at Copenhagen*, London, 1972.
5. Rapport fra kaptajn F.C.L. Harboe, lineskibet Sjælland, 5. april 1801 til Olfert Fischer (Rigsarkivet. Søetatens arkiv. Søkrigskancelliet 914. Konduitelister 1800–1809, cit: Konduitelister). Hvor intet andet anføres, beror de danske kilder i Rigsarkivet og de engelske i Public Record Office. Papirerne fra de erobrede danske skibe er forgæves eftersøgt i Public Record Office og i National Maritime Museum, Greenwich.

6. Emmanuel Briand de Crèvecoeur: *Olfert Fischer. Københavns modige forsvarer*, København, 1944.
7. Sir Hyde Parker's journal (Adm. 50/65). Angivelsen af tidspunktet klokken 13.30 i *Logs of the Great Sea Fights* skyldes en fejllæsning fra udgiverens side.
8. *Logs* s 121 og 124.
9. William Stewart 6. april 1801 til Sir William Clinton (National Maritime Museum, Greenwich, AGC/XIV).
10. Generaladjutant Lindholms beretning 8. april 1801 (Admiral Hans Lindholms privatarkiv).
11. Nelsons brev findes i pakken Korrespondancesager vedr. fredsbruddet med England i året 1801 (Udenrigsdepartementet. Speciel del. England I e).
12. Master's log (*Logs* s 93) og captain's journal (Adm. 51/1356).
13. Master's log (Adm. 52/2981).
14. Captain's journal (Adm. 51/1378).
15. Journal for blokskibet Mars (Søetatens arkiv. Journaler. 743. Cit: Journaler).
16. Journal for blokskibet Elefanten (Journaler 748).
17. William Stewart: *Journal of the Baltic Expedition. Cumloden Papers. Printed for Private Circulation*, Edinburgh, 1871, s 23 (cit: *Cumloden*).
18. Olfert Fischers rapport 3. april 1801 til Admiralitetet (Konduitelister).
19. Journal for lineskibet Danmark, og Olfert Fischers kommandoprotokol for defensionen (Journaler 746 a-b og 767 a).
20. Rapport fra premierløjtnant T. Fasting, kavalleriprammen Aggershus, 3. april 1801 til Olfert Fischer (Konduitelister) og Olfert Fischers kommandoprotokol (Journaler 767 a).
21. Olfert Fischers kommandoprotokol (Journaler 767 a).
22. Ibidem.
23. Som note 19.
24. Journaler for lineskibet Danmark og for blokskibet Mars (Journaler 746 a-b og 743). Tidspunktet for fregatten Hjælperens kapning er usikkert; men tidspunktet i skibets journal – klokken 15.30 – er helt misvisende (Journaler 757).
25. Rapport fra kaptajn J. Arenfeldt, lineskibet Holsten, 9. april 1801 til Olfert Fischer (Bilag i Søetatens arkiv. Overadmiralitetsretten. Acta criminalia militaria 1798–1802. Søkrigsprokurøren på embeds vegne imod stabskaptajn Niels Westerholt).
26. *Cumloden* s 23.
27. Rapport fra kaptajn E.O.K. Branth, blokskibet Jylland, 13. april 1801 til Olfert Fischer (Konduitelister), captain's log Edgar (Adm. 51/1371) og master's log Ardent (*Logs* s 114).
28. Rapport fra premierløjtnant S.A. Bille, blokskibet Kronborg, 19. april 1801 til Olfert Fischer (Konduitelister), captain's log Edgar (Adm. 51/1371) og master's log Ardent (*Logs* s 114).
29. Captain's log Edgar (Adm. 51/1371) og master's log Ardent (*Logs* s 114).
30. Rapport fra premierløjtnant B. Middelboe, stykprammen Søhesten, 15. april 1801 til Olfert Fischer (Konduitelister).
31. Referat af rapport fra sekondløjtnant J.N. Müller, stykprammen Hajen, u.d. til Olfert Fischer (Admiralitetet. Registre over indkomne sager. 1801:848); jvfr. også Müllers senere forfattede redegørelse i L.J. Flamand: *Mindeskrift om Danmarks hædersdag den 2. april 1801*, København, 1848, s. 217–36.
32. Rapport fra kaptajn H.H. Koefoed, blokskibet Charlotte Amalie, 5. april 1801 til Olfert Fischer (Konduitelister), og *Cumloden* s 23.

33. Rapport fra kaptajnløjtnant C.T. Egede, kavalleriprammen Rendsborg, 14. april 1801 til Olfert Fischer (Admiralitetet. Indkomne sager. 1801:848) og fra kaptajnløjtnant P.J. Wleugel, blokskibet Jylland, 4. april 1801 til Olfert Fischer (Konduitelister).
34. Rapport fra månedsløjtnant H. Meinertz, blokskibet Indfødsretten, 13. april 1801 til Olfert Fischer (Admiralitetet. Indkomne sager. 1801:823 nr. 1), og referat af premierløjtnant A. Nissens erklæring u.d. (Admiralitetet. Registre over indkomne sager. 1801:984).
35. Rapport fra kaptajn F.C. Risbrich, blokskibet Wagrien, 3. april 1801 til Olfert Fischer (Admiralitetet. Indkomne sager. 1801:757), og masters' logs for Bellona, Russell og Polyphemus (*Logs* s 106, 112 og 115).
36. Masters' logs for Bellona og Russell (*Logs* s 106 og 112). Jv. Ole Feldbæk: *Løjtnant Bille på Prøvestenen. En nyfundet kilde til slaget på Reden*, Fund og Forskning, XXV, 1981.
37. Viceadmiral C.O. Cronstedt 2. april 1801 til den svenske konge. (Riksarkivet, Stockholm. Skrivelser till Gustav IV Adolf). Gengivelsen i Ole Feldbæk: *Denmark and the Armed Neutrality 1800–1801*, s 154, som klokken 13,45 skyldes en fejllæsning.
38. Nelson 8. maj 1801 til Henry Addington (*Dispatches*, IV, s 360).
39. Som note 10 samt journal for kanonbåden Stege (Journaler 765).
40. Vidneudsagn af premierløjtnant H.J. Juel 5. maj 1801 i den i note 25 anførte krigsretssag.
41. Vidneudsagn af kaptajn P.C. Wessel Brown, fregatten Iris, 15. april 1801 i den i note 25 anførte krigsretssag, samt journaler for lineskibet Danmark og blokskibet Mars (Journaler 746 a-b og 743).
42. William Stewarts beretning (*Dispatches*, IV, s 312).

Dansk-vestindisk slavehandel og dens ophævelse

*Konklusioner efter udenlandske arkiv- og biblioteksstudier**

Af SVEND E. GREEN-PEDERSEN

Indledning

For en historiker, der beskæftiger sig med slavehandel, må det være en drøm at kunne sejle ad den samme rute, som de gamle slaveskibe. Da dette ikke har været muligt for mig, har jeg i stedet besøgt danske og udenlandske arkiver for at finde slaveskibenes arkivalske spor. Dette har ført mig til den opfattelse, at det ville være en grov forenkling blot at beskrive dansk slavehandel som en interkontinental trekanthandel, der forbandt Danmark med den ny verden i Afrika og Amerika.¹ Min første tese skal derfor være, at en meget stor del af dansk slavehandel tværtimod var en intervestindisk mellemhandel, hvor Dannebrog blev brugt som panamaflag.

Foruden at lede tanken hen på en trekant associerer mange også slavehandel med kæmpeprofitter. Der er en lang tradition for dette både blandt faghistorikere og forfattere. Allerede den tyske forfatter Heinrich Heine skrev således i sit digt »Slaveskibet« følgende, som jeg her skal citere i Hans Hartvig Sedorffs oversættelse:

Sex hundrede Negere, købt for en Slik
ved Senegal, ligger i Lasten,

...

Jeg bytted mig til dem for Brændevin,
for Glasperler, Spejle og Knive.

Det gir altsaa otte hundred Procent,
hvis jeg holder de halve i Live.²

Min anden tese skal være, at der kan gives meget gode argumenter for, at slavehandel *ikke* var nogen speciel profitabel investe-

ring, der skabte såvel den økonomiske vækst i Europa som underudviklingen i Afrika.

Når talen er om slavehandel tænker de fleste sikkert også på, at Danmark var det første land i verden, der vedtog at ophæve denne. Min tredje tese skal være, at det ikke blot skyldes en idealistisk finansminister, men at denne reformlovgivning skal ses i sammenhæng med datidens liberal-kapitalistiske ideologi.

1. Slavehandelens omfang

Siden den amerikanske historiker Philip D. Curtin i 1969 udgav bogen *The Atlantic Slave Trade: A Census*, er der kommet en strøm af afhandlinger om dette emne. Denne interesse for kvantitativt at kortlægge slavehandelen skal ikke blot ses som et modefænomen i sammenhæng med EDB-teknikkens gennembrud. Interessen er velbegrunderet, for så vidt som slavehandelens omfang er blevet brugt som et *nøgletal* i diskussionen om denne handels betydning for den industrielle vækst i Europa og for underudviklingen i Afrika.

Curtin var ikke blot den første historiker, der systematisk forsøgte at kortlægge slavehandelens omfang. Hans metodiske approach var også interessant, idet han ikke anvendte arkivalier men næsten udelukkende trykt litteratur. Ved hjælp af denne arbejdsmetode kom han frem til, at der alt i alt var blevet importeret ca. 10.000.000 negre til den ny verden.³ Det er værd at bemærke, at de arkivundersøgelser, som andre historikere siden har foretaget, bekræfter Curtins hovedresultat. En række deltal er naturligvis blevet ændret både i opad og nedadgående retning. Men historikerne i de vestlige industrilande er stort set enige om, at Curtins hovedtal holder stik.⁴ Jeg pointerer, at det drejer sig om historikerne i industrilandene. Sagen er nemlig den, at emnet er ideologisk sprængfyldt, idet en række historikere i u-landene har den modsatte opfattelse, men herom senere.

Et interessant resultat af Curtins undersøgelse er den geografiske fordeling af slaveimporten. Ca. 90% af slaverne importeredes til Vestindien og Sydamerika. Mens under 10% af importen gik til Nordamerika og Europa.⁵ Hovedårsagen til den skæve fordeling

af importen skyldes, at der i Vestindien døde flere slaver end der fødtes, mens forholdet var det modsatte i Nordamerika.

Curtin foretog også beregninger over omfanget af de enkelte landes eksport. For Danmarks vedkommende anslog han, at vi eksporterede knapt 57.000 slaver fra Afrika i perioden fra 1761–1810, d.v.s. 1.7% af den samlede slaveeksport fra Afrika. Dette tal ligger formodentlig i overkanten af den faktiske danske slaveeksport. I midten af 1970'erne lavede jeg nemlig på grundlag af dansk materiale en beregning, der viste, at Danmark fra 1733–1802 eksporterede godt 50.000 slaver fra Afrika.⁶ Siden har jeg systematisk kulegravet udvalgte grupper af arkivalier for at lave en fortegnelse over danske skibe, der drev afrikansk slavehandel. Målsætningen er her at registrere oplysninger om skibene, om rederne, om sejlruterne, om profittens størrelse, om dødeligheden o.s.v. på lignende måde, som det er gjort i det repertorium, som de franske historikere Jean Mettas og Serge Daget har udgivet over franske slaveskibe.⁷ Udarbejdelsen af et sådant register over danske slaveskibe har vist sig at være et meget mere tidskrævende arbejde, end jeg troede, da jeg startede. I nogle tilfælde er det nemlig meget svært at finde data om skibene, og i andre tilfælde står man over for modstridende oplysninger uden, at det er muligt med sikkerhed at træffe et valg mellem disse.⁸ Min foreløbige konklusion på denne undersøgelse er, at det anslåede tal for Danmarks slaveeksport fra Afrika stort set holder stik. I alt synes der at have været omkring et par hundrede danske slaveskibstogter til Afrika.⁹ Mens udarbejdelsen af denne skibsliste stort set kun har bekræftet eksisterende skøn over dansk slavehandels omfang, har den derimod givet meget nyt m.h.t. det, som den amerikanske økonom Simon Rottenberg har kaldt »The Business of Slave Trading«. ¹⁰ F.eks. har det vist sig, at Det almindelige Handelskompagni drev en betydelig slavehandel efter statens overtagelse af kolonierne i Afrika og Vestindien i 1755. Ligeledes er det påvist, at omfanget af slavehandelen under dansk flag i årene efter 1792 er undervurderet. Forholdet var nemlig det, at slavehandelen ikke mere alene blev drevet fra København, men også af redere fra Altona og dansk Vestindien.

Da temaet her er dansk-vestindisk slavehandel, skal jeg imidlertid lade det afrikanske aspekt hvile og i stedet se på det vestindi-

ske. Hvis man rejser til Sydspanien, nærmere betegnet Sevilla, findes der i de spanske koloniarkiver en pakke med skematiske indberetninger over henved 200.000 slaver, der blev importeret til Havana fra 1790 til 1820.¹¹ Det interessante set fra en dansk kolonihistorisk synsvinkel er imidlertid, at ikke mindre end 192 af de slaveskibe, der kom til Havana fra 1790–1807 heri registreres som danske. Det er et tal, der er i samme størrelsesorden, som antallet af dansk-afrikanske slaveskibstogter overhovedet. Da der for perioden efter 1792 kun findes et halvt hundrede dansk-afrikanske slaveskibstogter, er det også et tal, der er så stort, at det viser, at den danske mellemhandel med slaver i Vestindien i denne periode har været større end den interkontinentale afrikanske slavehandel. Det er derfor ikke urimeligt at argumentere for, at de spanske koloniarkiver i Sevilla indeholder den vigtigste arkivpakke til danske negerslavehandels historie. Man bør dog være opmærksom på den mulighed, at nogle af de 192 skibe ikke er danske. Kaptajnernes og skibenes navne er nemlig ikke danske. Imidlertid er det især ved hjælp af bevarede søpasudskrifter fra Det danske Rigsarkiv lykkedes mig at identificere 81 af de 192 som danske. Og der kan gives gode argumenter for, at det er muligt at identificere en betydelig del af de resterende skibe ved hjælp af en gruppe uregistrerede vestindiske søpas, som findes i de vestindiske lokalarkiver på Rigsarkivets loft. I en række tilfælde har det ikke blot været muligt at identificere skibene, men også at finde ejerne. Det har vist sig, at den overvejende del af de identificerede skibe var hjemmehørende på St. Thomas, og at de ejedes af en nationalt set blandet skare af redere, som havde slået sig ned på øen under krigene. Den største af de identificerede redere er en ellers ukendt James Murphy, der havde fået borgerbrev i dansk Vestindien under den amerikanske uafhængighedskrig. Derimod træffer vi *ingen* af de redere og storkøbmænd, som ellers dominerede det florissante København. Karakteristisk for den slavehandel, der blev drevet som en mellemhandel i Vestindien er i øvrigt, at den blev drevet af mange forskellige redere og med et stærkt varierende antal slaver på de enkelte skibe.

Umiddelbart kan det måske lyde lidt forbløffende, at Cuba og St. Thomas spillede en sådan rolle for dansk slavehandel. M.h.t.

Cuba skal man imidlertid huske på, at det spanske importlicenssystem, det såkaldte asiento-system, blev ophævet i 1789, og at sukkerdyrkningen på Cuba (og som følge deraf behovet for slaver) tog et vældigt opsving i denne periode. Hvad angår byen Charlotte Amalie på St. Thomas skal man huske på, at den i denne periode var en by i stærk vækst, således at den i 1820'erne næst efter København var monarkiets største by. Men i betragtning af, at byens økonomi var baseret på transithandel via byens frihavn, ved vi egentlig forbløffende lidt om denne handel. Det strejflys, som Ole Feldbæks og den tyske historiker Jürgen Brocksteds undersøgelser har kastet over byens handelsstand, kan bedst sammenfattes med den engelske forfatter Anthony Trollopes ord om, at øen var »a Niggery-Hispano-Dano-Yankee-Doodle place«. ¹² Og det indtryk, som de bevarede søpasudskrifter i Generaltoldkammeret efterlader er, at der via St. Thomas blev drevet en endog meget stor handel, og at slavehandelen kun udgjorde en brøkdel af denne.

Mens vi ved hjælp af spansk arkivmateriale kombineret med dansk arkivmateriale har mulighed for at kaste et skarpt lys over den transitslavehandel, der fandt sted i dansk Vestindien under revolutions- og napoleonskrigene, er vi kildemæssigt dårligere stillet for den tidligere periode. På grundlag af bl.a. alfabetiske vareekstrakter i de vestindiske toldregnskaber over ind- og udgåede varer har jeg imidlertid lavet et skøn. Med alle de nødvendige forbehold har jeg anslået, at der fra 1733–1807 blev réeksporteret ca. 70.000 slaver fra dansk Vestindien; ¹³ dette er et tal, der vel at mærke er større end det antal slaver, danske skibe i samme periode eksporterede fra Afrika. Før 1789 var spansk Amerika på grund af asiento-systemet i princippet et lukket land. Og selv om der er kildebelæg for, at Ernst Schimmelmann overvejede at smugle slaver ind i spansk Amerika, er størstedelen af den danske slaveeksport før 1789 næppe gået til spansk Amerika.

For 1780'erne er der derimod især grund til at rette blikket mod den franske koloni Saint-Domingue, det nuværende Haiti. Før slaveoprøret på Saint-Domingue og Toussaint L'Ouverture magtovertagelse i 1790'erne var denne ø nemlig den mest betydelige sukkerkoloni i Vestindien. Der findes da også bl.a. i General-

toldkammerets vestindiske korrespondance en række kvalitative udsagn om de forventninger, man i dansk Vestindien gjorde sig om slavemarkedet på Saint-Domingue.¹⁴ Spørger man, hvor det er naturligt at søge oplysninger om dansk slavehandel på Haiti i 1780'erne, bliver svaret *Bibliothèque Nationale* i Paris. I dette bibliotek opbevarer man nemlig avisen *Affiches américaines*, der indeholder annoncer for slavelaster, der blev solgt på Haiti. Materialet er ikke så godt som det spanske arkivmateriale. Det er således ikke muligt at opstille tabeller over den danske slaveeksport til Haiti. Men der findes en række illustrative eksempler.¹⁵ Den 23. oktober 1782 annonceredes det således, at briggen »Elsinore« fra St. Thomas under kaptajn Collins, var ankommet med 100 negre fra Guldkysten. Den samme avis indeholder også en del annoncer for danske slaveskibe, som gik i trekantfart. Den 26. juni 1782 annoncerede et fransk handelshus, *Stanislas Foache, P. Morange & Co.* således, at slaveskibet »Upernavik«, under kaptajn Smith var ankommet med 207 negre fra Guldkysten; auktionen var berammet til lørdag den 29. juni. Snauen »Upernavik« tilhørte Det østersøisk-guineiske Kompagni, og dets trekantfart er velkendt, fordi dets hovmester har fortalt om den i et håndskrift, som i dag findes på Landsarkivet i Viborg.¹⁶ Trods sine begrænsninger muliggør det franske materiale dog en lidt dybere forståelse af, hvorfor og hvordan dansk slavehandel blomstrede i årene omkring den nordamerikanske uafhængighedskrig. Som det ses af appendix 1, anløb i hvert fald 8 danske trekantfarere Saint-Domingue. Om 5 af disse vides det, at de kom til Cap Français på den nordlige del af øen. Og for 6 af disse skibes vedkommende var den franske købmand Stanislas Foache fra Le Havre og Cap Français involveret i salget af slavelasterne. Hans danske forretningsforbindelse var Ernst Schimmelmänn. Endelig ses det, at en del slaver kom til Saint-Domingue efter først at være blevet omladet på St. Thomas.

Min konklusion på det foregående er, at man i vid udstrækning kan betragte den mellemhandel, som via dansk Vestindien blev drevet med slaver, som en panamalignende aktivitet. Man udnyttede nemlig den danske neutralitet under det 18. årh.s mange krige til at drive handel i det tomrum, de store magter havde efterladt. Og man gjorde det ved at uddele borgerbreve og søpas

uden smålig skelen til national herkomst. Den måde man anvendte Dannebrog på i Vestindien kommer derved til at ligne den måde, man ifl. Ole Feldbæk drev indienshandel under Dannebrog på i det 18. årh., og den måde, man ifl. Ole Lange drev kinahandel på under opiumskrigen.¹⁷ For at bringe balance i tingene, bør det dog påpeges, at det ikke var danskerne men tyskerne, der for alvor gjorde St. Thomas til en omladeplads for slavehandel. Den tyske historiker Hermann Kellenbenz har nemlig vist, at brandenborgerne, mens de havde en handelsplads på øen i slutningen af det 17. årh. drev en omfattende transitslavehandel.¹⁸

Foruden at drive mellemhandel med slaver var der også en anden vigtig årsag til at drive slavehandel i dansk Vestindien. For at den vestindiske økonomi kunne fungere måtte plantagerne have slaver; og da der som nævnt døde flere, end der blev født, var der et permanent behov for ny slaveindførsler. Historikeren Jens Vibæk har udtrykt det på den måde, at »de vestindiske øer var krematorier, som ikke alene opslugte fødselstilvæksten, men som for St. Croix's vedkommende årligt forbrændte en tilførsel af 575 nye slaver«. ¹⁹ Da der var en kopskat i dansk Vestindien på slaverne, er det ved hjælp af matriklerne muligt at beregne slavebefolkningens størrelse. Hovedresultatet er, at slavebefolkningen i dansk Vestindien fra 1733 til 1803 steg fra godt 5000 til knap 36.000. Nu kan man endvidere ved hjælp af de førnævnte alfabetiske vareekstrakter fra toldregnskaberne for en årrække beregne netto-slaveimporten. Det er derfor muligt at beregne den »rentefod« med hvilken slavebefolkningen faldt, og med denne »rentefod« for overdødeligheden ved hjælp af rentesregning at beregne den totale slaveimport. På denne måde har jeg anslået, at der i en halvfjerdsårig periode fra Danmarks overtagelse af St. Croix i 1733 og til slaveindførselsforbudets ikrafttræden i 1803 var en nettoimport til dansk Vestindien på ca. 53.000 slaver.²⁰

Dette tal er lidt større end de 50.000 slaver, som danske skibe anslås at have eksporteret fra Afrika i den samme periode. Da adskillige af de danske slaveskibe, som hentede slaver i Afrika, solgte lasten på udenlandske øer, bl.a. Saint-Domingue, er det klart, at en del af nettoslaveimporten til dansk Vestindien må

være kommet med udenlandske skibes.²¹ I 1792, da Danmark ophævede slavehandelen, liberaliserede man samtidig slaveimporten til dansk Vestindien i en 10-årig overgangsperiode. Da England i denne periode var den dominerende slavehandelsnation, er det nærliggende at se på, hvilke oplysninger engelsk arkivmateriale indeholder herom. Der er yderligere en grund til netop at gå til engelske arkiver. I 1797 skrev den dansk-vestindiske koloniembedsmand P.L. Oxholm nemlig, at engelske slaveskibe solgte deres slavelaster på St. Croix.²² Nu findes der jo adskillige engelske arkiver. Men i denne forbindelse vil det være naturligt at gå til det engelske Overhus' arkiv. I forbindelse med Parlamentets debatter om slavehandelens ophævelse foranstaltede Overhuset nemlig omkring år 1800 en stor undersøgelse over godt 900 slaveskibsfarter i 1790'erne. Disse skibe transporterede tilsammen omkring en kvart million slaver. Undersøgelsen blev lavet på grundlag af nu tabte skibsbøger. Blandt mange andre oplysninger nævner denne undersøgelse også, hvor disse engelske skibe solgte deres slavelaster. For dansk kolonihistorie er hovedresultatet af min undersøgelse, at det kan anslås, at engelske skibe fra 1793–98 landede omkring 5000 slaver på St. Croix.²³ Og dette svarer igen til knap 50% af den samlede slaveimport til St. Croix i samme periode. Endvidere viser undersøgelsen, at godt 60% af de slaver, som de engelske skibe landede, var hankønsslaver, og at dødeligheden på kysten og mellempassagen var relativ lav, nemlig ca. 7%. Endelig kom slaverne fra områder sydøst for de danske besiddelser.

2. Slavehandelens rentabilitet

Jeg citerede indledningsvis Heinrich Heines digt »Slaveskibet« som et eksempel på, at slavehandel er blevet betragtet som en speciel profitabel investering. Emnet er ideologisk brændbart. Set i et lidt større perspektiv drejer det sig nemlig om, hvorvidt kolonialisme/imperialisme betalte sig eller ikke. Læser man de to sværvægttere inden for den politiske økonomi, så understregede Adam Smith i *The Wealth of Nations* i 1776, at de vestindiske plantagekolonier havde bragt »mere loss instead of profit«.

Knap 100 år senere fremhævede Karl Marx derimod i *Das Kapital*, at »die Verwandlung von Afrika in ein Geheg zur Handelsjagd auf Schwarzhäute bezeichnen die Morgenröte der kapitalistischen Produktionsära«. ²⁴ Da den senere diskussion primært har drejet sig om slavehandelens økonomiske betydning for den 1. industrielle revolution i England, er det næppe noget tilfælde, at det er en anglo-mærkist fra et u-land, der i historiografien er kommet til at stå som ophavsmand til tesen om, at slavehandelen var en afgørende faktor bag den industrielle vækst. Jeg tænker her på den vestindiske historiker Eric Williams bog *Capitalism & Slavery*. ²⁵ Det er næppe heller noget tilfælde, at det først og fremmest er repræsentanter for den såkaldte ny økonomiske historie, der har sat kniven i Eric Williams tese. Jeg tænker her på folk som Stanley L. Engerman og Robert Paul Thomas, der ved hjælp af EDB-teknik og neoklassisk nationaløkonomisk teori har argumenteret dels for, at slavehandelens bidrag til Englands bruttonationalprodukt var under 1%, og dels for, at de vestindiske plantagekolonier gav en negativ renprofit. ²⁶ Stanley L. Engerman indrømmer at Williams tese er, hvad han kalder »'big picture' history«, som han tvivler på, at man kan bevise eller modbevise, idet tesen er så omfattende, at det ikke er muligt at efterprøve alle dens dele empirisk. Dens værdi ligger ifl. Engerman i, at den rejser en række problemstillinger, der er af interesse for alle historikere, der arbejder med den pågældende periode. ²⁷ Men når dette er sagt, er der også grund til at fremhæve, at det store flertal af historikere i de vestlige i-lande ikke støtter tesen om, at slavehandelen var af afgørende betydning for den økonomiske vækst i Europa. Robert Paul Thomas og en anden økonomisk historiker har sammenfattet det på følgende måde: »The only group of clear gainers from the British trans-Atlantic slave trade ... were the European consumers of sugar and tobacco and other plantation crops. They were given the chance to purchase dental decay and lung cancer at somewhat lower prices than would have been the case without the slave trade«. ²⁸

Når der alligevel er grund til stadig at ofre Williams tese så megen opmærksomhed, skyldes det historikerne fra u-landene. Det er en kendt sag, at der er ved at blive udarbejdet en *Cambridge*

History of Africa fortrinsvis skrevet af angelsaksiske i-landshistorikere. Det er vist også kendt, at UNESCO står som sponsor for noget, der ligner et modstykke hertil, nemlig en *General History of Africa* især skrevet af afrikanske historikere. I 1978 afholdt UNESCO på Haiti som et arbejdsseminar forud for det sidstnævnte værk et møde af eksperter om slavehandelen. Det er imidlertid interessant, at *alle* eksperterne *næsten uden undtagelse* kom fra u-landene.

Rapportens²⁹ konklusion er tankevækkende:

1. Anslås Afrikas samlede tab som følge af slavehandelen til 210 millioner.³⁰ Til sammenligning kan nævnes, at Curtins tal ligger på godt 10.000.000.
2. Fastslås det i UNESCO-rapporten, at slavehandelen var en drivkraft bag den moderne økonomiske udvikling i Vesteuropa og Nordamerika.
3. Bestred ingen af eksperterne i UNESCO-rapporten, at slavehandelen var ansvarlig for underudviklingen i Afrika.

Med andre ord: man støttede ikke blot Eric Williams' tese, men også tesen om, at Europas spring ind i den industrielle tidsalder medførte Afrikas underudvikling. Denne tese kaldes hyppigt Walter Rodneys' tese efter en vestindisk historiker, der bl.a. har udviklet den i bogen *How Europe Underdeveloped Africa*.³¹

Det vil være rimeligt at runde denne del af med en vurdering af slavehandelens økonomiske betydning for Danmark. Den mest nærliggende parameter at anvende er at sammenligne antallet af danske slaveskibe med danske skibe i anden oversøisk fart. Sammenligner man de ca. 200 danske skibe, der drev afrikansk slavehandel, med det antal skibe, der drev direkte vestindienshandel, er resultatet entydigt. Alene i løbet af nogle få af de bedste år var der ligeså mange vestindiensfarere som slaveskibe i hele perioden. Dette resultat nås, hvadenten man bruger den EDB-behandling, som Hans Christian Johansen har lavet på grundlag af Øresundstoldregnskaberne, eller den EDB-behandling, som er lavet på grundlag af Erik Gøbels og mine udskrifter af de algierske søpasprotokoller.³² Da mine foreløbige undersøgelser heller ikke synes at vise, at profitten af de enkelte trekantfarer var speciel stor, må det anses for usandsynligt, at de

danske skibe, der drev afrikansk slavehandel skabte en speciel kapitalakkumulation. Det er umuligt at måle profitten for de skibe, der drev dansk-vestindisk slavehandel. Men det står fast, at det også her drejede sig om en meget lille del af de danske skibe, der drev mellemhandel i Vestindien.

3. Slavehandelens ophævelse

Den danske slavehandels økonomiske betydning lå derfor ikke i den direkte profit, som man sejlede ind. Den lå i den indirekte betydning, som handelen havde ved at skaffe arbejdskraft til plantagekolonierne i Vestindien. Slaver var med andre ord en nøglevare. Dette vidste man godt i samtiden, og derfor kom den danske negerhandelskommissions betænkning fra 1791 da også mest af alt til at ligne en demografisk kalkule over muligheden af at gøre dansk Vestindien selvforsynende med slaver. For det første anså man det for bevist, bl.a. ved udenlandske forsøg, at negrenes fødselstal kunne sættes så meget i vejret, at slavebefolkningen blev selvreproducerende, hvis man blot gennemførte nogle sociale reformer. Og for det andet var forordningens udstedelse allerede i 1792 økonomisk rationel, idet man ved at indbygge en tiårig overgangsfase udskød forbundets ikrafttræden til længe efter, at England forventedes at have ophævet slavehandelen. Der er således ikke, hverken på grund af tidspunktet eller på grund af kommissionens betænkning nogen grund til at forklare reformen med, at finansministeren var idealist og abolitionist.³³ Snarere er der grund til at fremhæve, at forfatteren Kelvin Lindemann havde fat i noget væsentligt, da han i 1948 i romanen *Gyldne Kæder* netop med henvisning til den 10-årige overgangsperiode skrev: »Med en taskespillers behændighed havde Schimmelman skabt den illusion, at denne problematiske fremgangsmåde, der i overgangsperioden ligefrem ud-satte præmie for hensynsløs menneskejagt, var humanismens triumf«. ³⁴

På mikroplan kan reformen således forklares som udsprunget af økonomisk rationelle overvejelser. Også på makroplan var man i overensstemmelse med datidens økonomiske filosofi. Læser

man Adam Smith får man at vide, at slavearbejde ikke kunne betale sig. Argumentationen herfor er summarisk; der henvises blot til erfaringer med slaveriet i det antikke Grækenland og med livegenskabet i Rusland.³⁵ 1784-regeringen i Danmark kan altså siges at være i overensstemmelse med datidens liberal-kapitalistiske ideologi om, at frihed førte til velstand, da man ophævede stavnsbåndet i Danmark, livegenskabet i Slesvig og Holsten samt slavehandelen i kolonierne.

Jeg betegner idéen om, at frihed fører til velstand, som et stykke *ideologi*, fordi de nyeste og de bedste undersøgelser over rentabiliteten af tvangsarbejde viser, at dette kunne betale sig. Jeg tænker her på Robert William Fogels og Stanley L. Engermans bog *Time on the Cross*, hvis hovedkonklusion er, at det nordamerikanske neger-slaveri var en rentabel investering.³⁶ Det er ikke min hensigt at reducere betydningen af den danske reformlovgivning ved denne argumentation. Tværtimod vil jeg argumentere for, at slavehandelens og slaveriets ophævelse var en betydelig reform. Den engelske historiker John D. Fage har defineret en slave som »a man or women who was owned by some other person, whose labour was regarded as having economic value, and whose person had a commercial value«. ³⁷ Slaveri var efter både David Brion Davis' og Roger Anstey's undersøgelser en accepteret del af det sociale system frem til sidste halvdel af det 18. årh.³⁸ Modsætningen til et slavesamfund er et samfund af fri og lige mennesker. Det var denne idé, der lå bag den amerikanske og den franske revolutions menneskerettighedserklæringer. Betragter man livegenskabet i Østeuropa som en variant af slaveriet, hvor ejer-råden blot var mindre omfattende, så var tvangsarbejde særdeles udbredt både i den ny og den gamle verden i slutningen af det 18. årh. Bevægelsen imod slaveriet, abolitionismen, spillede primært en rolle i den angelsaksiske verden i det 18. og 19. årh. Abolitionismen er blevet studeret på linie med andre varige men ikke tidløse strukturer såsom feudalismen, merkantilismen og kapitalismen. Abolitionismens fremkomst er blevet forklaret enten materialistisk eller idealistisk. Den engelske historiker Howard Temperley har hævdet, at England i det 18. årh. oplevede en bemærkelsesværdig økonomisk vækst uden, at man anvendte slavearbejde i hjemlandet, og at det var denne materielle erfaring,

som Adam Smith registrerede, da han hævdede at slavearbejde ikke kunne betale sig. En anden engelsk historiker, Roger Anstey, har derimod givet en idealistisk forklaring på abolitionismen. Anstey hævdede nemlig, at abolitionismen udsprang af den protestantiske etik. Hans tese bliver derved en parallel til Marx Webers tese om kapitalismens genesis. Men mens Weber koncentrerede sig om calvinismen, interesserede Anstey sig for små forfulgte kirkesamfund som kvækere og metodister, for hvilke det var naturligt at det kristne frihedsbegreb også fik en social dimension.³⁹

Jeg vil slutte med at sammenligne kredsen bag den danske reformlovgivning med de engelske abolitionister. Mens folk som William Wilberforce og Thomas Clarkson var kompromisløse idealister, der ville en øjeblikkelig reform, var Ernst Schimmelman ligesom William Pitt d.Y. en pragmatisk realpolitiker, der gerne ville gradvise reformer, hvis blot man havde råd til dem.

Appendix 1: Danske slaveskibe ankommet til Saint-Domingue 1781–91.

<i>A. Skibe ankommet direkte fra Guldkysten</i>			
Ankomsttidspunkt	Skibsnavn	Kaptajn	Antal slaver
Oktober 1781	Accra	(S. A. Møller)	? (172)
November 1781	Christiansborg	(Jørgen Andreas) Hiorth	200 (199)
April 1782	Kammerherre Schack	(Jens) Møller	400 (400)
Juni 1782	Upernavik	(Niels Iversen Schmidt) Smith	207 (203)
November 1782	Gregers Juel	(Henrik Lind)	? (186)
Juli 1784	Christiansborg	(Severin Kock) Kocq	380 (347)
<i>B. Skibe ankommet fra St. Thomas med negre fra Guldkysten</i>			
Ankomsttidspunkt	Skibsnavn	Kaptajn	Antal slaver
April 1782	La Patience	Joseph Wesey	?
Maj 1782	La Fancy	Daniel Couling	200
Oktober 1782	Elsinore	Collins	100
November 1782	L'Aventure	Joseph Lightbourn	?
November 1782	Le Phénix	?	?
Januar 1783	L'Expedition	?	200
Januar 1783	En skonnert	?	80
Januar 1783	La Betsy	Maurice Stack	?
Januar 1783	Le Phénix	Pyring Yates	?

Kilde:

Avisen *Affiches américaines*, Bibliotheque Nationales, 4° Lc12/20/22, der er gennemgået for årene 1781–91. Avisen er suppleret med dansk materiale, der er brugt til at normalisere navnene i liste A. Parentes om navne og slavetal angiver, at disse stammer fra dansk materiale. Dette viser, at yderligere 2 danske trekantfarere gik til Saint-Domingue, og at 5 gik til Cap Français. Annoncerne for trekantfarerne var indrykket af Stanislas Foache og kompagnoner. Hans forretningsforbindelse til Ernst Schimmelmann kan godtgøres ved hjælp af dansk materiale. Slaverne i liste B.s skibe må være blevet omladet på St. Thomas.

Appendix 2: Engelske slaveskibe fra Liverpool ankommet til St. Croix med negre fra Afrika 1793–98.

Ankomst- tidspunkt til St. Croix	Afrejse- tidspunkt fra Liverpool	Skibets navn og drægtighed	Hvorfra i Afrika skibet er kommet og afsejlings- tidspunktet	Slaver ved ankomsten til St. Croix				Total	Døde på rejsen og på kysten	Anmærk- ning
				Mænd	Kvinder	voksne dreng	voksne piger			
23. nov. 1793	27. maj 1793	Tom, 307 tons	Congo 24. aug. 1793	-	-	-	-	216	22	
19. febr. 1795	12. aug. 1794	Bell, 220 tons	Calabar 30. dec. 1794	(191) -	-	(157) -	-	(348) 174	6	Landet på Dominica og St. Croix
16. sept. 1796	6. jan. 1796	Bess, 99 tons	Angola 18. juli 1796	97 -	-	63 -	-	160	6	
1. jan. 1797	14. maj 1796	Mersey, 212 tons	Cabinda 21. okt. 1796	215 -	-	114 -	-	329	6	
28. febr. 1797	8. juli 1796	Brooks, 319 tons	Ambriz 11. jan. 1797	225 -	-	159 -	-	384	72	

Appendix 2: Engelske slaveskibe fra Liverpool ankommet til St. Croix med negre fra Afrika 1793–98.

Ankomst- tidspunkt til St. Croix	Afrejse- tidspunkt fra Liverpool	Skibets navn og drægtighed	Hvorfra i Afrika skibet er kommet og afsejlings- tidspunktet	Slaver ved ankomsten til St. Croix				Total	Døde på rejsen og på kysten	Anmærk- ning
				Mænd	Kvinder	voksne	dreng			
18. maj 1798	24. okt. 1797	Hannah, 195 tons	Bonny 31. marts 1798	170	118	–	–	288	3	
15. aug. 1798	7. sept. 1797	Gudgeon, 241 tons	Cape Bendo 27. maj 1798	224	117	–	–	341	33	
Ialt	7 skibe med			(1122 mænd)	(728 kvinder)			(2066) 1892	(148 døde) slaver	

Kilde:

The House of Lords Record Office, Main Papers, H.L. 28 July 1800. Parentes angiver, at tallene ikke umiddelbart vedrører importen til St. Croix. Kilden består af 2 lister kaldet Lords List A og B, der ifl. mine optællinger omfatter hhv. 347 og 563 skibe. Tabellen er udelukkende lavet p.g.a. liste A, idet liste B er ufuldstændig. Det er derefter antaget, at den engelske slaveeksport til St. Croix i perioden var

$$\frac{1892 \times 910}{347} = 4962$$

slaver. For skibet »Bell« er kun den halve last medregnet, idet slaverne solgtes både på Dominica og St. Croix. Den totale slaveimport til St. Croix 1793–98 er ved interpolation beregnet til 10.196 slaver ud fra oplysninger hos Oxholm, *De Danske Vestindiske Øers Tilstand*, s. 32ff.

- * Artiklen har været genstand for et foredrag holdt i Jysk Selskab for Historie den 16. februar 1981. Jeg skylder Roger Anstey, Herbert S. Klein og Jean Mettas tak for henvisninger til hhv. engelsk, spansk og fransk materiale. Endvidere skylder jeg Aarhus Universitets Forskningsfond og Det humanistiske Fakultets rejseunderstøttelseskonto tak for støtte til studierejser til London, Sevilla og Paris. Endelig vil jeg gerne takke Merete Green-Pedersen for hjælp ved tilrettelæggelsen af foredraget. Herudover ville listen over personer, der med eller mod deres hensigt har påvirket mine synspunkter, blive for lang til en note.
1. Denne tese er med henvisning til min artikel: 'The Scope and Structure of the Danish Negro Slave Trade', *The Scandinavian Economic History Review*, XIX, 1971, s. 149–197, indarbejdet i *Encyclopædia Universalis*, red. R. Aron m.fl., XVI, Paris 1973, s. 239ff. Endvidere er den med henvisning til min artikel: 'Den danske negerslavehandels historie 1733–1807', *Från medeltid till velfärdssamhälle*, Uppsala 1976, s. 347–64, indarbejdet i *Ove Hornby, Kolonierne i Vestindien, Politikens Danmarks Historie – uden for Danmark*, red. Svend Ellehøj og Kristof Glamann, 1980, s. 163ff.
 2. Heines digt findes på tysk med en historisk kommentar hos Pieter Emmer: *Engeland, Nederland, Afrika en de sklavenhandel in de negentiende eeuw*, Leiden 1974, bilag I og passim.
 3. Curtins bog blev udgivet af The University of Wisconsin Press. Se især tabl. 77.
 4. Hovedresultaterne af den på arkivalske undersøgelser baserede diskussion om Curtins beregninger er summeret op af Roger Anstey. For Englands slavehandel se hans artikel: 'The Volume and Profitability of the British Slave Trade, 1761–1807' i *Race and Slavery in the Western Hemisphere: Quantitative Studies*, eds. Stanley L. Engerman and Eugene D. Genovese, Princeton University Press 1975, s. 3–31. Samme, *The Atlantic Slave Trade and British Abolition, 1760–1810*, The MacMillan Press 1975. Samme 'The Slave Trade of the Continental Powers, 1760–1810', *The Economic History Review*, Sec. Ser. XXX, 1977, s. 259–268. For en kvalificeret kritik fra en u-landshistoriker se J.E. Inikori, *Measuring the Atlantic Slave Trade*, *The Journal of African History*, XVII, 1976, s. 197–223. Svar fra Curtin og Anstey samt en replik fra Inikori, *Sst.*, s. 595–627. Debatten er for nylig resumeret af Paul E. Lovejoy, *The Volume of the Atlantic Slave Trade: A Synthesis*, *Sst.*, XXIII, 1982, s. 473–501.
 5. Se især: *The Atlantic Slave Trade*, tabel 77.
 6. *Sst.* tabel 64. Svend E. Green-Pedersen, *The History of the Danish Negro Slave Trade 1733–1807*, *Revue française d'histoire d'outre-mer*, LXII, Paris 1975, s. 196–220.
 7. Se: Jean Mettas, *Répertoire des expéditions négrières françaises au XVIIIe siècle*, I, Nantes, ed. par Serge Daget, Paris 1978. II, *Autres ports que Nantes*, eds. par Serge et Michèle Daget, Paris 1983.
 8. Problemerne minder om dem, Kristof Glamann har beskrevet i sin klassiske artikel: 'Valg og vurdering ved benyttelse af kompagniarbiver. Et metodisk bidrag' i *Festskrift til Astrid Friis*, 1963, s. 143–52.
 9. For årene efter 1733, som jeg har undersøgt, drejer det sig om ca. 175 slaveskibstogter. Aase Madsens undersøgelse (*Dansk slavehandel før 1733*, især med henblik på dens organisering, omfang, struktur og dens betydning for regeringens økonomiske politik, utrykt speciale, Aarhus Universitet 1982, tab. IV) viser, at der var ca. 20 danske slaveskibstogter før 1733.

10. Trykt i *The South Atlantic Quaterly*, LXVI, 1967, s. 409–423.
11. For det følgende henvises til min artikel: 'Colonial Trade under the Danish Flag. A case study of the Danish slave trade to Cuba 1790–1807', *Scandinavian Journal of History*, V, 1980, s. 93–120.
12. *The West Indies and the Spanish Main*, Leipzig 1860, s. 7.
13. *The History of the Danish Negro Slave Trade*, s. 209.
14. Svend E. Green-Pedersen, *The Scope and Structure of the Danish Negro Slave Trade*, s. 158ff.
15. For det følgende se appendix 1.
16. Om skibet se Knud Klem, *Det kgl. oktr. østersøisk-guineiske Handelselskab, Handels- og Søfartsmuseets årbog 1970*, s. 57 og passim. Hovmesterens beretning er udgivet af Chr. Villads Christensen, *En jydys oplevelser, fortalt af ham selv, Samlinger til jysk historie og Topografi*, 3.r.I, 1896–98, s. 409–84.
17. Ole Feldbæk, *India Trade under the Danish Flag 1772–1808*, Odense, 1969. Ole Lange, *Denmark in China 1839–65: A Pawn in a British Game*, *The Scandinavian Economic History Review*, XIX, 1971, s. 71–117.
18. *Die Brandenburger auf St.Thomas*, *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, II, Köln-Graz 1965, s. 196–217.
19. *Dansk Vestindien 1755–1848*, i Johannes Brønsted red., *Vore gamle Tropekolonier II*, 2.udg. 1966, s. 176.
20. *The History of the Danish Negro Slave Trade*, s. 203ff. Det er min opfattelse, at matriklernes totaltal for slavebefolkningen er relativt pålidelige, jfr. min artikel 'Slave Demography in the Danish West Indies and the Abolition of the Danish Slave Trade' i David Eltis and James Walvin with the Collaboration of Svend E. Green-Pedersen eds., *The Abolition of the Atlantic Slave Trade*, The University of Wisconsin Press 1981, s. 233f. Derimod er matriklernes oplysninger om fødsler og dødsfald meget problematiske. Hans Christian Johansen (*Slave Demography of the Danish West Indian Islands*, *The Scandinavian Economic History Review*, XXIX, 1981, s. 1–20) har overbevisende argumenteret for, at overdødeligheden ikke, som man troede i samtiden, skyldtes et for lavt fødselstal, men derimod en meget høj dødelighed. Ingen har imidlertid givet eksakte tal for fødte og døde, og »rentefoden« for overdødeligheden lader sig i hvert fald kun meget vanskeligt beregne ved hjælp af matriklerne. En anden mulighed består imidlertid i at supplere Rigsarkivets samling af dansk-vestindiske toldregnskaber med den serie af dansk-vestindiske toldregnskaber, som nu findes på National Archives i Washington, D.C. At toldregnskabsmateriale i Washington for ca. en snes år af det 18. årh. supplerer materialet på Rigsarkivet ses ved en sammenligning mellem Jean Louise Willis' Ph.D. (*The Trade between North America and the Danish West Indies, 1756–1807, with special reference to St. Croix*, Columbia University 1963, s. 361) og min artikel 'The Scope and Structure of the Danish Negro slave Trade' tabel 1 og 2. Jeg håber senere at få mulighed for at komme til U.S.A. og gennemgå det amerikanske arkivmateriale.
21. Andre slaver kom med indvandrede plantageejere. I 1740'rne flyttede den hollandske Pieter Heyliger således med familie og *slaver* fra St. Eustatius til St. Croix (se Inge Mejer Antonsen, *Plantagen Bethlehem på St. Croix i det attende århundrede*, Nationalmuseets Arbejdsmark, 1968, s. 121). Men den irske planter Nicholas Tuite, der stammede fra Montserrat, skal i de følgende år have ført *tusind* hvide og sorte kolonister til St. Croix (se J.O. Bro-Jørgensen, *Dansk Vestindien indtil 1755*, i Johannes Brønsted red., *Vore gamle Tropekolonier*, I, 2. udg. 1966, s. 255f., og

- min artikel i Sv. Cedergreen Bech (red.), Dansk Biografisk Leksikon bd. 15, 3. udg. 1983.
22. De Danske Vestindiske Øers Tilstand i Henseende til Population, Cultur og Finance-Forfatning, s. 28ff. Også til St. Thomas kom der engelske slaveskibe. Johan Peter Nissen (*Reminiscences of a 46 Years' Residence in the Island of St. Thomas, Nazareth U.S.A., 1838*, s. 11–12) fortæller således om to engelske slaveskibe, der lå i St. Thomas havn i august 1793; det ene skib havde 400 slaver ombord. Begge skibe gik tabt under en orkan.
 23. Se appendix 2.
 24. Her efter Everyman's Library ed. London, 1962, II, s. 430. Marx Engels Werke XXIII, Berlin Ø 1979, Bøg I, kap. 24, s. 779.
 25. 1. udk. 1944. Den nu afdøde forfatter blev senere premierminister på Trinidad og Tobago.
 26. Stanley L. Engerman, *The Slave Trade and British Capital Formation in the Eighteenth Century: A Comment on the Williams Thesis*, *The Business History Review*, XLVI, New York 1972, s. 430–443. Robert Paul Thomas, *The Sugar Colonies of the Old Empire: Profit or loss for Great Britain?*, *The Economic History Review*, 2.Ser. XXI, 1968, s. 30–45. Artiklen var et diskussionsindlæg mod R.B. Sheridan, *The Wealth of Jamaica in the Eighteenth Century*, Sst., XVIII, 1965, s. 292–311. Og samme, *The Wealth of Jamaica in Eighteenth Century: A Rejoinder*, Sst., XXI, s. 46–61.
 27. Stanley L. Engerman, *Comments on Richardson and Boulle and the »Williams Thesis«*, *Revue française d'histoire d'outre-mer*, LXII, Paris 1975, s. 331–336. Cit. fra s. 332. Engermans opfattelse passer udmærket til David S. Landes' (*The Foundations of European Expansion and Dominion: An Equilibrium Model*, Itinerario V, Leyden 1981, s. 46–61) ligevægtsmodel til forklaring af den europæiske ekspansion: europæernes teknologiske og økonomiske styrke bredte sig til den 3. verden ligesom stærkstrøm til et svagtstrømsområde.
 28. Robert Paul Thomas & Richard Nelson Bean, *The Fishers of Men: The Profits of the Slave Trade*, *The Journal of Economic History*, XXXIV, New York 1974, s. 885–914. Cit. fra s. 914. For kritik af disse se dog Paul E. Lovejoy and Jan S. Hogendorn, *Slave Marketing in West Africa*, i Henry A. Gemery & Jan S. Hogendorn, eds., *The Uncommon Market: Essays in the Economic History of the Atlantic Slave Trade*, Academic Press 1979, s. 213–235.
 29. UNESCO, *Meeting of Experts on the African Slave-Trade*. Port-au-Prince, Haiti, 31. January – 4. February 1978. Duplikeret rapport venligst tilsendt mig fra UNESCO i Paris. For danske læsere bør det nævnes, at Williams' tese er indarbejdet i forfatteren Thorkild Hansens slavetrologi (*Slavernes Kyst*, 1967; *Slavernes Skibe*, 1968; og *Slavernes Øer*, 1970).
 30. Rapporten, s. 2f., lægger ikke nyt materiale frem. Men det hedder: »According to some participants who wished to take into consideration factors such as losses during capture and land journeys across Africa, and deaths during the sea crossing, Africa's losses during the four centuries of the Atlantic slave-trade must be put at some 210 million human beings«. Det føjes dog til, at andre sætter tallet til mellem 15 og 30 millioner.
 31. London og Dar-es-Salaam 1973. Se især kap. 3 og 4. 1. udk. 1972.
 32. Som jeg har påpeget i min artikel: »The History of the Danish Negro Slave Trade», s. 208, fremgår dette allerede af P.P. Sveistrups undersøgelse fra 1942 (*Bidrag til de*

- tidligere dansk-vestindiske øers økonomiske historie med særligt henblik på sukkerproduktion og sukkerhandel, s. 92f). Hans Christian Johansen, *Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede*, Erhvervshistorisk Årbog, XXVI, 1975, s. 62–89. Erik Oxenbøll og Erik Gøbel, *EDB og historie*, 1066. *Tidsskrift for historisk Forskning*, 11. årg. nr. 1, 1981, s. 11–27. Erik Gøbel, *Dansk sejlads på Vestindien og Guinea 1671–1807*, *Handels- og Søfartsmuseets årbog 1982*, s. 5–53.
33. Det er den tyske historiker Christian Degn (*Die Schimmelmanns im atlantischen Dreieckshandel. Gewinn und Gewissen*, Neumünster, 1974, s. 256 og 261), der har karakteriseret Schimmelmann som en idealist og abolitionist. Jfr. min anm. af bogen i *The Scandinavian Economic History Review*, XXIV, 1976, s. 66–69 og Chr. Degns replik hertil *Sst. XXV*, 1977, s. 171–175. Jeg har valgt at replicere Degn hen ad vejen. Se således mine artikler: *The Economic Considerations behind the Danish Abolition of the Negro Slave Trade*, i *The Uncommon Market*, s. 399–418 og min artikel: *Slave Demography in the Danish West Indies and the Abolition of the Danish Slave Trade i The Abolition of the Atlantic Slave Trade*, s. 231–257. Det er min hensigt at vende tilbage til spørgsmålet i forbindelse med en udgivelse af negerhandelskommissionens betænkning fra 1791, som Selskabet for udgivelse af kilder til Dansk Historie har påtaget sig at udgive. Også Hans Christian Johansen, *The Reality behind the Demographic Arguments to Abolish the Danish Slave Trade*, i *The Abolition of the Atlantic Slave Trade*, s. 221–230, mener, at der lå rationelle økonomiske overvejelser bag negerhandelskommissionens indstilling.
 34. *Anf. arb.*, s. 309.
 35. Adam Smith, *Anf. arb.*, I, s. 345.
 36. I med undertitlen: *The Economics of American Negro Slavery*, II med undertitlen: *Evidence and Methods*, Boston-Toronto, 1974.
 37. *Slavery and the Slave Trade in the Context of West African History*, *The Journal of African History*, X, 1969, s. 393–404. Cit. fra s. 394.
 38. David Brion Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture*, New York 1969, s. 446 og passim. I. udk. 1966. Anstey, *The Atlantic Slave Trade and British Abolition*, s. 239 og passim.
 39. Howard Temperley, *Capitalism, Slavery and Ideology, Past & Present LXXV*, Oxford 1977, s. 94–118. Samme, *The Ideology of Antislavery*, i *The Abolition of the Atlantic Slave Trade*, s. 21–35. Anstey, *Anf. arb.* kap. 5,7–9, 17–18 og passim. Samme, *Slavery and The Protestant Ethic*, i Michael Craton, ed., *Roots and Branches. Current Directions in Slave Studies*, Pergamon Press 1979, s. 157–172.

Köpmän och jesuiter

Om Thomas Muns handelsbalans

AV LARS HERLITZ

I

En nutida betalningsbalans tar sin utgångspunkt i den tautologiska likheten mellan debet- och kreditsummor, när i debet registreras alla köp från, i kredit alla försäljningar till utlandet av varor, fordringar, guld och valuta. »Överskott« eller »brist« förutsätter ett särskiljande – i debet och kredit – av poster som betraktas som *reguljära*. En skillnad mellan summorna av de reguljära posterna i debet och kredit måste då *utjämnas* med (i kredit) en brist eller (i debet) ett överskott. Distinktionen mellan reguljära och utjämnande poster – nu vanligen gjord så att förändringar i guld- och valutareserver utjämnar – är i princip operationell och då med syftet att ge varningssignaler, påvisa balansrubbningar i ena eller andra riktningen, som kan föranleda politiska ingrepp. Samtidigt är den också konventionell. I båda avseendena är den afhängig av institutionella förhållanden i betalningssystemet.

Betalningsbalansens historiska föregångare är merkantilisternas handelsbalans. Den arbetade synbarligen med samma utgångspunkt och formellt alldeles samma logik. Den särskiljde reguljära poster – export (X) och import (M). Ur kravet på likhet mellan debet och kredit framgick så ett saldo: en skillnad mellan export och import ($B = X - M$) gav med logisk evidens en utjämnande nettoström av ädelmetall.¹ Att merkantilisterna i regel ignorerade kapitalbalansens poster liksom – i mindre utsträckning och delvis – bytesbalansens »osynliga« poster hindrar inte att deras handelsbalans måste betraktas som en fullständig betalningsbalans: deras uppfattning om saldots karaktär implicerar ju ståndpunkten att de utelämnade posterna var försumbara. Kvar står då – i bjärt kontrast till den formella överensstämmel-

sen i logiken – en avgörande skillnad: den merkantilistiska handelsbalansläran påför saldot en helt annan uppgift, nämligen att visa om utrikeshandeln varit förmånlig eller ej, varvid kriteriet på att den varit förmånlig är $B > 0$. Betalningsbalansen blir nationens vinst- och förlusträkning.

Denna ståndpunkt har framstått som problematisk i särskilt två hänseenden. Det gäller dels syftet: varför är exportöverskottet förmånligt? Från nationalräkenskapen har vi följande samband

$$B = Y - E$$

där Y är inkomsten och E de sammanlagda utgifterna för inhemsk konsumtion och investering. En inkomst som överstiger vad de inhemska utgifterna absorberar är det normala komplementet till kapitalexport, men som redan nämnts är denna tolkning av merkantilisternas förmånliga handelsbalans utesluten i och med deras antagande att exportöverskottet utjämnas av inströmmande ädelmetall. Som användning av överskjutande inkomst återstår då inhemsk skattbildning. Säkert erkände och använde merkantilisterna behovet av reserver. Men det är uteslutet att rationalisera deras handelsbalanslära till en insikt om en ständigt växande skattbildningsbenägenhet.

Den klassiska invändningen gäller emellertid medlet att förverkliga den i sig fåfänga målsättningen, ett medel som till lycka för harmonin framstått som lika fåfängt. I sin fixering av sambandet $B = X - M$ förbisåg merkantilisterna interdependensen mellan de berörda faktorerna och däri liggande jämviktsmekanism. Exportöverskottet motverkar sig själv genom att påverka de relativa prisnivåerna och därmed priserna på export och import i en riktning som försvårar exporten och befrämjar importen. Mest omedelbar och genomskinlig är denna jämviktsmekanism i ett system med fritt rörliga valutakurser, där exportöverskottets tryck på valutakursen i sig själv innebär ett tryck på förhållandet mellan export- och importpriser. Vid ädelmetallströmmar blir sammanhanget mindre omedelbart och mera svårgripbart: det måste – i den sk pris-specie-mekanismen – knytas ihop med ytterligare ett led, ett kvantitetsteoretiskt samband mellan penningmängd och prisnivå. Emellertid: i ljuset av denna jämviktsmekanism framstår den merkantilistiska handelsbalansläran som en illusorisk halvсанning och ett därav föranlett försök att hålla

fast och till permanent målsättning upphöja vad som endast är en förbigående länk i ett orsakssammanhang. Den kunde kanske jämföras med en man, som, på basis av den helt riktiga iakttagelsen att termostaten slår till när temperaturen sjunker, slår upp fönstren på vid gavel och ståndaktigt uthärdar den inströmmande vinterkylan för att få det riktigt varmt.

Merkantilisterna förutsatte ädelmetallströmmar. Och pris-specie-mekanismen är jämviktsmekanismens mer komplicerade och mindre uppenbara variant. Å andra sidan har den historisk prioritet. Den formuleras redan på 1700-talet. Den riktas omedelbart mot handelsbalansläran, som därmed bemöts på sina egna premisser. Och den slår igenom snabbt. Den klassiska formuleringen är Humes (1752):

»Suppose four-fifths of all the money in Great Britain to be annihilated in one night / . . . / Must not the price of all labour and commodities sink in proportion / . . . /? What nation could then dispute with us in any foreign market, or pretend to navigate or to sell manufactures at the same price, which to us would afford sufficient profit? In how little time, therefore, must this bring back the money which we had lost, and raise us to the level of all the neighbouring nations? Where, after we have arrived, we immediately lose the advantage of the cheapness of labour and commodities; and the farther flowing in of money is stopped by our fulness and repletion.

Again, suppose, that all the money of Great Britain were multiplied fivefold in a night, must not the contrary effect follow? Must not all labour and commodities rise to such an exorbitant height, that no neighbouring nations could afford to buy from us; while their commodities, on the other hand, became comparatively so cheap, that, in spite of all the laws which could be formed, they would be run in upon us, and our money flow out; till we fall to a level with foreigners, and lose that great superiority of riches, which had laid us under such disadvantages?«²

Humes argumentering omsluter just det samband mellan export/import-förhållanden och ädelmetallströmmar, som den merkan-

tilistiska handelsbalansläran arbetar med. Till detta fogar han två nya samband, varmed cirkeln sluts. Det är för det första sambandet penningmängd – prisnivå, varmed ädelmetallströmmarna ändrar de relativa prisnivåerna. Det är för det andra sambandet relativa prisnivåer – export/import.

Dessa samband är inte odiskutabla. Till det förstas stöd använder Hume med pedagogisk avsikt en förgrovd kvantitetsteori, där möjligheterna av läckage lämnas därhän. Det andra sambandet avhänger av priselasticiteter i efterfrågan på export- och importvaror. I anslutning därtill har det också hävdats att föreställningen om en inelastisk efterfrågan på landets exportvaror – så att »exports could be forced on other countries at an enhanced price without diminution of quantity« – är den merkantilistiska handelsbalanslärans rationella kärna.³ Ett exportöverskott vore då förmånligt just därför att *terms of trade* förbättras enligt Humes första samband samtidigt som det andra sambandet satts ur spel, så att landet därmed kan »köpa billigt och sälja dyrt«.

Heckscher bevakade noga merkantilisternas uppfattning i dessa frågor. Själv utrikeshandelsteoretiker angrep han konsekvent litteraturen från jämviktsmekanismens synvinkel. Han framhävde det ensidiga, det partiella i handelsbalansteoretikernes verklighetsuppfattning, deras benägenhet att fixeras vid »balansens« omedelbara följder utan att söka vare sig följder vidare följder eller »balansens« orsaker. De nästan parodiska praktisk-politiska konsekvenserna av denna bedrägliga halvsanning underströks hårt.⁴ Men han stannade också upp för det faktum att åtminstone en ledande merkantilist »i ett av sina ljusa ögonblick« dels noterade sambandet mellan penningmängd och prisnivå, dels påtalade de negativa verkningarna för exporten av en relativt hög inhemsk prisnivå. Undantaget var Thomas Mun i hans »Englands treasure by foreign trade«, kanske det mest expressiva och mest inflytelserika arbetet i den engelska handelsbalanslitteraturen. Thomas Mun, noterade Heckscher, visade därmed bättre iakttagelseförmåga än flertalet merkantilister. Rent logiskt var han nära en slutuppgörelse med merkantilismen som penningssystem, men »psykologiskt« var han »tydligt så långt därifrån som gärna möjligt«, han fullföljde inte sin tankegång till slut utan utnyttjade sina iakttagelser bara som stöd för

den ostindiska handelns vanliga krav på att få exportera ädelmetall.⁵ Ändå blir Thomas Mun av betydelse för det sätt varpå Heckscher sammanfattningsvis söker förklara merkantilisternas förhållningssätt till sambanden mellan relativa penningmängder, relativa prisnivåer, handelsbalans och växelkurs:

»/ . . ./ sammanhanget inom varje särskilt par av dessa faktorer – klart och tydligt mellan penningmängd och prisnivå, i enstaka ljusa ögonblick mellan prisnivå och utrikeshandel, alltid mellan utrikeshandel samt (växelkurser och) silverrörelser – var medvetet för merkantilisterna; det var endast kedjan som helhet de blott i sällsynta undantagsfall och glimtvis fingo syn på.

En sådan situation kan förefalla egendomlig. Men man får ej glömma att utrikeshandelns sammanhang *är* invecklat. Situationen är i verkligheten mycket betecknande för vad som över huvud taget hindrar eller befordrar insikt i ekonomiska sammanhang; ty särdeles ofta, för att ej säga normalt, är det avgörande icke kunskapen eller okunnigheten om de särskilda faktorerna utan förmågan att sammanföra var för sig klara och erkända ingredienser till en motsägelselös helhet.«⁶

Mot denna provocerande slutsats kan naturligtvis alltid ställas vad man kunde kalla *praktikens argument*. Teorin arbetar med modell-samband, som renodlas med hjälp av stränga ceteris-partibus-antaganden. Merkantilisterna var praktiker, orienterade sig i växlande situationer under det överväldigande intrycket av att allt annat sällan är lika. Det är inte nödvändigtvis svårigheten att tänka färdigt som då förklarar att man hellre håller sig till påfallande eller väletablerade samband i stället för att med djärva abstraktioner arbeta fram större motsägelsefria totalsammanhang.

Till fördel för Heckschers allmänna hållning, hans målmedvetna sökande efter merkantilismens logiska struktur, talar däremot följande. Utan förutsättningen om ett sammanhängande föreställningskomplex – vi må kalla det teori, metateori eller ideologi – hänvisas vi till en rad ad-hoc-förklaringar till den merkantilistiska litteraturens särdrag. Dessa förklaringar blir ofta hypotetiska, eftersom den specifika situationsbestämmdhet vi åbe-

ropar sällan kan rekonstrueras. De kan också bli ointressanta. Vilket historiskt intresse erbjuder en merkantilism, som sönderfaller i idel praktiska reflexer av unika och individuella situationer? Till vad kan vi använda det idéhistoriska materialet om det inte erbjuder oss logiskt strukturerade verklighetsuppfattningar? Mot den bakgrunden erbjuder Heckschers undantag ett särskilt intresse.⁷

2

Thomas Muns ljusa ögonblick, hans observationer av sambanden prishnivå – utrikeshandel och penningmängd – priser, är rätt centralt placerade i hans arbete. Efter att i kap. II ha presenterat »the gernal rule«, den allmänna principen för hur utrikeshandeln berikar landet, går han i kap. III in på de särskilda vägar och sätt på vilka exporten kan ökas och konsumtionen av främmande varor kan minskas. Vad gäller exporten är det omedelbart efterfrågans priskänslighet som skjuts i förgrunden. Vi måste, heter det, beakta inte bara »our own superfluities« men också »our neighbours necessities«. Varor som de inte kan undvara och heller inte försyna sig med annorstädes kan vi sträva efter att sälja dem dyrt »so far forth as the high price cause not a less vent in quantity«. Annorlunda med varor, som utlänningen kan undvara, kan få från andra länder eller finna substitut för: »we must in this case strive to sell as cheap as possible we can, rather than to lose the utterance of such wares«. Tveklöst placerar Mun Englands främsta exportprodukt, klädet, i den senare kategorin. Han åberopar aktuella erfarenheter, ger en uppskattning av hur stor elasticitetskoefficienten är och söker förklara varför den är så stor:

»And on the other side a few years past, when by the excessive price of Wools our Cloth was exceeding dear, we lost at the least half our clothing for forraign parts, which since is no otherwise (well neer) recovered again than by the great fall of price for Wools and Cloth. We find that twenty five in the hundred less in the price of these and some other Wares, to the loss of

private mens revenues, may raise above fifty upon the hundred in the quantity vented to the benefit of the public. For when Cloth is dear, other Nations doe presently practise clothing, and we know they want neither art nor materials, to this performance. But when by cheapness we drive them from this employment, and so in time obtain our dear price, then do they also use their former remedy.«⁸

En handbok i mikroteori kunde inte vara mycket mer instruktiv.

Sambandet penningmängd – prisnivå möter i följande kapitel. Det omnämns kortfattat och i förbigående, därför att Mun uppfattar det som självklart: alla medger det. Men när det omnämns är det å ena sidan direkt sammankopplat med sambandet prisnivå – utrikeshandel, med hänvisning till föregående kapitelns diskussion om klädesexportens priskänslighet. Å andra sidan är båda dessa samband tillsammans infogade i en *sammanhängande* och *sluten* kedja av orsakssamband som förefaller välbekant:

handelsbalans– –ädelmetallflöde	»If wee were once poor, and now having gained some store of mony by trade with resolution to keep it still in the Realm; shall this cause other Nations to spend more of our commodities than formerly they have done, whereby we might say that our trade is Quickened and Enlarged? no verily, it will produce no such good effect: but rather according to the alteration of times by their true causes wee may expect the contrary; for
penningmängd– –prisinivå	all men do consent that plenty of mony in a Kingdom doth make the native commodities dearer, which as it is to the profit of some private men in their revenues, so it is directly against the benefit of the Publique in the quantity of the trade; for as plenty of mony makes wares dearer, so dear wares decline their use and consumption, as hath been already plainly shewed in the last Chapter
prisinivå– –handel	

cirkeln sluts

upon that particular of our cloth; And although this is a very hard lesson for some great landed men to learn, yet I am sure it is a true lesson for all the land to observe, lest when wee have gained some store of mony by trade, wee lose it again by not trading with our mony.«⁹

Thomas Mun har naturligtvis här ett praktiskt politiskt syfte. Han bekämpar ett ovillkorligt förbud mot ädelmetallexport. Han hävdar köpmäns krav på att få föra ut myntad ädelmetall på licens. Ändå måste hans analys bedömas som sådan oberoende av dess praktiska syfte. Den arbetar med alldeles samma parvisa samband som pris-specie-mekanismen senare hos exempelvis Hume. Och dessa samband observeras inte isolerade utan som länkar i en sammanhängande och slutna orsakskedja som återför oss till sin utgångspunkt. Och slutsatsen är både åsyftad och uttalad: det är fåfängt att försöka rycka ut och som målsättning hålla fast en enskild länk i kedjan, enkannerligen ädelmetallinflödet.

Man frågar sig då: hur kan samme man ändå förfäktat en handelsbalanslära, där en förmånlig handelsbalans, ett exportöverskott, är kriteriet för och måttet på nationens vinst av utrikeshandeln? Svaret är att det kan han inte, gör inte och försöker heller inte göra.

3

Köpmannen är för Thomas Mun »the Steward of the Kingdoms Stock«. Över förvaltningen ska en balans göras upp årligen eller oftare. Den ska visa hur mycket landet vinner eller förlorar genom handeln med andra nationer. Vad ska den innehålla och hur? Om det handlar kap. XX i Muns arbete.

Balansens utgångspunkter är export och import, efter tullböckerna. Sjöfartsnettot söker Thomas Mun få med genom en korrigering av varuvärdena i engelsk hamn: värdet där av på engelska kölar införda varor ska reduceras med 25 %, och

motsvarande uppvärdering föreslås på exportsidan. Det engelska fiskets avsättning utomlands, som går utanför tullen, ska uppskattas och läggas till exporten. Sjöfartens förluster till sjöss – det är inte helt klart om Mun begränsar sig till lasterna eller också vill inkludera fartygen – ska fråndras exporten respektive tillfogas importen, beroende på om de skett på destination ut eller hem. Till importsidan förs med viss emfas kronans överväxling av medel för krig eller underhåll av arméer utomlands. Dit förs också de pengar som präster och jesuiter årligen insamlar bland engelska katoliker och i hemlighet för ut till sina kollegier och kloster utomlands. En tänkbar motvikt härtill, alltså en post på exportsidan, är utländska furstars utbetalningar till spioner och gunstlingar i England, även om det är rent förräderi att ta emot sådant. Därutöver omnämns några »småsaker«: resenärers utgifter, gåvor utomlands, smuggling, växlingsvinster, låneräntor. Allt som allt är Thomas Mun mycket omsorgsfull i sin redovisning av bytesbalansens osynliga poster.

Som betalningsbalans är hans uppställning också konsekvent – med ett enda undantag: ett överraskande tillägg till exportsidan:

»Also we must add to our Exportations all the moneys which are carried out in Trade by license from his Majesty.«¹⁰

Denna post är riktigt nog en kreditpost. Men den borde efter betalningsbalansens logik hänföras till *saldot*, som bidrag till det netto av ädelmetallströmmar som utjämnar skillnaden mellan export och import. Thomas Mun lyfter emellertid upp den till att bli en *reguljär* post på creditsidan. Köpmännens utförelse av pengar på licens behandlas därmed som export. Den nämns också i omedelbar anslutning till exporten av tullbehandlade varor och av fisk.

Thomas Mun förväxlar *inte* pengar med varor. Han vet mycket väl och har också – som vi ska visa nedan – klargjort, t o m undervisat om, att köpmännen för ut pengar för att importera varor.

Men låt oss jämföra med jesuiterna, som också för ut pengar, låt vara i hemlighet och utan licens! Thomas Mun tvekar inte om den reala innebörden av denna transaktion: de engelska katoli-

kerna importerar och konsumerar – »a clear loss to the country«. Han bokför också denna import, tillsammans med köpmännens varuimport, bland de reguljära posterna i debet. Men jesuiternas utförda pengar – säkert av bästa halt – är *inte* med bland kreditsidans reguljära poster. De får gå till saldot. Pengar är emellertid pengar, utförsel är utförsel, och jesuiter är inte värre än spioner och landsförrädare. Ingenting annat än importens karaktär kan alltså motivera denna diskriminerande behandling.

Det är uppenbart att betalningsbalansens logik här bryter samman. Thomas Mun flyttar gränsen, omdefinierar skillnaden, mellan vad som är reguljärt och vad som utjämnar. Men denna gränsdragning är operationell, avhängig av vad man vill att saldot ska visa. Vi kan då försöksvis formulera det positivt: Thomas Mun omdefinierar därför att han vill att hans balans ska visa det som ett vanligt betalningsbalanssaldo inte kan visa, nämligen nationens vinst av utrikeshandeln.

Tillsvidare fixerar vi konsekvenserna av omdefinieringen. I den vanliga handels- eller betalningsbalansen är

$$B = X - M,$$

och den visar ett överskott om

$$X > M.$$

Vi kallar saldot i Thomas Muns »handelsbalans« för B' och handelns utförsel av pengar på licens för A . Vi får då

$$B' = (X + A) - M = X - (M - A).$$

Villkoret för ett överskott är här att

$$(X + A) > M \text{ eller } X > (M - A).$$

Thomas Muns balans kan alltså visa överskott eller vinst, även om det föreligger ett importöverskott. Villkoret är då att detta importöverskott är mindre än värdet av de pengar som köpmännen utfört på licens. Annorlunda uttryckt: exporten ska (minst) betala den del av importen, som inte finansieras med pengar utförda med licens i handeln.

Detta betyder självfallet inte att den vanliga handelsbalansens fundamentala samband – att exportöverskottet $(X - M)$ bestäm-

mer ädelmetallströmmarnas netto – skulle vara sig saknas hos Mun eller avvisas av honom. Tvärtom: det förekommer ymnigt, och han använder det. Något annat än detta samband avses inte när »balansen« kallas »the rule of our Treasure« i den mening som han formulerar på följande sätt:

»For so much Treasure only will be brought in or carried out of a Commonwealth, as the Forraign Trade doth over or under ballance in value.«¹¹

Något annat avser han heller inte i sin diskussion av växelkurser och deras bestämmande faktorer. Ofta talar han i dessa sammanhang explicit om den värdemässiga balansen mellan »exportations« och »importations« eller rent av mellan »våra exporterade varor« och »införda utländska varor«.¹² Han arbetar här inom en tradition och med väl etablerade föreställningar. Dessa föreställningar är också användbara eller t o m omistliga för honom. Endast utrikeshandeln kan tillföra landet pengar eller ädelmetall, och den vanliga handelsbalansen visar sättet och villkoren för detta. Men han har också markerat synsättets begränsningar: »wee lose it again by not trading with our mony«.

Alltså bryter sig häremot föreställningen om en *annan* balans, också den inordnad i det alltså *inte entydiga* begreppet »balance of trade«, som är bättre ägnad att visa hur landet vinner genom utrikeshandeln. Det är den som bestämmer hans anvisningar för hur »balansen« ska uppställas. Dess särdrag är att den avvisar exportöverskottet som kriterium för landets vinst av utrikeshandeln, att den legitimerar ett importöverskott genom att avlasta debetsidan från en del av importen.

Vilka anknytningar eller motiveringar härtill kan man finna i den övriga texten?

Redan i kap. III antyds en analogi mellan export av varor och export av pengar *i handeln* med avseende på verkningarna:

»9. It would be very beneficial to export money as well as wares, being done in trade only, it would encrease our Treasure, but of this I write more largely in the next Chapter to prove it plainly.«

Bevisföringen i det följande kapitlet IV kan läsas som en kommentar till balansuppställningen i kap. XX. Mun åtar sig att visa »how our monyes may be added to our commodities, and being jointly exported may so much the more encrease our Treasure«. Han börjar med att undanröja den vanföreställning som kanske kunde ligga nära till hands. Pengar som utförs är inte export. De utförs inte för att hämta in lika mycket pengar igen omedelbart

»but rather first to enlarge our trade by enabling us to bring in more forraign wares, which being sent out again will in due time much encrease our Treasure.

For although in this manner wee do yearly multiply our importations to the maintenance of more Shipping and Mariners, improvement of His Majesties Customs and other benefits: yet our consumption of those forraign wares is no more than it was before; so that all the said encrease of commodities brought in by means of our ready mony sent out as is afore written, doth in the end become an exportation unto us of a far greater value than our said moneys were / . . ./.«

Som svar på en fingerad invändning upprepar Mun vad som är den avgörande förutsättningen för hans resonemang: handelsutförsel av pengar med därav följande ökning av importen ska lämna konsumtionen av importerade varor oförändrad.¹³ Hur detta ska gå till säger han inte. Men distinktionen mellan *import* och *konsumtion av importerade varor* är ett avgörande element i hans »vision«.

Också en del av landets import kan räddas undan den inhemska konsumtionen. Den bör då inte belasta balansens debetsida. Tillsammans med exporten är den i stället ett potentiellt sparande som kan realiseras som kapitalbildning inom utrikeshandeln. Den handgripliga illustrationen av denna kapitalbildning är hos Thomas Mun *re-exportens* tillväxt. Med exemplifieringar av dess lönsamhet är han mönsterbildande för många efterföljare i försvaret av den ostindiska handeln. Men begreppet omfattar mer än enbart varukapital: fartyg och sjömän, långväga transporter, »to enlarge our trade«. Och för denna kapitalbildning är hans anspråk måttlösa: ju fler varor, ju större sjöfart, ju längre och

kostsammare transporter, desto mer nationellt vinstgivande utrikeshandel.

Häri ligger då också skillnaden mellan köpmän och jesuiter och mellan den import som respektive utförsel av pengar förmedlar: köpmännens förmedlar kapitalbildning, jesuiternas ren konsumtion. Med denna bakgrund vänder vi oss till de mest allmänna och principiella partierna i Thomas Muns arbete.

Köpmannen förvaltar nationens »stock«. Denna har dels en naturlig, dels en artificiell komponent. Den naturliga består av det som kan sparas av vår egen »nytta och nödtorft« för att exporteras till utlandet. Den artificiella består av våra tillverknin-
gar – »manufactures« – och vår idoga handel med utländska varor.¹⁴ Nationens stock är alltså det kapital, som utrikeshandeln arbetar med. Thomas Mun markerar att det till en del består av importerade varor.

För tillväxten av nationens stock gäller, hävdar Thomas Mun, samma regler som för en enskilds förmögenhet: spenderar man årligen mer än sin årliga inkomst, så går kapitalet snart förlorat; spenderar man årligen mindre än sin årliga inkomst så växer det.¹⁵ Denna analogi har ofta stämplat som extremt vilseledande utifrån förutsättningen att exporten är inkomst, importen utgift och den vid ett exportöverskott inströmmande ädelmetallen sparande och kapitalbildning. Nu menar Thomas Mun inte så. Distinktionen mellan import och konsumtion av importerade varor är hela tiden aktuell för honom, och han beaktar den omsorgsfullt när han här formulerar »the general rule«, den allmänna regeln för hur utrikeshandeln ska föröka nationens stock, som är

»/.../ to sell more to strangers yearly than wee consume of theirs in value.«¹⁶

Exporten ska överstiga inte importen men väl konsumtionen av importerade varor. Den ska kunna betala också något av den import som den inhemska kapitalbildningen kräver. Regeln är förhållandevis generös. I den öppning, som den i jämförelse med det traditionella kravet på exportöverskott erbjuder, strömmar efter hand in en flod av merkantilistisk argumentering till förmån för

import av råvaror och halvfabrikat för vidare bearbetning och förädling. Thomas Mun är såtillvida mer restriktiv som han tycks förbehålla all kapitalbildning åt utrikeshandeln. Men i praktiken legitimerar han som kapitalbildning all import som finansieras med av köpmännen på licens utförda pengar (A), och mot hans allmänna regel svarar överskottskriteriet i hans balans: $X > (M - A)$.

5

Thomas Mun förespråkade inte en handelsbalanslära, enligt vilken ett exportöverskott är kriteriet för en förmånlig utrikeshandel. Han använde inte en betalningsbalans som nationens eller dess utrikeshandels vinst- och förlusträkning. Han förväxlade inte ädelmetallinströmning med sparande och kapitalbildning. Hans notering av sambanden penningmängd – prisnivå och prisnivå – utrikeshandel är inte glimtar av sanning i ljusa ögonblick utan sammanfogade till ett genomtänkt och avrundat helhetssammanhang. Pris-specie-mekanismen var inte för svår för honom; den blev väl integrerad i hans argumentering.

Hans handelsbalansbegrepp är tvetydigt. Det blev det just därför att han insåg att handelsbalansen – som betalningsbalans – inte kunde visa när handeln var förmånlig. Det tvang honom att försöka transformera den till en annan sorts balans, som bättre skulle svara mot ett sådant syfte. I denna transformering är han inte en teoretisk revolutionär. Han bevarar anknytningen till etablerade föreställningar. Försiktigt håller han nytt vin i gamla läglar, och varken vinet eller läglarna mår helt bra av det. Han blandar in dynamiska synpunkter i statiska modeller. Han redovisar inte klart vad han de facto gör. Hans analytiska brister är väl så framträdande som hans ideologiska förtjänster, vilket väl ligger i sakens natur.

Ändå är resultatet anmärkningsvärt. Den gamla omsorgen om ädelmetallförsörjningen är inte bortsopad men helt underordnad målsättningen om utrikeshandelns tillväxt. Utrikeshandeln är förmånlig för landet genom att den växer och utvidgas. Dess försörjning med kapital blir då en nationell angelägenhet, dess

stock blir nationens stock. Landets vinst av utrikeshandeln blir förökningen av denna stock. Därmed legitimeras också import, i den mån den bidrar till sparande och kapitalbildning i utrikeshandeln. Inte importen som sådan men väl konsumtionen begränsar möjligheterna att utveckla nationens stock.

Det var i denna form som handelsbalansläran kunde bli bärande i merkantilistisk ideologi – ett vida bättre uttryck för handelns och manufakturernas ambitioner och självmedvetande än vad den gamla salderingen av export och import i sig någonsin kunnat bli. Bestående tvetydigheter i grundläggande begrepp var därvid knappast till hinder. Snarare öppnade de ständigt nya möjligheter och var sannolikt också befruktande för teoriutvecklingen.

1. »And this must come to pass by a Necessity beyond all resistance.« *Thomas Mun*, *England's treasure by forraign trade* (1949), s. 87. – »/ . . / hur som helst, om vi äro överbalanserade i handeln, måste den gå.« *Locke*, cit. efter *E. Heckscher*, *Merkantilismen* 2 (2:a uppl. 1953), s. 245.
2. »Of the balance of trade«, i: *D. Hume*, *Writings on economics* (ed. E. Rotwein 1955), s. 62–3.
3. *M. Dobb*, *Studies in the development of capitalism* (1946), s. 202–10; se även *L. Magnusson*, »Eli Heckscher, mercantilism and the favourable balance of trade«, *SEHR* 26 (1978), s. 116, 124–5.
4. Svensk penningpolitik under frihetstidens kreditsedelsperiod blev ett klassiskt exempel. Växelkursens (priset på utländska växlar i svenskt mynt) stegring tillskrevs handelsbalansen och motiverade ökad kreditsedelsexpansion. »Man fick så en dubbel anledning att handla på ett sätt som i verkligheten resulterade i motsatsen av vad man önskade.« *Heckscher*, *Sveriges ekonomiska historia* 2:2 (1949), s. 752.
5. *Heckscher*, *Merkantilismen* 2 (2:a uppl. 1953), s. 233–4.
6. *a. a.*, s. 240.
7. Min uppfattning av *Thomas Muns* handelsbalanslära framlades i uppsatsen »The concept of mercantilism«, *SEHR* 12 (1964), s. 115–7, men summariskt och väsentligen i form av påståenden. Då var *Kristof Glamann* tidskriftens huvudredaktör, och jag utnyttjar nu detta tillfälle för att bygga under och precisera min ståndpunkt.
8. *Thomas Mun*, *England's treasure by forraign trade* (1949), s. 8.
9. *a. a.*, s. 17.
10. *a. a.*, s. 83–6.
11. *a. a.*, s. 87.
12. *a. a.*, s. 35, 40, 42, 43, 87.
13. *a. a.*, s. 11, 15, 16.
14. *a. a.*, s. 7.
15. *a. a.*, s. 5–6.
16. *a. a.*, s. 5.

Kipling, Britisk Indien og Mowglihistorierne

Af BENEDICTE HJEJLE

Formålet med denne artikel er at vise, i hvor høj grad indisk kultur, religion og historie, sidstnævnte forstået som de historiske forudsætninger i sidste halvdel af det 19. århundrede, er blevet underbelyst både i forståelsen og i fortolkningen af Rudyard Kiplings forfatterskab. Kiplings verden var Britisk Indien i en betydelig del af hans liv og i en væsentlig del af hans bøger. Han blev født i Bombay i 1865, hvor hans far John Lockwood Kipling underviste i tegning og arkitektur ved det nyligt oprettede kunstakademi. De første fem år af sit liv tilbragte han i Bombay, hvorefter hans forældre tog ham med til England og efterlod ham der, indtil han som 16-årig kom tilbage til Indien, denne gang Lahore, hvor hans far i mellemtiden var blevet museumsdirektør for museet og kunstakademiet. I de følgende 7 år (1882–89) ernærede Kipling sig som journalist, først ved *The Civil and Military Gazette* i Lahore og de sidste to år ved *The Pioneer* i Allahabad, som var den kendteste engelske avis i Indien. Til trods for arbejdets både fysisk og psykisk hårde karakter – han fungerede som oftest både som journalist, redaktør og ansvarshavende for trykningen af avisen – påbegyndte han det forfatterskab, der skulle gøre ham så berømt, og pålagde sig selv en disciplin i udtryksform, der siden altid fulgte ham. Man kan uden tvivl kalde disse år for hans læreår, hvor han dels gennem sin reportervirksomhed kom i kontakt med utrolig mange mennesker og samfundsmæssige kontraster, dels eksperimenterede med forskellige litterære udtryksformer. Da han i 1889 forlod Indien, var hans fremtid som freelance journalist og forfatter allerede sikret, og hans ambitioner rettede sig mod hjemlandet og et litterært gennembrud i London. Efter en ung og tidlig berømmelse er vurderingerne af hans forfatterskab svinget imellem de store toppe og de store bølgedale, medens kun én ting har stået

klippefast: hans enorme folkelige popularitet. Denne er ikke begrænset til hans fædreland, måske tværtimod. Russerne har ifølge Yevgeny Yevtushenko taget ham til deres hjerte i så høj grad, at han i dag er deres yndlingsforfatter i den angelsaksiske litteratur.¹ Freud genkendte sine arketyper i hans forfatterskab², og den tyske litteraturkritik har koncentreret sig om de psykologiske dimensioner, medens Bertolt Brecht lånte næsten direkte fra Kiplings prosa og poesi, både temaer og verseformer.³ Franskmændene har været næsten kritikløse i deres beundring og kærlighed til Kipling, og André Maurois' elegante og dog populære essay om Kipling i *Magiciens et Logiciens* viser os, hvor klart franskmændene opfatter Kipling som en dem beslægtet ånd.⁴ Ganske anderledes forholder det sig i Kiplings fædreland og i det hele taget i den engelsksprogede verden; her har han sine disciple, men måske først og fremmest sine fjender. Den egentlige litteraturkritik ved meget lidt om den indiske scene, bortset fra det, som de har læst sig til i Kiplings eget forfatterskab, medens historikerne har gjort et forsøg på at forstå ham i lyset af de begivenheder, der udspillede sig i Indien i hans samtid. Den historiker, der har skrevet om Kipling med størst forståelse, er Eric Stokes, den nyligt afdøde professor i Commonwealth History i Cambridge.⁵ I sin bog *The English Utilitarians and India* fra 1959 giver han en fremragende redegørelse for de senutilitaristiske imperieideer, der udformedes af Sir John Strachey og Sir J. Fitzjames Stephen i 1870'erne og 1880'erne, og som fandt udtryk i Kiplings digtning.⁶ Tre indere har foretaget dybtgående studier af Kipling og har, særlig for de to's vedkommende, bidraget til en bedre forståelse af den virkelighed i hvilken Kipling hentede stoffet til sine historier. Deres bidrag fortjener opmærksomhed.⁷ Til trods for disse mener jeg stadig, at den indiske scene og den indiske baggrund for Kiplings forfatterskab er underbelyst, og at vor forståelse af Kipling kan udbygges, hvis vi undersøger kilderne til hans fortællinger, og de problemer der, netop i de år han opholdt sig i Indien, optog sindene. Det var vanskelige år, årene hvor det store Sepoyoprør var i frisk erindring, og hvor englænderne forsøgte at finde en ny identitet for sig selv, en ny form for retfærdiggørelse af deres tilstedeværelse i Indien.⁸

Jeg skal i det følgende koncentrere min analyse af Kiplings

forfatterskab om et enkelt og meget velkendt værk, nemlig Mowglihistorierne, som med en enkelt undtagelse er at finde i de to Junglebøger. De er alle samlet i Rudyard Kipling: *All the Mowgli Stories*, Macmillan, 1971, som også indeholder historien *In the Rukh* om Mowgli som voksen, en historie, der blev skrevet før junglebøgerne.⁹ Junglebøgerne indeholder også andre historier end Mowglihistorierne; men disse vil ikke blive inddraget. Det er klart, at Mowglihistorierne kan læses og opfattes på flere forskellige planer. De kan forstås dels som nogle vidunderlige eventyr for børn, dels som en historie med politiske hentydninger og endelig som en almengyldig fortælling eller parabel om menneskers kår i en vanskelig verden. Fortolkningerne af historierne er mange og kan hver for sig kræve sin ret, selvom nogle af dem forekommer mere overbevisende end andre. Kipling selv har ikke så meget at tilføje, efter at han først havde skrevet historierne. I sin lille selvbiografi *Something of Myself*, skrevet ganske kort før hans død, fortæller han os, at hans Daemon var beredvilig, hvilket også bekræftes i Carringtons Kipling biografi.¹⁰ Mere direkte får vi kun oplyst, at historien om den voksne Mowgli, der i *In the Rukh* træder i Forestry Departments tjeneste, og som er opfostret hos ulvene, pludselig og takket være associationer til anden læsning¹¹ bliver til Mowgli og hans liv i junglen mellem dyrene. Imellem *In the Rukh* og Mowglihistorierne i Junglebøgerne har der fundet en betydelig omformning af ideer og temaer sted; men det er ikke uden interesse først at se på *In the Rukh*, og de kilder Kipling trak på i denne historie. Sin viden om det usædvanlige fænomen, at drengebørn sommetider voksede op og opfostredes hos ulvene, har Kipling hentet hos Sir W. H. Sleemann, sandsynligvis i dennes bog *A Journey through the Kingdom of Oude, in 1849–1850*, London 1858, hvor der nøje redegøres for fem tilfælde, der er kommet til Colonel Sleemanns kendskab. I flere tilfælde har drengene i kortere perioder opholdt sig hos engelske officerer, så der er næppe nogen grund til at sætte spørgsmålstegn ved historierne som sådan.¹² De engelsksprogede litteraturhistorikere synes med undtagelse af Carrington og R. L. Green ikke at have været opmærksomme på kilden, hvorimod en enkelt af de tyske litteraturhistorikere er klar over sammenhængen.¹³ At Kipling har læst Sleemann kan der næppe

være megen tvivl om. Efter at have gennemgået de i sig selv ikke særlig opmuntrende historier kommer Sleemann til den konklusion, at ulvebørnene næppe vil kunne overleve som voksne, de vil uvægerligt blive dræbt af tigrene, især når de ikke længere har ulvefamiliens beskyttelse. I *In the Rukh* er den øverste embedsmand i Forestry Department en tysker ved navn Muller. Muller ved god besked om Mowgli, han føler på hans arme og knæ og mærker den hårde hud, han har, fordi han har løbet med ulvene på alle fire som barn, »only once in my service, and dot is thirty years, haf I met a boy dot began as this man began. Und he died. Sometimes you hear of dem in der Census reports, but dey all die.«¹⁴ Historierne er som sagt ikke opmuntrende for i alle fem tilfælde viste det sig ganske umuligt at tilvænne ulvebørnene til den civiliserede menneskeverden, enten døde de eller de forsvandt igen ud i junglen. Men det er værd at fortælle en enkelt af historierne om en af de drenge, der i længere tid opholdt sig hos Captain Nicoletts ved First Regiment of Oude Local Infantry at Sultanpoor. Han blev opdaget af en soldat, der fortæller: »He saw a large female wolf leave her den followed by three whelps and a little boy. The boy went on all fours, and seemed to be on the best possible terms with the old dam and the three whelps, and the mother seemed to guard all four with equal care. They all went down to the river and drank...«¹⁵ I den femte af historierne fortælles det yderligere, hvordan flere ulve kommer ud af junglen og leger med den tilfangetagne ulvedreng. Dette kan meget let være digt; men fremstillingen af de tre–fire fosterbrødre, der kommer ud af junglen og leger med ulvedrengen var ikke spildt på Kipling. I modsætning til Mowgli lærte ingen af ulvedrengene at tale, de kunne forstå tegnsprog, men ikke lære at tale. Der er en vis humor i det faktum, at Kipling i *In the Rukh* lægger denne viden i munden på en tysker, for Muller har sin egen opfattelse af Mowgli, han siger »Dis man haf lived, and he is an anachronism, for he is before der Iron age, and der Stone age. Look here, he is at der beginnings of der history of man —«. ¹⁶ Mullers interesse for urmennesket har ikke været spildt på den tyske litteraturkritik, medens det i den angelsaksiske litteratur er en fuldstændig fremmed tankegang og en tankegang, der i hvert fald dårligt kan overføres til de egentlige Mowglihistorier. Temaet havde imidler-

tid Joh. V. Jensens store interesse og i sin lille bog om Kipling bruger han megen tid på at sammenligne sine egne urtidsmennesker i *Den lange Rejse* med Mowgli.¹⁷ Kiplings ideal i *In the Rukh* er nu heller ikke Muller; men Gisborne, som passer sin skov med dens brandbælter og nybeplantning, lever alene og afsondret i junglen, og hver dag klæder sig om til middag for at bevare sin selvrespekt. Gisborne opfatter Mowgli som Pan, den omvandrede skovgud med fløjten. Der er imidlertid meget langt fra fortællingen *In the Rukh*, og til de egentlige Mowglihistorier i *Junglebøgerne*, hvad flere af litteraturhistorikerne naturligvis også har haft øje for.¹⁸ I Mowglihistorierne spiller menneskene ikke den centrale rolle, selvom Mowgli, da han første gang udstødes af ulveflokket, tilbringer en tid i en nærliggende landsby blandt dennes beboere. Den centrale handling foregår i junglen og mellem dyrene. Vi er her nået frem til en hel ny fortællemåde, og der kan derfor være grund til at spørge, om der var litterære forbilleder, som Kipling benyttede sig af. Tanken går her i første række til Jātaka fortællingerne i de buddhistiske skrifter.¹⁹ Her taler menneskene og dyrene med hinanden, og dyrene har tit en leder, hvis viden og offervillighed hjælper dem; men hermed er lighedspunkterne også udtømt, idet fortællingerne har et klart buddhistisk budskab om offervilje, fred, lidelse og forløsning, som stemmer meget lidt overens med Mowglihistorierne. Endelig er der hele den mundtlige overlevering af folkeeventyr. Kipling har naturligvis kendt dem begge, men forholder sig meget frit til dem, hvad der fremgår af Mowglihistorierne selv. I historien *How Fear Came*²⁰, hvor den vilde førerelefant Hathi fortæller sin egen version af skabelsesmyten, medens dyrene spændt lytter til, hvisker panteren Bagheera: 'It has not lost fat in the telling' og Mowgli ler. Da Mowgli opholder sig hos landsbyboerne og hører deres fantastiske fortællinger om jungledyrenes liv, som han selv er fortrolig med, er han ved at omkomme af grin og må skjule hele sit ansigt for ikke at vise det. Det, der virker originalt hos Kipling, selvom det muligvis også kan have sine forbilleder, er fremstillingen af hvor hård og vanskelig tilværelsen er i junglen; kun ved den yderste udnyttelse af sanser og evner og ved lydighed overfor jungleloven og førerulvens råd overlever den enkelte. Der er poesi i *Junglebøgerne*, men ingen

romantik. To forfattere har beskæftiget sig ret indgående med Mowglihistoriernes forudsætninger og forbilleder; nemlig Charles Carrington, forfatteren til den officielle Kipling biografi, og Roger Lancelyn Green, der også er tilknyttet Kipling Society. De har forsøgt at følge de antydninger, der findes i *Something of Myself*. R.L. Green har fundet frem til historien om løverne, der viste sig at være medlemmer af frimurerordenen. Han har også fundet frem til andre ulvehistorier i børnelitteraturen, som han mener Kipling må have læst og taget ved lære af. Begge forfattere har, som allerede nævnt, kendt Sleemann historierne, men – og det gælder Carrington i særdeleshed – ønsker at tage afstand fra dem.²¹ Greens fremhævelse af den engelske eventyrtradition virker ikke overbevisende i sammenhæng med Mowglihistorierne. Der er nemlig ét spørgsmål, der forbliver ubesvaret: hvorfra hentede Kipling sit hævnmotiv og sin respekt for udslettelsen? Bodelsen og andre forfattere med ham har haft øje for denne side af Kiplings forfatterskab, og det er en af de sider, som de litteraturkritikere, der har taget afstand fra Kipling, har haft svært ved at tilgive ham.²² Motivet er klart til stede i Mowglihistorierne. Jeg skal senere i min egen fortolkning af Mowglihistorierne komme tilbage til dette motiv, som muligvis bør ses i sammenhæng med en indisk litterær og religiøs tradition. Her vil jeg blot fremhæve, at hævnmotivet, der kommer stærkt til udtryk i hele fire af fortællingerne, er af en karakter, der adskiller Mowglihistorierne fra den engelske eventyrdigtning, selv hvis fortællingerne fortolkes allegorisk. At Mowglis og ulvenes fjender, hvadenten det er tigreren, aberne, menneskene i landsbyen eller horderne af hunde, må lide nederlag er forståeligt; men slængens umættelige appetit, når den dræber de hypnotiserede aber og elefanternes totale udryddelse og nedtrampning af landsbyen bærer vidnesbyrd om et hævnmotiv, der ligger hinsides øje for øje og tand for tand. Dette kan minde os om, at Siva ødelæggelsens Gud, og hans kvindelige sidestykke gudinden Kali, har sin plads og sin opgave i hinduernes religiøse univers, og at ødelæggelsen ikke opfattes som destruktion, men som en nødvendighed for, at der igen kan gøres plads til de gode kræfter i tilværelsen, som kun midlertidigt har lidt nederlag. Skabelsen kan herefter finde sted igen.

Vi skal nu se på fortolkningerne af Mowglihistorierne. Disse kan, som jeg allerede har sagt, finde sted på forskellige planer. Hvis vi ser på Mowglihistorierne som fortællinger for børn, er de uforlignelige af tre grunde. De har barnets helt umiddelbare forhold til dyrene, et fællesskab med dem og et venskab med dem, som for de fleste går tabt med årene. De har spændingshistoriernes store tiltrækning, hvor kampen mellem de gode og de onde kræfter til sidst og efter megen modgang fører til de gode kræfters sejr. Og sidst, men ikke mindst, har de muligheden for, at barnet kan identificere sig med Mowgli, der først er nødt til at søge hjælp og beskyttelse hos sine formyndere bjørnen Baloo og panteren Bagheera, men som til sidst viser sig i stand til at tilintetgøre arvefjenden tigreren Shere Khan og forsvare ulvene mod de fremmede hundehorder, der angriber dem fra syd.

For at forstå den politiske allegori må vi kort se på handlingsforløbet.

Hovedindholdet af Mowglihistorierne er udkrystalliseret i den første af fortællingerne *Mowgli's Brothers*. Her flygter brænde-huggerne fra tigreren og efterlader deres lille søn til sin egen skæbne. Mowgli tumler frygtløst henimod ulvenes hule, moderulv taber hjertet til ham og beslutter sig til at forsvare ham og opfostre ham blandt sine egne. Tigreren stikker hovedet ind i hulen for at hente sit bytte, men får læst og påskrevet, for moderulv hører ikke til de milde kvinder. Ulveforældrenes beslutning om at opfostre drengen er imidlertid ikke nok, han må også accepteres af ulveflokkens, og derfor må de tage ham med sig til forsamlingen ved rådsklippen, hvor førerulven Akela overvåger, at de voksne ulve bliver gjort bekendt med det nye kuld, så de kan beskytte dem og ikke dræbe dem under deres opvækst. Da Mowgli skal accepteres ligger tigreren på lur og gør krav på ham. Ulvene, i hvert fald en af dem, stiller spørgsmålstegn ved hans tilhørsforhold. I følge jungleloven er der derfor to som må tale hans sag, to som ikke er hans forældre. Den første, der melder sig, er bjørnen, som er ulveungernes lærer, den som forklarer dem jungleloven, han vil godt sige god for Mowgli. Den næste, der melder sig, er den sorte panter, han har ingen ret i rådsfor- samlingen, men gør opmærksom på, at hvis der er nogen tvivl, kan han købe Mowglis liv for en pris, og den pris han tilbyder

ulvene er en stor fed okse, som han nyligt har dræbt. Prisen bliver accepteret, og Mowgli er en del af ulveflokkens. Mowgli bliver i junglen hos ulvene i 10–11 år; men så begynder ulvene at vende sig imod ham. Akela, førerulven, er ikke så stærk, som den engang var, tigreren, Shere Khan forsøger at vinde de yngre ulve for sig, og Mowgli har to færdigheder, som ulvene har svært ved at tilgive ham. Den ene er, at han kan se dem lige i øjnene, den anden, at han kan trække tornene ud af deres poter og pels. Panteren, Bagheera, er den, der forstår, hvor farlig situationen er blevet. Han ved, at når Akela fejler sit bytte, vil ulvene vende sig imod den og imod Mowgli, og han giver derfor Mowgli besked på at gå ned til landsbyen og hente ilden, den røde blomst, som alle jungledyrene frygter. Mowgli henter krukken med gløderne og lærer sig at nære den med kvas og grene. Akela fejler sit bytte og rådet indkaldes, den ulv der dræber Akela vil overtage førerskabet, men Shere Khan vender vreden mod Mowgli og forlanger sit bytte. Akela beder for Mowglis liv og den ære, som flokken er ved at sætte over styr. Hvis de vil lade Mowgli gå, vil den dø uden kamp, hvad der vil spare adskillige ulveliv. Men flokken lytter ikke længere til Akela, de har solgt sig selv til Shere Khan, og kampen må stå. I denne kommer både ulvene og Shere Khan til kort, for Mowgli er herre over ilden og slår omkring sig med de brændende grene. Mowgli redder sit eget liv og Akelas. Historien er et dramatisk højdepunkt i Kiplings forfatterskab og viser barnets forvisning fra den måske nok farlige, men dog alligevel trygge barndommens verden, hvor fosterforældrene og de voksne forbilleder som Baloo, Bagheera og Akela har været hans venner og beskyttere, nu må han selv og på nye vilkår forsvare sit liv. Det er typisk for Kipling og hans forkærlighed for den korte fortælling, at han samler hele dette dramatiske stof i een historie på mindre end 20 sider. Herefter udbygger han Mowglihistorierne med syv andre fortællinger.

I den første *Kaa's Hunting* falder Mowgli i hænderne på aberne, som bortfører ham, og ikke engang Baloo og Bagheera er i stand til at frelse ham på egen hånd. De må alliere sig med kvælerslangen Kaa, som kommer dem til hjælp; men det viser sig at være et farligt bekendtskab for Kaa er i besiddelse af overjordiske kræf-

ter, og da han efter at have hypnotiseret aberne begynder at danse, føler både Baloo og Bagheera, at selv de meget vel kunne være vandret ned i slangens mave.

I den anden fortælling *How Fear Came* er monsoonen slået fejl og tørken sætter ind. Til sidst må førerelefanten Hathi erklære vandfreden, hvor alle dyrene frit kan komme ned til drikkestedet og drikke og ingen må dræbe dem. Med deres sidste kræfter slæber de udsultede dyr sig ned til vadestedet for at drikke. Da Shere Khan kommer, viser det sig ikke bare at han har dræbt, men han har dræbt et menneske. Dette er ikke blot en forsyndelse mod vandfreden, men også mod jungleloven, der forbyder drab af mennesker, fordi det uvægerligt vil føre til gengældelse. Dyrene forstår ikke, hvorfor Hathi, førerelefanten, ikke straffer tigreren, men nøjes med at sende den bort. Mowgli spørger hvorfor, og Hathi fortæller historien om junglens tilblivelse og syndefaldet. Han fortæller om Tha, den første af elefanterne, der havde så travlt med at trække junglen op og ud af havets dybder, skabe og trække flodernes leje gennem landet, at han delegerede en del af sin magt til førstetigreren og bad denne om at sidde til doms over jungledyrene, såfremt der opstod uoverensstemmelser imellem dem. Men en dag da tigreren skulle dømme mellem to bukke, kom en buk til at støde til tigreren med sine horn, og tigreren blev så rasende, at den sprang på bukken og brækkede dens hals. For første gang gør døden sit indtog, og beruset af lugten af blod styrter tigreren mod marsklandet i nord, og jungledyrene begynder at slås med hinanden, nu hvor de ingen har til at dømme imellem dem. Men Tha hører uroen og vender tilbage for at se, hvad der er sket. Ingen kan forklare ham det, og han giver derfor træernes lianer besked om at sætte deres mærke på den, der har dræbt. Til sidst kalder Tha folket sammen og siger: »Now it is time there was a law, and a law that ye most not break. Now ye shall know fear, and when ye have found him ye shall know that he is your master«. ²³ Frygten viser sig at være mennesket. Tigreren kommer tilbage for at se, om den kan besejre frygten, men lianerne slår ned over den og giver det gyldne dyr sine sorte striber. Efter at tigreren har dræbt et menneske, bliver der ufred både mellem den og menneskene og mellem den og

dyrene. Hvorfor har du ikke fortalt mig den historie, spørger Mowgli sin lærer Baloo, og bjørnen svarer ham ufortrødent: fordi junglen er fuld af den slags historier.

I den tredje af historierne *Tiger! Tiger* får Mowgli omsider ram på sin arvefjende Shere Khan. Han har da opholdt sig et stykke tid i landsbyen hos menneskene, hvor han lærer deres tale og færdigheder, og passer kvæget. Det lykkes ham med hjælp fra både kvæget og ulvene at spærre Shere Khan inde i en kløft, hvor tyrene tramper tigreren ned. Men Mowgli må betale sin pris også for denne sejr, landsbyboerne tror han er besat, i besiddelse af overmenneskelige kræfter, og da han vil vende tilbage til landsbyen, forsøger de at stene ham, hvorefter han vender tilbage til junglen. I den fjerde historie *Letting in the Jungle* frelser han sine fosterforældre i landsbyen fra at blive tortureret og dræbt af landsbyboerne, som vender deres angst for de magiske kræfter mod Mowglis beskyttere i landsbyen. Derefter lader han dyrene trampe landsbyen ned, så der ikke er sten på sten tilbage. Dette er den grummeste af alle fortællingerne, den hvor hævnmotivet og ødelæggelsen kommer klarest til udtryk. Den femte historie *The King's Ankus* er en historie, der er lånt fra Chaucer og viderebearbejdet. Dens hensigt er at vise, hvorledes begæret efter rigdom og magt uvægerligt dræber det menneske, der lader sig styre af det. Den sjette historie *Red Dog* handler om de gale hunde, der er så talstærke og så vilde i deres ødelæggelsestrang, at ulvene som oftest flygter fra dem. Men Mowgli og Akela beslutter sig til at ulvene må tage kampen op, og Mowgli søger råd og hjælp hos kvælerslangen Kaa, hvis alder og visdom er garanten for, at der i det hele taget er noget at stille op. Der udspiller sig et kæmpeslag, hvor Akela dør den ærefulde død i kamp for at flokken må bestå. I den syvende og sidste historie *The Spring Running* erkender Mowgli omsider, at han må forlade sin jungle, fordi der er kræfter i ham, der kræver sin ret, og som er anderledes end dyrenes.

Hvis historierne *Mowgli's Brothers* og *The Spring Running* havde stået alene, ville det ikke være svært at fortolke dem som fortællinger, der havde til formål at vise menneskets natur og dyrenes natur, og at stille disse op i modsætningsforhold til hinanden. Men selvom dyrene beundrer Mowgli, og de klogeste

af dem forudser, at hans viden og færdigheder en dag vil komme dem til nytte, optræder han i fortællingerne stort set på lige fod med dem, og hvis ikke moderulv havde forsvaret ham på lige fod med sine egne børn, hvis ikke Baloo havde lært ham jungleloven, hvis ikke Bagheera havde købt ham hans ret til at høre til i ulveflokket, og hvis ikke slangen havde givet ham indblik i sin visdom, var han forlængst gået til grunde. Det er også interessant at bemærke sig, at dyrene ikke ligner hinanden, de udtrykker forskellige dyder og forskellige vildfarelser i så høj grad at man kan spørge, om de står som symboler for bestemte egenskaber, der alle gør sig gældende i menneskelivet. Hvorfor var junglen så hård en verden, og hvorfor var loven og lydigheden mod loven den eneste mulighed for at overleve? Svaret er, mener jeg, den identitetskrise, som englænderne i Indien levede i i tiden mellem sepoyopgøret og århundredets slutning. Der var angsten for at oprøret kunne gentage sig, der var den manglende forståelse i hjemlandet for den tilværelse som embedsmændene og soldaterne fristede, der var udsigten til en tidlig død, som blev så mange af dem til del, og der var udviklingen i Europa og i England i særdeleshed, der med udvidelsen af valgretten og nedbrydelsen af gamle privilegier pegede frem mod en styreform, som ville stille sig forstående og eftergivende for de uddannede inderes krav om medindflydelse og til sidst selvstyre. Det var de færreste af officererne og embedsmændene, der så dette som en reel mulighed, en mulighed det var værd at samarbejde med inderne om at virkeliggøre. På de poster, de var sat, og med de opgaver, der var blevet dem tildelt, havde de ikke store muligheder hverken for at omgås indere på lige fod eller for at forstå deres kultur. De høstede af den bitterhed, som oprøret havde sået. Kipling stod som journalist delvis uden for deres kreds, og hans viden om Indien og om almindelige menneskers tilværelse oversteg deres; men i sidste ende kom han alligevel til at identificere sig med dem, netop fordi han lyttede til sine punka tjeneres historier om tilværelsen i deres landsbyer og netop fordi han forstod de undertryktes sag, han vidste, hvad kastesystemet indebar, og han vidste, hvad der går til grunde under den tropiske sol. Hans vrede og hans snertende ironi rettede sig aldrig imod den enkelte; men imod dem, der for ham

at se misbrugte deres myndighed. Han opholdt sig i Lahore, der var hovedsædet for Punjab regeringen, og hvis embedsmænd var særlig håndplukkede. Punjab var den provins i Indien, der fik de bedste embedsmænd og de fleste penge, fordi det var her det engelske styre rekrutterede sine indfødte soldater. Kipling kom i bedre selskab her, end han ville have fundet i nogen anden provins. Tilbage stod oplevelsen af at være et isoleret mindretal i en fremmed og til tider fjendtlig verden, der ikke forstod de mål, embedsmændene stræbte efter. Der er således den mulighed, at vi kan fortolke Mowglihistorierne i lyset af denne oplevelse. Junglen er således et sindbillede på Britisk Indien, den farefulde verden, hvor døden lurder på én. Jungleloven er dels den menneskeskabte lov, loven der skaber ret og skel imellem mennesker, dels de etiske forskrifter, der er nedlagt i menneskesindet, og som sikrer den enkeltes integritet. De etiske forskrifter er hos Kipling et fællesreligiøst gods, og der er ingen religion, der har patent på dem, derfor kan han med fri hånd hente sine lignelser fra dem alle. Uden loven i begge sine udgaver er tilværelsen det fuldstændige kaos, og menneskene må gå til grunde. Ulvene er menneskene, både indere og englændere, de er det fri folk, så længe de følger jungleloven, og så længe de retter sig efter deres erfarne og vise leder, som ikke gør brug af sin myndighed uden det er nødvendigt. Shere Khan er fristeren. Den er født lam på det ene ben, og den har svigtet sin egentlige opgave, som var at dømme dyrene imellem. Domsmagten tilkommer fyrsten. Hvorfor er Shere Khan født lam? Såvidt jeg kan se symboliserer Shere Khan de indfødte fyrster, der har sat deres mandat over styr, som ikke længere sidder til doms, men misbruger deres magt og burde afsættes. Hvis fyrster var lamme eller blinde, fratog man dem kongemagten i det gamle Indien. Der er også jakalen Tabaqui, Shere Khans håndlanger. Jakalen er alle tiders spytlikker, den er ramt af galskaben: »We call it hydrophobia, but they call it *dewanee* – the madness«. ²⁴ Her er et morsomt ordspil, idet *dewanee* på hindu betyder galskab, men også kan betyde civiladministration, og dewanen er fyrstens finans- og førsteminister. Hvem er aberne? Det er dem, som Kipling har den hårdeste karakteristik tilovers for, de sløser tilværelsen hen, de står udenfor loven, resten af junglen har kun foragt tilovers for dem. De er fulde af

store ord og selvtilbedelse, men de kan aldrig holde sig til én ting ad gangen. De kan kun lave ulykker. De lever i en drømmeverden og har aldrig udrettet noget. I abernes selvforherligelsesdigt udtrykker Kipling sig således:

»Here we sit in a branchy row,
thinking of beautiful things we know;
Dreaming of deeds that we mean to do,
all complete in a minute or two –
Something noble and grand and good,
Won by merely wishing we could.«.²⁵

Aberne forfører Mowgli med de store løfter og de store gebærder, Baloo, Bagheera og Kaa frelser ham fra en ublid skæbne. I *How Fear Came* er det aberne, der bringer skammen til junglen. Hvem symboliserer de? Efter al sandsynlighed de vestligt uddannede indere, der er begyndt at politisere. De efteraber englænderne og har tabt deres egen identitet, de kender alle de engelske politiske og filosofiske forfattere fra David Hume til John Stuart Mill; men de kan intet udrette i virkelighedens verden. De er lammede i deres handlekraft, fordi de står mellem to kulturer, som ikke kan bringes i overensstemmelse. Hvem er Baloo? Baloo er såvidt jeg kan dømme symbolet på den britiske civiladministration, lidt kluntet og tung i det; men god nok, når det kommer til stykket, og den utrættelige lærer, når det gælder om at gøre ulvene eller Mowgli fortrolig med jungleloven. Han forlanger meget af sin elev, og Mowgli er godt træt af ham ind imellem og gør grin med ham; men Mowgli kan bestemt ikke undvære ham. Hvem er Bagheera? Bagheera er symbolet på den engelske militærmagt i Indien. Der er ingen blødsødenhed i panteren, den er altid årvågen, hurtig og kløgtig, fuld af galgenhumor og en stor diplomat, der heller ikke undser sig for at bruge sin skarpe tunge til at skaffe sig allierede. Den er Mowglis vigtigste beskytter. Den køber Mowgli ind i ulveflokket og det er den, der giver Mowgli besked om at hente ilden. Der er to dyr til, der spiller en afgørende rolle i historierne, den ene er elefanten, den anden slangen. Hvem repræsenterer de da? Der er ved siden af koen to dyr, der er hellige for alle hinduer, det ene er elefanten og det

andet slangen. Elefanten repræsenterer visdommen og godheden. Elefanten er lykkebringende. Ganesa, guden med elefanhovedet er visdommens og kundskabens Gud. Elefanten står også i Mowglihistorierne som et symbol på de gode kræfter i menneskelivet. Det er den, der erklærer vandfreden, det er den, man spørger til råds, og det er den, som selv Shere Khan må lystre. Hvorfor lader elefanterne sig bruge eller misbruge til at udslette landsbyen? Fordi menneskene har forsøgt at sætte en fælde for Hathi, den vilde elefant, og den er engang faldet i den og har revet sig løs igen. Men forsøget på at bringe den i fangenskab har den hævnnet. Hverken Mowgli eller Hathi ønsker at dræbe; men menneskene må betale deres gæld, når de lever i grusomhed og overtro, de må begynde forfra et nyt sted, de bliver jaget ud, og landsbyen bliver lagt øde. For hinduerne repræsenterer slangen også visdommen; men den er samtidig dødsens farlig. Slangen er gudernes yndling. Slangen kommer Mowgli til undsætning to gange, den ene gang gør den brug både af sin styrke og af sin magiske kraft, den anden gang kan den hjælpe Mowgli, fordi dens hukommelse rækker langt. Den repræsenterer de farlige og dæmoniske kræfter i menneskelivet. At disse kan tages i brug til fordel for menneskene er en hinduisk tankegang, som ligger både Islam og Kristendommen fjernt. Mowgli må for at overleve alle de farer og kvaler, der møder ham, påkalde både de timelige og himmelske kræfter. Men hvem er Mowgli? Mowgli er, såvidt jeg kan se, digteren og forfatteren, der må leve delvis isoleret og endnu mere farligt end sine brødre, for at han kan udkrystallisere den visdom om menneskelivet, som det er digterens opgave at viderebringe. Han må se den grumme virkelighed lige i øjnene. Det er blikket der ikke viger, der gør ham upopulær mellem de andre dyr, for hvem tør se sandheden om menneskelivet i øjnene? De andre ulves had kommer bag på ham, fordi han altid har trukket tornene ud af deres poter og skind. Den katarsis, den renselse af sindet, som den store digtning kan bringe, er helbredende. En sådan fortolkning af Mowglihistorierne bør naturligvis udbygges, hvis den skal bekræftes, og den har naturligvis ikke større krav på opmærksomhed end en lang række andre fortolkninger. Dens værdi ligger i, at den peger henimod den verden, der var Kiplings i årene forud for Mowgli-

historiernes tilblivelse, og i at man gennem en sammenligning med andre dele af hans forfatterskab kan sandsynliggøre, at det var de spændinger, der eksisterede i den verden, han oplevede i sine læreår, der udgør råstoffet i fortællingerne. Var Junglen virkelig Britisk Indien eller var den, som det naturligvis er tilfældet på det tredje og mere generelle plan, verden som sådan? I historien *Red Dog*, hvor horden af vilde hunde fra syd kommer rasende, samles ulvene ved rådsklippen og en fremmed, såret og jaget ulv, der har levet alene i junglen med sin familie, kaster sig ned imellem dem, den bringer budskabet om de vilde hunde, der ødelægger alt og dræber alt omkring sig, dens mage og dens børn er blevet dræbt og efter at have kæmpet, har den måttet flygte. Historien ligner til forveksling de mange beretninger fra Sepoyoprøret, hvor engelske embedsmænd og officerer når frem til Agra eller Lucknow og har en frygtelig historie at fortælle om den død, der er blevet deres nærmeste til del.²⁶ Bodelsen mener, at det ligger 'nær at antage at ulvefolkets kamp mod de vilde hundehorder skal symbolisere den ventende russiske invasion'²⁷; men dels kommer angrebet fra syd og fra Deccan og dels er åbningsscenen næppe til at tage fejl af. Vildskaben i *Red Dog* er også netop oprørets vildskab.

Vi skal nu se på jungleloven og Kiplings mening med denne; dette er måske både det hos kritikerne og hos fortolkerne mest omstridte emne. Fortællingen *How Fear Came* begynder med følgende præsentation af jungleloven: »The Law of the Jungle – which is by far the oldest law in the world – has arranged for almost every kind of accident that may befall the Jungle – People, till now its code is as perfect as time and custom can make it«. ²⁸ Her får vi med andre ord at vide, at loven altid har eksisteret (siden uddrivelsen fra paradiset), og at den efterhånden er blevet nedfældet i lovbøgerne.²⁹ Den lov, som Baloo lærer sine elever, sætter dem i stand til at overleve og til at tage hensyn til hinanden. Det tema, der gentages og gentages, er imidlertid ikke så meget et spørgsmål om lovens reelle indhold, som om konsekvenserne ved at overtræde den. Uden loven bliver alting til kaos og både dyr og mennesker må gå til grunde. Kipling var ingen original filosof eller jurist, så der kan nu være grund til at se på, hvor han havde hentet sine ideer, netop når det gjaldt Britisk Indien. Jeg har

allerede nævnt, at den ny imperiefilosofi i følge Eric Stokes var blevet udformet af folk som Sir John Strachey og Sir J. Fitzjames Stephen. Denne filosofi kommer meget klart og kortfattet til udtryk i et brev som Stephen sendte til *The Times*, 4. jan. 1878, og som kan citeres næsten som et forlæg til Kiplings indiske forfatterskab. Her skriver han: »The British Power in India is like a vast bridge over which an enormous multitude of human beings are passing, . . . from a dreary land, in which brute violence in its roughest form had worked its will for centuries – a land of cruel wars, ghastly superstitions, wasting plague and famine – on a way to a country of which, not being a prophet I will not try to draw a picture, but which is at least orderly, peaceful, and industrious . . . The Bridge was not built without desperate struggles and costly sacrifices . . . Strike away either of its piers and it will fall, and what are they? One of its piers is military power: the other is justice; by which I mean a firm and constant determination on the part of the English to promote impartially and by all careful means, what they (the English) regard as the lasting good of the natives of India. Neither force nor justice will suffice by itself. Force without justice is the old scourge of India, wielded by a stronger hand than of old. Justice without force is a weak aspiration after an unattainable end«. ³⁰ Der er tre ting, der går igen hos alle de embedsmænd og forfattere, der skriver om Indien i denne periode fra oprøret i 1857 til 1900: der er tre goder englænderne har bragt til Indien, det ene er freden, det andet er lovens herredømme og det tredje er forbedrede materielle kår. Det originale hos Kipling er ikke, at han fortæller os dette, men at han realistisk skildrer omkostningerne ved denne vision, fortæller os om de rædselsfulde forhold de menige britiske soldater levede under, om mængden af engelske officerer og embedsmænd, der bukkes under for sygdomme, eller af den ene eller anden grund ser deres livsværk gå til spilde, – som Stephen er han usikker på, hvor visionen vil føre hen, men han stiller ikke spørgsmålstegn ved værdien af den britiske tilstedeværelse i Indien. Der er ingen tvivl om at han i mange af sine fortællinger heroiserer sine embedsmænd, ingeniører og officerer; men hvis man finder frem til, hvem de i virkeligheden var, og som oftest var der konkrete forbilleder, finder man også ud af, at største-

delen af dem døde en tidlig død af kolera eller malaria, og heroiseringen af deres gerning var muligvis for Kipling en slags psykisk kompensation. Mowgli repræsenterer imidlertid ikke den hvide sahib, eller overmennesket, som en senere del af litteraturkritikken har ønsket at gøre ham til.³¹ Dette er der i hvert fald ikke belæg for i Junglebøgerne. Foruden loven kan det være værd at se nærmere dels på den skabelsesmyte, der forekommer, og dels på det faktum, at loven i sig selv ikke er nok; hvis ulvene vil høre til det frie folk, må de lade sig lede af den stærkeste og klogeste blandt dem.

Der findes mange skabelsesmyter både i de buddhistiske og hinduiske skrifter, og den af dem, der kommer nærmest Hathi's fortælling, er at finde i det episk-religiøse kvad Mahābhārata, hvor det fortælles, at på det tidspunkt, hvor den harmoniske (eller himmelske) verdensorden brød sammen, kom grådigheden og vreden til at dominere imellem mennesker, og de gjorde livet uudholdeligt for hinanden. Man enedes derfor om at respektere hinandens liv og ejendom; men viljen til at overholde aftalen kneb det med. Man appellerede om hjælp hos guden Brahma og denne udnævnte Manu til at regere over dem. Kongemagten forherliges i begge de episke kvad også i Rāmāyana, hvor de følgende verselinier forekommer:

»Where the land is kingless men do not meet in assemblies,
nor make lovely gardens and temples.

Where the land is kingless the rich are unprotected,
and shepherds and peasants sleep with locked doors.

A river without water, a forest without grass,
a herd of cattle without a herdsman, is the land without a king«.³²

Mahābhārata og Rāmāyana digtene og sagnene kan i vor kulturtradition bedst sammenlignes med de homeriske, handlingen er henlagt til tiden mellem ca. 1000 og 700 f.Kr., medens de udgaver, der har overlevet, blev nedskrevet indenfor de første 500 år af vor tidsregning. A.L. Basham påpeger i sin bog: *The Wonder that was India*, at det var det forfærdelige anarki, der

rådede i tiden mellem Mauryaerne og Guptaernes dynastier (185 f.Kr. – 319 e.Kr.), der satte sig spor i den næsten patologiske rædsel for anarkiet, som de indiske filosoffer giver udtryk for, og som vi finder i de ovennævnte verselinier og også andetsteds i litteraturen. Når det er værd at nævne, skyldes det, at det er fuldstændigt sikkert, at Kipling var fortrolig med denne litteratur og fortrolig med den i en meget folkelig udgave. For det første har Kipling hørt historierne genfortalt i sin barndom, for det andet opføres Mahābhārata og Rāmāyana sagnene som skuespil ved de årlige fester i landsbyerne. For en reporter, der kendte sproget og blev sendt af sted til festerne, må kvadene have eksisteret i mange og sære udgaver. Gerhard Stilz erkender i sin meget udførlige gennemgang af den anglo-indiske *Short Story*, at den orientalske indflydelse på Kipling endnu ikke er blevet udforsket.³³ Shamsal Islam giver i sin bog en fortræffelig redegørelse for både den islamiske og den jødiske kristne tradition i Kiplings arbejder; men når det kommer til den hinduistiske og buddhistiske tradition røber han en klar mangel på indsigt.³⁴ Det er også et spørgsmål om ikke slangens dans i *Kaa's Hunting* afspejler enten Kalis kamp med dæmonerne eller Sivas dans på krematoriepladsen.³⁵ Slangen er et af Sivas faste symboler, og den ligger slynget om Gudens pande. Hævnmotivet og ødelæggelsen er, som allerede nævnt, en fast bestanddel af den hinduistiske mytologi og går igen i mange af sagnene. Kipling påstår i sin selvbiografi, at han stadig kunne huske de historier, der var blevet ham fortalt i barndommen af hans indiske tjener Meeta, som var hindu, og som også tog ham med sig ind i templerne.³⁶

Vi skal nu se nærmere på Shere Khan og på aberne. I Shere Khan har jeg set et symbol på den indfødte fyrstemagt. Kiplings vurdering af de tilbageblevne indfødte stater og deres fyrster var alt andet end komplimenterende. I bedste fald opfatter han staterne og deres styreform som en anakronisme, i værste fald tillægger han de indfødte fyrster egenskaber som vægelsind, grusomhed og dovenskab. Dette kommer klarest til udtryk i romanen *The Naulahka*, som han skrev sammen med venen Walcott Balestier. I denne beskrives Maharajaen af Rhatore som doven og nydelsessyg, afhængig af sit harem og sin opium og kun interesseret i vildsvinejagt og skak, mens hans undersætter er

ludfattige, undertrykkes og forarmes, og hofintrigerne blomstrer.³⁷ Kiplings kendskab til de indfødte stater var ret begrænset, og det fremgår andre steder i hans værker, at han hentede sin viden fra den trykte litteratur. Hans rejsebrev fra Rajasthan til *the Pioneer* er aftrykt i *The Letters of Marque* og hører bestemt ikke til de bedste af hans reportager.³⁸ Der er intet der tyder på, at de indfødte stater på dette tidspunkt udgjorde en fare for det britiske styre i Indien. Der er derimod ingen tvivl om, at Shere Khan udgør en virkelig fare for Mowgli. Hvis symbolet derfor skal være holdbart, må vi nok se Shere Khan som udtryk for hvad livet i junglen ville degenerere til, hvis Baloo og Baghera forsvandt, hvis briterne trak sig ud af Indien, og overlod inderne til deres egen skæbne. At aberne og de uddannede indere, Bengalerne i særdeleshed, er synonyme i Kiplings bevidsthed, er der ikke megen tvivl om. De nævnes sporadisk mange steder i Kiplings forfatterskab, men skildres mest indgående i hans rejsebrev fra januar og februar 1888, hvor han besøger Calcutta og aflægger et besøg i Bengal Legislative Council. Beskrivelsen af hans oplevelser her er fremragende og lige på kanten af det perfide. Han skildrer, hvorledes man diskuterer 'Municipal business', medens stanken fra byens affald, hvis afløb ikke er sikret v.h.a. et tilfredsstillende kloak- og renovationssystem, trænger ind selv i den lovgivende forsamling og forpester luften, og hvad er det da man diskuterer i denne situation? Det er valgreglerne til byens råd, og bengalernes taler og taler, og Englands forfatningshistorie bliver gennemgået fra a – z. Den bengalske middelklasse forherliger sig selv og sin viden; men stanken, den er der ikke nogen, der vil gøre noget ved. De problemer der opstår, når et valgsystem og et politisk styre efter Westminstermodellen skal overføres til et land med flere religioner og deraf følgende forskellige livsformer, lades heller ikke ude af betragtning; men satiren går primært på modsætningsforholdet mellem 'showels' og 'sentiments', mellem handling og højtflyvende idealer.³⁸ De uddannede bengalere får som altid deres bekomst. Kipling tillægges også æren og ansvaret for en artikel i *the Pioneer* fra 1889, hvor der reporteres fra et møde i den indiske nationalkongres. Igen påpeges afstanden mellem idealer og virkelighed og den tilfældige og rodede måde på hvilken forhandlingerne

foregår.³⁹ Det er klart, at den uddannede inder og hans aspirationer var ved at være en større trussel mod det britiske styre i Indien på længere sigt end de indfødte stater. Lord Cross' India Act, som lagde grunden til en egentlig parlamentarisk udvikling, blev vedtaget i 1892.

At Baloo og Bagheera indtager en særlig plads i junglebøgerne, og at de står som symboler for bestemte karaktertræk, synes flere forfattere at have haft øje for. Bodelsen mener således, at Baloo er vismanden og læreren, og Bagheera er krigeren og aristokraten.⁴⁰ De adskiller sig fra de andre dyr ved deres selvstændige tankevirksomhed. De vurderer og de lægger planer for fremtiden, selvom de i og for sig har travlt nok med dagen og vejen. Indtil han skrev Mowglihistorierne, kan man roligt sige, at Kiplings bøger havde koncentreret sig om de engelske soldater og officerer i Indien og om de britiske embedsmænd. Det var et omfattende og rigt nuanceret forfatterskab. Kipling skildrede de menige soldater, og de rædselsfulde vilkår under hvilke de levede, med en realisme, der var ganske ukendt i samtiden. P.J. Keating konkluderer således i sit essay om Kipling i *The working classes in Victorian fiction*, at Kipling var den første forfatter i denne periode, der ikke var bange for arbejderklassen.⁴¹ Alligevel blev han først og fremmest sahibernes digter, og det er den del af hans forfatterskab, der huskes bedst, ved siden af Junglebøgerne og Kim. I de tidlige af fortællingerne, hvoraf nogle af de bedste er samlet i *Plain Tales from the Hills*, har der bestemt ikke fundet nogen idealisering sted, de er humoristiske, sarkastiske og ofte med et ungdommeligt strøg af kynisme. Men siden sætter idealiseringen ind, og i fortællingerne *The Head of the District*, *The Bridge-Builders* og *The Tomb of His Ancestors* er vi virkelig kommet i selskab med sahiberne, der øver de gode gerninger. Er der nogen grund til at tro, at sahiberne og deres idealistiske normer også indgår som symboler i junglebøgerne? Grunden er meget lige til, disse fortællinger er skrevet nogenlunde samtidigt med Mowglihistorierne, og de dyder, der prises, er de samme som dem, Baloo og Bagheera er i besiddelse af.⁴² Kipling kom til at betale en dyr pris for sin identifikation med de britiske officerer og de britiske embedsmænd. Det låste ham fast i nogle politiske holdninger, der fulgte ham resten af livet og i en konservatisme, der blev mere og

mere udtalt med årene, alt imedens visionen om imperiemagtens civiliserende opgaver blegnede, og 1ste Verdenskrig udraderede Englands muligheder som stormagt.

Vi skal nu kort vende tilbage til Mowglihistorierne og se på dem på det sidste og mere generelle plan. At Kipling ønskede, at det var sådan, de skulle forstås og fortolkes, kan vi ikke tage fejl af, for det fortæller han os selv. Da Mowgli omsider må forlade junglen, og leve sit liv i en anden og ligeså farefuld verden, giver Baloo ham nogle gode råd med på vejen:

»When thy Pack would make you pain
Say: 'Tabaqui sings again'.
When thy Pack would work the ill,
Say: 'Shere Khan is yet to kill'.
When the knife is drawn to slay
Keep the law and go thy way.«⁴³

Mowgli har lært tilværelsens fristelser og trængsler at kende i junglen og skulle nu være rede til at leve livet på egen hånd. Han behøver ikke længere sine venners beskyttelse. Det er de færreste engelske forfattere og kritikere, der har fundet det fornødent at udlægge Mowglihistorierne yderligere. Symbolerne set på det mere generelle plan forekommer dem selvindlysende. Bodelsen følger i samme tradition når han tolker Baloo som pædagogen, Bagheera som krigeren, Shere Khan som inkarnationen af det ondes princip og aberne som de rodløse intellektuelle. Junglen er menneskenes verden, hvor alting udkrystalliseres i en skarpere form, fordi der er tale om et mere primitivt og naturgivet miljø end det, vi finder i civilisationens verden.⁴⁴ Udenfor det engelske kulturmiljø med dets arv fra John Wesley, og de dyder han forkyndte, har Mowglihistorierne imidlertid inspireret til andre fortolkninger.

Den mest omfangsrige og mest gennemarbejdede fortolkning af Mowgli-historierne er at finde hos den tyske litteraturhistoriker Wilhelm Gauger i dennes bog *Wandlungsmotive in Rudyard Kiplings Prosawerk*, München, 1975. Gauger påviser den forvandling, der finder sted hos Mowgli under hans opvækst. Fra de naturlige instinktive reaktioner til dem, der er forlenet med mere

menneskelige træk, fra det ubevidste til det mere bevidste sjæleliv, fra modsætningsfyldte oplevelser og impulser henimod større integration og identitet. Han lægger vægt på at se Mowgli som mennesket overfor naturen. På længere sigt må Mowgli frigøre sig fra det mere enkle adfærdsmønster, der behersker dyrene, han har også andre muligheder end de, for han behersker ilden. Det er også mennesket, der bringer frygten til junglen.⁴⁵ Gauger påviser i virkeligheden tre fortolkningsmuligheder, som også andre forfattere har taget op. Den første af disse er, at man primært skal se Mowglihistorierne som en fortælling om det modsætningsforhold, der gør sig gældende, mellem dyrene og mennesket. Den anden, at historierne kan fortolkes som en *dannelsesroman*, i hvilken barnet efterhånden erkender tilværelsens grundvilkår og lærer at tage selvstændig stilling til dem. Den tredje ligger på det mere psykologiske plan og afspejler menneskets indre udvikling fra barnets ubekymrede accept af omgivelsernes beskyttelse og formynderi til det voksne menneskes selvstændighed, valg og ansvar. De sidste to fortolkninger kan naturligvis samles i een, hvor både den ydre og den indre selvstændiggørelse inddrages. Den første fortolkning støder på en del vanskeligheder, selv om Kipling flere steder har fremdraget forskelle mellem Mowgli og hans venner. Både Baloo og Bagheera er på vej til at lade sig hypnotisere af slangen, og Mowgli lægger en beroligende hånd på dem og forklarer, at det jo kun er en slange, der snor sig. Bagheera bliver ellevild og danser krigsdans, da den skal hjælpe Mowgli i hans krig med landsbyboerne. Mowgli ser panteren lige i øjnene, og den overgiver sig straks og retter sig efter ham. Men den har stadig gode ideer, som Mowgli kan bruge. Modsætningsforholdet er tilstede; men det er ikke fastholdt, og det vanskeligste punkt i denne fortolkning er, at landsbyboerne, som dog også er mennesker, er langt mere grusomme, overtroiske og feje end dyrene.

Den anden og tredje fortolkningsmulighed forekommer langt mere overbevisende og er også selvstændigt påpeget i E.L. Gilberts bog *The Good Kipling. Studies in the Short Story*, Ohio, 1970. Gilbert opfatter jungleloven som et slags etisk imperativ, en lov nedlagt i menneskesindet, som det enkelte menneske må finde

frem til gennem sine erfaringer og sin erkendelse af virkelighedens verden, hvor en moralsk og etisk holdning er en nødvendighed. Både i form og indhold er *Junglebøgerne* at opfatte som en *dannelsesroman*. Dannelsesromanen er en bestemt genre i slutningen af det 19. århundrede og skildrer den indre vækst og udvikling i et ungt menneske. Den består af to centrale elementer, eet, i hvilket den unge helt river sig løs fra den dødbringende sikkerhed, der gør sig gældende i hans fars hus, og står ansigt til ansigt med en fjendtlig og udfordrende verden, og to, den unge helts genopdagelse af sin far i sig selv.⁴⁶ Man begynder at kunne se psykologernes interesse for opbygningen af Mowglihistorierne, og Gilberts fortolkninger er fulgt op af andre forfattere.⁴⁷ Til sidst bør det nævnes at Shamsul Islam har en selvstændig psykologisk fortolkning, i hvilken han forklarer, at alle historierne og symbolerne kan opfattes som en indre kamp i mennesket mellem gode, onde og dæmoniske kræfter, hvor mennesket kæmper for at virkeliggøre sit inderste jeg.⁴⁸ Det siger ikke så lidt om Kiplings kunstneriske fantasi og fortælleevne, at han kan fortolkes på så mange og så forskellige måder.

Hvad er så værdien i at have henledt opmærksomheden på nogle af de kilder, hvor Kipling har hentet sit stof, og de spændinger, der fandtes i det politiske miljø, der omgav ham. Måske den ene, at man kan vende tilbage til hans forfatterskab med en større forståelse både af de fordomme, han måtte give udtryk for, og af det i mange henseender realistiske og facetterede billede, han giver os af Indien. Historikerne har dårligt råd til at være ham foruden. George Orwell har påpeget Kiplings totale mangel på forståelse af økonomiske sammenhænge. Vi får ganske rigtig ikke noget at vide om den britiske betalingsbalance, som Indien igennem denne periode bidrog så betydeligt til at lette, ejheller om Englands beskyttede marked i Indien, men det, der forekommer en moderne historiker mest forbavsende, er nu nok, at Kipling, der skildrede både fattigdommen og overtroen så realistisk, ikke sætter disse to fænomener i forbindelse med hinanden. Han ser heller ikke den fare, som en imperiemagt altid frembyder, faren for magtmisbrug og faren for at moderlandet skal forøde sine ressourcer på at opretholde et alt for omfattende magtapparat. Professor Peter Marshall, King's College, London

har engang forklaret mig, at han mente, at Edward Gibbons mesterværk *Decline and Fall of the Roman Empire* i virkeligheden var ment som en parabel, en advarsel til sine landsmænd om den fare, et imperium ville udgøre for England. Det var ikke Kipling givet at skrive en parabel af lignende format, og for historikerne ligger hans værdi på et andet plan. Han har givet os en første-håndsreportage af Britisk Indien i 1880'erne. Hans øje og hans evner rakte langt, og sympatien for barndommens og læreårenes verden forblev usvækket. Han kunne med rette gøre ordsproget i *Life's Handicap* til sit: »I met a hundred men on the road to Delhi and they were all my brothers«. ⁴⁹

1. A.L. Rowse's interview med Yevtushenko i Sunday Telegraph 19.12.1965. Citeret i Wilhelm Gauger: Wandlungsmotive in Rudyard Kiplings Prosawerk. München, 1975, p. 10.
2. John Bayley: The Uses of Division. Unity and Disharmony in Literature. London, 1976.
3. Wilhelm Gauger op.cit., og James K. Lyon: Bertolt Brecht and Rudyard Kipling. A Marxist imperialist mentor. Mouton: The Hague, 1975.
4. André Maurois: Magiciens et Logiciens, Paris, 1935 pp. 11–62.
5. Sociologer og psykologer har også beskæftiget sig med Kipling. Noel Anan ser forfatterskabet som en forløber for Durkheims teorier, Noel Anan i Andrew Rutherford (ed.): Kipling's mind and art. 1964 pp. 97–125. Både Freud og Jung var optaget af Kipling. For den psykologiske litteratur se Wilhelm Gauger: Wandlungsmotive in Rudyard Kipling's Prosawerk. München 1975.
6. Eric Stokes: The English Utilitarians and India, Oxford, 1959. Samme: Kipling's Imperialism, i John Gross (ed.) Rudyard Kipling. The Man, his work and his world. London, 1972.
7. K. Bhaskara Rao: Rudyard Kipling's India. University of Oklahoma Press, 1967. Khāwaja Jamiluddin: The Tropic sun: Rudyard Kipling and the Raj. Lucknow University, 1974. Shamsul Islam: Kipling's 'Law'. A Study of his philosophy of life. Macmillan, London, 1975.
8. For en god indførsel i Kiplings forfatterskab se C.A. Bodelsen: Kipling. Gyldendal, 1964.
For de umådeligt divergerende meninger se de forskellige samlinger af artikler om Kipling. Særlig: E.L. Gilbert (ed.): Kipling and the critics, London, 1966 og John Gross: Rudyard Kipling: The Man, his Work and his World. London, 1972. Blandt bidragydere er Henry James, George Orwell, C.S. Lewis og T.S. Eliot.
9. Alle henvisninger til Mowglihistorierne er til denne udgave, medens henvisningerne til andre af Kiplings fortællinger vil gøre brug af Sussex udgaven. The Sussex edition of the Complete Works in prose and verse. Vol. 1–35. London 1937–39.
10. Rudyard Kipling: Something of Myself. Macmillan, Penguin, 1977. pp. 86–87, og Charles Carrington: Rudyard Kipling. His Life and Work. Macmillan, Penguin, 1970. pp. 258–261.

11. Kipling fortæller os i *Something of Myself* at han i sin barndom havde læst en artikel i et magasin om løver, der var indgået i en frimurerorden, og at en sætning i Rider Haggards bog *Nada and the Lily* mindede ham om dette, efter at have sluppet disse forbilleder: »The pen took charge, and I watched it begin to write stories about Mowgli and animals, which later grew into the *Jungle Books*.« *Something of Myself*, pp. 86–87.
12. Sir W.H. Sleemann: *A Journey through the Kingdom of Oude, in 1849–1850*. 2. vol. Vol.1 London, 1858, pp. 208–222. Bogen kom kun i et begrænset oplag. Den er genoptrykt med en fortræffelig indledning af udgiveren Dr. Peter Reeves i *Sleemann in Oudh*. The European Understanding of India Series. C.U.P., 1974; men i denne udgave er ulvehistorierne udeladt. Sleemann var øjensynlig meget optaget af emnet og publicerede ulvehistorierne i en separat pamphlet: *Account of Wolves nurturing children in their dens*. 1852. Piecen er imidlertid gået tabt. Den er hverken at finde i India Office Library eller the British Library, men må formodes blot at være et aftryk af siderne i den større bog.
13. Hertha Marquardt: Kipling und Indien. Breslau, 1931, pp. 41–43. Hertha Marquardt har set henvisningerne til Colonel Sleemann hos V. Ball: *Wolf-reared Children*, *Journal of the Anthropological Institute*, IX, 1880, pp. 465 ff. og hos F. Max Müller: *India: What can it teach us?* New York. 1883. Johannes V. Jensen er også på sporet. Han har læst om det i en avisartikel og er overbevist om en sammenhæng. Se fn. 17. For Carringtons og R.L. Greens opfattelse af Sleemann fortællingerne se fn. 21.
14. In the *Rukh*, p. 216.
15. Sleemann op.cit. p. 208.
16. In the *Rukh*, p. 216.
17. Johannes V. Jensen: *Rudyard Kipling*. København 1912. Bogen handler nok så meget om Johannes V. Jensen som om Kipling. Johannes V. Jensen ser en beslægtet ånd i den engelske forfatter og digter. Han har et særligt kapitel om *Junglebogen* pp. 75–100. Han har fundet en henvisning i et amerikansk blad om, at der ligger nogle virkelige historier til grund for ulvenes opfostring af Mowgli og nævner forbindelsen til historien *In the Rukh*. Han skriver derefter: »Hvad der til at begynde med var en udmærket magasinfortælling . . . bliver til en cyklus om menneskehedens barndom, dyrenes, barnets og geniets historie.« p. 84. Han redegør herefter for forskellen mellem sig selv og Kipling og forklarer sin opfattelse af det primitive menneske, som den kommer til udtryk i *Bræen*, pp. 90–94.
18. Bodelsen skriver at »Det er tydeligt at historien er tænkt som en helt anden slags fortælling end *Junglebøgernes* og det er lidt desorienterende for dem der kender helten derfra, at se ham ende som skovløber i den indiske regerings tjeneste og som ægtemand.« Bodelsen op.cit. s. 66.
19. Jåtaka fortællingerne er oversat fra Pali og genfortalt på dansk af *Poul Tuxen* i *Æventyr fra det Gamle Indien*, København, 1924.
20. All the Mowgli Stories, pp. 56–72.
21. Charles Carringtons indlæg findes i 'Casual Notes on the Mowgli Stories', *Kipling Journal* No. 129, 24 March 1959. Carrington tager her afstand fra den mulighed, at bortkomne børn kan være blevet opfostret hos ulvene. Hans konklusion er 'The Mowgli Stories belong to the world of myth; that exactly is their strength'. For Greens forskning se: Roger Lancelyn Green: *Kipling and the Children*. London, 1965. Mowgli historierne behandles pp. 110–122.

22. Bodelsen op.cit. kap.10. Kiplingske Motiver, Hævnmotiver, pp. 219–227. Hævn-motivet i Junglebøgerne se p. 222, pp. 67–68.
23. All the Mowgli Stories. p. 67.
24. All the Mowgli Stories. p. 7.
25. All the Mowgli Stories. p. 55.
26. Se f.eks. Annals of the Indian Rebellion, 1857–58. Compiled by N.A. Chick. Edited and introduced by David Hutchinson. London 1974.
27. Bodelsen p. 67.
28. All the Mowgli Stories. p. 56.
29. For en indgående behandling af emnet se Shamsul Islam: Kipling's 'Law'. A Study of his philosophy of life. op.cit. Chapter 6. B: The Law and Social order in the Jungle Books. pp. 122–131.
30. Letter of Sir J. Fitzjames Stephen to the Times, 4 jan. 1878. Citeres i Eric Stokes: The English Utilitarians and India. Oxford, 1959. pp. 299–300.
31. Se f.eks. John A. McClure: Kipling and Conrad. The Colonial Fiction. Harvard University Press, 1981. p. 59.
32. Citeret i A.L. Basham: The Wonder that was India. Third revised (ed.). London, 1967. p. 87. Professor Basham redegør i afsnittet The State: Political life and thought, nøje for kongedømmets idé, placering og fortolkning i traditionen, såvel som for kongedømmets opgaver, pp. 82–94. Der er også her, jeg har hentet referatet af skabelsesmyten i Mahābhārata.
33. Gerhard Stilz: Die anglo-indische short story. Geschichte Einer Kolonialliteratur. Tübingen, 1980. p. 125.
34. Shamsul Islam op.cit. pp. 25–47. Kiplings stilling til hinduismen skildres som negativ og den eneste henvisning er til *the Smith Administration* (1891) og *the Bridge-Builders* (1893). Sidstnævnte er en fremragende historie, hvor brobyggeren i en opiumsrus oplever hinduparnassets diskussion om broen over Ganges floden og jernbanen, og hvordan disse vil påvirke deres tilhængere.
35. J. Gonda: Visnuism and Śivaism. London, 1970. p. 132.
36. *Something of Myself*: p. 7–8.
37. The Naulahka. Compl. Works op.cit. vol. 19.
38. From Sea to Sea. Vol. II. City of Dreadful Night. Chapter III. The Council of the Gods, pp. 203–209. Complete works, vol. 22.
39. Louis L. Cornell: Kipling in India, New York, 1966.
40. C.A. Bodelsen op.cit. s. 67.
41. P.J. Keating: The working classes in Victorian fiction. London, 1974, Chapter 6: Rudyard Kipling and the cockney archetypes, pp. 139–166.
42. Junglebøgerne er skrevet i 1894 og 1895. *The Head of the District* er skrevet i 1890 og trykt i *Life's Handicap*. Compl. works. Vol. 4., *The Bridge-Builders* er skrevet i 1893 og trykt i *The Days of Work*, hvor fortællingerne *the Tomb of his Ancestors* fra 1897 også forekommer og historien *William the Conqueror*, 1895, der fortæller om bekæmpelsen af en hungersnød i Madras provinsen. Compl. Works vol. 6.
43. All the Mowgli Stories, digtet the Outsong, s. 193.
44. C.A. Bodelsen op.cit. s. 67. For en lignende fortolkning se Philip Mason: Kipling. The glass, the shadow and the fire. London, 1975, s. 166–171.
45. Gauger op.cit. pp. 24–108.
46. Sidstnævnte sætning er gengivet næsten ordret fra Elliot L. Gilbert: The Good Kipling. Studies in the Short Story. Ohio University Press, 1970, p. 72. Se også pp. 45–46 og 71–73.

47. McClure, op.cit. p. 59 og Robert F. Moss: Rudyard Kipling and the Fiction of Adolescence. London 1982.
48. Islam, op.cit., pp. 131–36.
49. Citeret i Jamiluddin, op.cit., p. 73.

Jeg vil gerne takke Christine Holliger Alder, lic.phil. i engelsk og nordiske sprog ved Universitetet i Zürich, for hjælp med litteratursøgningen. Jeg har dækket størstedelen af de trykte bøger om Rudyard Kiplings forfatterskab; men har ikke dækket tidsskriftlitteraturen. Kun de bøger, der direkte har haft interesse for emnet, er medtaget i litteraturlisten. For yderligere litteraturoplysninger kan henvises til Gerhard Stilz' bog, der har en usædvanlig udtømmende litteraturliste.

Udvalgt litteraturliste

- Basham, A.L.: The Wonder that was India. Third revised ed. London, 1967.
- Bayley, John: The uses of division. Unity and disharmony in literature. London, 1976.
- Bodelsen, C.A.: Kipling. Gyldendal, 1964.
- Bodelsen, C.A.: Aspects of Kipling's Art. Manchester, 1964.
- Carrington, Charles: Rudyard Kipling. His life and work. Macmillan, Penguin, 1955.
- Cornell, Louis L.: Kipling in India. New York, 1966.
- Gauger, Wilhelm: Wandlungsmotive in Rudyard Kiplings Prosa-werk. München, 1975.
- Gilbert, Elliot L. (ed.): Kipling and the Critics. New York University, 1965.
- Gilbert, Elliot L.: The good Kipling. Studies in the short story. Ohio University Press, 1970.
- Gonda, J.: Visnuism and Śivaism. A Comparison. London, 1970.
- Green, Roger Lancelyn: Kipling and the children. London, 1965.
- Green, Roger Lancelyn (ed.): Kipling. The critical heritage. London, 1971.
- Gross, John (ed.): Rudyard Kipling, the man, his work and his world. London, 1972.

- Islam, Shamsul: Kipling's 'law'; a study of his philosophy of life. London, 1975.
- Jamiluddin, K.: The Tropic Sun: Rudyard Kipling and the Raj. Lucknow University, 1974.
- Jensen, Johannes V.: Rudyard Kipling. København, 1912.
- Keating, P.J.: The working classes in Victorian fiction. London, 1971.
- Kipling, Rudyard: All the Mowgli Stories. Macmillan, London, 1971.
The Sussex edition of the complete works of Rudyard Kipling. London, 1937–39.
Something of Myself. Macmillan, Penguin, London, 1977.
- Lyon, James K.: Bertolt Brecht and Rudyard Kipling; a marxist imperialist mentor. Mouton, The Hague, 1975.
- McClure, John A.: Kipling and Conrad, The Colonial fiction. Harvard University Press, 1981.
- Marquardt, Hertha: Kipling und Indien. Breslau, 1931.
- Mason, Philip: Kipling. The glass, the shadow and the fire. London, 1975.
- Maurois, André: Magiciens et logiciens. Paris, 1935.
- Moss, Robert F.: Rudyard Kipling and the Fiction of Adolescence. London, 1982.
- Rao, K. Bhaskara: Rudyard Kipling's India. University of Oklahoma Press, 1967.
- Rutherford, Andrew (ed.): Kipling's Mind and Art. London, 1964.
- Sandison, Alan: The Wheel of Empire. New York, 1967.
- Sleemann, Sir W.H.: A Journey through the Kingdom of Oude, in 1849–1850. London, 1858.
- Stilz, Gerhard: Die anglo-indische short story. Geschichte einer Kolonialliteratur. Tübingen, 1980.
- Stokes, Eric: The English Utilitarians and India. Oxford, 1959.
- Tuxen, Poul: Æventyr fra det Gamle Indien. Oversat fra Pali. København, 1924.

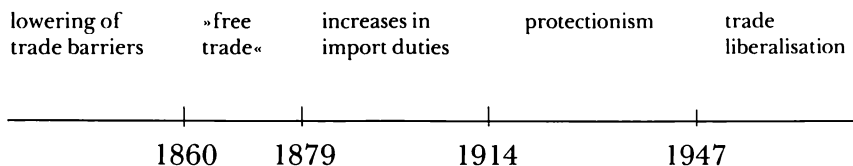
Finland in the European Economy 1860–1980

By RIITTA HJERPPE

In examining the main points in Finland's long-term economic development the most conventional way would be to describe the change in economic structure from agriculture to manufacturing and service industries. This we are already familiar with. It would be relatively usual to examine the growth in total production, which has been estimated to have been an annual average of 2.2 % per capita for the years 1860–1980. New research results from this aspect have been partly examined in other articles¹. In certain areas so much remains unexamined behind this estimate that in many respects it is premature to go further into the matter. Thus, I will try to place the empirical material available in a new light: how the Finnish economy over a long period of time has adapted to the economy of Europe, where trade relations have sometimes been regulated through strict protectionism, sometimes allowed great freedom of expression or free trade. Hence the central theme here will involve how the swings between free trade and protectionism were reflected in the Finnish economy, or more strictly, foreign trade. As an instrument of analysis I will also make use of the structure of Russian trade, Finland being a part of Russia in the period 1809–1917, and an autonomous grand duchy.

Stages in the European economy 1860–1980

Simplifying greatly, we can describe the most important stages in European trade from the nineteenth century to today with the following diagram:

England was first to dispense with mercantile, protectionist trade policies. The removal of import duties on grain in 1846 was an important milestone here. Other European countries followed England's example in freeing trade, mainly in the 1860s (the Cobden-Chevalier Treaty of 1860). At the same time the internal economic policies of nations were relaxed, the period being referred to as the era of *laissez-faire*. International trade relations were characterised by »free trade«, or relatively few trade restrictions, and mobility of the factors of production, labour and capital, across national frontiers. The mainstream of both labour and capital went from Europe to the United States, though the movement within Europe was also considerable.

The price of grain fell in the 1870s as a result of the flood of grain from the United States and Russia to central and western Europe. Around 1873 in Europe a period of depression and slow growth began, continuing up to the start of the 1890s. These factors played a role in Germany's decision in 1879 to return to protective import duties. Gradually most other European countries raised tariffs so that by the outset of the First World War only England, Holland, Denmark and Finland retained their »free trade« tariffs levels². In total, trade restrictions remained relatively small up to the First World War. Sizable movements of labour and capital continued.

Foreign trade in the »free trade« era was brisk (table 1, diagram 1). According to estimates of Paul Bairoch the volume of European exports per capita in the period 1840–1880 grew by 4.4 % annually, this figure dropping to 1.3 % for the period 1880–1913, though growth at the start of the nineteenth century was again considerable.

At this time trade relations with countries outside Europe expanded. The annual growth in gross domestic product in Europe was 1 % per capita in the years 1860–1913³.

Table 1: The Gross Domestic Product and Export Growth per annum per capita in percentage terms, Europe and Finland, 1860–1980

	Europe		Finland	
	GDP per capita	exports per capita	GDP per capita	exports per capita
1860–1913	1.0	2.5	1.8	3.2
1913–1950	0.7	0.2 ¹	1.3	0.9
1950–1970	4.6	7.6 ²	4.2	6.8
1970–1980	3.4 ³	5.9 ⁴	2.9	4.5

1 = years 1913–1953; 2 = years 1953–1970; 3 = years 1970–1978 mean values; Finland 1970–1978 2.1 % per annum; 4 = years 1970–1979.

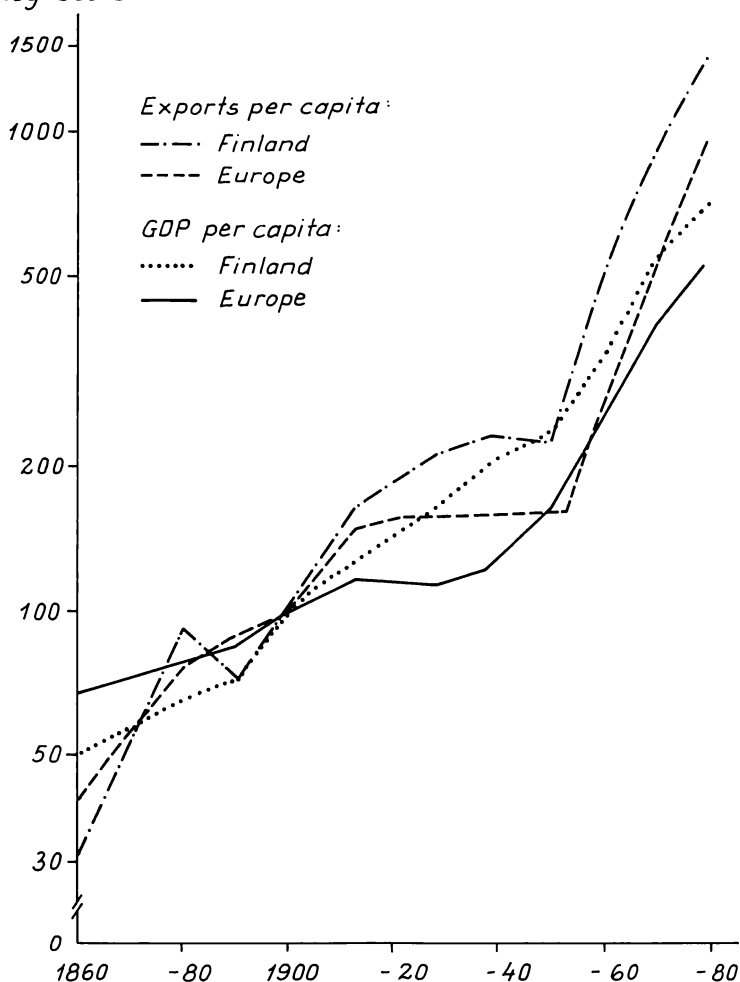
Sources: Bairoch 1973, p. 20; Bairoch 1976, p. 299; Niitamo, pp. 37–38; Oksanen – Pihkala, pp. 120–123; *Yearbook of International Trade . . . ; Yearbook of National Accounts . . .*

The First World War put an end to this international economic development, migration stopped and the volume of trade fell. Despite good intentions, the end of the war did not produce a liberalisation of trade and quite strict protectionism with high tariffs and bilateral quota agreements began to be practised. Obstacles to the revival of the European economy were the deflationary policies in force with the aim of returning to the gold standard at the pre-war gold parities, as well as the dollar shortage. From being a net importing country, the United States had become a net exporting country during the First World War, though Europe was not able to purchase the quantities desired as a result of the dollar shortage. Many countries returned to the gold standard in the mid-1920s, often at an unfavourable gold parity, leading to further disruption in international trade. During the Great Depression starting in 1929 tariff barriers were further raised and trade restrictions increased. There was a fear that imports, which here often meant dumping, would reduce domestic production and increase unemployment⁴.

In the 1920s the growth in trade was, however, relatively rapid, though it only raised the volume of trade to around the level of 1913. During the Great Depression the volume of trade fell, as

Diagram 1: GDP and Exports per capita for Finland 1860–1980, (1900=100) constant prices and GDP and Exports per capita for Europe 1860–1980, (1900=100) constant prices.

Log. scale

Sources: See table 1.

did total production. In 1938 the volume of European exports was less than in 1913⁵. The Second World War had a further dampening effect on trade. So that while trade grew rapidly after the war, the 1913 level of exports was only achieved in 1950, gross domestic product per capita in 1946. Firm measures to improve international economic relations this time produced good results.

The annual rate of growth of trade in the years 1953–1970 was about 7.6 % per capita, while the annual growth in gross domestic product was 4.6 % per capita⁶.

The wake of the Second World War gave rise to the formation of two blocs and a relatively slow growth in the development of economic relations between them. In reviving economic growth in western Europe, the measures of the United States' Marshall Aid programme, the OEEC (Organization for European Economic Co-operation) and EPU (European Payments Union) can be considered significant. The obstacles to western European trade have been reduced through the formation of the EEC and EFTA; CMEA (Council of Mutual Economic Assistance or COMECON) cooperation having a corresponding effect in eastern Europe. In addition the mobility of labour and capital has increased.

In the 1970s both growth in trade and total production fell, compared to the trend of the 1950s and 1960s⁷. The volume of European exports grew 5.9 % per capita, the corresponding figure for gross domestic product was 3.4 %, still a very high growth rate compared to that of any other period in history. As a consequence of the oil crisis and the world economic crisis, talk of protectionist plans and measures is again being heard.

Finland under »free trade«

How then can the results of these great changes in growth and trade relations be seen in Finland's economic development? Finland has been dependent on foreign trade to a large extent, the share of exports in gross domestic product is estimated to have been almost a quarter at the end of the nineteenth century, increasing from this high level to almost one third by the 1970s⁸. In European trade Finland's share is small though increasing and as a consequence of this Finland finds itself clearly having to adapt to the changing situation⁹. Finland's share in European exports in different periods has been:

1860	0.2 %	1938	1.7 %
1880	0.4 %	1950	1.8 %
1900	0.7 %	1960	1.9 %
1913	0.7 %	1970	1.7 %
1928	1.0 %	1979	1.6 %

Finland's share in European trade grew particularly in the last decades of the nineteenth century and the 1930s. At the end of the nineteenth century the growth in gross domestic product per capita in Finland was twice that of the average in Europe, as it was in the period 1913–1950 spanning the two world wars (table 1). Overall growth in Europe remained rather slow for the period spanning the world wars and the Great Depression. The growth in Finnish exports per capita at the end of the nineteenth century was somewhat faster than for the whole of Europe. However, in the 1913–1950 period the difference was considerable, explaining Finland's increasing share in European trade in the 1930s. While Europe struggled in the Great Depression and protectionism dominated, Finland was able to continue exporting and increasing its share¹⁰. Since the Second World War Finland has lagged slightly behind the rest of Europe in terms of the growth of exports and production. All the growth figures have, however, been much higher than in any other period.

In the nineteenth century, it was significant for Finland's exports that Finnish goods had most favoured status in the Russian market and that tariffs in western Europe were falling. With regard to imports, there were duty-free imports from Russia and relatively low tariffs to western Europe from 1841 (secret tariffs) up to Finnish independence. It was important for the export of timber products that England reduced tariffs on timber after 1820, transport costs fell and restrictions on sawing were removed in Finland in 1861. Finland was able to export most products to Russia without tariffs, or with lower tariffs than to other countries from the 1840s (table 2).

In the Europe of the nineteenth century, those countries that first underwent industrialisation like England, Belgium and

France exported manufactured goods and imported raw materials. For western Europe, Finland was a country which offered raw materials and goods with a low level of processing, i.e. timber and sawn goods.

Table 2: The structure of Finnish exports to the »East«², 1860–1980, %.

	1860 %	1880 %	1913 %	1970 %	1980 %
Agriculture	32 ²	28 ²	19 ²	2	0
Forestry	11	5	9	0	0
Industry	57	67	72	98	100
paper	2	19	39	40	32
metals	33	17	6	42	36
textiles	13	17	8	5	10
other	9	14	19	11	22
Total	100	100	100	100	100
Share of exports to the East in total exports, %	47	41	28	16	20

1. Exports to the East: 1860–1913 Russia; 1970, 1980 CMEA Europe, China, Mongolia, Vietnam, Korean Democratic People's Republic, Albania.
2. Agriculture includes butter exports which were included among the exports of the food industry in 1970 and 1980. The share of butter exports to the East was 14 % in 1860, 11 % in 1880 and 2 % in 1913.

Sources: Erkki Pihkala, *Finland's Foreign Trade 1860–1917*, Bank of Finland publications, Growth Studies II, Helsinki 1969, pp. 66–91; Oksanen-Pihkala 1975, pp. 120–123; SVT I A:97, pp. 30–33; SVT I A:100, pp. 32–34.

Sawn goods were the most important export article in the second half of the nineteenth century and its share was increasing (table 3). In the 1860s about 40 % of the sawn goods were sawn by hand, by the turn of the century hand-sawn goods had fallen to a negligible share¹¹. Other important export items were butter, whose amount grew, and tar, the export of which gradually ceased.

On the other hand, Finland was able to sell a variety of manufactured goods and handicraft items to Russia, taking

advantage of its tariff advantages. The modern mechanical cotton industry in the form of the Finlayson cotton mill was established in Tampere specifically with an eye on the market in Russia. From the 1840s this was the largest cotton mill in the Northern countries. Other plants were later established in Forssa and Vaasa. However, iron and other metal products comprised the largest part, roughly half, of exports to Russia in 1860. In addition small amounts of a variety of manufactured and hand-craft goods were exported like linen, cloth, glassware, soap, candles, paper, wall-paper and leather goods. The Russian market offered industry better development prospects than the domestic market in the early stages of industrialisation. These other industries, unlike wood processing, were unable to meet the price demands of western Europe.

Agricultural exports were mainly dairy products. In the 1870s paper and mechanical pulp became the most important export articles to Russia, and by the outbreak of the First World War the paper industry had become a major industry, mainly as a result of the Russian market¹².

In the latter half of the nineteenth century grain was an important import article, its share growing from 12 % to 24 % of imports. In the spirit of free trade the import duty on grain was abolished in 1865. Up to the 1890s the major part of the grain was imported directly from Russia. In later years grain was imported largely from Germany, though apparently this was again Russian grain milled in Germany and then exported to Finland¹³.

Grain imports led to decisive deterioration of Finland's self-sufficiency in food and by the First World War Finland was less than half self-sufficient in grain. In agriculture there was a shift towards cattle farming, this being better suited to the Finnish climate and more labourintensive. Surplus from cattle farming went into exports.

From the viewpoint of the international exchange, Finland was well suited to free trade Europe. Duty-free grain imports kept the price of basic foodstuffs lower than if it were a question of Finnish grain. Cheap grain, for its part, had a beneficial effect on the low wage level and the competitiveness of the prices of manufactured goods.

Table 3: The structure of Finnish exports to the »West«, 1860–1980, %.

	1860	1880	1913	1928	1938	1970	1980
	%	%	%	%	%	%	%
Agriculture	24 ²	23 ²	16 ²	11 ²	10 ²	2	2
Forestry	6	5	12	10	9	1	1
Industry	70	72	72	79	81	97	97
wood	54	69	60	46	31	19	18
paper	0	0	9	30	42	40	29
metals	0	0	0	1	4	22	27
other	16	3	3	2	4	16	23
Total	100	100	100	100	100	100	100
Share of exports to the West in total exports, %	53	59	72	99	99	84	80

1. Exports to the West: 1860–1913, 1970–80, other than those included in table 2; 1928–38 all exports.
2. Agriculture includes butter exports, which were part of foodstuffs exports in 1970 and 1980. The percentage of butter in exports to the West was 9 % in 1860, 11 % in 1880, 11 % in 1913, 9 % in 1928 and 6 % in 1938.

Sources: See table 2.

At the end of the nineteenth century Finland took also part in the international movement of factors of production. Migration from Finland to America and St Petersburg was extensive. At the same time, foreign labour moved to Finland when the founders of factories employed foremen and some skilled workers; in addition, some foreign entrepreneurs settled in Finland. Finland took its share in the international movement of capital when the railways were built using government foreign loans, while the largest cities sold bonds abroad for e.g. the development of municipal infrastructure. In addition, the large sawmills used foreign finance for trade credit. The international capital flows in the nineteenth century were largely bonds e.g. invested in loans. Direct investments abroad played a relatively minor role, and also in Finland there were very few companies established using foreign capital.

Russia imposed on Finland a new protectionist import duty in

1885 and later raised the duties on various products¹⁴. This caused changes in the structure of Finnish-Russian exports. Wallpaper and, to some extent, glassware and ceramic goods, lost their markets. For example, Rieks wallpaper plant employing 200 workers was moved from Helsinki to St Petersburg as tariffs made export unprofitable. The new tariffs were partly justified on the grounds that Finland's most favoured status had attracted some subsidiaries of foreign companies to Finland in order to avoid tariff barriers. The Arabia porcelain factory, established by the Swedish Rörstrand company, is the best-known example, the German-owned Dalsbruk metal works being another.

It has been claimed that in the longer term the effect of raising the tariffs was slight. It is believed that the ensuing narrowing of exports to Russia occurred irrespective of the tariffs: the products of the technically backward metal industry lost their markets to the metal industry developing in Russia; the paper industry was able to maintain its position and even improve it despite the tariffs¹⁵. Immediately before the First World War, Finnish paper accounted for one third of Russian paper consumption¹⁶.

The War and Depression Protectionism Years 1913–1950

During the First World War Finland's western exports came to a standstill. On the other hand the exports of war materials, metal, paper and textile goods to Russia flourished up to 1917. The end of the war placed, however, Finland in a dramatically new trade policy situation as Finland became independent in 1917. Trade with Russia fell to almost nothing, the important market for the paper industry being lost. Exports of industries such as the textile and metal industries came to a halt.

Trade relations with western Europe and the United States were restored quickly after the war. Generally, these relations were bilateral in this world of protectionism. The range of Finnish exports narrowed to cover products of the wood processing industry. In the 1920s and 1930s, 85 per cent of exports comprised timber, wood and paper products. Sawn goods constituted the largest group. In certain years Finland was the world's

largest exporter of sawn goods, plywood and bobbins. In exports, degree of processing of paper products fell in comparison to the pre-war period. Paper market had been in Russia. To western Europe and the United States Finland exported pulp. During the depression years of the 1930s pulp bypassed sawn goods in exports and became the most significant export article.

As a result of the difficult food situation resulting from the First World War and the Russian Revolution, an important objective after Finnish independence was raising the degree of self-sufficiency in food production. This objective was fulfilled rather well. The degree of self-sufficiency in grain at the end of the 1930s was 80–90 %, while cattle farming produced enough for export¹⁶. On the other hand, this self-sufficiency in agriculture was well suited to international trade protectionism, which prevailed in other countries, too.

Many products which were exported to Russia in the period of Finland's autonomy became exclusively domestic products. In many cases, however, their competitive situation in the Finnish market was relatively weak, this leading to demands for tariff protection from the representatives of domestic market industry. Tariffs became a bone of contention between the export industries and the producers for the domestic market, the conflict of interest being clear. Export industry demanded low tariffs against imports as this should make it easier to demand lower tariffs in their export markets.

Finland followed Europe's trade and tariff policies to a large extent. Tariffs were raised in the 1920s several times, though detailed comparisons with the tariff levels of other countries have not been made. Similarly trading partners' tariff increases and import restrictions led to retaliatory action in Finland.

In the protectionist 1920s and 1930s international movement of labour and capital slowed down, this applying to Finland, too. The immigration quotas of the United States reduced the flow of labour almost completely. Before the First World War the Finnish balance of trade had been in deficit, while it became more balanced in the 1920s and 1930s, some years going into surplus and foreign debts were repaid.

In the protectionist situation of the inter-war years, in a period

of generally slow economic growth, Finland was still able to achieve surprisingly good development. Finland's economic growth, in particular the growth in manufacturing industry, was the fastest in Europe. The Great Depression of the 1930s was a time of strife also in Finland, though its effects were more short-lived and less drastic than elsewhere in Europe. Both prices and production fell less in Finland than in Europe generally.

Revival of trade liberalisation

The trade regulations of the war and post-war years were not abolished until the end of the 1950s. After that Finland has followed the liberalisation of European trade. In 1960 Finland became an associate member of EFTA and in 1973 Finland signed a trade agreement with the EEC. A mutual trade agreement was made with the Soviet Union after the payment of war reparations in 1952. In the 1970s trade agreements were entered into with the CMEA countries, these being bilateral with trade quotas. The expansion of trade in several directions has meant an increase in export product diversification. Products of metal industry and ships have been exported to the Soviet Union in expanding amounts. The products of the paper industry as well as the clothing and textile products comprise a significant group in trade with socialist countries (table 2).

In the 1970s the bulk of exports to western countries comprised still wood and paper industry products. Newsprint rose in the 1950s to be a more important export article than pulp. In the 1970s the structure of exports to western countries changed so that for the first time the share of wood and paper fell to below one half. At the same time the products and machinery of the metal industry became more and more significant part of western exports (table 3). Same thing happened to the export of clothing, especially to Sweden. After the Second World War, in Finland like in many other countries the movement of labour and capital has revived. Labour migration this time has been almost exclusively in the form of workers going to the USA, Canada, Australia and in particular Sweden. With regard to capital, Finland has

been largely a receiver of financial capital, whereas the flows of direct investments have remained at modest levels, partly due to the restrictions.

Conclusions

The periods of growth in the European economy in the last hundred years or so have occurred during »free« trade times. Slow growth and protectionist measures tended to coincide. However, it would be an oversimplification to say that fast growth results from free trade; protectionism could be a consequence of growth stopping.

Finland has paralleled the overall European economy in periods of growth as our graph showed. During periods of slower growth at the end of the 1870s, the long depression of the 1880s and the protectionism of the depression years of the 1930s in Europe, the Finnish economy, however, fared better than the average for Europe. In the 1880s domestic demand raised the level of production while exports remained static. In the 1930s the paper industry was able to continue commercial exports despite falling prices by rationalising its production.

The protectionist measures in trade had a clear effect on the structure of exports, which the change in national status further emphasised in Finland. Becoming an independent state from the Russian autonomous grand duchy and the change in foreign policy direction brought a remarkable change after the First World War. Russia/Soviet trade with its great market has had a diversifying effect on exports. Before the First World War trade relations were of the nature of customs union, while now trade is based on the mutual agreements.

Trade to western countries has generally been more onesided, with wood and paper dominating. Traditional western export pattern changed, however, continuously in the 1960s and 1970s, and in the 1970s the share of wood and paper products in exports fell to below 50 % for the first time.

1. Olavi E. Niitamo, National Accounting and National Statistical Service on the Threshold of the 1980s, *Liiketaloudellinen Aikakausikirja* 1980, p. 37–38; Riitta Hjerpppe-Erkki Pihkala, The Gross Domestic Product of Finland, *Economy and History* 1977, XX:2.
2. A.G. Kenwood-A.L. Lougheed, *The Growth of the International Economy 1820–1960*, London 1973, p. 84.
3. Paul Bairoch, European Foreign Trade in the XIX Century: The Development of the Value and Volume of Exports (Preliminary Results), *The Journal of European Economic History* 1973, p. 21; Paul Bairoch, Europe's Gross National Product: 1800–1975, *The Journal of European Economic History* 1976, p. 280; Heikki Oksanen – Erkki Pihkala, *Finnish Foreign Trade 1917–1949*, Bank of Finland publications, Growth Studies VI, Helsinki 1975.
4. Carlo Zacchia, International Trade and Capital Movements 1920–1970, *The Fontana Economic History of Europe* 5 (2), Glasgow 1976, p. 559.
5. Zacchia 1976, p. 511.
6. Bairoch 1976, p. 299.
7. *Yearbook of International Trade Statistics 1979, Vol. I*, United Nations, New York 1980, p. 1068, 1069; *Yearbook of National Accounts Statistics 1979, Vol. II, International Tables*, United Nations, New York 1980.
8. Hjerpppe-Pihkala 1977, p. 61.
9. Bairoch 1973, p. 14; Zacchia 1976, p. 596; *Yearbook of International Trade Statistics*. Zacchia gives slightly different figures for various years: 1950 1.6 %, 1960 1.5 %, 1970 1.4 %.
10. This was due to the fact that the paper industry was able to engage in profitable exporting through rationalisation, despite the falling prices. See, Jorma Ahvenainen, Suomen paperiteollisuuden kilpailukyky 1920- ja 1930-luvulla, *Acta Forestalia Fennica*, Vol. 151, Helsinki 1976.
11. Kai Hoffman, *Suomen sahateollisuuden kasvu, rakenne ja rahoitus 1800-luvun jälkipuoliskolla*, Bidrag till Kännedom av Finlands natur och folk, Utg. av Finska Vetenskaps-Societen, H. 124, Tammissaari 1980, p. 110.
12. Erkki Pihkala, *Suomen Venäjän kauppa vuosina 1860–1917*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk, Utg. av Finska Vetenskaps-Societeten, H. 113, Helsinki 1970, p. 78 ff.
13. In 1914 a customs duty was imposed on grain not imported from Russia. Farmers had, however, demanded tariff protection as early as the end of the 1880s. In 1893 the Committee for Industry of the Senate had opposed grain tariffs as the rise in grain price would affect the interests of the majority of people. The representatives of the milling industry demanded tariff protection. In Finland, the imposition of the tariff in 1914 and, above all, the system for its operation were seen as an attack against the autonomy of the country. The economic impact of the tariff was not quite clear beforehand. See Viljo Rasila, Vuoden 1914 viljatulliasetus, *Historiallinen arkisto* 60, Turku 1966, p. 299, 300, 315, 399.
14. Russia had raised tariffs against foreign countries as early as the end of the 1860s.
15. Pihkala 1970, p. 112 ff.; Jorma Ahvenainen, The Paper Industry in Finland – and in Russia 1885–1913, *The Scandinavian Economic History Review* 1979, p. 63–65.
16. Pihkala 1970, p. 93.

Schumpeter, innovasjoner og vekstbransjers rolle for den økonomiske vekst

Noe om teorier og erfaringer i Norge 1830–1980

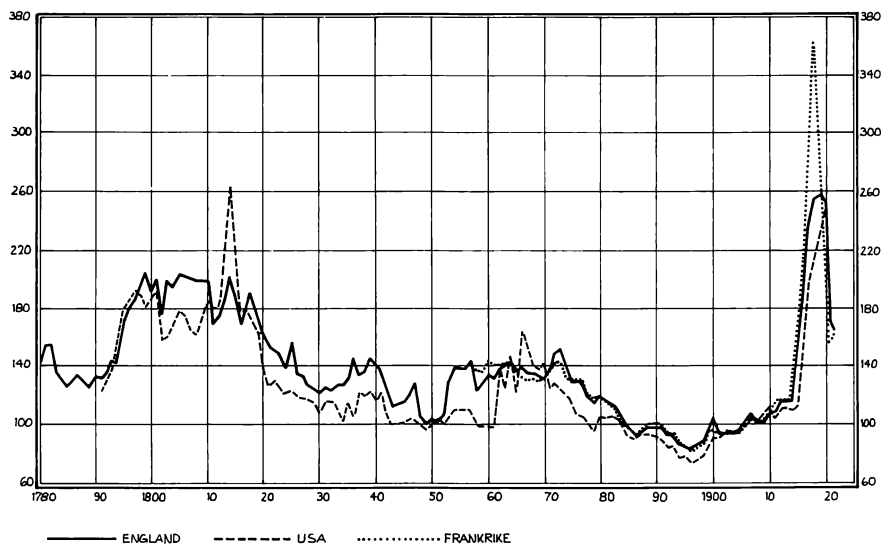
AV FRITZ HODNE

Økonomiske fluktuasjoner, deres natur, styrke og årsaker, har lenge kalt på praktisk og teoretisk interesse. Viten om syklene kunne ha økonomisk verdi, for så vidt de kunne varsles. Studiet av kortsiktige sykler og deres innvirkning på økonomien, konjunkturforskning, var en disiplin noe før 1900, med feste i stillinger og institutter utover i vårt århundre. Etter Den annen verdenskrig kom konjunkturforskningen i skyggen. Regjeringene i de vestlige industriland styrte etter Keynesiansk oppskrift; noen trodde, andre hevdet at de gamle vekslingsene i økonomisk aktivitet var overvunnet av moderne planøkonomi, liksom kopper, tuberkulose eller polio var overvunnet av moderne vaksiner. Tilbakeslaget i 1970-årene har imidlertid skapt høykonjunktur for teorier om langtidsbølger i økonomisk utvikling. Innsikt i mekanismene bak vekslingsene ville kanskje gi holdepunkter til å få bukt med arbeidsløsheten, liksom i 1930-årene. Forskningen har fått det travelt med å lete frem historiske data.

Tradisjonelt skjelnet man mellom treårige (Kitchins), og niårige (Juglars) sykler, men i tjuetårene mente man å ha identifisert lengre bølger. I 1926 publiserte den russiske økonom Nikolai Kondratieff artikkelen »Die langen Wellen der Konjunktur«, i *Archiv für Sozialwissenschaft*, gjengitt på engelsk i tidsskriftet *Review of Economics & Statistics*, 1935. Her lanserte Kondratieff, riktignok ikke som den første, (Tinbergen & Polak 1950, s. 61) tanken om langtidsbølger i industrisamfunnenes utvikling tilbake til 1780-årene og opp til samtiden. Fra topp til topp var disse bølgene på femti år eller så godt synlige, tross fallende prisnivå i størstedelen av 1800-tallet. Vendepunktene var også lette å få øye på, de var

Fig. 1. Indekstal for vareprisene. 1901 – 1910 = 100

Kilde: Nikolai Kondratieff, »Die langen Wellen der Konjunktur«, *Archiv für Sozialwissenschaft*, 1926, S. 579.

sammenfallende med velkjente kriseår eller vendepunkter i prisseriene for 1800-tallet (figur 1). Kondratieff bygget sin gransking på 36 tidsserier, vesentlig priser, hentet fra både USA og de vesteuropeiske land med tyngdepunktet i britisk statistikk. Den første Kondratieff omfattet årene 1787–1842, den andre Kondratieff falt mellom 1843 og 1897. Den tredje Kondratieff fra 1898 var altså fortsatt uavsluttet i 1920-årene. Om årsakene til forekomsten av de lange 50-årsbølgene sa Kondratieff selv meget lite. Hans oppfatning syntes nærmest å være at bølgene uttrykte det kapitalistiske systems natur, især diskontinuiteten i fremstillingen av langsiktig, fast realkapital. Iallfall svarte han på senere kritikk med å hevde at syklene var systemimmanente, de skyldtes ikke ytre tilfældigheter som kriger, gullfunn eller jordskjelv. (Kondratieff 1926, s. 599.)

Stafettspinnen ble ført videre i et arbeid av Simon Kuznets i boken *Secular Movements in Production and Prices*, utgitt i Boston 1930, der Kuznets la frem resultatene fra granskningen av hele 65 produksjonsserier og 35 prisserier fra fem land tilbake til

1700-tallet. Kuznets mente å se en rekke primære og sekundære trender i sine tidsserier, blant annet de tjue-årlige bevegelsene, som var forenlige med Kondratieff-bølgene. Kuznets, som naturlig nok hadde amerikansk historie for øye, hevdet at disse bølgene var synkrone med teknologiske nydannelser, med åpning av nye prærieområder og med åpning av nye naturressurser. På bransjenivå eller sektornivå mente Kuznet å kunne skjelne et mønster, nemlig en innledende fase, karakterisert ved rask produksjonsøkning, fulgt av suksessiv avmatning. Han brukte uttrykket »loven om fremskrittets retardasjon« (Kuznets 1930, s. 11, J. Wolf 1912, s. 236–37). Like interessant var det at Kuznets fant en synkron, motsatt prisbevegelse i vedkommende sektor, nemlig først et raskt, siden et gradvis langsommere prisfall. Dette mønster var ifølge Kuznets karakteristisk for de industribransjer, som . . . »ledet an i utviklingen«. Imidlertid koplet Kuznets ikke sine funn om bevegelsene på bransjenivå sammen med data om utviklingen for samlet produksjon. Slike aggregatdata var den gang ikke systematisk innsamlet. Kuznets gjorde senere innsamling og bearbeiding nettopp av makrodata for nasjonaløkonomiene til sin livsgjerning, et arbeid som brakte ham Nobels økonomipris i 1976. Han uttalte imidlertid at . . . »a fairly continuous march of economic progress . . .« gikk hånd i hånd med gradvis fallende eller avtagende trend for produksjonen i de enkelte sektorer. Kuznets' beskjedenhet overfor tolkningen av sine funn er i det hele slående. Men det er på det rene at påvisning av visse sammenfall i trender for priser og produksjon ikke alene gir grunnlag for presise slutninger om årsak- og virkningsammenhenger. De lange bølger manglet fortsatt sin teori.

Et dristig forsøk på sammenkopling av utviklingsforløpet i enkeltbransjer og et syklisk forløp i totaløkonomien ble presentert i Joseph Schumpeters store arbeid *Business Cycles*, 2 bind, utgitt 1939. Her gis en systematisk fremstilling av en teori for dynamikken i markedsøkonomiens utvikling. En kort fremstilling av sine idéer hadde Schumpeter utgitt på tysk alt i 1911. Tittelen røper straks emnet. Den lød: *Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*. Ifølge Schumpeter spilte konjunkturbølgene, som bl.a. Kondratieff og Kuznets hadde iaktatt, rekken av store innova-

sjoner og de suksessive sjokkbølger de hadde skapt i økonomien. Innovasjonsbegrepet refererte prinsipielt til en ny produksjonsfunksjon, som gikk ut over de rutinekombinasjoner man observerte i en etablert likevektssituasjon. Betoningen av innovasjoner som utviklingsmotor representerte likevel ingen monokausalteori. Tvertom, det som utgjorde en ny produktfunksjon, omfattet en rekke presise fenomener. Det kunne være tale om et nytt produkt, eller en ny side ved det, en ny prosess, et nytt marked, en ny organisasjon eller nye råstoffer. I en markedsøkonomi stilte innovasjoner i utsikt belønning til den vågsomme. De risikovillige menn kalte han entreprenørene. Vi ser allerede her at Schumpeters mente at man måtte ned fra aggregatnivå til bransjenivå når man ville ha tak i mekanismene bak de observerte forstyrrelsene i økonomien. Videre hevdet han at forstyrrelsen stammer fra tilbudssiden, ikke fra etterspørselssiden, selv om naturligvis de sekundære virkninger påvirket begge sider. »Ulikevekt dukker opp«, hevdet han, »på det industrielle og kommersielle område, ikke i området for forbrukerønsker etter sluttprodukter«.

De nye menn trengte inn med sine egne nye bedrifter, sine nye idéer og sine investeringer ved siden av de eksisterende firma, og i konkurranse med de etablerte produkter og de etablerte kretser av forretningsmenn. De nye menn var derfor en trussel som man gjerne motarbeidet, f.eks. gjennom kartell eller monopol, men blokkeringsforsøkene var ikke effektive. Eksempelvis kunne eiere av eksisterende kanaler, bomveier eller jernbaner hindre nyetableringer innen disse transportsystemer, men de kunne ikke stanse en helt ny transportmåte som flyet. Stålverkene følte konkurransen fra aluminium og begge fikk i neste omgang konkurranse fra plast og plastbedriftene. Slik undergravde nykommerne status quo innenfra. Innovatøren har et tidsbegrenset forsprang, det kan ta form av juridisk monopol dersom det er patentert, eller det kan være uformelt. Antagelsen om de nye menns inntrengning gir mening til antagelsen om nye bedrifter, og forklarer hvorfor nye produktfunksjoner normalt ikke oppstår i gamle foretak og hvorfor de nye produksjonsfunksjoner virker til å utkonkurrere de eksisterende bedrifter eller tvinger dem til å legge om. Den ene nydannelse presset derfor frem andre. De store innovasjonene var også ledsaget av et knippe, en klynge

eller en sverm av andre nydannelser i tilgrensende næringer, forover mot økonomiens sluttprodukter og bakover mot råvarekildene. Tilløp til sammenklumping i innovasjonene skyldtes, ifølge Schumpeter, betingelsene for kredittgivingen fra privatbankene. Bankene, som var lite risikoinnstilte til vanlig, ventet til innovasjonene hadde bevist sin fremtid. Men da strømmet etteraperne til for å imitere eller forbedre pionerernes metoder. Heraf tendensen til sammenklumping av investeringene. Men etter sin natur hadde innovasjonene ikke noe predeterminert syklisk tidskjema. I prinsippet måtte de betraktes som diskontinuerlige, spontane og uforutsigbare fenomener. Tittelen *Business Cycles* på Schumpeters tobindsverk fra 1939 er for så vidt misvisende.

Analytisk lå årsaksforbindelsen mellom innovasjoner og prisbølgene, ifølge Schumpeter, i det forhold at innovasjonene ble finansiert gjennom kreditt fra bankvesenet. Siden det gikk en viss tid før investeringene gav utbytte til kapital, oppstod innledningsvis en fase preget av prisinflasjon. I neste fase, da pionerene hadde bevist de nye produktenes profitabilitet, og konkurransen fra etterlignerne samt produktivetsforbedringer presset på prisene, hellet så hele prisindeksen nedover, under press av overkapasitet og metning i etterspørselen. De samme faktorer som i en situasjon ledet til inflasjon, ledet i neste omgang til deflasjon. Metningssymptomene, som avspeilet aktørens begrensede innsikt i konsekvensene av alles beslutninger, merket man ved det press som oppstod på bedriftenes tidligere fortjenestemarginer. Så bortfalt motiv for videre investering i kjent utstyr i bransjen. Marx var også opptatt av dette press på profitraten. Under denne autodeflasjon bukket en del bedrifter under, resten overlevde gjennom tilpasninger, rasjonaliseringer og andre kostnadsbesparende tiltak. Motoren i den kapitalistiske utvikling var altså ifølge Schumpeter de teknologiske innovasjoner. I tidsserier for priser, verdier, mengder, og avkastningsrater avsatte de seg i en tofasert sekvens av varierende tidslengde og intensitet, karakterisert av oppgangskonjunktur og resesjon, som så fulgtes av en ny likevekts-situasjon, hvorfra prosessen kunne ta til på nytt. Det øvre vendepunkt for syklusen forårsakes av fortjenestens bortfall, det nedre av at den »kreative ødeleggelse« når krisen er fullendet. Den grunnleggende vei ut av situasjonen oppstår når nye for-

bruksvarer og nye produksjons- og transportmetoder dukker frem, når nye markeder skapes, og når det inntreffer gjennomslag for nye organisasjonsformer i næringslivet.

Hvordan kunne så disse innovasjonene tilpasses det faktiske historiske forløp? Når det gjaldt teoriens tilordning til virkeligheten, identifiserte Schumpeter den første Kondratieff-bølge med den industrielle revolusjons oppfinnelser og innovasjoner over årene 1787–1842. De omfattet grovt sett nydannelsene innen tekstil, dampkraft og jernfremstilling. Den andre Kondratieff 1843–1897 var tilsvarende refleks av basisinnovasjonene innen stålteknologien og jernbanene. Tredje Kondratieff måtte henføres til svermen av innovasjoner, representert ved bilen, forbrenningsmotoren og den kommersielle utnyttelse av elektrisiteten, bl.a. innen belysning, bilder, lyd, fryseteknikk og oppvarming. Schumpeter befant seg altså ved slutten av tredje Kondratieff-bølgen. Vi bør også være oppmerksom på at modellens tidshorizont var begrenset til tiden *før* de store multinasjonale selskaper. Etter deres innmarsj i vårt århundre er det ikke lenger uvanlig at innovasjoner utvikles og lanseres av de store selskapene snarere enn av nye foretak. Herom uttalte Schumpeter selv »Our argument rests on (abstractions from) historical facts which may turn out to belong to an epoch that is rapidly passing«. (Schumpeter 1939, s. 144.)

Løper årsakslinjene fra innovasjonene til økonomien, eller omvendt? Årsaksforbindelsen har vært oppfattet forskjellig. Uklarheten skyldes delvis Schumpeter selv. Uansett hva en mener, synes det i hvert fall klart at innovasjonene bare er interessante fordi de påvirker økonomien, og for så vidt er de endogene, men like riktig tror jeg det er at i den grad oppfinnelser danner basis for Schumpeters innovasjoner, bør disse betraktes som eksogene, altså idékombinasjoner som ikke uten videre ligger innenfor eksisterende bedrifters rutiner. (Sejersted 1976.) Den sosiale etterspørsel etter oppfinnelser er åpenbart ikke automatisk tilstrekkelig for deres fremkomst. At en slik etterspørsels-situasjon kan lokke frem profittorientert forskning og utviklingsarbeid innen bedriftene, er på den annen side en selvfølge. Jacob Schmookler (1966) har også påvist klart sykliske sammenhenger mellom tidsserier for private investeringer og profittorienterte

selskapers patentaktivitet i USA, hvilket da trekker i retning av å betrakte innovasjonene som endogene eller etterspørselsinduserte. På makronivå er da innovasjonene endogene, mens de i forhold til den enkelte bedrift kan anses eksterne. (Einar Hope 1974.) Når årsakspunktet spesifiseres slik, er det i så fall fullt forenlig med Schumpeters innovasjonsteori. Innovasjoner omfatter imidlertid flere fenomener, husker vi, bl.a. nye råstoffer og nye markeder som ikke lar seg innpasse i Schmooklers analysemetode. Med bare tre og en halv syklus for hånden er det derfor ikke gitt at større statistisk raffinement vil eliminere den uklarhet som råder omkring teoriene.

Endelig har det i litteraturen hersket en viss uklarhet om innovasjonenes egenart. Å gå dypere inn på dette vil her føre for langt. La meg nøye meg med å peke på at innovasjonenes definatoriske kjennetegn er risikosatsing, dvs. en handling og omverdenens reaksjoner på den. Denne reaksjon kan bare omtales *ex post*. Hertil kommer at ryktet om innovasjoner, lik nyheter, krever tid for å spres. Det er ikke paradoksalt. Det snakkes også om stor musikk og stor litteratur. Storheten ligger ikke forut for forlagets trykking, men i omverdenens reaksjon *ex post*. Selv om altså kriteriene for innovasjonene er ubestemte, forhindrer ikke det at innovasjoner kan oppstå og at man kan få øye på dem litt etter litt. Betegnelsen »stor« refererer heller ikke til en tilstand eller til besiddelse, men til aksjon utspent over et visst tidsrom, til satsing og skaperutfoldelse. Her skjelner språkvanene ikke mellom fag eller karrierer, ei heller mellom sosiale klasser. (R. Nelson 1981, H.W. Briefs & E. Poirier 1980.)

Vi går så over til å omtale noen nyere bidrag som har testet Schumpeters modell mot nye historiske data og videreutviklet teorien. Deretter skal vi se på enkelte norske eksempler. Med hensyn på godheten i Schumpeters utviklingsmodell, er det lett å kontrollere at den er forenlig med en lang rekke historiske data. Ser man på prisutviklingen, og sammenholder den med modellens forutsetning om prisfall, fremkalt av foregående bølge av investeringer, iakttas gjennomgående samsvar mellom prediksjon og observasjon. I nedgangsfasene for begge de to første Kondratieff-bølgene falt prisene, altså i årene 1814–27 og 1870–1884. Omvendt ser vi at i alle de tre første Kondratieff-bølgenes

oppgangsfaser var prisnivået økende, altså i periodene 1787–1800, 1843–1857 og 1898–1911. Reallønnsutviklingen derimot var positiv i depresjonsfasene, skjønt dette er så vidt vites empirisk bekreftet bare for den andre Kondratieff, altså 1880-årene, da britiske, amerikanske og norske data bekrefter dette. Norske lønnsdata viser ellers ganske sterk reallønnsøkning i industrien under depresjonsfasen for 3. Kondratieff, nemlig årene 1925–1939 (F. Hodne 1981, s. 469). Slike kvantitative data berører imidlertid bare overflaten av de strukturelle, kvalitative endringer. Kjernepunktet her var innovasjonene, de nye produksjonsfunksjoner som smadret de eksisterende og fremtvang omlegging eller nedlegging.

En nærliggende test på teoriens godhet kunne da gå ut å samle inn nettopp patent- og innovasjonsdata ut fra tanken at hvis teorien holder, forutsetter det at innovasjonene, og – avhengig av faktisk tidsforskyvning – kanskje også patentene, bør finnes i intervallet mellom de enkelte Kondratieff syklene, altså nær bunnen av depresjonene. I motsatt fall ville grunnlaget svikte for teoriens hovedpunkt. Forskning omkring innovasjoner og patentaktivitet har pågått i de fleste vestlige land de senere år, og har resultert i samarbeid også innen OECD, der bl.a. Norge også deltar. En nytolkning af Schumpeters innovasjons-teori gis i Gerhard Mensch, *Das technologische Patt*, (1977), utgitt på engelsk under tittelen *Stalemate in Technology* (1979). Det legges her frem et vell av historiske data om oppfinnelser og basisinnovasjoner tilbake til 1700. Videre legges det frem nye data for tiden etter 1926 slik at vi kan vurdere om Kondratieff-Kuznets-syklene også kan spores oppover mot vår egen tid. Mensch mener å finne at dataene om innovasjonene bekrefter eksistensen av Schumpeter-ske »svermer« uten dermed å representere sykler eller bølger. Det er for mekanisk å anta sykler. Det mest påfallende ved bekræftelsen ligger i at patentene, som med en tidsforskyvning ledsages av innovasjonene, nettopp har inntruffet nær bunnen av de historiske depresjoner, presist som teorien spådde. Klaser av basisinnovasjoner, fastslår Mensch, grupperer seg nemlig i årene 1814–1827, 1870–1884 og 1925–1939. Med disse funn synes innovasjonsteorien å ha skiftet karakter: den hadde vært nærmest et nyttig orienteringskart, men nå ble den kanskje en riktig, i

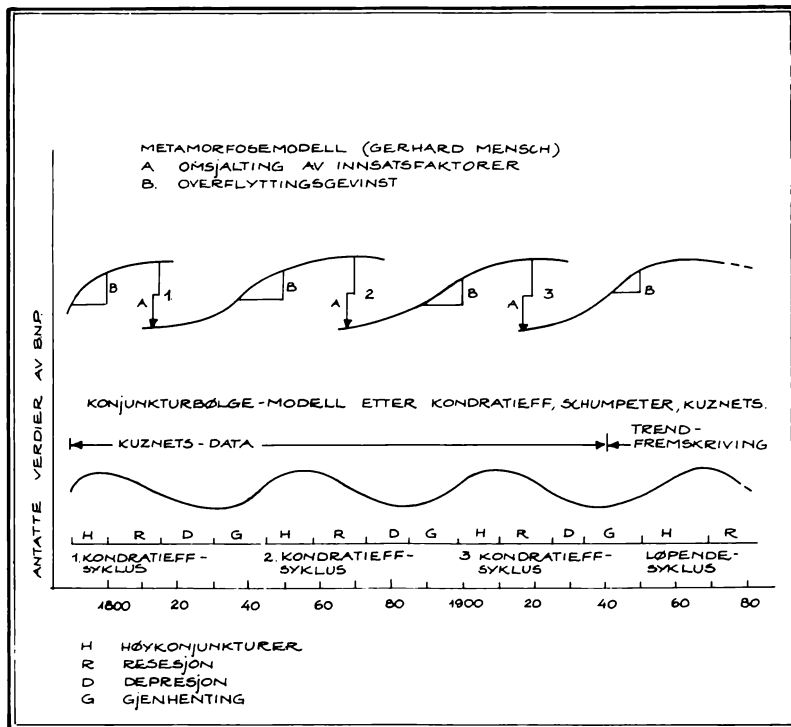
motsetning til en gal, årsaksforklaring i historisk sammenheng. Forventningen om ny depresjon i 1970-årene, i fall man fremkrev Kondratieff-skjemaet, har jo også slått til, og tidens tema i 1980-årene er nettopp jakten på innovasjoner ut fra antagelsen om at innovasjonene vil skape investeringer, jobber og ringvirkninger, og altså utløse en generell oppgangskonjunktur igjen. Ifølge Kondratieff-skjemaet er da 1980-årene slutten av fjerde bølge, bølgen 1940–1990.

Et begrepsmessig fremskritt er det at Mensch etter å ha fastslått eksistensen av bølger, bryter over tvert med bølgeforestillinger. Ulikevekt er det karakteristiske ved innovasjonene; derfor, til tross for intervallene i de sentrale økonomiske variabler, er det galt å forestille seg utviklingen som en serie uavbrutte sinuskurver. Man bør heller tenke seg en sekvens av S-formede sykler karakterisert ved lange perioder av vekst, avbrutt av forholdsvis korte perioder med smertefulle omstillinger og trendskift. Reken av S-formede kurver ville Mensch kalle en metamorfosemodell. Jeg viser hans egen grafiske gjengivelse av denne modell som figur 2.

Min egen graf fra 1977, figur 3, gjengis for å illustrere parallellkjøringen som lesning av Kuznets-Schumpeter inviterer til, idet den figuren, figur 3, som jeg risset opp, ble laget på et tidspunkt, da jeg ikke kjente til Menschs arbeider. En kommentar er da at sosioøkonomisk utvikling ikke går for seg i likt tempo for samtlige næringer i en gitt periode. Tvertimot, der er brudd og omsjaltninger, med ressurser på marsj ut av stagnerende næringer, inn i ekspanderende vekstnæringer. Til tross for forskjeller i varighet og intensitet, frembyr vekstbølgerne en viss regelmessighet hvis man betrakter forløpet i lys av livssyklusteorien for bransjer og produkter.

Et kjernepunkt blir naturligvis valg av de kriterier som brukes for å utpeke basisinnovasjoner. Kriteriene vil jo virke bestemte, ikke bare på hva som er å anse som basisinnovasjoner, men også på hvilke tidspunkt de inntreffer. Uklarhet om dette har vært brukt som innvending mot forfatteren i de resensjoner som er kommet. Det er ikke utelukket at vi her står overfor kunnskapsteoretiske vansker av samme art som når det gjelder problemet å avgrense termene: store menn, store teatersuksesser,

Fig. 2. Vekst og transformasjon i industrilandenes økonomi 1787 – 1980

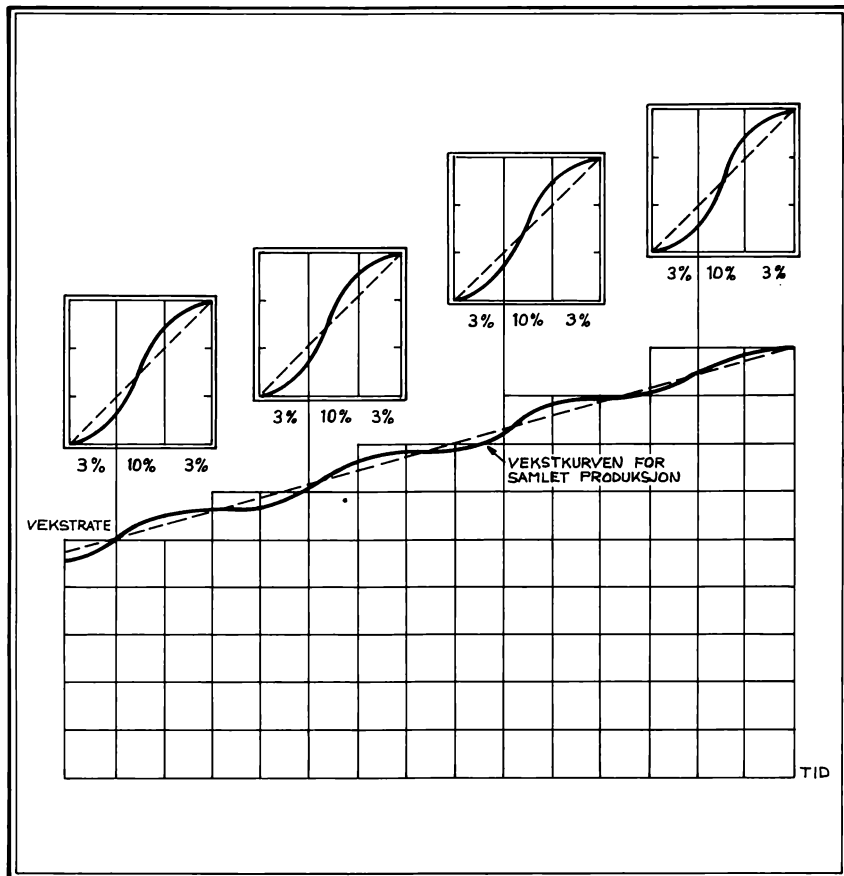

Kilde: Gerhard Mensch, *Das technologische Patt*, Frankfurt am Main 1977, S. 86.

store begivenheter. Et moment av skjønn kan ikke utelukkes. Flere lister av basisinnovasjoner konkurrerer om den rette definisjon av virkeligheten. En fersk studie av en liste over innovasjonene, skrevet av Alfred Kleinknecht (1981), gir imidlertid støtte til Menschs gruppering av dem, se fig. 4. På den annen side blir termen »basis-innovasjon« uten presis avgrensning *ex ante*, og må forbli det. Ei heller har Mensch lagt frem data som viser at de klaser av teknologiske innovasjoner han uthever, systematisk er etterfulgt av investeringer. Interessante funn i så henseende er imidlertid gjort av en rekke andre forskere. (B. Basberg 1980, Phelps-Brown & Hopkins 1950, Phelps-Brown & Handfield Jones 1952, W. Hoffmann 1965, s. 451.)

En foreløpig avrunding kunne da være at i den nyeste litteraturen går nå oppfatningen av langtidsbølger i retning av en

Fig. 3. Normal-trender i den økonomiske vekstprosess, skift i vekstsektorer med overflytting av innsatsfaktorer fra stagnerende til dynamiske sektorer

disaggregert, dynamisk teori om produksjon, kapitalavkastning og priser, alle i kausalt samspill med innovasjoner, oppkomsten av vekstbransjer og deres gradvise avmatning. Fra forbrukersiden styres prosessen av loven om synkende grensenytte. Fra produsentsiden styres prosessen av loven om synkende grenseavkastning på kapital.

Vi går over til norske historiske data. Vi stiller spørsmålet om vi her også finner indisier på rekken av vekstbransjer og om disse kausalt kan tillegges en vekstledende rolle. Vestsektor refererer ikke til Rostows »leading sectors«. Den avgrensning som her

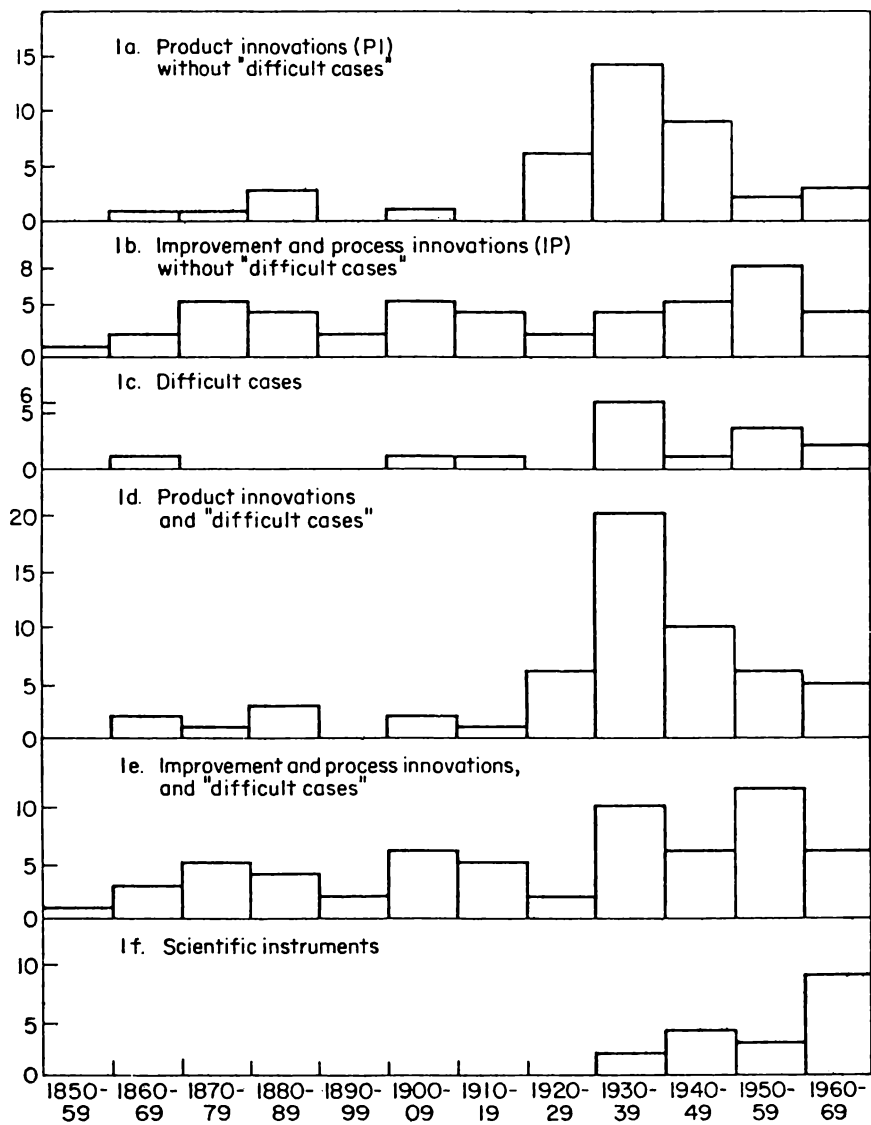

Fig. 4. Antall innovasjoner etter art. Tiårige perioder 1850–1969.

Kilde: Alfred Kleinknecht, »Observations on the Schumpeterian swarming of innovations«, *Futures*, 1981, s. 302.

utheves er at en vekstbransje i sammenligning med gjennomsnittet i økonomien har høyere nivå og vekstrate for produktiviteten en viss periode, inntil kombinasjonen metning og fortjenestevikt stenger for videre anstrengelser. Dens størrelse i forhold til hele økonomien kan variere, men hvis den øker relativt til samlet sysselsetting, produksjon eller samlede investeringer, kan den anta en »ledende« rolle som kanskje dekker Rostows metafor.

På dette stadium må vi nøye oss med å etablere noen enkle mål for å etterspore vekstnæringer i det siste hundreåret, deres oppkomst, utflating og suksessive bortfall. De mål det blir tale om gjelder vekstrater for deres produksjon relativ til vekstraten i samlet produksjon, og dernest deres størrelse i sammenligning med totalen for eksempelvis i samlet produksjon, sysselsetting eller investeringer. Disse dimensjoner vil gi et nytt holdepunkt til å bedømme deres rolle for veksten i Norge og dermed kaste et nytt bilde på drivkreftene bak veksten rent alment. En skikkelig oppnøsting av årsakssammenhenger kan man kanskje ikke vente på et så høyt sammenfatningsnivå. Plasshensyn gjør at vi må begrense oss til tre eksempler, to fra 1800-årene og en fra 1970-årene, nemlig sildefiskeriene 1815–1845, seilskipsfarten 1850–1905 og oljesektoren 1972–1980.

Det første eksempel gjelder sildefiskerienes oppkomst i årene etter 1815. Data som er tilgjengelige gjør det naturlig å si at her har vi å gjøre med en Schumpeter-lignende vekstbransje, basert på et nytt råstoff. I tid inntraff oppsvinget i Norge midt under depresjonsfasen for den første Kondratieff, årene 1814–1827. Nyere tall (Solhaug 1976, II, s. 697, 716–717, 743–744) gjør det mulig å angi veksten. Etter verdi oppviste sildeeksport en årlig vekstrate på 6 % årlig i perioden 1816–1833 (Hodne 1981, s. 48). Til sammenligning økte planteproduksjonen med ca. 2,5 % årlig. Dette siste tall kan tas som et grovt mål for volumveksten i totalproduksjonen. Dimensjonene på fiskeeksport ruvet også. Med enkelte forbehold kan eksportverdien av fiskevarer har utgjort 10,3 % av total verdiskaping i 1835 og 10,7 % ti år senere. (F. Hodne 1981, s. 48.) Etter samtidskildene representerte fiskevarer hele 42,6 % av Norges samlede utførsel i 1835 og 43,2 % ti år senere; og ruvet som den største post i utenriksregnskapet den gang. Disse inntrykk av veksttakt og dimensjoner i fiskenæringen

endrer vårt bilde av situasjonen i landet etter Napoleonskrigenes avslutning i 1815. De årene var ikke ensidig slette.

Kan sildenæringen ha virket som igangsettende katalysator for den selvforsterkende økonomiske utvikling vi har erfart siden? Vi vet at vårt samfunn skiller seg ut bl.a. ved at der systematisk settes av en viss del av produksjonen til nye investeringer og vedlikehold av kapitalutstyret hvert eneste år. Dette spiller hen på læring gjennom arbeid, *learning by doing*, og kan utmerket godt ha fått gjennomslag under sildeeventyrets tiår etter 1815. Sildefiskeriene omfattet nemlig sesongmessig 10–12 % av den mannlige yrkesaktive befolkning, men sysselsatte mange flere i hjelpenæringene. Med så stor deltagelse nådde læring rask utbredelse. Læringen det er snakk om er den mentale omstilling som gikk ut på å investere i nytt utstyr for å bevare et forbruksnivå fiskerne hadde vendt seg til. Den psykologiske uvilje mot fall i en nyss ervervet levestandard utgjorde en mental sperre som ellers er velkjent i læringspsykologien i dag. (J. Elster 1978.) Samspill mellom krise og innovasjon ser vi i fiskernes forflytninger etter silda langs kysten, fra Egersund-distriktet til Ryfylke, til Hordaland og til slutt til Nordland, alt etter som sildeinnsigene beveget sig nordover ut over i århundret. Ser vi fiskernes pendlinger i lys av motviljen mot fall i en tilvant levestandard, er det ikke urimelig å tro at silda ble en katalysator for det moderne investeringsorienterte samfunn. Viktig i denne forbindelse var at så mange fikk del i erfaringene. De nye ferdigheter kom siden til nytte i hvalfangst, hermetikk og oversjøisk fraktestart i vårt århundre. Siden tok andre bransjer den vekstledende rolle, for sildeeksporten dabbet av etter 1840. Etter verdi var dens vekstrate på beskjedne 2,1 % årlig i perioden 1835–1860, hvilket da var lavere enn vekstraten for samlet eksport. Dessuten sank fiskevarenes betydning, ned fra 43 % av samlet eksport i 1843 til 20 % i 1865. (F. Hodne 1981, s. 27, 48). (Se Vedlegg 1.)

Men nettopp da fiskeeksport viste retardasjon, inntraff i Schumpeters terminologi en ny markedsåpning for Norge. Det siktes til åpningen av de internasjonale fraktemarkeder rundt 1850 som gav nordmennene sjanse til videre vekst ved den mulighet de fikk til å bygge opp realkapital gjennom spesialisering i den internasjonale økonomi. For norsk seilskipsfart var

oppgangskonjunkturen årene 1850–1875. I lys av Kondratieff-bølgen var den norske oppgang noe forsinket. Det neste tidsavsnitt 1875–1896 var karakterisert av depresjon og omstilling, og i tid fulgte norsk skipsfart nå rytmen i den internasjonale økonomi. Trenden i tidsseriene for sysselsetting, tonnasje og frakttinntekter ligger klart over trenden for totaløkonomien, og skipsfarten svulmet opp til betydelige dimensjoner i oppgangsfasen 1850–1875. I tiden etter viste derimot samtlige data avtrapping og utflating. Bevegelsen har vekstkurvens karakteristiske form. Skipsfartens rolle som vekstbransje, fremgår bl.a. av data om størrelsen på skipsfartens bidrag til de samlede investeringer i økonomien. Etter Ole Gjølbergs anslag fra 1981 utgjorde de om lag 30 % av nettoinvesteringene i Norge i perioden 1865–1909. (O. Gjølberg 1981, s. 344.) Sysselsettingen, et annet mål, økte eksponentielt med 30 % hvert tiår 1835–1875, opp fra 11.000 til 62.000 mann, og representerte 8,2 av yrkesbefolkningen i toppåret 1878. Fra det år flatet sysselsettingen ut, ja den gikk ned fra 62.000 til 49.000 mann i 1900. Toppunktet i 1878 er senere ikke forbigått. Tonnasjetallene vitner om noe lignende. Tonnasjen nådde 1,5 mill. tonn i 1880, opp fra beskjedne 284.000 tonn i 1850, men så sent som i 1900 var tonnasje nominelt fortsatt bare 1,5 mill. tonn. Tallene er delvis misvisende, riktignok, ettersom dampskip i 1900 utgjorde en tredjedel av handelsflåten mot nærmest null i 1880 og dampskip var 3 til 4 ganger mer effektive med hensyn til fraktekapasitet. Utflatingen er altså påtagelig, selv om den ble forbigående. Endelig ser vi at verdiskapningen i handelsflåten, uttrykt ved hjelp av bruttofraktene, sluttet for godt å klatre i forhold til nasjonalproduktet. De var 13 % av BNP i toppåret 1876, opp fra 4,8 % i 1835, men ennå i 1900 var andelen på 14,5 %. I vårt århundre har bruttofraktene i handelsflåten fluktuert rundt 10 % av nasjonalproduktet inntil 1970-årene. Omstillingen utover i 1880-årene tok flere retninger. Man opparbeidet nye markeder, man nedla treskipsverftene, skiftet til damp tonnasje, tok opp linjerederi, utviklet nye former for kredittgivning, dvs. pantelån i skip, og nye selskapsformer, først og fremst aksjeselskapet, og rederen ble en ny profesjonell yrkesgruppe, alt i tiden frem til 1914. (Se Vedlegg 2.)

Til sist nevnes oljesektorens innmarsj i norsk økonomi. I

Schumpeters skjema er det tale om en ny naturressurs. Både i henseende til veksttakt og dimensjoner kan vi konstatere at oljesektoren representerer den voldsomste vekstnæring i norsk økonomisk historie. Ser vi på veksthastighet, hadde verdien av fiskeeksport en vekstrate på 6 % årlig 1817–1833 og handelsflåtens bruttofrakter økte 6 % årlig 1850–1875. Til sammenligning har da eksport av olje- og gassprodukter oppnådd en vekst på hele 75 % årlig i faste 1977-priser i årene 1972–1980. Når det gjelder avkastning, et annet kjennetegn på vekstsektorer, nevner vi at verdien av et årsverk i hvalfangst i 1930 var 20 ganger høyere enn et årsverk i fiskeri. Men et årsverk i oljesektoren i 1980 var gjennomsnittlig 90 ganger høyere i verdi enn gjennomsnittet for lønnstgere i industrien på land.

Ser vi dernest hen til dimensjonene, utdypes inntrykket at oljesektoren danner den mest dramatiske vekstnæring hittil. Holdepunkt er igjen størrelsen av eksportverdien for tidligere vekstsektorer. Fiskevarer klatret opp fra anslagsvis 20 % av total vareeksport til 42 % i løpet av tjue år, årene 1815–1835. Siden inntraff utflating og retardasjon. Handelsflåtens bruttofrakter kulminerte med 45,2 % av total eksport i 1875, opp fra 18,4 % tredve år tidligere. Til sammenligning har da olje og gass 1972–1980 rast opp fra null til 32,7 % av samlet utførsel i løpet av bare åtte år. Tall for verdiskapning gir lignende kommentar. Men vi iakttar at produksjonstallene for olje og gass har flatet ut på den norske del av sokkelen. Produksjonen var om lag 50 mill. tonn oljeekvivalenter i 1980, den var litt mindre i året før. Produksjonen ble også 50 millioner tonn i 1981 og i 1982. Tydeligvis står vi over S-kurvens karakteristiske form, en initialfase med rask stigning fra null i 1972 fulgt av avmatning åtte år senere. Utflatingen kan være midlertidig eller permanent, alt etter omstendighetene, eksempelvis politisk mudder, profittsvikt, ulykker, terroristangrep på oljeinstallasjonene eller ressursvikt.

Sammendrag

Langtidslinjene i industrisamfunnenes økonomiske historie og deriblant Norges, viser ikke kontinuitet, men en serie vekstbran-

sjer som i tidsserier bl.a. for produksjon, produktivitet, priser og lønninger frembyr en rekke brutte S-kurvede utviklingsforløp. Mellom dem synes det å ligge kortere faser preget av sterk omstilling. Vekstbransjene dukker opp ved siden av de eksisterende næringer, i kraft av innovasjoner, blant dem utnyttelse av nye naturressurser, nye markeder, nye oppfinnelser og nye organisasjonsformer. Sett fra produksjonssiden danner vekstnæringenes oppkomst og bortfall et bilde på synkende grenseavkastning på kapital. Fra forbrukersiden illustrerer de loven om synkende grensenytte. Eksemplene fra norsk historie har gitt gode antydninger om at økonomisk vekst også kan beskrives som en sekvens av oppdukkende innovasjoner og vekstnæringer og deres suksessive bidrag til heving av avkastningen til arbeid og kapital i en tidsbegrenset periode. Hvilke betingelser som historisk har favorisert oppkomsten av innovasjoner, blir da kanskje likeverdige med spørsmålet om dynamikken i den økonomiske vekstprosess også i fremtiden.

Vedlegg 1: Nøkkeltall til vurdering av vekstnæringenes rolle i vekstprosessen.

Sildefiskeriene 1815 – 1835

Oppgangsfasen

<i>Veksttakt:</i>		<i>Antall år</i>
Fiskevareeksport (verdi) 1815 – 1835:	6,0 % årlig vekst	(20)
Fiskevareeksport (volum) 1815 – 1835:	11,2 % årlig vekst	(20)
Samlet produksjon (verdi) 1815 – 1835:	1 – 2 % årlig vekst	(20)

Dimensjoner

Eksportverdi av fisk/BNP 1835:	10,3 %
Eksportverdi fisk/samlet eksport 1835:	43,2 %
Direkte sysselsetting/samlet yrkesbefolkning 1835:	10,0 %

Retardasjonsfasen 1835 – 1865

Veksttakt

Fiskevareeksport (verdi) 1830 – 1860	2,1 % årlig vekst
Samlet produksjon (BNP) 1845 – 1865	2,8 % årlig vekst

Dimensjoner

Eksport av fiskevarer/samlet eksport 1835 – 1865	43,3 % – > 20,0 %
--	-------------------

Vedlegg 2: Nøkkeltall til vurdering av vekstnæringenes rolle i vekstprosessen.

<i>Skipsfarten</i>		
<i>Oppgangsfasen 1850 – 1875</i>		
<i>Veksttakt</i>		<i>Antall år</i>
Handelsflåtens bruttofrakter 1845 – 1875	7,9 % årlig vekst	(30)
Samlet produksjon 1845 – 1875	2,8 % årlig vekst	(30)
<i>Dimensjoner</i>		
Handelsflåtens bruttofrakter/BNP 1835 – 1875	5,0 % – > 13,0 %	(40)
Flåtens bruttofrakter/samlet eksport 1845 – 1875	18,4 % – > 45,2 %	(30)
Mannskapene/samlet yrkesbeolkning 1850 – 1875	1,5 % – > 8,2 %	(25)
<i>Utflating & Retardasjon 1875 – 1900</i>		
<i>Veksttakt</i>		
Handelsflåtens bruttofrakter 1875 – 1905	0,8 % årlig vekst	(30)
Samlet produksjon 1875 – 1905 (BNP)	1,2 % årlig vekst	(30)
<i>Dimensjoner</i>		
Handelsflåtens bruttofrakter/BNP 1875 – 1905	13,0 % – > 10,5 %	(30)
Flåtens bruttofrakter/samlet eksport 1875 – 1905	45,2 % – > 32,5 %	(30)
Mannskapene/samlet yrkesbefolkning 1875 – 1905	8,2 % – > 5,9 %	(30)

Litteratur

- Basberg, Bjørn, *Innovasjonsteori, patenter og teknologisk utvikling i norsk hvalfangst 1860–1968*, NHH 1980
- Briefs, Henry W. & Eugene Poirier, »Neo-Classical Growth reconsidered: Professor Solterer's Approach« *Economie Appliquée*, Vol. XXXIII, 1980, s. 601–624
- Elster, Jon, *The Motivation of economic Agents in the Past*, Seventh Intern. Econ. History Congress, Edinburgh 1978
- Gjøølberg, Ole, *Økonomi, teknologi og historie. Analyser av skipsfart og økonomi 1866–1913*, Dr.avh. NHH 1981
- Hansen, Alvin & Richard Clemence, *Readings in Business Cycles and National Income*, New York 1953
- Hodne, Fritz, *Norges økonomiske historie*, Oslo 1981
- Hoffmann, Walther, *Das Wachstum der Deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin, Heidelberg, New York 1965
- Hope, Einar, *Market Structure and innovative Activity: The Problem of Causation*, Working Paper, NHH 1974
- Keilhau, Wilhelm, *Skipsfartens betydning for Norge*, Oslo 1948
- Kleinknecht, Alfred, »Observations on the Schumpeterian Swarming of Innovations«, *Futures*, 1981, ss. 293–307
- Kondratieff, N.D., »Die langen Wellen der Konjunktur,« *Archiv für Sozialwissenschaft*, 1926, s. 573–609
- Kondratieff, N.D., »The Long Waves of Economic Life,« *Review of Economics & Statistics*, 1935, November
- Kuznets, Simon, *Secular Movements in Production and Prices. Their Nature and their Bearing upon Cyclical Fluctuations*, Boston & New York 1930
- Mensch, Gerhard, *Das technologische Patt*, Frankfurt a. Main 1977
- Mensch, Gerhard, *Stalemate in Technology*, Cambridge, Mass. 1979
- Nelson, Richard, »Aggregate Production Functions and Medium Range Growth Projections,« *American Economic Review*, 1964, Sept.
- Phelps-Brown, E.H., & Sheila V. Hopkins, »The Course of Wage Rates in Five Countries 1860–1939,« *Oxford Economic Papers*, 1950
- Phelps-Brown, E.H., & J. Handfield Jones, »The Climacteric of the 1890's: A Study in the Expanding Economy,« *Oxford Economic Papers*, 1952, s. 266–307
- Rostow, Walt Whitman, »Kondratieff, Schumpeter, and Kuznets: Trend Periods Revisited,« *The Journal of Economic History*, vol. XXXV 1975, s. 719–753
- Schmookler, Jacob, *Invention and Economic Growth*, Harvard UP, 1966
- Schumpeter, Joseph, *Business Cycles. A Theoretical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, 2 vols., New York & London, 1939
- Schumpeter, Joseph, *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, München 1911
- Sejersted, Francis, Økonomisk transformasjon, Randbemerkninger til et forskningsprosjekt om krisen i 1930-årene, *Studier i Historisk Metode*, XI, Universitetsforlaget, Oslo 1976
- Solhaug, Trygve, *De norske fiskeriers historie 1815–1880*, Universitetsforlaget 1976, 2 bind.
- Tinbergen, Jan & J.J. Polak, *The Dynamics of Business Cycles. A Study in Economic Fluctuations*, Univ. of Chicago Press, Chicago 1950
- Wolf, Julius, *Die Volkswirtschaft der Gegenwart und Zukunft*, Leipzig 1912

Den danske tankskibsflåde

Af OVE HORNBY og CARL-AXEL NILSSON

De moderne industrisamfunds fremkomst og vækst har som forudsætning haft en energiproduktion, der var i stand til at tilfredsstille det stærkt øgede behov for kraft til drift af produktionsmaskiner, transportmidler og opvarmning. I 1800-tallet anvendtes i altovervejende grad kul, og endnu i 1920 leverede kullene mere end fire femtedele af verdens energiproduktion. I begyndelsen af 1950'erne nåede olien imidlertid op på siden af kullene som energikilde, og ved den fortsatte stigning i olieudvinningen de følgende år blev kul klart distanceret. Den samlede verdensproduktion af olie gik fra 97 mio. tons i 1920 til 540 mio. tons i år 1950 og nåede i 1980 knap 3.000 mio. tons. De kraftige prisforhøjelser for olieprodukter siden 1973 har imidlertid tilskyndet til en øget kulproduktion og en intensiveret udnyttelse af andre energikilder, bl.a. gas, vand- og atomkraft. Dette kan meget vel indebære overgangen til en periode med en afgjort svækkelse af oliens andel i energiforsyningen.

Den stigende anvendelse af olieprodukter i de industrialiserede lande, der kun i de færreste tilfælde er selvforsynende, medførte et kraftigt øget behov for transportmidler, ikke mindst i form af skibe. Efter den første vellykkede amerikanske olieboring i 1859 oparbejdedes hurtigt en eksport af petroleum til Europas lamper. De udførte produkter transporteredes i tønder (og måleenheden »barrels« anvendes da også stadig inden for oliebranchen), men det viste sig snart hensigtsmæssigt – om ikke ganske problemfrit i starten – at anvende egentlige tanke. Den første specialindrettede, oceangående jerntankdamper, den tyske »Glückauf«, løb af stabelen i 1886.¹

Tankskibene fulgte i hovedtrækkene den teknologiske udvikling inden for skibsbygningen som helhed, og her skal blot fremhæves motor- og dampurbineskibene, der kom frem i årene

før Den første Verdenskrig og fik et afgørende gennembrud i 20'erne.² Et særligt kendetegn for tankskibene har dog været udviklingen i størrelse og dermed lastekapacitet: Medens »Glück-auf« i 1886 blot havde en tonnage på 2.307 brt. (3.000 tdw.), nåede kæmpen blandt de første »supertankere«, »Tina Onassis«, i 1953 op på 23.100 brt. (45.242 tdw.), og derefter gik der kun en snes år, før den opnåelige tonnage for de største skibe atter blev ti-doblet (»Gloptik Tokyo« i 1973 med 238.232 brt. (483.664 tdw.)).³ Stordriftsfordelene slog igennem, især inden for råoliefarten. Redere, værfter og havnemyndigheder tænkte i stadig større enheder, og Suez-kanalens gentagne lukninger i tiden efter Den anden Verdenskrig påskyndede tendensen. De meget store skibe var især konkurrencedygtige ved transporter over lange afstande og fik dermed øget betydning i takt med den voldsomme stigning i Mellemøstens råolieeksport i tiden efter Den anden Verdenskrig.

Opbygningen af en raffinaderi-industri i flere producentlande i de senere år – foruden stagnationen i produktion og forbrug – har imidlertid medvirket til, at udviklingen mod stadig større skibe tilsyneladende er gået i stå, i hvert fald for en tid. »Mellemstore« produkttankere (der er specielt indrettet til transport af flere forskellige raffinerede produkter) har til gengæld fået øget udbredelse og betydning.

Også i Danmark, der i forhold til landets størrelse besidder en anelig handelsflåde, har tankskibene efterhånden fået meget stor betydning for både den samlede tonnage og fragttjening. I det følgende vil nogle hovedtræk i det danske forløb, indsat i en international sammenhæng, blive fremstillet i tre afsnit: Først omtales de spæde forsøg på at etablere en dansk tankskibsflåde i perioden 1890–1928; dernæst følger en kvantitativ oversigt over udviklingen i årene 1929–1980; og endelig foretages en mere indgående undersøgelse af forandringerne i rederistrukturen siden år 1950.⁴

Skønt dansk skibsfart netop o. 1890 var inde i en voldsom ekspansion, deltog landets redere kun i meget beskedent omfang i udviklingen af den specialiserede tankfart med oceangående skibe.⁵ Allerede i 1888 slog tre københavnske storimportører af

petroleum sig ganske vist sammen om oprettelsen af »Det Danske Petroleums Aktieselskab« (DDPA, fra 1952 A/S Dansk Esso) og bestilte den første tankdamper på Burmeister & Wain's skibsværft. Det for sin tid ret avancerede og store skib »Christine« (2.293 brt.) kunne leveres i 1890. Og i anden halvdel af 90erne købte et andet rederi tankdamperen »Borneo« second-hand fra Storbritannien (2.046 brt., byggeår 1889). Eksperimenterne satte sig dog ikke blivende spor; o. århundredskiftet blev begge skibe solgt til udlandet, uden at der blev anskaffet erstatninger.⁶

I en lang periode herefter bestod den danske tankskibsflåde kun af en håndfuld mindre skibe på under 500 brt., der benyttes til distribueringen fra de indenlandske hovedtankanlæg. I årene umiddelbart før Den første Verdenskrig begyndte ganske vist en næsten eksplosionsagtig vækst i verdens tankflåde, der kan illustreres ved, at der i 1911 var 68 større tankskibe på tilsammen 486.000 brt. under bygning, hovedsagelig på europæiske værfter; det indebar en gennemsnitsstørrelse på ca. 7.000 brt. pr. skib og en forøgelse af den eksisterende tonnage med næsten 60%. Ved krigsudbruddet talte verdenstankflåden lidt over 2 mio. brt. De danske redere stod imidlertid helt uden for dette forløb, hvorimod deres norske kolleger ivrigt deltog og anskaffede 13 skibe à ca. 7.000 brt., alle købt i årene 1912–14.⁷

Bl.a. på grund af bilismens og de oliefyrede skibes udbredelse var der 1920erne igennem en kraftig vækst i efterspørgselen efter og produktionen af olieprodukter. Som en følge heraf løb tanker efter tanker af stabelen på efterkrigstidens mange nye og udvidede værfter, og allerede i 1927 var verdenstanktonnagen nået op over 9 mio. brt. Samtidig begyndte flere store olieselskaber at holde udbygningen af deres egne flåder tilbage og forlade sig i større omfang på tidsbefragtningsaftaler (timecharter) med uafhængige redere.

Også i 20erne var det især de norske redere, der i stort tal gik ind på tankmarkedet. Dels overtog de godt en snes second-hand skibe fra Storbritannien, og dels kontraherede de adskillige nybygninger, bl.a. på svenske og danske værfter. Alene i Danmark var der ved udgangen af 1927 i alt 13 tankskibe under bygning for norsk regning.⁸

Enkelte danske rederier begyndte dog også så småt at anskaffe

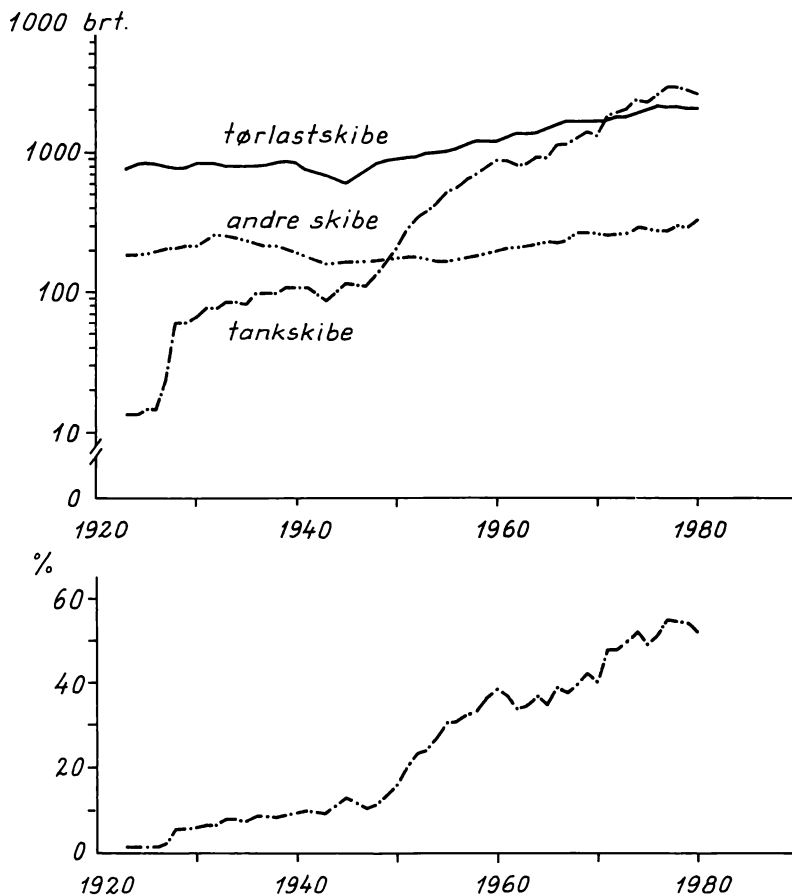
større tankskibe. DDPA tog initiativet i 1922 ved at købe en second-hand tankdamper på 8.500 brt. fra Storbritannien, og i 1927 chartrede DDPA en nybygget motortanker på 9.100 brt., som B & W havde leveret til rederiet Myren. Efter få år overtog DDPA skibet, og rederiet ejede desuden en mindre tankdamper (1.100 brt.), der var bygget i 1925 på Københavns Flydedok og Skibsværft. Et af Danmarks førende rederier, Ø.K., havde kort efter krigen anskaffet en motortanker på 3.100 brt. fra Nakskov Skibsværft, men fulgte ikke dette engagement op i mellemkrigs-tiden.

Denne periodes største og mest beslutsomme danske satsning på tankskibsområdet gjordes imidlertid af skibsreder A. P. Møller, der bestilte fem motorskibe i størrelsesordenen 5.700–8.300 brt. til levering i 1928. To af disse nybygninger kontraheredes hos B & W, de tre øvrige hos det af A. P. Møller selv ejede Odense Staalskibsværft. Fire af de fem skibe blev fra starten time-chartret på gunstige betingelser, medens det sidste gik ind på trampmar-kedet.⁹

Selv efter disse investeringer udgjorde tankskibene dog en meget beskeden del af den danske handelsflåde. I 1930 var der i alt 17 tankskibe af højst varierende størrelse og med en samlet tonnage på lidt over 60.000 brt. Det svarede til 6% af den danske handelstonnage, men var blot ca. 0,6% af verdens daværende tanktonnage. Til sammenligning kan tjene, at den samlede danske handelsflådes daværende andel af verdens handelstonnage var 1,8%.

Det fremgår af diagram I, at også resten af perioden frem til Den anden Verdenskrigs udbrud – på trods af afdæmpningen under kriseårene – karakteriseredes af en stærkere vækst for tankflåden end for den øvrige handelsflåde, og tankskibenes andel af den samlede tonnage steg til næsten 10%. Under denne udvikling øgedes også den danske andel af verdenstanktonnagen, der i slutningen af 30'erne nåede op på 0,9%. Selv om den samlede danske handelsflådes tilsvarende andel samtidig dalede til 1,7%, var Danmark altså fortsat »underrepræsenteret« med hensyn til tankskibe. Den svenske tankflåde svarede på samme tidspunkt

Diagram I. Tonnagen i Danmarks handelsflåde 1923–1980 (i 1.000 brt.) samt tanktonnagens andel af den samlede tonnage (i %).

Kilde: Statistiske Meddelelser.

for 1,4% af verdenstanktonnagen og den norske for ikke mindre end 18,6%.

Der var følgelig på ingen måde tale om nogen fortsættelse af det hurtige spring i slutningen af 20'erne, men om en forholdsvis jævn vækst inden for rammerne af en allerede fastlagt rederi-struktur. A. P. Møller-koncernen fordoblede flåden, der kom til at omfatte ti motortankskibe. De nye skibe var gennemgående større end forgængerne, med et skib på 10.700 brt. som det

største. DDPA udvidede sin flåde af store skibe med en motor-tanker på 10.500 brt.

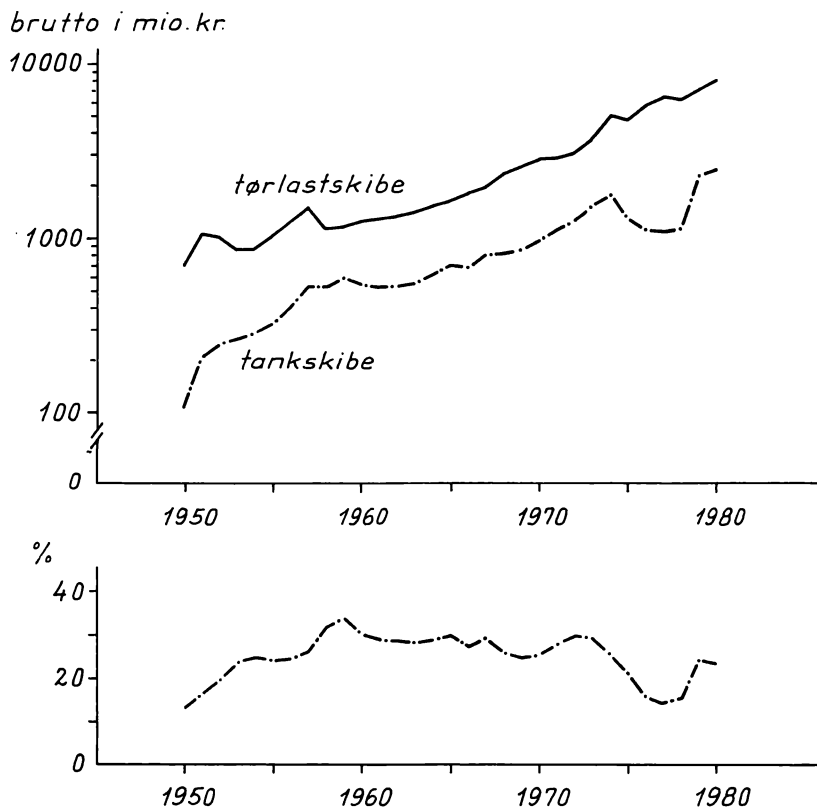
I og med denne udvikling grundlagde A. P. Møller-koncernen sin position som Danmarks absolut førende rederi inden for den oceangående tankskibsfart. Rederiets ord talte også i international sammenhæng. Da olieselskaberne og de største uafhængige trampredere fandt sammen under de trykkede konjunkturer og i 1934 etablerede den såkaldte »Schierwater-pool«, spillede skibsreder A. P. Møller en fremtrædende rolle i forhandlingerne. Formålet med pool'en var at rette fragtraterne op, og det søgtes bl.a. opnået ved, at deltagere med skibe i fart bidrog til en fond, der udbetalte godtgørelse for oplagt eller ophugget tonnage.¹⁰ Generelt må det siges, at pool'en virkede efter hensigten, og A. P. Møller kunne bl.a. på denne baggrund i sin årsberetning for 1937 tale om »det første virkelig gode skibsfartår efter Verdenskrigen«.

Under Den anden Verdenskrig gik flere danske tankskibe tabt under fremmed flag, men der kontraheredes erstatninger på danske værfter, og i 1946 omfattede flåden samme antal skibe som i 1940. De tre skibe, der blev færdigbygget i Odense i 1945, var imidlertid alle på o. 10.000 brt. og dermed noget større end dem, der var forlist. A. P. Møller-koncernen fik således en beskedent tonnagesforøgelse og ejede ca. tre fjerdedele af den danske tankflådes tonnage, medens DDPA stort set svarede for resten.

Den danske tankskibsflåde oplevede en ny, voldsom ekspansion i 1950'erne. Tanktonnagen otte-dobledes i løbet af perioden 1948–1960, andelen i handelsflådens samlede tonnage steg fra godt 10% til 38%, og antallet af større skibe øgedes fra 14 til 63, samtidig med at skaren af rederier med skibe i oceangående råoliefart udvidedes fra to til ni.

Disse 13 års næsten uafbrudte ekspansion efterfulgtes af en femårs-periode, 1961–1965, der lige så klart bar præg af stagnation. Under en påfølgende ny ekspansionsperiode af tolv års varighed, 1966–1977, udviste tonnagen en endnu større absolut vækst end i tiden 1948–1960 (2 mio. brt. over for 800.000 brt.). Relativt set var stigningen dog »kun« på 260% imod første ekspansionsperiodes 700%, men tankskibene nåede i 1977 op på

Diagram II. Danske lastskibes fragtindtægter ved udenrigsfart 1950–1980 (brutto i mio. kr.) samt tankskibenes andel heraf (i %).

Kilde: Statistiske Meddelelser.

at omfatte mere end halvdelen af den samlede danske handletonnage. De seneste år har imidlertid – i hvert fald tonnagemæssigt – indebåret stagnation på ny.

Som tidligere anført har det været karakteristisk for udviklingen på tankskibsområdet, at tendensen er gået mod stadig større skibe. Vækst i tonnagetallene alene modsvarer imidlertid ikke nødvendigvis af en tilsvarende øget betydning for de enkelte rederiers og det samlede erhvervs økonomi. Dette forhold kan anskueliggøres ved hjælp af oversigten over den danske handelsflådes bruttofragtindtægter ved international fart i diagram II. Der er i overvejende grad tale om fart mellem udenlandske havne

indbyrdes (cross trades); i begyndelsen af perioden hidrørte 17% af fragtindtjeningen fra fart mellem danske og udenlandske havne mod blot 5–6% i periodens slutning. Det kan antages, at tankskibenes størrelsesudvikling næppe har påvirket forløbet nævneværdigt frem til midten af 1960erne; tankskibene øgede deres andel af indtjeningen i nogenlunde samme takt som deres andel af den samlede tonnage (jfr. diagram I), og indtjeningsandelen lå kun et par procentenheder lavere. Fra og med 1966 blev forskellen mellem tonnage- og indtjeningsandelen imidlertid større og større. Tankskibenes andel af totalindtjeningen faldt, og en stigning i begyndelsen af 70erne førte ikke deres andel op på et højere niveau end i 1965. Over for en tonnageandel på ca. 50% i 1973 stod en indtjeningsandel på kun 30. Derefter blev forskellen mellem de to serier tilmed endnu mere påfaldende: da tonnageandelen steg i årene 1973–77, viste indtjeningsandelen et kraftigt fald. Det omvendte gjaldt til gengæld for den behandlede periodes sidste år: tanktonnagen gik tilbage både absolut og relativt, hvorimod sektorens indtjening fremviste næsten drastisk fremgang, ligeledes både absolut og relativt.

Tabel 1: Bruttofragtindtægterne i Danmarks handelsflåde, fordelt efter fartens art (i %).

Periode	Tørlastskibe			Tankskibe			
	Linie-fart	Tramp-fart	Time-charter	I alt	Tramp-fart	Time-charter	I alt
1950/54	49,5	19,8	10,6	79,9	13,3	6,8	20,1
1955/59	45,9	14,0	11,8	71,7	17,3	11,0	28,3
1960/64	45,0	13,4	12,6	71,0	5,7	23,3	29,0
1965/69	41,9	10,2	20,6	72,7	7,8	19,5	27,3
1970/74	34,7	12,2	23,8	70,7	8,6	20,6	29,3
1975/79	47,6	14,5	19,5	81,5	8,3	10,2	18,5
1980	46,4	12,2	17,8	76,4	13,6	10,1	23,6

Kilde: *Statistiske Meddelelser*.

Ved en nærmere betragtning af handelsflådens fragttjening fordelt efter fartens art (tabel 1) springer liniefartens dominans i øjnene. Trampfartens betydning for tørlastflåden har gennemgående været aftagende siden 1950, hvorimod timecharter blev stadig mere udbredt indtil midten af 70'erne. For tankskibenes vedkommende blev timecharter helt dominerende i løbet af 60'erne, men de seneste års uro på oliemarkedet har tilsyneladende gjort selskaberne betænkelige ved at binde sig til bestemte vilkår for længere perioder, og trampfarten har dermed på ny øget sin andel.

Den følgende undersøgelse af efterkrigstidens rederistruktur bygger på Danmarks skibslistes oplysninger om de enkelte skibe i udvalgte år.¹¹ Hovedresultaterne er fremstillet i tabellerne 3 og 4. Det skal forudskikkes, at der kun vil blive medtaget skibe på 1.000 brt. og derover. Skibe under denne grænse udgjorde ganske vist et betydeligt antal, men deres tonnagemæssige vægt i den danske tankskibsflåde har gennemgående været uhyre ringe:

Tabel 2: Skibe < 1.000 brt. i den danske tankskibsflåde samt deres andel af sektorens samlede skibsantal og tonnage (i %).

År	Antal	Tonnage	Andel af samlet	
			Antal	Tonnage
1955	22	5.101	33,8	1,2
1965	31	9.678	38,3	1,0
1975	27	8.864	36,0	0,4
1980	24	8.180	29,6	0,3

Kilde: Danmarks skibsliste.

1950–1959

1950'ernes særpræg var de mange anskaffelser, hovedsagelig af nybygninger. A. P. Møller-koncernen alene indkøbte 39 tankskibe, og hertil kom yderligere 18 fordelt på otte andre rederier.

Tabel 3: Danske tankskibsrederier 1946–1965 (skibe \geq 1.000 brt.).

Skibe 1.000 – 14.999 brt.					Skibe \geq 15.000 brt.			
År	Rederi	Antal skibe	Br. Tonnage	i %	Rederi	Antal skibe	Br. Tonnage	i %
1946	A. P. Møller	10	86.430	75	-			
	DDPA	4	28.720	25				
		14	115.150	100				
1950	A. P. Møller	12	104.580	69	-			
	DDPA	5	40.770	27				
	Dansk-Fransk	1	5.680	4				
		18	151.030	100				
1955	A. P. Møller	29	289.760	66	-			
	J. Lauritzen	3	32.370	7				
	Dansk-Fransk	3	31.890	7				
	Dannebrog	3	29.080	6				
	Dansk Esso	2	22.010	5				
	Vendila	1	12.100	3				
	Ø.K.	1	10.650	3				
	Torm	1	10.270	3				
	43	438.130	100					
1960	A. P. Møller	32	360.560	62	A. P. Møller	8	138.990	62
	Dannebrog	4	47.970	8	Ø.K./Nordic			
	Ø.K.	3	35.640	6	Tankships	2	45.840	21
	Dansk-Fransk	3	33.410	6	Dansk Esso	2	37.335	17
	J. Lauritzen	3	32.370	6				
	A. H. Basse	2	24.800	4				
	Dansk Esso	2	22.010	4				
	Vendila	1	13.210	2				
	Torm	1	10.270	2				
		51	580.240	100		12	222.165	100
1965	A. P. Møller	13	155.170	61	A. P. Møller	20	480.360	70
	Dannebrog	4	47.960	19	J. Lauritzen	3	92.730	14
	Ø.K.	2	25.010	10	Dansk Esso	3	57.910	9
	Progress	1	13.200	5	Ø.K./Nordic			
	J. Lauritzen	1	10.860	4	Tankships	2	45.840	7
	Dansk-Fransk	1	1.400	1				
		22	253.600	100		28	676.840	100

Kilde: Danmarks Skibsliste.

Den danske tankskibsflåde havde altså en gennemsnitlig årlig tilgang på seks skibe.

Selv i denne typiske ekspansionsperiode var der en anelig afgang, idet rederierne solgte 21 skibe. Dette indebar, at praktisk talt hele den ved periodens begyndelse eksisterende tankskibsflåde forsvandt. A. P. Møller bevarede kun et enkelt af skibene fra mellemkrigstiden.

De nye skibe var typisk i størrelsesklassen 10.000–12.000 brt., skønt der i anden halvdel af tiåret kunne konstateres en tendens til orientering mod noget større skibe. A. P. Møller anskaffede otte på o. 17.000 brt., og Dansk Esso's og Ø.K.'s fire nyhvervelser var endnu nogle tusinde tons større.

Ved periodens udgang stod Danmark med en ekstremt moderne tankskibsflåde. Over 60 % af tonnagen var anskaffet i løbet af de forudgående fem år, og kun en håndfuld skibe, til dels nyindkøb af udenlandsk second-hand tonnage, havde mere end ti år bag sig.

Den danske tankskibsflådes ekspansion var helt exceptionel. Andelen af verdenstanktonnagen steg til ca. 2 %, samtidig med at den tilsvarende andel for den danske handelsflåde som helhed fortsat lå på 1,7 %.

1960–1964

De internationale konjunkturer på tankmarkedet var dårlige i begyndelsen af 60'erne, hvad der bl.a. ytrede sig ved oplægningen af 150–370 skibe med en samlet tonnage på o. 1,5–3,0 mio. brt.¹² Det satte sig tydelige spor i den danske udvikling, som gennemgik en markant forandring i forhold til den foregående periode. Tonnagetilvæksten var langsommere, og i stedet forstærkedes tendensen til omstrukturering.

Salget af mindre skibe var specielt omfattende. A. P. Møller solgte 20 skibe à ca. 11.000 brt. og anskaffede blot et enkelt nyt af tilsvarende størrelse; de øvrige rederier solgte 13 i denne klasse, men indkøbte dog tre nye skibe. Af den samlede tankskibsbestand på under 15.000 brt. i 1960 blev næsten to tredjedele

solgt i løbet af den følgende femårsperiode, og flere rederier gik helt ud af tankskibsfarten.

De omfattende køb af større nybygninger stod i skarp kontrast hertil. A. P. Møller solgte et enkelt stort tankskib, men anskaffede i stedet 13, hvoraf det største var på 44.000 brt. Flåden af større skibe i de øvrige rederier fordobledes fra fire til otte. Bl.a. anskaffede J. Lauritzen, der havde solgt to mindre skibe, tre store tankere på mellem 25.000 og 34.000 brt. Omstruktureringen medførte, at 28 større skibe kom til at svare for tre fjerdedele af den samlede tonnage.

Overgangen til større skibe var ikke noget særligt dansk fænomen, men svarede til den internationale udvikling. Bygningen af supertankere var forlængst begyndt: I 1960 var det største tankskib i verden på o. 60.000 brt., fem år senere på o. 100.000 brt. Der var dog stadig kun 15 tankere på over 60.000 brt. i 1965, og ingen af dem sejlede under dansk flag. Sættes undergrænsen for større tankskibe derimod ved 15.000 brt., viser det sig, at gennemsnitsstørrelsen for verdens ca. 1.000 tankere i denne gruppe og for de deri indgående 28 danske skibe stort set var identisk.

1965–1974

I den følgende periode skiftede forløbet på ny karakter og prægedes atter af en markant tonnagetilvækst. Der var dog fortsat tale om udprægede strukturelle forandringer.

Skibe på o. 12.000 brt., der havde været gængse i 50erne, udgik næsten helt af flådens tal allerede i anden halvdel af 60erne. Til gengæld kunne der spores en fornyet interesse for endnu mindre skibe, og ved udgangen af 1974 var ti af de i alt 13 tankskibe i klassen op til 15.000 brt. på mellem 1.200 og 5.700 brt. – alle nyanskaffede i perioden.

Den største nyskabelse var imidlertid, at A. P. Møller gik ind på markedet for de helt store supertankere. Der indkøbtes tre skibe på hvert over 100.000 brt. i slutningen af 60erne foruden seks skibe på o. 50.000 brt., og hermed slog rederiet ind på en investeringspolitik, der accentuerede dets særstilling i Danmark.

Tabel 4: Danske tankskibsrederier 1970–1980 (skibe ≥ 1.000 brt.).

År	Skibe 1.000 – 14.999 brt.				Skibe 15.000 – 44.999 brt.				Skibe ≥ 45.000 brt.			
	Rederier	Antal skibe	Brt. Tonnage i %	Rederier	Antal skibe	Brt. Tonnage i %	Rederier	Antal skibe	Brt. Tonnage i %	Rederier	Antal skibe	Brt. Tonnage i %
1970	A. P. Møller	4	24.540	27	A. P. Møller	15	383.810	64	A. P. Møller	9	619.300	
	Dannebrog	2	21.200	22	J. Lauritzen	3	108.700	18				
	Olau-Line	3	13.390	14	Dansk Esso	3	58.290	10				
	Progress	1	13.210	14	Ø.K./Nordic							
	Ø.K.	1	12.500	13	Tankships	2	45.200	8				
	Nordtank	1	4.720	5								
	Dansk Esso	1	3.650	4								
	Dansk-Fransk	1	1.400	1								
		14	94.610	100		23	596.000	100				
1975	Dansk Esso	3	30.710	46	A. P. Møller	13	344.260	64	A. P. Møller	15	1.753.660	
	Dannebrog	3	15.650	23	J. Lauritzen	3	108.700	20				
	A. P. Møller	2	7.840	12	Dansk Esso	4	85.310	16				
	Olau-Line	1	5.650	7								
	Hetland	2	4.390	8								
	Dansk-Fransk	1	1.400	2								
	Nordtank	1	1.340	2								
	13	66.980	100		20	538.270	100					

Tabel 4: Danske tankskibsredier 1970–1980 (Skibe \geq 1.000 brt.).

1980	A. P. Møller	4	30.800	36	A. P. Møller	18	545.100	76	A. P. Møller	14	2.005.100
	Dansk Esso	3	30.700	36	Ø.K.	4	83.000	12			
	Dannebrog	7	19.700	23	Dansk Esso	2	44.000	6			
	H. Pedersen	1	1.400	2	Torm	2	40.000	16			
	Nordtank	1	1.340	2							
	Vitta Theresa	1	1.240	1							
		17	85.180	100		26	712.100	100			

Kilde: Danmarks Skibsliste.

Satsningen på meget store skibe til råolietransport blev fastholdt i de følgende år. Ganske vist solgtes et par af 50.000-tonnerne, men til gengæld forøgedes flåden i første halvdel af 70erne med syv skibe á 143.000 brt. og to på hvert 167.000 brt.

Atter kan der konstateres sammenfald med tendenser i udlandet. I midten af 70erne var der i alt 165 tankskibe i verden på over 120.000 brt., og A. P. Møllers ni skibe af denne størrelsesorden udgjorde ca. 5 % af klassens samlede verdenstonnage, d.v.s. en større andel end den danske tankskibsflåde som helhed havde af verdenstanktonnagen. Gennemsnitsstørrelsen for de ni danske skibe adskilte sig næsten ikke fra klassegennemsnittet.

Blandt de mellemstore danske tankskibe var fornyelsen ret beskeden. Der var en ikke ubetydelig afgang, men kun ganske få nyanskaffelser. Denne del af tankskibsflåden bestod i overvejende grad af skibe, der var indkøbt i slutningen af 50erne og begyndelsen af 60erne.

Generelt indebar udviklingen siden midten af 60erne, at Danmarks andel af verdenstankflåden i slutningen af 70erne var faldet helt ned til 1,6 % fra det tidligere højdepunkt på 2 %. Den nedadgående trend karakteriserede imidlertid også den danske handelsflåde som helhed, hvis andel af verdenstonnagen i samme tidsrum faldt fra 1,7 % til 1,4 %, først og fremmest som følge af en række nye skibsfartsnationers fremmarch.¹³

Det kan i denne sammenhæng bemærkes, at den internationale tendens til kraftigt voksende betydning for de såkaldte bulk-carriers savnede sidestykke i den danske handelsflåde. I denne kategori af skibe indgår bl.a. malm/tankskibe og andre »combined carriers«, der overhovedet ikke findes under dansk flag. Bulk-carriers beskedne andel på 12–13 % af den danske handelstonnage står i modsætning til f.eks. Norge og Sverige, hvor sådanne skibe siden 70erne har svaret for ca. en tredjedel af handelsflådens tonnage.

1975–1979

Udviklingen i anden halvdel af 70erne fremviste store ligheder med det foregående tiårs begyndelse, idet begge perioder karak-

teriseredes af forholdsvis ringe tonnagetilvækst, men store udskiftninger i flåden. I den seneste periode fandt fornyelsen dog sted inden for alle størrelsesklasser. Baggrunden herfor var videreudviklingen af en række specialgrene inden for tankfarten, der bl.a. medførte øget efterspørgsel efter produkttankere og skibe til transport af kemikalier.

På trods af de svækkede konjunkturer på crude carrier-markedet, der internationalt tog sig udtryk i op til 400 oplagte skibe på tilsammen ca. 20 mio. brt., gennemførte A. P. Møller-koncernen et igangsat byggeprogram og udvidede flåden med fem skibe på hvert 167.000 brt. Samtidig reducerede rederiet sin flåde af relativt nyindkøbte 143.000-tonnere fra syv til tre og solgte de fire 50.000-tonnere på nær én.

Den mest bemærkelsesværdige strukturforandring forekom dog inden for klassen af mellemstore skibe, der oplevede omfattende salg af ældre skibe til råolietransport, men endnu større nyanskaffelser af produkttankere. Dansk Esso solgte alle sine fire skibe og købte to nye; A. P. Møller solgte syv og anskaffede elleve; og Ø.K. og Torm gik ind på markedet ved købet af tilsammen seks nye skibe. Kun J. Lauritzen afveg ved at sælge sine tre skibe uden at erhverve erstatning.

Næsten to tredjedele af den oprindelige skibsbestand i denne størrelsesklasse blev solgt i løbet af femårsperioden, men inden for samme tidsrum tilkom 19 nye skibe. Denne del af tankflåden skilte sig hermed ud som den mest moderne, idet 80% af tonnagen var helt nybygget.

Udviklingen inden for den mindste størrelsesklasse ændrede ikke i synderlig grad karakter igennem 70erne, måske bortset fra den store udskiftning blandt rederierne. Klassen omfattede i alt syv skibe á 1.200–1.600 brt., seks på hvert ca. 3.700 brt. og fire noget større skibe.

På ovenstående baggrund opstod situationen i 1980, da den danske tankskibsflåde bestod af 14 meget store skibe plus en håndfuld mellemstore og enkelte mindre skibe til transport af råolie. Størstedelen af skibene i mellemklassen foruden et par mindre skibe anvendtes som produkttankere, og i hvert fald otte af de mindre skibe var i brug som kemikalietankere.

I de tredive år efter 1950 indkøbtes der i alt over 150 skibe til den danske tankskibsflåde, samtidig med at der afhændedes o. 120. Denne store udskiftning foregik inden for rammerne af en rederistruktur, der ikke undergik nogen grundlæggende forandring i periodens løb. A. P. Møller-koncernen besad som oftest 60–65% af skibene og var det eneste danske rederi, der indkøbte de helt store crude carriers. Koncernens langsigtede investeringsstrategi har hidtil klart sigtet mod at bevare en førende position som tankskibsrederi uanset konjunktursvingningerne. Det er karakteristisk, at A. P. Møller både i begyndelsen af 60erne og i slutningen af 70erne, da en betragtelig del af den danske tonnage var oplagt, fik leveret nye store skibe fra Odense Staalskibsværfts Lindø-afdeling. Det skal tilføjes, at koncernen igennem en år-række har engageret sig i forskellige andre aktiviteter inden for oliesektoren.

For den øvrige gruppe af rederier, der tilsammen har svaret for o. en tredjedel af tankskibene, har investeringsmønster og -motive varieret. Store rederier som Ø.K. og J. Lauritzen har i modsætning til A. P. Møller valgt at lade tankfarten udgøre en beskeden del af deres samlede skibsfartvirksomhed. De har dog – i hvert fald i dele af perioden – anskaffet helt moderne tankere til flåden. J. Lauritzen var i 1960erne tilsyneladende på vej ind på markedet for supertankere, men da der blev tale om endog meget store skibe i 70erne, valgte rederiet trods alt ikke at deltage i kapløbet og trak sig helt ud af tankfarten. Ø.K. anskaffede i slutningen af 50erne (sammen med BP) et par lidt større skibe, men fulgte ikke satsningen op. Efter nogle år uden tankskibe foretog rederiet dog forholdsvis store investeringer i produkt-tankere i slutningen af 70erne.

Foruden A. P. Møller har et par andre rederier udvist stor kontinuitet inden for tankskibsfarten. Rederiet Dannebrog har især koncentreret sig om mindre skibe til specialfart; Dansk Esso ejes af et olieselskab, hvorved investeringerne har været afhængige af olieselskabets eget behov for transportkapacitet.

Herudover har der været tale om rederier, der mere eller mindre tilfældigt og ud fra et kortsigtet perspektiv har søgt at udnytte gode konjunkturer for tankfarten ved at anskaffe et skib eller to. Når konjunkturerne atter har vendt, er skibene blevet solgt,

snarere end det er blevet forsøgt at tage konkurrencen op, f.eks. ved at modernisere flåden.

Tabel 5: Tankskibstonnages aldersfordeling 1955–1980 (i %).

År	Verden			Danmark		
	< 5 år	5–9 år	≥ 10 år	< 5 år	5–9 år	≥ 10 år
1955	39	15	40	67	17	18
1960	41	27	32	53	37	10
1965	34	34	32	53	37	10
1970	38	24	38	52	35	13
1975	45	23	32	60	22	18
1980	24	44	32	42	45	13

Kilde: *Statistiske Meddelelser*.

De nævnte forhold, og især A. P. Møllers fastholdte moderniseringspolitik, har medført, at Danmark gennem efterkrigstiden har haft en særdeles tidssvarende tankskibsflåde, der hurtigt er blevet bragt i overensstemmelse med de krav, den internationale tankfart har stillet (tabel 5). Denne tradition kan vise sig at blive af afgørende betydning under den nærmeste fremtids store udfordringer for tankfarten.

1. En fremstilling af tankskibenes historiske udvikling findes i J. Brennecke, *Tanker*, Herford 1975.
2. Jfr. O. Hornby og C.-A. Nilsson, »The Introduction and Diffusion of Motor Power in the Danish Merchant Fleet, 1912–1939« i L. Jörberg & N. Rosenberg (øds.), *Technical Change, Employment and Investment*, Lund 1982, pp. 123–135.
3. Brt. (bruttoregistertons) er et rummål, der omfatter næsten alle skibets lukkede rum. Tdw. (tons dead weight) angiver skibets lasteevne. I det følgende anvendes udelukkende angivelser i brt.
4. Hvor intet andet anføres, bygger fremstillingen på oplysninger i de siden 1921 publicerede hæfter af *Statistiske Meddelelser* med oplysninger om Danmarks handelsflåde og skibsfart, den af Danmarks Rederiforening udsendte *Skibsfartsberetning* 1926 ff. og den af Skibsregistret siden 1869 udgivne *Danmarks Skibsliste*. Den løbende internationale udvikling kan følges ved hjælp af det engelske mæglerfirma John I. Jacobs' *World Tanker Fleet Review*. Cand.mag. Erik Oxenbøll har som altid beredvilligt påtaget sig EDB-opsætningen af diagrammerne.
5. Jfr. O. Hornby & C.-A. Nilsson, »The Transition from Sail to Steam in the Danish Merchant Fleet, 1865–1910«, *The Scandinavian Economic History Review*, XXVIII (1980), pp. 109–134.

6. Ifølge J. Schovelin, *Det danske Petroleums Aktieselskab, 1889 – 1. april – 1914*, København 1914, p. 105 medførte bygningen af større udenlandske tankskibe (med uændret mandskabsbehov), at »Christine« ikke længere var konkurrencedygtig på fragtmarkedet. Selskabets forpligtelser over for Standard Oil Company (der var storaktionær i DDPA siden 1892) kan formentlig også have spillet ind. Jfr. *Det Danske Petroleums Aktieselskab 1889–1939*, uden sted og år, p. 29.
7. Der findes dog eksempler på dansk finansiel deltagelse i den norske tankskibsflådes opbygning i denne periode. Jfr. K. A. Olsen, *Wilh. Wilhelmsen i hundre år*, Oslo u.å., pp. 134 og 158.
8. *Dansk Søfartstidende* af 3. februar 1928. Jfr. K. Koch, *Danske Dampskibsselskabers Historie*, København 1929, p. 119.
9. De offentliggjorte regnskaber for A. P. Møller-koncernen indledtes fra år 1928 med en meget kortfattet årsberetning, der imidlertid kun giver ringe indsigt i de overvejelser, der har ligget til grund for investeringsbeslutningerne.
10. J. O. Egeland, *Kongeveien*, I–II, Oslo 1973; vol. II, p. 297 ff. Det efter Verdenskrigen fortsatte INTERTANKO-samarbejde er skildret i E. D. Næss, *Autobiography of a Shipping Man*, Cambridge 1977, p. 228 ff.
11. Skibslistens oplysninger er gældende for situationen den 1. januar de pågældende år. Gastankskibe er i skibslisterne betegnet som almindelige lastskibe og er derfor ikke medregnet i det følgende.
12. Venligst meddelt af afdelingschef J. Holck, Danmarks Rederiforening.
13. Hertil kommer visse overførsler af danske skibe til »bekvemmelighedsflag«.

Østersøområdet forsyning med amerikanske varer i det 18. århundrede

Af HANS CHR. JOHANSEN

I løbet af det 18. århundrede kom den transatlantiske handel til at spille en væsentlig rolle i den samlede verdenshandel. Der udviklede sig et net af ruter mellem de europæiske moderlande og deres kolonier, dels i Vestindien, dels på det amerikanske kontinent. Blandt de mere kendte ruter er trekantshandelen Vesteuropa-Vestafrika-Vestindien, de årlige hjemtransporter til Spanien af sølv og den hurtigt voksende trafik mellem England og de nordamerikanske kolonier.

De vigtigste nye varer, som ad den vej kom til Europa i større mængder, var en række nydelsesmidler, sukker, kaffe, tobak, cacao og rom. Dertil kom forskellige træsorter, der især brugtes til at fremstille farver. De bar ofte navne, der viste deres geografiske oprindelse, f.eks. Fernambucholt, Campêchetra, St. Martinholt, Guajaktræ eller Pokkenholt og Brasholt (fra Brasilien), men fik også mere prosaiske betegnelser som farvetræ og stokfiskholt. Endelig hentede man også andre stoffer af vegetabilsk og animalsk oprindelse til brug ved fremstilling af farver og lægemidler. De mest betydningsfulde var indigo (gærede blomster af indigoferaplanten, der brugtes til fremstilling af et blåt farvestof), cochénille (en rød farve, der blev udvundet af skjoldlus) og orleans (en rød farve udvundet af frugterne af bixa-træet).

De vigtigste afsætningsmarkeder for den vestlige halvkugles produkter var naturligt nok de vesteuropæiske stormagters interne markeder. Disse lande ejede kolonierne, og de havde det købekraftige publikum, der havde råd til at anskaffe de – i begyndelsen relativt dyre – oversøiske produkter.

Efterhånden spredtes varerne også til andre dele af Europa, som regel via transithavne i Vesteuropa, da kolonimagterne i god

merkantilistisk ånd forbød direkte sejlads mellem kolonierne og havne uden for moderlandene.

Som et eksempel på, hvordan de amerikanske produkter på den måde trængte ud i de fjernere hjørner af Europa, skal i det følgende undersøges forholdene i Østersøområdet. Denne del af Europa er karakteriseret ved, at Danmark var det eneste land, hvor amerikanske kolonier spillede en rolle. Sverige ejede ganske vist fra 1785 den lille ø St. Barthélemy i Vestindien, men sejladsen mellem denne ø og Stockholm var begrænset til en eller to transporter om året og var derfor uden betydning for de samlede tilførsler af amerikanske varer til Østersøområdet.

De bedste oplysninger om tilførslerne kan fås fra Øresundstoldregnskaberne, der år for år opregner ladningerne i de skibe, der passerede Øresund.

Ved brugen af regnskaberne til at belyse handelen med amerikanske produkter opstår der dog en række problemer.

For det første blev ladningen om bord på de danske skibe, der kom hjem fra de vestindiske øer, ikke opregnet i regnskaberne, fordi varerne ikke var afgiftspligtige. Vi ved derfor ikke fra denne kilde, hvilke varer og hvilke mængder skibene havde om bord, men kender kun det årlige antal passerende skibe.

For det andet kan der være tilført Østersøområdet amerikanske varer ad andre veje end gennem Øresund. Nogle skibe sejlede til Lübeck og Flensborg gennem Bælterne. Noget af Hamburgs eksport til Østersøen blev udskibet via Lübeck eller passerede efter 1784 gennem den nyåbnede Slesvig-holstenske kanal, og endelig kan der over land være tilført en del af de lettere varer fra Middelhavslandene. Den samlede mængde amerikanske varer, der ad disse veje gik uden om Øresund, har dog formentlig været beskeden sammenlignet med varestrømmen, der er registreret i Øresundstoldregnskaberne.

For det tredje er det for nogle varers vedkommende umuligt at finde frem til oprindelseslandet, fordi de vesteuropæiske transit-havne også modtog varer fra andre oversøiske områder end Amerika. Det gælder især for tobak og indigo. Om nogle varer, der allerede kendtes i den europæiske handel, før Atlanterhavshandelen fik betydning, f.eks. bomuld og ris, gælder det omvendt, at en del af varerne har været af amerikansk oprindelse.

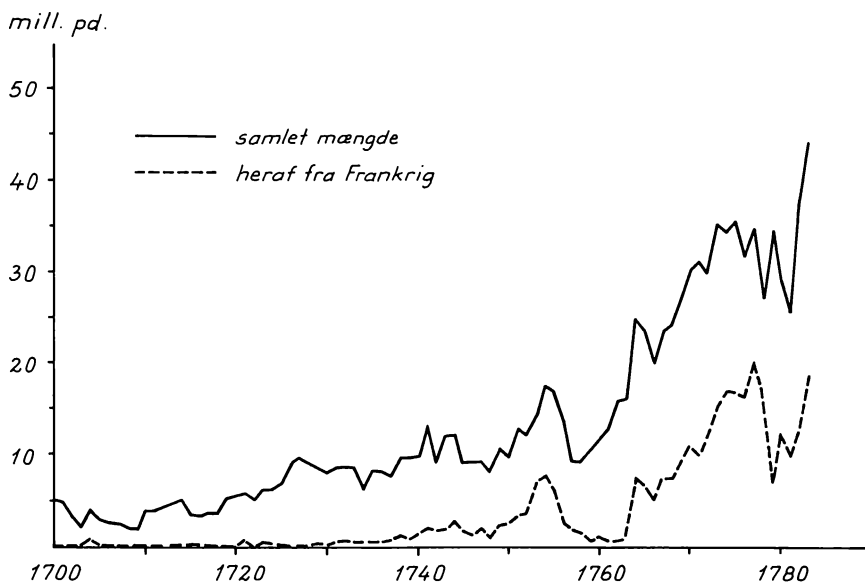

Fig. 1. Østersøområdet forsyning med kolonialvarer 1700–1783.

For det fjerde har Nina Bang og Knud Korst i de tabeller, som de har publiceret om varetransporterne gennem Øresund indtil 1783¹, ikke delt de amerikanske produkter op på enkeltvarer, men har en samlet varegruppe, der kaldes »kolonialvarer«. Størstedelen af disse varer har været af amerikansk oprindelse, men der indgår dog også mindre mængder af varer af asiatisk og muligvis afrikansk oprindelse.

De fleste af kolonialvarerne i Øresundstoldregnskaberne er opregnet efter vægt i pund, og kun nogle enkelte er efter rummål (rom og sirup).

Fra Bangs og Korsts tabeller kan man hente den oversigt over »pundvarerne«, der er vist i tabel 1 og figur I. Det fremgår af denne, at der i løbet af det 18. århundrede foregår en meget kraftig vækst i Østersøområdet forbrug af amerikanske varer med den største stigning efter 1760 og kun med mindre tilbage- slag i handelen under de store europæiske krige. Tabellen viser også, at der er et meget markant skift i, hvorfra forsyningerne kom. Tidligt i århundredet var Nederlandene dominerende i handelen, men efter 1750 vokser den franske andel stærkt, og

Tabel 1: Østersøområdet tilførsler af kolonialvarer 1700–83.

År (årligt gennemsnit)	Tilført i alt 1000 pd.	Eng- land	Neder- landene	heraf fra Frank- rig %	Ham- burg	Andre lande	Antal skibe fra Vest- indien til Danmark
1700–09	3144	21	64	7	1	7	1
1710–19	4199	26	67	4	–	3	1
1720–29	7303	23	62	5	5	5	1
1730–39	8384	21	61	8	4	6	1
1740–49	10276	21	46	19	8	6	3
1750–59	12685	23	31	30	10	6	5
1760–69	19960	32	25	24	12	7	27
1770–79	32496	23	16	43	10	8	38
1780–83	33777	17	10	40	5	28 ¹⁾	75

¹⁾ heraf 22% fra Vestindien til Danmark, som er specificeret i pund, formodentlig fordi ladningen er kommet fra en ikke-dansk besiddelse.

sidst i perioden er Frankrig i fredsår langt den største eksportør af de amerikanske varer.

På grund af Bang og Korsts summariske opregning af »kolonialvarerne« kan man ikke for tiden indtil 1783 vurdere betydningen af de enkelte varearter eller se, om der i århundredets løb sker forskydninger mellem dem indbyrdes, og det er heller ikke muligt at få oplysninger om, hvilke havne i England, Nederlandene og Frankrig, der stod som de vigtigste transithavne i perioden. Sådanne analyser kan kun foretages på basis af det oprindelige grundmateriale i toldregnskabsbøgerne, og med de mange tusinde skibe, der passerede hvert år, vil det være en overordentlig arbejdskrævende opgave.

Derimod er det muligt at trække mere detaljerede oplysninger ud af den database, der rummer passagerne gennem Øresund i årene 1784–95²⁾, idet den maskinlæsbare form, som den oprindelige tekst befinder sig i, tillader en meget hurtig tabulering og sortering af alle de variable, som indgår i materialet – det vil i denne sammenhæng især sige varearter, varemængder og afskib-

nings- og losningshavne, men det er også muligt at se, hvilke nationers skibe der udførte transporterne.

I tabel 2 er år for år vist de transporterede mængder af alle vigtige varer, der fortrinsvis kommer fra Vestindien eller det amerikanske kontinent – dog exclusive de uspecificerede mængder fra de dansk-vestindiske øer, men til gengæld er vist antallet af skibe, der kom hjem fra øerne.

Måler man varernes betydning efter vægt eller rumfang, er sukker, kaffe, ris, tobak og stokfiskhold de vigtigste, men efter værdi vil rækkefølgen mellem disse varer blive en anden, idet navnlig kaffe havde en betydeligt højere pris pr. pund end de andre varer.

Kaffens høje værdi er også baggrunden for, at man muligvis må regne med nogen underregistrering af denne vare i Øresundstoldregnskaberne, idet kaffe af den grund også var en meget højt fortoldet vare. I anden sammenhæng³ er der gjort rede for en række kontrolundersøgelser af de deklarerede vare-mængder i 1787, hvor kaffe viser sig at være en af de få varer, man kan finde forkert angivet.

Den 3. maj 1787 passerede således den svenske kaptajn Pehr Kihlmann af Stockholm gennem Øresund på vej fra Bordeaux til Stockholm med skibet Victoria på 104 svære læster. Han deklarede da bl.a. 1910 pund kaffe og en stor mængde svesker, men da han den 17. maj ankom til den svenske hovedstad, finder vi i de stockholmske »tolagsräkenskaper«⁴ indført 50.093 pund kaffe og relativt få svesker. Ved denne »vareforveksling« sparede kaptajnen godt 200 rigsdaler specie i Øresundstold, idet tolden på svesker kun var omkring 1/10 af den, der betaltes for kaffe. Til alt held for brugeren af regnskaberne er det normale dog, at der findes overensstemmelse mellem opgivelserne i Øresundstoldregnskaberne og i afgang- eller ankomsthavnene for kaffeladningerne.

Ved en nærmere analyse af varestrømmene til Østersøområdet er det på baggrund af tallene i tabel 2 i øvrigt naturligt at samle interessen om sukker med biproduktet sirup, kaffe og pokkenholt, idet vi kun for disse tre produkter blandt de mere betydningsfulde kan regne med, at alle tilførslerne er af amerikansk

Tabel 2: Østersøområdet forsyning med amerikanske varer 1784–95.

År	Sukker 1000 pd.	Sirup 1000 piber	Ris 1000 pd.	Kakao 1000 pd.	Kaffe 1000 pd.	Rom piber	Tobak 1000 pd.
1784	22991	4,3	2062	80	5607	57	2244
1785	18242	2,8	3726	12	9922	160	2305
1786	20357	3,3	3876	21	6675	234	3419
1787	18512	5,1	5760	18	9058	427	4771
1788	16507	4,4	5863	6	6204	616	4909
1789	21563	5,8	3191	20	7394	621	3431
1790	19929	3,5	5314	14	6843	418	2769
1791	17239	3,1	6359	25	6678	470	4475
1792	16386	3,4	5117	22	5203	1686	3903
1793	2695	1,3	1168	5	2420	332	2577
1794	8260	4,2	4847	1	3148	617	2507
1795	6521	1,2	1691	–	4672	621	3266

År	Pokken- holt	Stokfisk- holt	Farve- træ	Pinkholt	Brasholt	Fernam- bucholt
1000 pd.						
1784	38	1708	104	3	733	4
1785	319	2556	61	130	458	–
1786	27	4276	80	528	693	1
1787	8	4677	68	9	892	1
1788	6	2380	88	–	544	–
1789	–	4192	158	–	335	17
1790	108	2215	125	–	226	–
1791	33	2847	344	–	231	5
1792	196	4958	112	–	579	27
1793	72	1811	42	–	247	–
1794	65	4287	481	–	647	–
1795	16	4076	45	–	273	–

År	Campêche- træ	St. Mar- tinsholt	Calia- turholt	Bomuld	Sarsa- parilla	Cochenille
1000 pd.						
1784	211	42	1	103	1	33
1785	14	14	—	75	—	21
1786	143	59	—	87	1	41
1787	240	50	—	83	1	9
1788	81	135	—	241	1	6
1789	313	202	—	4202	3	7
1790	182	334	—	484	12	33
1791	63	89	1	168	9	29
1792	10	42	2	135	14	26
1793	9	21	—	114	6	5
1794	1644	110	3	296	7	23
1795	—	73	—	317	16	7

År	Indigo 1000 pd.	Orleans	Antal ladninger i danske skibe fra Vestindien
1784	214	8	49
1785	163	4	41
1786	183	10	36
1787	214	8	41
1788	195	2	44
1789	268	2	16
1790	290	2	28
1791	232	6	19
1792	260	4	24
1793	162	—	39
1794	299	—	35
1795	357	—	33

oprindelse, mens det ikke er tilfældet for de andre store varer i tabellen, nemlig ris og tobak.

Sukker

Næsten alt sukker, der kom til Europa i det 18. århundrede, var rørsukker, der stammede fra plantager på de vestindiske øer. Frankrig fik hovedparten af sine forsyninger fra kolonien St. Domingue (den vestlige del af øen Haiti) og mindre mængder fra Guadeloupe og Martinique. I tilførslerne til England var hovedøen Jamaica, men også flere af de mindre engelske øer, især Grenada og St. Kitts havde en betydelig produktion. Nederlandene havde kun små tilførsler direkte fra deres vestindiske øer og måtte derfor købe på det vesteuropæiske marked for at få tilstrækkelige forsyninger. Endelig kom der ret betydelige mængder sukker til Danmark fra de dansk vestindiske øer, hvorimod sukkeret fra de spanske og portugisiske kolonier i de fleste år kun havde marginal betydning for forsyningen af Østersøområdet⁵.

På øerne i Vestindien blev sukkerrørene høstet sidst på året. De blev derefter knust og presset, og saften blev kogt, hvorefter der blev råsukker tilbage. Dette råsukker udskibedes i løbet af foråret, så skibene kunne begynde hjemrejsen, inden stormsæsonen begyndte på øerne. Ankomsten til Europa skete sidst på sommeren. På de franske øer blev en del af sukkeret dog noget stærkere forarbejdet ved flere ganges kogning til dækket sukker, inden det blev transporteret over Atlanten.

I de europæiske havnebyer foretoges raffineringen af sukkeret, der bestod i en tilsætning af forskellige klargøringsmidler, hvorefter råsukkeret blev kogt af flere gange, og urenhederne blev skummet af eller frasiet. Derefter blev saften stillet til en langvarig afkølings- og udkrystalliseringsproces, hvorunder der aftappedes sirup, og til sidst blev sukkeret tørret i særlige opvarmede rum.

Raffineringsprocessen kunne foregå i flere adskilte etaper, og handelen kunne derfor foregå dels med råsukker, dels med forskellige mellemprodukter og endelig med det færdige krystal-sukker.

Fra Østersølandenes side var der af valutamæssige grunde et ønske om at købe råsukker, så hele raffineringprocessen kunne ske inden for egne landegrænser, hvorimod kolonilandene havde den modsatte interesse for at sikre beskæftigelsen i de vest-

europæiske havnebyers sukkerraffinaderier. I en mellemposition befandt Nederlandene og Hamburg sig. De måtte købe råsukker i Vesteuropa, som blev raffineret i Amsterdam og Hamburg og derfra eksporteret i mere forarbejdet form til Østersølandene.

Desværre foretager Øresundstoldregnskaberne ikke en specificering af sukkerhandelen på de forskellige bearbejdningsgrader, sukkeret havde. Næsten alt er blot fortoldet som »sukker«, men der er dog hvert år nogle få mindre mængder, der registreres som topsukker og kandis. For topsukker var tolden imidlertid den samme som for »sukker«, så der har ikke været noget incitament for tolderne til at skelne mellem de to varenavne.

Som tabel 2 viser, var der store udsving i de årlige mængder sukker, der tilførtes Østersøområdet. Indtil 1792 svingede mængderne omkring 20 millioner pund om året fra de vesteuropæiske transithavne. Udsvingene skyldes bl.a. forskelle i høstudfaldet på de vestindiske øer, der var stærkt afhængig af klimatiske forhold, navnlig karakteren af de årlige tropiske storme (hurricanes). Fra 1793 faldt forsyningerne voldsomt, dels som følge af et ødelæggende slaveoprør på St. Domingue i 1791, dels på grund af revolutionskrigene, der afbrød de normale forbindelser med øerne.

Transporternes fordeling på områder kan i et normalår ses af tabel 3.

Tabel 3 viser tydeligt Frankrigs dominans i forsyningen af hele området. Den næstvigtigste eksportør, nemlig Hamburg, var derimod stærkt specialiseret i forsyningerne til Rusland. I det samme år var Københavns import af råsukker på ca. 11 millioner pund⁶, og også nogle provinsbyer modtog råsukker direkte fra Vestindien. Fra København reeksporteredes i de fleste år mellem 1784 og 1791 omkring 3 millioner pund råsukker og ca. 1 million pund forarbejdet sukker samt en del sirup⁷ til Østersøområdet, så det danske sukkers rolle på dette marked har spillet en ikke ringe rolle.

Udviklingen i transporterne af sukker i hvert enkelt år mellem 1784 og 1795 fordelt på de vigtigste enkelthavne kan ses i tabel 4. Den dominerende havn var Bordeaux, indtil forsyningerne fra Vestindien hørte op i 1791. Byen fik i de første år i perioden tilført omkring 60 millioner pund sukker årligt og havde 26 store

Tabel 3: Sukker- og siruptransporter til Østersøområdet i 1790
fordelt efter afskibnings- og udlosningsområder.

a) sukker (mill. pd.)					
Afgangshavn	Bestemmelsessted				
	Danmark	Sverige	Rusland	Tyske Østersøkyst med Danzig	I alt
Nederlandene	–	0,1	0,7	0,2	1,0
England	–	–	0,8	0,6	1,4
Hamburg	–	0,1	2,2	0,1	2,4
Frankrig	0,1	1,5	4,3	7,9	14,3
Spanien og Portugal	–	–	0,7	–	0,7
Amerika	–	–	–	0,1	0,1
I alt	0,1	1,7	8,7	8,9	19,9

b) sirup (1000 piber)				
	Øst- og Vestpreussen	Preussisk Pommern	Øvrige tyske Østersøkyst	I alt
Danmark	–	0,1	–	0,1
Nederlandene	0,1	0,3	–	0,4
England	–	0,2	–	0,2
Frankrig	0,1	2,6	0,1	2,8
I alt	0,2	3,2	0,1	3,5

Note: Udover de mængder, der indgår i tabellen, forekommer der hvert år i regnskaberne nogle mindre mængder med betegnelser som sukker og tobak, sukker og rosiner etc. Da der betaltes det samme i told for de to sammenslåede varer, er det ikke muligt at foretage en opdeling. I 1790 var der tale om 652.000 pund.

Tabel 4: De vigtigste afskibnings- og bestemmelsehavne for sukker transporteret gennem Øresund 1784–95 – mill. pd.

a) Afskibningshavne							
År	Bordeaux	London	Hamburg	Amsterdam	Lissabon	Nantes	Le Havre
1784	14,1	1,5	1,4	0,7	0,2	0,4	1,1
1785	10,7	1,6	1,0	0,7	0,3	1,2	0,4
1786	13,5	1,1	2,2	0,6	0,6	0,9	0,3
1787	10,4	0,7	2,4	0,8	1,3	0,7	1,2
1788	9,8	0,6	2,3	0,7	0,7	0,8	0,4
1789	13,7	1,3	1,5	1,0	0,7	1,2	0,8
1790	11,5	1,3	2,4	1,0	0,4	2,1	0,6
1791	7,7	2,4	2,8	1,2	1,4	–	0,8
1792	2,3	4,3	1,3	0,6	1,1	–	0,1
1793	0,1	1,6	0,3	0,2	0,2	–	–
1794	–	4,8	0,4	0,9	0,3	0,2	–
1795	–	3,3	0,3	0,1	0,4	0,1	–
I alt	93,8	24,5	18,3	8,5	7,6	7,6	5,7

b) Bestemmelsehavne						
År	St. Petersburg	Stettin	Stockholm	Königsberg	Danzig	Dansk eksport til Østersøen
1784	8,2	9,8	1,1	1,4	0,5	6,2
1785	5,4	9,5	0,5	0,7	0,5	4,2
1786	6,2	9,8	0,7	1,2	0,7	4,1
1787	7,5	7,2	0,9	0,5	0,6	3,6
1788	8,3	5,4	0,6	0,7	0,5	3,3
1789	8,2	8,8	1,3	0,8	0,6	2,8
1790	8,3	7,3	1,5	0,4	0,7	1,3
1791	9,2	3,2	1,2	1,3	0,9	1,3
1792	4,8	2,8	1,0	1,0	0,9	3,5
1793	0,7	0,4	0,4	0,5	0,3	3,5
1794	3,0	1,5	0,5	0,7	0,5	3,6
1795	2,5	0,4	0,6	0,6	0,5	– ¹⁾
I alt	72,3	66,1	10,3	9,8	7,2	37,4 ²⁾

1) Tal foreligger ikke.

2) Excl. 1795.

sukkerraffinaderier. De kunne dog ikke klare raffineringen af alt sukkeret, og omkring halvdelen blev derfor eksporteret som dækket sukker, først og fremmest til Nederlandene og Hamburg, mens Østersølandene var det tredje store marked⁸.

I Amsterdam og Hamburg blev en del af det raffinerede sukker brugt i byerne og deres naturlige bagland, men det vigtigste eksterne marked var Østersøbyerne. Da de franske forsyninger standsede efter 1791, måtte raffinaderierne i disse lande også nedsætte deres produktion, og det meste af det østersøiske marked var derefter overladt til englænderne og danskerne, men nettoresultatet blev dog en så kraftig nedgang i forsyningerne, at sukker må være blevet en mangelvare i Østersøområdet.

De danske leverancer bestod mest af råsukker, mens det er uvist, hvor forarbejdet det engelske sukker var, men som helhed tyder fordelingen på, at der i alle årene er gået mest råsukker ind, som er blevet raffineret i virksomheder i bl.a. St. Petersburg og Stettin.

Fordelingen på bestemmelseshavne viser, at sukkeret endnu på dette tidspunkt var forbeholdt de mere købekraftige dele af befolkningen i Østersøbyerne. Det er ikke tilfældigt, at de tre største aftagerområder var hovedstæder med en hofholdning og et embedsmandsaristokrati – Stettin var havneby for Berlin. Forsyningerne til andre Østersøbyer med et mere landbrugspræget bagland, f.eks. Riga og Danzig, var mere beskedne.

Kaffe

Kaffedyrkingen i Amerika var stærkere koncentreret rent geografisk end produktionen af sukker. Næsten al kaffe, der kom til Europa, stammede fra plantager på de franske øer St. Domingue og Martinique, og de franske transithavne var derfor stærkt dominerende i forsyningerne til det øvrige Europa, indtil revolutionskrigene stoppede transporterne over Atlanterhavet.

Kaffen var dog i visse henseender mindre betydningsfuld for den franske økonomi end sukkeret. Det skyldtes først og fremmest, at videreforarbejdningen af kaffebønnerne til færdigpro-

duktet ikke krævede nogen større produktiv indsats, og de franske havne havde derfor udelukkende en fordelingsopgave at udføre.

I tabel 5 er transporterne af kaffe i hvert enkelt år mellem 1784 og 1795 fordelt på enkelthavne. Bordeaux' centrale betydning fremgår meget klart. Byen modtog årligt mellem 30 og 40 millioner pund fra Vestindien, og Østersøområdet har derfor aftaget omkring 10% af tilførslerne. Andre vigtige markeder for Bordeaux-kaffen var Hamburg, Bremen og Nederlandene.

Da den franske kolonihandel stoppede efter 1791, kom engelsk kaffe i begrænset omfang ind og erstattede den franske, og der begyndte samtidig en direkte import til Danmark fra Vestindien og Nordamerika, men disse skibsladninger kunne dog ikke fuldt ud kompensere for de manglende forsyninger fra Frankrig.

I Østersøområdet er det mest bemærkelsesværdige Københavns store betydning. Det skyldes ikke så meget et stort kaffeforbrug i Danmark, men derimod at der blev drevet en omfattende transithandel med kaffe af det danske vestindiske handelselskab og efter dets realisation i 1785/86 af en særlig afdeling, der førtes videre for kongelig regning. Selskabet foretog opkøb i en række større europæiske havnebyer og havde lagre i Marseille, Hamburg og London og et hovedlager i København, som finansieredes ved direkte statslån og lån i kurantbanken og det preussiske Seehandlungsinstitut⁹.

Afsætningen af selskabets kaffe skete især til Østersøområdets havnebyer. I Danzig var salget så stort, at det undertiden vakte bekymring i Frankrig. Den franske resident i Danzig fulgte hele tiden markedsudviklingen omhyggeligt og rapporterede hjem, så snart der kom danske forsyninger til byen, og også om hvilke priser både dansk og fransk kaffe kunne afsættes til¹⁰. Han klagede til tider over, at fransk kaffe var for dyr til at kunne konkurrere med den danske, hvilket virker ret overraskende i betragtning af, at råvareforsyningerne kom samme sted fra. Måske har en billig dansk finansiering haft betydning. Selskabet havde på trods af sin konkurrencedygtighed et pænt overskud af handelen hvert år.

I øvrigt viser fordelingen på bestemmelseshavne i Østersøen en noget større spredning for kaffen end for sukkeret.

Tabel 5: De vigtigste afskibnings- og bestemmelsehavne for kaffe transporteret gennem Øresund 1784–95 – mill. pd.

a) Afskibningshavne						
År	Bordeaux	Nantes	London	Le Havre	Liverpool	
1784	2,7	1,0	0,4	–	0,2	
1785	4,8	2,2	0,4	0,7	0,5	
1786	4,0	1,2	0,1	0,8	0,3	
1787	5,7	1,2	0,3	1,0	0,2	
1788	4,1	0,6	0,3	–	0,2	
1789	4,4	0,9	0,3	0,9	0,2	
1790	4,3	0,6	0,2	0,5	0,1	
1791	4,4	0,7	0,4	0,1	0,1	
1792	2,8	0,2	0,6	0,1	0,2	
1793	0,5	–	1,1	0,1	0,3	
1794	–	–	1,7	–	0,5	
1795	–	0,2	2,3	–	0,9	
I alt	<u>37,7</u>	<u>8,8</u>	<u>8,1</u>	<u>4,2</u>	<u>3,7</u>	

b) Bestemmelsehavne							
År	København	Stettin	Danzig	St. Petersburg	Königsberg	Stockholm	Antal skibe til København med kaffe fra Amerika
1784	1,6	1,6	0,7	0,2	0,5	0,3	3
1785	3,5	2,6	1,1	0,7	0,8	0,4	–
1786	2,7	0,6	1,2	0,3	0,3	0,4	2
1787	3,9	1,6	1,5	0,8	0,3	0,2	1
1788	1,7	1,5	1,0	0,8	0,2	0,2	1
1789	2,8	1,2	1,5	0,5	0,3	0,4	1
1790	2,3	0,9	1,3	0,6	0,7	0,4	3
1791	2,4	1,0	1,1	0,6	0,7	0,1	4
1792	2,2	0,7	1,0	0,3	0,5	0,2	6
1793	0,1	0,5	0,6	0,2	0,5	0,2	24
1794	0,5	0,7	0,6	0,4	0,4	0,1	32
1795	1,1	0,9	1,0	0,8	0,5	–	22
I alt	<u>24,8</u>	<u>13,8</u>	<u>12,6</u>	<u>6,2</u>	<u>5,7</u>	<u>2,9</u>	

Stokfiskholt

Den tredje store råvare fra Amerika var en art farvetræ, der voksede på Jamaica og i Honduras og hjemtoges til England i store uforarbejdede blokke. Det meste anvendtes i moderlandet. Ved raspning og kogning kunne der indvindes et violet farvestof, der var særligt velegnet til at farve uld, men som også var en af de vigtigste komponenter ved fremstilling af blæk.

Eksporten til Østersøområdet bestod af det rå træ, der videre- sendtes fra London og Liverpool og i begrænset omfang også fra Bristol. Det ses af tabel 6, at det navnlig var den preussiske tekstilindustri, der anvendte denne vare.

Varernes betydning for skibsfarten

Selv om tallene i tabel 2 umiddelbart kan se ret store ud, er der dog tale om ret små mængder, når de omregnes til, hvad de fylder i skibene. »Pundvarerne« i tabellen vejer indtil nedgangen efter 1792 gennemsnitligt ca. 20.000 tons årligt, og det har formodentlig kun optaget omkring 2 % af lastekapaciteten i de skibe, der sejlede ind i Østersøen i disse år¹¹. Det var mindre end de andre massevarer i den østgående sejlads, idet salt krævede omkring 10 % af tonnagen og sild og vin hver ca. 3 % af tonnagen.

Tager man i betragtning, at over halvdelen af skibene i den østgående sejlads kom ind i Østersøen i ballast, har muligheden for at hente fragt i Frankrig dog nok været et aktiv i skibsfartens økonomi af betydning. Man kan også se, at en del skibe, der i den vestgående trafik sejlede til England med varer fra Østersølandene for at afsætte dem på det mest købedygtige råvaremarked i Vesteuropa, lagde hjemvejen over Bordeaux og derfra bl.a. hentede de amerikanske varer hjem til Østersøbyerne. Et eksempel på et sådant rutemønster kan vi finde hos Karlshamn-kaptajnen Niclas Burman, da han i 1787 passerede Øresund med skibet *Twå Bröder* på 41 svære laster. Den 22. april kom han til Helsingør på vej fra Karlshamn til Hull med 14 skok skudeplan- ker, 72 bomsparrer og 36 sparrer på 6–8 tommer. Returpassagen

Tabel 6: De vigtigste afskibnings- og bestemmelsehavne for stokfiskholt transporteret gennem Øresund 1784–95 – mill. pd.

År	Afskibningshavne		Bestemmelsehavne	
	London	Liverpool	St. Petersburg	Stettin
1784	1,6	0,1	0,2	1,4
1785	2,2	0,2	0,5	1,9
1786	3,6	0,3	1,1	3,1
1787	3,7	0,6	1,7	2,9
1788	2,0	0,1	0,8	1,6
1789	3,5	0,3	1,5	2,6
1790	1,9	0,2	0,3	1,9
1791	2,6	0,1	0,7	2,1
1792	3,6	0,5	1,7	2,7
1793	1,7	0,1	0,3	1,3
1794	3,5	0,1	1,6	2,5
1795	3,5	0,3	2,1	2,0
I alt	<u>33,4</u>	<u>2,9</u>	<u>12,5</u>	<u>26,0</u>

finder man den 21. juli på vej fra Bordeaux til Königsberg. Da var ladningen 7 fade stadsvin, 1 fad hooglandsvin, 2 $\frac{2}{3}$ fade eddike, 30200 pund sukker, 46400 pund svesker, 850 pund kaffe, 10 skippund harpiks og for 460 rigsdaler uspecificerede varer.

Muligheden for at hente en returladning i Frankrig lettedes også ved, at franske skibe kun undtagelsesvis sejlede på Nord-europa, og der blev derved plads til tredjelandsskibe i sejladsen mellem Bordeaux og Østersøen, et forhold som navnlig de hollandske skibe, der var udelukket fra det engelske marked, nød godt af. Men som det ovenstående eksempel viser, var der også svenske skibe, der udnyttede muligheden, og vi møder også danske skibe på disse ruter. Det var dog mere almindeligt både for svenske og danske skibe, at de kom fra Bordeaux på en returrejse fra Middelhavet.

1. Nina Bang og Knud Korst: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497–1783, 1906–53.
2. Databasen er oprettet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd, jf. Hans Chr. Johansen: A preliminary Manual to the tapes containing a source edition of the Sound Toll Accounts (dupl.), 1973.
3. Hans Chr. Johansen: Shipping and Trade between the Baltic Area and Western Europe 1784–95, 1983.
4. Stadsarkivet, Stockholm.
5. Noel Deer, The History of Sugar, 1949.
6. P.P. Sveistrup og R. Willerslev: Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie, 1945, side 59.
7. *ibid.*, side 69 og 103.
8. Bordeaux' betydning er skildret i P. Butel: Le trafic européen de Bordeaux, Annales du Midi, 1966, side 37–82. Th. Malvezin: Histoire du Commerce de Bordeaux, III, 1892 og François-Georges Pariset (ed.): Bordeaux au XVIIIe Siècle, 1968.
9. RA, Det Vestindiske Handelsselskabs hovedbøger.
10. Les Rapports des Résidents Français à Gdansk, Edm. Cieślak (ed.), 1976.
11. Beregnet ud fra kendskab til skibenes størrelse og last. Metoden er nærmere omtalt i Hans Chr. Johansen: Shipping and Trade etc.

Henrich Richter

En afro-europæisk mellemhandler og foretager i de danske etableringer på Guldkysten i det 19. århundrede

Af OLE JUSTESEN

Den nationalistiske afrikanske historieforskning, der blomstrede frem i 1960'erne ved de nyligt selvstændige afrikanske staters egne universiteter, satte sig som et mål, blandt mange andre, at nyvurdere Afrikas historie i perioden 1800–1880. For Vestafrikas vedkommende havde der blandt europæiske historikere – og måske især hos økonomiske historikere – været en tendens til at anskue denne periode som en overgangsperiode, i hvilken den trans-oceane slavehandel, oprindeligt organiseret i de store europæiske handelskompagnier, langsomt afvikledes og gradvist erstattedes af en trans-ocean handel i såkaldte legitime varer, i forbindelse med hvilken der anvendtes andre former for organisation af handelen. Den stærke understregning af eksterne økonomiske faktorerets betydning og opfattelsen af perioden som en slags forberedelsesfase eller variant af den senere formelle kolonialisme, samles vel bedst i begrebet »ufornel imperialisme«.

Heroverfor understregede vestafrikanske historikere – oprindeligt med udgangspunkt i den politiske selvstændighed – at perioden snarere burde anskues som en slags normaltilstand, hvor selvstændige afrikanske politiske ledere og samfund i et komplekst modspil på et forholdsvist lige plan søgte at etablere nye relationer med europæerne. Denne situation, mente man, fortsatte langt ind i koloniperioden, hvis betydning for de afrikanske samfund man i øvrigt har diskuteret kraftigt, inden nationalismen og selvstændigheden atter fik overtaget.¹

Selv om der er store forskelle i de grundlæggende historiesyn, er der også megen fælles grund. I begge opfattelser kan perioden anskues som et sammenstød mellem to systemer, hvor forskellige sociale, økonomiske og politiske strukturer, værdier og mål mødes i et kompliceret net af samarbejde og modstand, og hvor ingen af de oprindelige systemer lades ganske uberørte af hin-

anden. De forskellige former for overgangsstrukturer, der blev skabt, og grænserne for den zone, hvori den gensidige påvirkning foregik, er selvfølgelig vanskelig at fastlægge entydigt. En af forudsætningerne for at gøre debatten – og forståelsen – mere nuanceret må være, at de dele af overgangszonen, hvor den gensidige kontakt er mest intens og mangesidig, kortlægges bedst muligt.

Herved bliver personer, som (bevidst) søgte at skabe sig en position og et udkomme i disse overgangsstrukturer, af største vigtighed. Sådanne personer kan anskues både som medskabere, idet de som en slags entreprenører, udnyttede deres viden om de forskellige systemer til at skabe de koblingsmekanismer, der gav dem størst fordele, men også som en form for instrument for de overordnede systemer, afhængige af de former for overgangsstrukturer og de positioner, man ville tillade. Sådanne mellem-mænd, kontaktformidlere eller overgangsspecialister har været – og er – kendte i alle de tilfælde, hvor der skabes kontaktflader mellem forskellige handelssystemer, kulturer og endog nationer.

På Guldkysten havde sådanne personer eksisteret siden de første afro-europæiske kontakter, men i det 19. århundrede blev deres virkefelt og antal udvidet. Flere europæere, ofte tidligere embedsmænd i handelskompagnierne, etablerede sig som private købmænd med forskellige grader af afhængighed og selvstændighed i forhold til de europæiske handelssystemer og politiske administrationer. Afrikanske købmænd og politikere søgte på samme tid, og med de samme varierende grader af afhængighed af de afrikanske systemer at glide ind i disse positioner. Samtidig fremstod der en egentlig afro-europæisk blandingsgruppe, mulatterne, hvis dobbelte tilhørsforhold og forbindelser samt deres ofte fler-sidede uddannelse og viden på en gang gav dem en række fordele, men også virkede som en art begrænsning, fordi de ikke entydigt kunne placeres i hverken de afrikanske eller europæiske systemer. Et fåtal af disse slog sig ned som mellem-handlere og indgik i en lokal kommerciel elite eller overklasse.²

Denne gruppes muligheder og begrænsninger i den kontaktzone, der fandtes ved de danske etablissementer på Guldkysten i det 19. århundrede, vil her blive søgt belyst gennem beskrivelsen af mulatten Henrich Richters livsforløb. Hans repræsentativitet i

forhold til mulatgruppen – og de danske etablissemeters repræsentativitet i forhold til begrebet uformel imperialism i Vestafrika i denne periode – er vel nok diskutabel, men hans til tider enestående placering i de danske etablissemeter har medført, at hans forhold og handlinger er langt bedre belyst i det samtidige kildemateriale end så mange andre mulatters.³

Henrich Richter blev født 1785 på Guldkysten. Hans afrikanske moder ved vi intet om; hans danske fader, Johan Emanuel Richter, var på daværende tidspunkt embedsmand i Østersøisk-guineisk Kompagni. Fra 1792 til 1804, da private købmænd måtte udføre slaverne fra de danske etablissemeter, var J. E. Richter såkaldt frikøbmand i byen Osu ved det danske hovedfort Christiansborg. I 1804, året efter indførelsen af forbudet imod danskeres deltagelse i slavehandelen, søgte han Generaltoldkammeret i København om stillingen som kommandant på Fredensborg fort, en stilling han beklædte fra 1805 til marts 1817, da han overtog posten som guvernør på Christiansborg. En af hans første embedshandlinger var at ansætte sin mulatsøn i en stilling, hvor han fik samme aflønning som en udsendt dansker.

Johan Emanuel Richters karriere på Guldkysten var for så vidt ganske karakteristisk for de danske mellemmands historie i perioden; privat handelsvirksomhed og offentlige hverv blandedes sammen på mange måder, ikke alene ved og i ansættelsesforhold, men også i penge- og vareoverførsler. Da faderen døde i oktober 1817, måtte Henrich Richter derfor også i gang med et større udrednings- og regnskabsarbejde for at kunne godtgøre, hvad J. E. Richter efterlod sig af kapital efter 35 års virke på Guldkysten.⁴

Om Henrich Richters tilværelse før 1817 er der endnu kun få oplysninger. Ved ansættelsen i 1817 oplyste faderen, at han havde ladet sønnen opdrage i England, hvor han havde lært regnskabsvæsen og sprog. Sandsynligvis har han startet sin skolegang i den skole, der var oprettet ved Christiansborg for mulatbørn, inden han, som Henrich Richter selv oplyste mange år senere, blev sendt til London, hvor han fuldendte sin opdragelse ved at benytte de bedste »dannelsesindretninger, som denne hovedstad frembyder«. Hvornår han vendte tilbage til kysten

vides ikke, men i 1811 udmærkede han sig i forsvaret af det engelske fort i Winneba, hvor han tilfældigt var på besøg. Han blev i den anledning beskrevet som en privat mulat­kø­mand, den samme stilling som han opgav ved ansættelsen i 1817. Denne stilling kom han dog ikke til at beklæde i lang tid, for General­told­kammeret krævede ham afskediget igen, da ikke »nogen af farve« kunne ansættes i sådanne poster. Man havde dog intet imod, at han opholdt sig som privat ved de kongelige etablisse­menter, ja, han kunne endog rejse til København, hvis han fandt dette for godt. Det var netop, hvad Henrich Richter fandt, han havde behov for i anledning af opgørelsen af faderens regnska­ber og udbetalingen af hans arv.⁵

I oktober 1819 ankom han til København, formelt for sit helbreds skyld, reelt for at udvirke de danske myndigheds anerkendelse af faderens regnskaber og af hans egne rettigheder som arving. Danske embedsmænds »naturlige« børn med afri­kanske kvinder blev normalt ikke anerkendt som arveberettigede til deres fædre. Disse efterladte børn og deres mødre havde kun ret til at få udbetalt et mindre fast underhold fra den specielle mulat­ og enkekasse, hvortil der af faderen eller af dødsboet blev indbetalt et vist beløb. Resten af boet tilfaldt eventuelt arveberet­tigede i Danmark efter de sædvanlige regler. Bortset fra de mindre uregelmæssigheder, der kunne ske ved registrering og realiseringen af et dødsbo, så betød disse arveregler altså, at langt den overvejende del af de formuer, som danskere eventuelt havde skabt sig på Guldkysten, blev ført tilbage til moderlandet og således ikke kom til at indgå som investerings­ eller handels­kapital i det lokale samfund.

For at overbevise myndighederne om det berettigede i sit arvekrav, meddelte Henrich Richter derfor Generaltold­kamme­ret, at faderen havde indsat ham som universalarving, en på­stand, der endnu ikke er fundet dokumenteret. Først flere år senere anordnede de danske myndigheder, at mulat­børns arve­krav forudsatte, at de var blevet lyst i kuld og køn for governe­mentet, og at de var indsat i et rets­gyldigt testamente. Selv om Henrich Richter ikke i 1819 har kunnet fremlægge sådanne rets­gyldige dokumenter, så var dette ikke nødvendigvis ensbety­dende med en automatisk udelukkelse som arveberettiget, da den

strammere retspraksis endnu ikke var indført. Det kunne se ud, som om Henrich Richter enten har haft de for gældende retspraksis fuldgyldige dokumenter, eller at de danske myndigheder har haft forholdsvis frie hænder, fordi sagen med dens sammenkædning af godkendelse af regnskaber og arvekrav kunne betragtes som værende af ekstraordinær karakter. Hvis det sidste har været tilfældet, så blev det vigtigt for Henrich Richter at understrege sin danskhed, og at han selv prioriterede sit tilhørsforhold til Danmark højere end til andre magtsystemer.

Det ægteskab, han den 20. juni 1820 indgik med en dansk kvinde, Amalie Wilhelmine Nicoline Hein, kunne tolkes som en sådan demonstration. Hun var datter af den på Guldkysten afdøde kommandant, Magnus von Hein, og en søsterdatter til en af de større danske købmænd i Osu, G. Lutterodt, som var fætter til familien Wriesberg, der stadig havde nær kontakt med Guldkysten. Ved giftermålet var hun steddatter til kaptajn H. Hatting, der havde sejlet på Guldkysten, og i hvis hus, Nyhavn 11, Richter logerede under opholdet i København. Den tidligere forvalter på Guldkysten, M. Thonning, broder til etatsråd Peter Thonning, leder af det guineiske kontor i Generaltoldkammeret, var forlover ved vielsen. Henrich Richter færdedes således under sit ophold i København i, hvad man kunne kalde de guineiske kredse, og han blev gennem sit ægteskab knyttet nærmere til dem.

Om det var lovligheden af Richters krav eller hans forbindelser i København, der overbeviste myndighederne, er det umuligt at afgøre, men den 2. august 1820 blev det ved kongelig resolution befalet, at faderens regnskaber endeligt skulle opgøres imod regresansvar hos hans arving, Henrich Richter, for de krav, som senere måtte kunne rejses imod boet. Alt i alt opgjordes den udbetalte arv til næsten 20.000 rdl. rede sølv, et beløb i en størrelse, som kun få om nogen mulatter arvede fra deres danske fædre. Allerede i begyndelsen af oktober samme år rejste Richter tilbage til Guldkysten uden at medbringe hverken sin hustru eller ret mange danske varer.⁶

I en alder af 35 år havde Henrich Richter altså på flere måder skilt sig ud fra flertallet af de danske mulatter. Hans engelske uddannelse, der var usædvanlig, gav ham fortrin i sprog og i

dannelse »som en gentleman«. Det lettede hans kontakter med engelske købmænd og mulatter, og det begrundede hans statusforfremmelse til stillingen som embedsmand på hvide betingelser. Til trods for de danske myndigheders understregning af hans mulatposition ved afskedigelsen lykkedes det ham dog dels at knytte nære kontakter til de betydende guineiske kredse i Danmark, dels at opnå en sådan grad af anerkendelse som dansker, at han kunne få opgjort og udbetalt den betydelige arv. Hans loyalitet over for Danmark strakte sig dog ikke til en investering af arven på en måde, der udvidede moderlandets handelsforbindelser med Guldkysten. Dertil havde han for stor en viden om de reelle magt- og handelsforhold på Guldkysten.

Allerede i februar 1821 markerede Henrich Richter sig som en af de største private købmænd på den østlige del af Guldkysten. Da det danske guvernement på grund af mangelfulde leveringer af gangbare varer fra København var nødsaget til at opkøbe disse lokalt, henvendte man sig til de to førende private købmænd i Accra regionen. Den ene var en købmand i engelsk Accra, den anden var Henrich Richter i Osu. Man mente, at disse var i besiddelse af næsten al handel i regionen, så de selv kunne bestemme priserne. Guvernementet traf aftale med Richter, der i de kommende år regelmæssigt hvert halve år leverede varer til guvernementet, der betaltes med 8.000 rdl. rede sølv, svarende til $\frac{1}{4}$ af guvernementets årlige bevilling. Richters placering som leverandør til guvernementet blev sikkert ikke hæmmet af, at guvernørposten fra 1821 til 1824 beklædtes af Matthias Thoning, hans forlover ved vielsen, men også under senere guvernører bevarede han denne position.

Som ved så mange andre tilfælde af leverancer til offentlige myndigheder klagede enkelte af guvernørerne – og vistnok mange af de ansatte, der fik deres løn udbetalt i disse varer – over, at Richters prisfastsættelser var for høje. Rigtigheden i disse anklager kan vanskeligt kontrolleres, da der ikke findes materiale fra andre private købmænd til sammenligning; men de manglende handelsforbindelser med København, størrelsen af Richters varelagre og hans import af engelske varer, efterlod ikke guvernementet mange andre muligheder. Ingen af de private

danske købmænd kunne konkurrere med ham, og kun enkelte af købmandshusene i engelsk Accra havde en tilsvarende størrelse.

Henrich Richters forhold til de øvrige private købmænd var modsætningsfyldt. På den ene side var de hans handelskonkurrenter, både i forhold til indkøb fra de ankomne skibe og til handelen med de afrikanske købmænd. På den anden side var der også grundlag for et vist samarbejde. Richter og de øvrige købmænd i Osu kunne have fælles interesser bl.a. i forbedringer af ankringsforholdene ved Christiansborg, men også med de engelske købmænd kunne der samarbejdes, bl.a. om at undgå betalingen af de afgifter der skulle erlægges ved import til engelsk Accra. Richter synes således at have haft et ganske nært samarbejde med en af de engelske mulatkøbmænd, et samarbejde han på traditionel afrikansk vis cementerede ved at tage dennes søster i sit hus som en af de efterhånden mange lokale hustruer, han havde.

Ud over størrelsen adskilte Richter sig fra de øvrige private købmænd i de danske etableringer ved sine europæiske handelsforbindelser. Medens de øvrige købmænd søgte at fastholde en vis handelsmæssig forbindelse med moderlandet, så handlede Richter næsten udelukkende med de store handelshuse i London. Han havde en vis kredit hos dem, men har sikkert ellers været opfattet som et selvstændigt handelshus, der indkøbte varer for egen regning og risiko, en situation som endnu var den almindeligste for købmændene på Guldkysten.⁷

Som de øvrige lokale købmænd har Henrich Richter også handlet direkte med de europæiske og amerikanske skibe, der udførte den flydende handel, når de ankrede op ved kysten, også når det var skibe, der var impliceret i den fortsatte transatlantiske transport af slaver. Selv om der skete visse ændringer i indskibningsmønstrene, så fortsatte eksporten af slaver fra Vestafrika næsten i samme omfang som før de nordeuropæiske slavehandelsforbud, da en række nationers skibe først legalt, senere illegalt, fortsat udførte disse transporter.

Officielt ernærede de private engelske og danske købmænd sig udelukkende ved at købe legitime afrikanske produkter, som guld, elfenben og palmeolie for de importerede europæiske

varer. Slaveskibenes stadige ankomst med amerikanske varer, de afrikanske producenters vedvarende interesse for at eksportere slaver samt behovet for en blanding af europæiske og amerikanske varer ved opkøb af såvel slaver som legitime varer, gjorde, at købmændene på Guldkysten havde vanskeligt ved at undgå en direkte kontakt med slavehandelen.

Da handelen på Guldkysten stadig foregik som en byttehandel, så måtte en købmand som Henrich Richter opkøbe varer fra de anløbende amerikanske og portugisiske slavehandelsskibe til indhandlingen af de legitime produkter, og han kunne sælge de importerede varer fra England til både slaveskibene og de afrikanske mellemhandlere, der skulle bruge dem som en del af betalingen for slaverne, uden at han derved direkte overtrådte forbudslovgivningen. Da det ikke var forbudt hverken at eje eller handle slaver lokalt i de danske etablissemeter, og da der ydermere kunne rejses tvivl om hvilke personer, der egentlig var omfattet af det danske forbud imod deltagelse i eksporten af slaver, så var der stadig mange muligheder for, også fuldt legalt, at være parthaver i nogle af de handelstransaktioner, der ultimativt førte frem til en transatlantisk eksport af slaver.⁸

Problemet om i hvor høj grad afrikanere og mulatter i de danske etablissemeter var omfattet af slavehandelsforbudet, var led i en mere omfattende og kontinuerlig konflikt på Guldkysten i denne periode om, hvor grænserne for henholdsvis den europæiske og den afrikanske jurisdiktion gik. Uoverensstemmelserne skyldtes dels forskelle i fortolkningen af suverænitets art og omfang i afrikansk og europæisk statsret, dels reelle magtpolitiske og økonomiske intersemodsætninger. Konflikten koncentrerede sig i første række om de bysamfund, der lå i umiddelbar nærhed af de europæiske forter, og deres indbyggere, herunder især de marginalgrupper, som mulatter og tilflyttere, der ikke entydigt hørte under de afrikanske styringsenheder, der fandtes i disse byer. De europæiske guvernementers modpart var Asante, der ifølge afrikansk statsretsopfattelse havde underlagt sig alle kyststater og kystbyer i 1807, og som havde bibeholdt suveræniteten ved at nedkæmpe alle senere oprørsforsøg.

Medens det danske guvernement formelt anerkendte Asantes overhøjhedskrav over de danske fortbyer, så blev konflikten

mellem Asante og det engelske guvernement om de engelske fortbyer optrappet efter 1817. Da den engelske guvernør søgte at indbringe en engelsk mulatkøbmand, der var mellemand mellem Asante-kongen og slaveskibene, for en engelsk domstol, undveg købmanden og hævdede, at han ikke var underlagt den engelske jurisdiktion, men Asantekongens suverænitet. Denne sag blev inddraget i forhandlingerne mellem englænderne og Asante om en traktat vedrørende handels- og suverænitetsforhold. Under forhandlingerne, men især efter deres endelige sammenbrud i 1821, da der udstedtes et totalt forbud imod handel med Cape Coast, havde Asante-kongen henlagt størstedelen af sin handel til den østlige del af Guldkysten, hvor det danske guvernement hverken kunne hindre slaveskibene i at laste slaverne nær de danske fortbyer eller åbenlyst bestride Asantekongens suverænitet.⁹

For en storkøbmand som Henrich Richter var dette en gunstig handelspolitisk situation. Handel med Asante var næsten udelukkende forbeholdt købmandshuse med en stor kapacitet, fordi udsendelsen af handelsekspeditioner til kysten var et kongeligt monopol i Asante. Der er meget få oplysninger om Richters afrikanske handel i denne periode, men det forhold at Richter i 1823 forsvarede de angrebne Asante-købmænd i sit hus, og at der senere blandt hans hustruer også var en Asante-prinsesse, kunne tyde på, at der var nære handelsforbindelser mellem Richter og Asante-kongen.

I hvor høj grad Henrich Richter også var inddraget i transaktioner vedrørende Asantes eksport af slaver, er det vanskeligt at udtale sig om. Der er ikke i de engelske eller hollandske kilder fundet direkte anklager imod Richter for at have deltaget i slavehandelen. På den anden side er det vanskeligt at forestille sig, at Asante-kongen, der siden 1817 havde agiteret for, at en engelsk mulatkøbmand som hans undersåt havde ret til at afskibe slaver fra Asante, og som i 1820 havde opfordret englænderne til at genoptage slavehandelen, ville acceptere, at en dansk mulatkøbmand, der havde til huse i en fortby, som han havde en uantastet suverænitet over, kun ville aftage hans legitime varer og ikke ville inddrages i den eksport af slaver, som foregik i nærheden. Det sandsynligste er, at Henrich Richter har overladt

organiseringen af selve afskibningsprocessen til store afrikanske slavemellemhandlere, som høvdingen i hollandsk Accra, og at han har indskrænket sig til at virke som formidler og financier ved slavehandelstransaktionerne. For at fastholde sin position som mellemhandler i denne periode måtte Henrich Richter altså tilpasse sig Asante-systemet, sikkert med det danske guvernements vidende.

Henrich Richters status som privat mulatkøbmand betød, at han ikke kunne indtage nogen formel stilling som rådgiver for de danske guvernører. Men hans position som den største købmand i de danske etablissementer, hans handelsforbindelser og de dermed forbundne kontakter og påvirkningsmuligheder, såvel i de omgivende politiske systemer som blandt indbyggerne i de danske etablissementer, gjorde ham til en sådan magtfaktor, at de fleste danske guvernører anvendte ham som uofficiel rådgiver.

Hverken Henrich Richter eller de danske guvernører var tilbøjelige til i første omgang at tilslutte sig oprøret, som englænderne i 1823 ansporede til blandt kyststaterne og kystbyerne, imod Asantes overhøjhed. De engelske købmænd i Cape Coast udnyttede den engelske regerings overtagelse af forterne på Guldkysten, og Asantes krav til kyststaterne om nye og tungere former for beskatning til at fremprovokere et oprør, der skulle indskrænke Asantes suverænitet og sikre, at hovedparten af Asantes handel atter kunne komme til at gå gennem Cape Coast. Den engelske guvernør valgte i denne situation at overtale eller bestikke indbyggerne i den danske fortby, Osu, til at dræbe de besøgende købmænd fra Asante i april 1823. Dette var nemlig ifølge Asante-kongens opfattelse ensbetydende med oprør, hvor også værterne og de ansvarlige politiske ledere for de oprørske indbyggere kunne drages til ansvar, hvis de ikke aktivt forsvarede Asantes interesser. Hermed var både Richter og den danske guvernør stillet i et dilemma.

Henrich Richter søgte at bevare sin tilknytning til Asante-kongen ved i første omgang at forsvare sine Asante-gæster i sit hus, men han foretog ret hurtigt derefter en kovending og tilsluttede sig englænderne, som han derpå samarbejdede med for at få oprørsalliancen udvidet. I modsætning hertil forholdt den danske guvernør sig passivt til angrebet, og det danske

gouvernement tilsluttede sig først officielt alliancen i januar 1824. Da havde man fået sikkerhed for, at englænderne ville dække danskernes udgifter foranlediget af krigen, og da var alliancen så omfattende i den østlige region, at governmentet var blevet nervøs for at miste enhver mulighed for at skabe sig en interesse-sfære blandt de østlige kyststater og kystbyer, hvis Asantes overhøjhed blev brudt. Både Henrich Richter og det danske government undgik altså at blive isoleret, men forskellene i tempo og prioriteringer viste, at der ikke havde været identiske interesser.¹⁰

De følgende 3 års krigstilstand berørte Henrich Richter på flere måder. Han havde en stor del af leverancerne til det danske government af de forsyninger og det krigsmateriel, som blev betalt af englænderne, og som derpå blev udleveret af danskerne til indbyggerne og de politiske ledere i de østlige kyststater og kystbyer. På samme måde som andre købmænd, stillede han sine egne folk, der nok har haft status som slaver, til rådighed for oprørshæren. I det afgørende slag i august 1826, hvor Asante blev besejret, deltog således, foruden ham selv, der blev såret, 115 af hans folk. Med sejren var grundlaget for Asantes krav om overhøjhed til kysten svundet bort. Hvad der nu lå for, var at afgøre, hvem der skulle udfylde det opståede tomrum, og hvem der kunne opnå de bedste betingelser for de fremtidige relationer med Asante.¹¹

Til dette formål var de fornemste af de Asante-fanger, der var blevet taget efter det sidste slag, anvendelige, fordi de kunne bruges som en slags gidsler, der ville sikre ejeren løsepenge eller andre fordele fra Asante-kongen. Et af gidslerne var en af Asante-kongens hustruer, Akua Pusuwa, som var i en såkaldt dansk pantslaves besiddelse. Det lykkedes imidlertid Richter, i skarp konkurrence med andre private købmænd og de europæiske governmenter, at få hende i sin varetægt. Den anvendte procedure gav ham dog ikke en ubestridt ejendomsret, fordi Akua Pusuwa havde benyttet sig af en lokal helligdom til at blive overført til Richters varetægt. Denne helligdoms afgørelser, der implicerede en kombination af religiøse, juridiske, økonomiske, politiske hensyn og konsekvenser som orakelsvarene fra Delfi, kunne ikke uden videre accepteres af de europæiske governe-

menter, fordi de både skulle varetage deres egen jurisdiktions prestige, og fordi de havde en kontant interesse i at omstøde afgørelsen.

Den siddende danske guvernør var ikke interesseret i at komme i konflikt med Henrich Richter over Akua Pusuwa, men den undersøgelseskommission, som var blevet nedsat i København i 1826 – efter Asantes nederlag – havde en anden opfattelse. Det skyldtes, at Generaltoldkammeret i København i sit kommissorium, udover en utilfredshed med de tidligere guvernørers embedsførelse, havde demonstreret sit ønske om en mere offensiv dansk handels- og kolonipolitik på Guldkysten. Richters nære økonomiske og politiske samarbejde med de tidligere guvernører, og hans markering af særstandpunkter, når det drejede sig om at fastholde sine gode relationer til Asante og det engelske system, gjorde ham kritisabel i kommissionens øjne, især når det ene af dens medlemmer blev beskrevet som en frænde af Richters danske hustru, som han siden 1823 havde ligget i skilsmisseforhandling med.

Kommissionen fik dog ikke mulighed for at indhente Richters udsagn om de mange forhold, som den mente Richter havde været indblandet i, fordi han befandt sig i England hele det år, kommissionen opholdt sig på Guldkysten. Den måtte derfor lade mange af sagerne ligge uafsluttede, men i sagen om Akua Pusuwa kom den til den konklusion, at Richter ikke havde erhvervet hende på legal vis, og at hun derfor burde tilbageleveres til guvernementet. Den mulatkøbmand i engelsk Accra, der havde Akua Pusuwa i sin varetægt under Richters fravær, nægtede naturligvis at udlevere hende.

Først i november 1828 vendte Henrich Richter tilbage til Guldkysten. Årsagen hertil var bl.a., at Asante-kongen nu havde stillet krav om at få udleveret 4 Asante-fanger, herunder Akua Pusuwa, som betingelse for at fortsætte fredsforhandlingerne med englænderne. Den nye danske guvernør, der var ankommet efter undersøgelseskommissionens afrejse, valgte i denne afgørende og vanskelige fase af forhandlingerne at samarbejde med Richter. Han fik derfor omgjort kommissionens beslutning vedrørende Akua Pusuwa, idet rådet på Christiansborg afsagde kendelse om, at hun aldrig på lovlig vis havde været overdraget til

guvernementet. Derefter udstedte guvernementet, på krav fra Richter, en erklæring om, at den oprindelige ejer havde givet afkald på alle fordringer på Akua Pusuwa. Dermed var lovligheden af Richters rettigheder til Akua Pusuwa anerkendt af alle parter.¹²

Tilnærmelsen mellem Richter og guvernøren viste sig også i guvernementets afgørelser vedrørende de øvrige uafsluttede sager. Parallelt hermed intensiverede Richter sine aktiviteter på andre områder, dels for at kompensere for den ophørte Asante-handel, dels for at tilpasse sig den nye situation og de nye signaler fra København. Han opkøbte således i 1830 en af de største danske plantager på 130 tdr. land, hvor han lod udplante mere end 4.000 kaffebuske. Udbyttet blev dog aldrig særligt stort, bl.a. fordi den anvendte arbejdsstyrke af lokale slaver ikke havde tilstrækkelig viden om denne form for produktion. Sideløbende hermed var der tegn på et stigende engagement i handelen med palmeolie, der overvejende blev produceret i den østlige region. I 1831 ejede han således et palmeoliefaktori i Ponny mellem Accra og Volta-floden, hvor han konkurrerede med købmændene fra engelsk Accra.

Henrich Richters status som en magtfaktor i de danske etableringer blev understreget, da han ved årsskiftet 1828–29 flyttede ind i et nyt bygningskompleks nord for Christiansborg. Det bestod af et stort beboelseshus med en statelig udvendig midtertrappe fra forgården, der var omgivet af bastioner og forbindelsesanlæg, der indeholdt lagerrum og andet. I 1830 var der til denne købmandsgård knyttet i alt 210 personer, medens der på Christiansborg kun var ansat 65. Alene til varetagelsen af sin husholdning havde Richter 5 kokke og 8 tjenere, medens man ved guvernementet måtte nøjes med 4 sådanne tjenestefolk. Richters købmandsgård var således et fysisk udtryk for hans rigdom og magt i de danske etableringer, men også for hans usikre og sårbare position i kontaktzonen. Den fortlignende bygning, der var blevet påbegyndt i 1825, kunne således sikre ham imod overgreb ved nye uroligheder, samtidig med at den kunne opfattes enten som et slags hjælpfort til Christiansborg eller som et alternativt magt- og prestigecentrum i forhold til guvernementet, afhængig af de politiske relationer.¹³

I den første fase af de komplicerede forhandlinger med englænderne om en fredsftale med Asante var der fuld overensstemmelse mellem Richter og den danske guvernør. Med Akua Pusuwa som pressionsmiddel kunne danskerne tvinge de toneangivende købmænd i Cape Coast til at indgå en forhåndsftale, hvori det engelske guvernement, der nu var overtaget af de engelske købmænd, accepterede det danske guvernement som en lige partner i forhandlingerne med Asante. Hermed var der åbnet mulighed for, at en del af det beløb, som Asante-kongen havde givet løfte om at stille som sikkerhed for overholdelsen af en fredsftale, ville blive anbragt på Christiansborg. Dette kunne udnyttes til både at presse Asante-kongens handel til Osu igen og til at sikre en dansk ledelse af en alliance blandt de østlige nationer.

Henrich Richter og den danske guvernør måtte se deres plan kuldkastet, da en ny engelsk guvernør foretrak at løskøbe en Asante-fange fra en købmand i hollandsk Accra fremfor at give efter for de danske krav om en deling af sikkerhedssummen for at udlevere Akua Pusuwa. Den danske politik led et fuldstændigt skibbrud, da Asante-kongen godtog de tilbagesendte fanger som en tilstrækkelig opfyldelse af hans betingelser og i april 1831 sendte sikkerhedssummen til det engelske hovedfort i Cape Coast. Her afsluttede englænderne og de vestlige allierede en separat fredsftale med Asante.

I denne situation ophørte samdrægtigheden mellem Henrich Richter og det danske guvernement, fordi parterne i realiteten forfulgte to forskellige mål: Richter at få genoprettet sin tidligere lukrative handelsposition mellem Asante-kongen og de engelske handelshuse; guvernøren at få skabt og anerkendt en eksklusiv dansk interessesfære blandt de østlige nationer. Med en ny dansk guvernør (Richters gamle modstander fra undersøgelseskommissionen) som leder af guvernementet, kom det til en så alvorlig splittelse i de danske etableringer, at guvernøren over for København måtte erkende, at der nu fandtes to stridende partier. Det ene, ledet af guvernøren, omfattede de fleste embedsmænd og købmænd; det andet, ledet af Richter, indbefattede de øvrige embedsmænd, heriblandt en af assistenterne, Balthasas M. Christensen, der senere blev hjemsendt af Guvernøren.

Uenigheden om fredsforhandlingerne viste sig at føre til et fatalt resultat for såvel guvernementet som Richter. Det danske guvernement måtte afslutte en separat fredsaftale med Asante, uden at man fik en sikkerhedssum placeret på Christiansborg. Da kun kystbyerne og en enkelt af indlandsstaterne underskrev den danske traktat, var den danske indflydelsessfære uden de vigtigste østlige nationer og uden en engelsk anerkendelse. Henrich Richter, der til det sidste intrigerede i forhandlingerne, måtte for at få sendt Akua Pusuwa som sin repræsentant til Asante-kongen, atter ty til et samarbejde med det engelske guvernement.

Uroen i de danske etableringer ophørte ikke med afslutningen af fredstraktaten. Den danske guvernør, hvis strammere og mere autoritære politik også tidligere havde mødt modstand fra de politiske ledere i Osu og de danske mulatsoldater, nedlagde nu forbud imod, at embedsmænd måtte gæste Richters købmandshus. Konflikten udviklede sig til det tilsyneladende groteske, da guvernøren forbød indbyggerne i Osu at rydde veje til Richters hus.

Dette viser imidlertid, at konflikten i de danske etableringer drejede sig om langt mere end personlig betinget animositet mellem Henrich Richter og guvernøren og forskelle i opfattelsen af hvilke mål og midler, der var de vigtigste i fredsforhandlingerne. Konflikten angik også den økonomiske og politiske udvikling på længere sigt i de danske etableringer. Guvernøren og hans tilhængere blandt de mindre danske købmænd støttede en udvidet dansk interessessfære, fordi det gav den gunstigste udgangsposition i konkurrencen med englænderne om handelen i den østlige region. De produkter og de former for handel, der fandtes her, passede til mindre købmandshuse, og derved kunne der muligvis bedre skabes en forbindelse til moderlandets økonomi, hvilket man ønskede i København. Ved siden af denne udvidelse af overhøjheden tilstræbte man en intensivering og koncentration af den formelle og reelle magt hos guvernementet. Det endelige mål måtte være oprettelsen af en egentlig territorial koloni med en af moderlandet styret administration, der besad et ubestridt magtmonopol. Det var sådanne hensyn, der lå bag guvernørens forbud imod at vejene til Richters hus blev ryddet af

indbyggerne i Osu. Dette kunne nemlig tolkes som en overførsel af den traditionelle overhøjhedsanerkendelse til Richter.

Henrich Richter reagerede imod en styrkelse af den danske koloniadministration, fordi han anså den som et udtryk for en forældet, enevældig styreform, der ville modarbejde den kommercielle elites interesser, og han gik imod en dansk opfyldning af det opståede tomrum i regionen, fordi det stred imod hans handelsinteresser og overlod ham indskrænket manøvrefrihed i forhold til de øvrige magtgrupper i kontaktzonen.¹⁴

Spiltelsen og uroen i de danske etableringer og det dårlige resultat ved fredsforhandlingerne resulterede i, at Generaltoldkammeret modererede sin politik. I 1832 udnævnte man til guvernør den mand, som Richter havde samarbejdet med fra 1828, og gav ham instruks om at undersøge fredsforhandlingernes forløb og vurdere resultatet. Han havde allerede inden sin udnævnelse i et memorandum frikendt Richter for at have interesse i at modarbejde en dansk fredsftale med Asante og tillagt sin forgænger hele ansvaret. Der lå også underforstået i dette en kritik af Generaltoldkammeret for at have udsendt en mand, som i sin iver for at gennemføre den af København ønskede politik havde bragt sig i konflikt med de lokale magtfaktorer.

Det var derfor ikke overraskende, at den nye guvernør ved sin ankomst til Guldkysten udnævnte Henrich Richter til formand for en kommission af lokale købmænd, der skulle indberette om de danske etablers forhold og fremtid. Det var i realiteten et forsøg på at give den lokale, kommercielle elite en formel mulighed for at kunne korrigere og influere på Generaltoldkammerets politik. Guvernøren fortsatte dog med at modernisere forholdene i de danske etableringer i Generaltoldkammerets ånd, men i et langsommere tempo og i samarbejde med den lokale elite. Da han oprettede en militæ bestående af de lokale danske indbyggere og mulatter, fik Richter sæde i dens ledelse, som den ene af befolkningens to repræsentanter.

Der var dog også grænser for, hvor langt Henrich Richter ville gå for at bakke moderniseringspolitikken op. Han omlagde således i denne periode produktionen på sin plantage fra egentlige plantageprodukter til dyrkning af de normale lokale fødevarer,

fordi det var mere rentabelt, og fordi han nu igen overvejende havde interesse i handel. Henrich Richter kunne således godt imødekomme Københavns ønsker om en modernisering, når denne skete i samarbejde med de lokale interesser og med skyldig hensyntagen til hans ønsker og præferencer.¹⁵

Det var i første række handelen med Asante, som Richter havde interesse i at få genetableret. Guvernementet støttede ham ved at stille en officiel eskorte til rådighed for Akua Pusuwa, der flere gange vendte tilbage til Richters købmandsgård med handelsekspeditioner fra Asante-kongen. Til trods herfor havde Richter svært ved at få genetableret en konstant handelsforbindelse. Det skyldtes dels, at det danske guvernement blev inddraget i interne konflikter i Asante i en sådan grad, at kongen på et tidspunkt nedlagde forbud imod handel med de danske etableringer, dels at de engelske købmænd ved Cape Coast nu konkurrerede kraftigt med Richter om Asante-handelen. Endelig var indbyggere fra kyststaterne efter fredsafslutningen begyndt at drage til Asante for at afsætte de europæiske importvarer direkte til indbyggerne dér. Da dette også var en trussel imod Asante-kongens traditionelle monopol på udenrigshandelen, protesterede han til de private købmænd ved kysten. De indgik derefter i november 1835 en aftale om at hindre, at folk fra kysten sendte eller førte varer til Asante.

Henrich Richter havde samme interesse som de øvrige købmænd i at støtte Asante-kongen i hans modstand imod de afrikanske mellemænd, men da han også for at kunne klare sig i konkurrencen med de engelske købmænd havde behov for at kunne reklamere for sig selv i Asante, fik han gennemført, at aftalen kun skulle gælde varer og ikke sendebud fra købmændene. Da Richter kort efter med et bud sendte et parti geværer som gave til Asante-kongen, blev geværene tilbageholdt af den engelske guvernør, fordi det var i strid med aftalen. Dermed var det blevet tydeligt, at aftalen også var ugunstig for Richters handel med Asante, da han ikke uden særlige foranstaltninger kunne regne med at trække Asante-kongens handelsekspeditioner til Osu.¹⁶

Det var formodentlig Richters problemer med Asante-handelen, der var en af de afgørende impulser til, at det danske

guvernement atter søgte at skabe en eksklusiv interessesfære og sikre en øget markedsandel af palmeoliehandelen til de danske købmænd. I midten af 1830'erne eksporteredes der lidt over 1.000 tons palmeolie om året fra de engelske havne på Guldkysten. Da størstedelen af produktionen foregik i nationerne Akwapim og Krobo i den østlige region, fandt hovedparten af eksporten sted fra engelsk Accra. Henrich Richter og de øvrige danske købmænd havde i flere år søgt at komme ind i denne handel.

Fra 1834 havde det danske guvernement atter understreget de danske forbindelser til de østlige nationer og derved markeret sine tidligere fremsatte overhøjhedskrav, uden at man dog var gået så langt, at det kom til en direkte konflikt med englænderne. Umiddelbart efter aftalen om Asante-handelen i november 1835 tvang den danske guvernør imidlertid, med en hærstyrke bestående af soldater fra Richter og de øvrige købmænd, Krobo til at anerkende dansk overhøjhed. Herved negligerede han kravene om overhøjhed og indflydelse fra såvel Akwapim som englænderne. Af den bøde på 750 rdl. guineisk kurant, som Krobo blev pålagt, kunne de 500 rdl. betales ved, at danske købmænd udredte pengene til guvernementet imod et løfte fra Krobo om senere levering af palmeolie til købmændene. Herved var de danske købmænd sikret en gunstig udgangsposition i konkurrencen med de engelske købmænd om Krobos palmeolie.

Efter et forgæves forsøg på også at øge den danske indflydelse i Akwapim, aflagde Krobo troskabsed til det danske guvernement, og dagen efter indførtes de første afdrag på bøden i guvernementets bøger. Dette afstedkom en klage fra de engelske købmænd over, at Krobo blev tvunget til at låne fra en dansk undersåt, for at han kunne få al palmeoliehandelen. Der er næppe tvivl om, at den omtalte undersåt var Henrich Richter, der således havde anvendt det danske guvernement til at sikre sig en øget markedsandel af denne handel.

Det danske guvernement og Henrich Richter måtte imidlertid hurtigt trække sig tilbage fra de vundne positioner i Krobo. I sin afvisning af en engelsk købmands klage over at være blevet forment adgang til Krobo, måtte det danske råd, i overværelse af Richter, nøjes med at afvise den med den begrundelse, at han ikke havde informeret det danske guvernement om rejsen, idet

man åbenbart ikke turde fastholde, at han skulle have indhentet danskernes tilladelse. Denne begrundelse er nemlig overstreget i protokollen. Den angivne begrundelse, der imødekom den engelske opfattelse af den danske overhøjhedsrets begrænsninger, gjorde det ikke muligt for det danske guvernement at sikre de danske købmænd eksklusive handelsrettigheder i Krobo. For Henrich Richter betød dette, at de engelske købmænd atter havde hindret ham i et handelspolitisk fremstød, til trods for at han denne gang havde ført en politik, der var identisk med guvernementets og de øvrige danske købmænds. Henrich Richters særstilling i de danske etableringer var åbenbart ved at forsvinde.¹⁷

Henrich Richter var dog endnu i slutningen af 1830'erne en af de største købmænd i Accra regionen. Den unge og nyligt ankomne Wulff J. Wulff gav i 1837 en noget betaget skildring af Richter, som en hovedrig mand, der ejede 10 tønder guld. Ved selskaberne i hans hus for de opankrede skibes kaptajner, andre købmænd og embedsmændene, serveredes der mange slags vine og champagne i rigelige mængder til de talløse retter. Richter, der nu var skilt fra sin danske hustru, opretholdt i sit hus et afrikansk familieliv med adskillige hustruer, der knyttede ham til handelspartnerne, og mange børn, af hvilke flere gik i den danske mulatskole. Han sørgede for, at to af hans sønner, Henrich og Robert William, blev lyst i kuld og køn af det danske guvernement, så deres arveret var lovformelig ifølge den danske retspraksis. Hans position og indflydelse i de danske etableringer var blevet påskønnet med hans udnævnelser til overkrigskommissær og ridder af Dannebrog af 4. grad. Dette må vel også ses som et forsøg på at fastholde hans loyalitet og at opveje hans manglende formelle status i guvernementet.¹⁸

Den engelske regerings henvendelser til udenrigsministeriet i København havde ført til, at dette ministerium havde presset Generaltoldkammeret til at tilslutte sig en reprimande til den ekspansionsivrige danske guvernør. Man pålagde ham at afholde sig fra ethvert skridt, der kunne være til skade for den engelske handel, og påbød ham for fremtiden at lade personlige anskuelser vige for overordnede politiske mål. Guvernementet måtte derfor fortsætte sin tilbageholdende politik over for de engelske

købmænd, og man blev mere forbeholden over for at støtte den lokale kommercielle elites interesser. Guvernementet afviste således i 1840 et forslag fra Henrich Richter om sammen med englænderne at sikre en af de danske klientstater uafhængighed af Asante med en henvisning til, at han varetog »en nærmere interesse«, som guvernøren ikke kunne billige.

Henrich Richter markerede sin utilfredshed med den nye politik, da han senere på året 1840 ansøgte om den ledige stilling som guvernør. Han anførte som sine kvalifikationer dels en sproglig og kulturel kompetence i forhold til afrikanerne, dels sin politiske indflydelse blandt de lokale indbyggere; kvalifikationer, som erfaringerne havde vist, en udsendt dansk guvernør ikke kunne besidde. Richter holdt altså fast ved sin tidligere opfattelse, at guvernementet burde ledes af en person, som ville og kunne varetage hans og de øvrige købmænds interesser, men hvor han i 1831 havde haft tilstrækkelig styrke til at gennemtvinge en ændring af guvernementets politik, var både hans og guvernementets situation en ganske anden i 1840. En guvernør, der ville føre en aggressiv politik, var helt uacceptabel på et tidspunkt, hvor den danske regering havde truffet principbeslutning om at søge at få solgt etablissementerne på Guldkysten.

Den nyudnævnte guvernør foretrak da også en yngre dansk købmand som rådgiver om lokale forhold, fordi guvernementet ville miste indflydelse ved at ty til »uvedkommende indflydelse«. Senere guvernører anvendte med lidet tilfredsstillende resultat andre private købmænd som rådgivere, men aldrig Henrich Richter. – I løbet af ganske få år havde Richter således mistet sin indflydelse på det danske guvernement. Det skyldtes i første række den ændrede holdning i København, men det skal også ses på baggrund af den forringelse, der var indtruffet i hans økonomi.¹⁹

Baggrunden for hans økonomiske vanskeligheder var den øgede konkurrence fra engelsk side. Allerede i 1838 klagede danskerne over, at der var for mange engelske købmænd på kysten, og 4 år senere beskrev den danske guvernør opsvinget i den engelske handel som revolutionerende, idet Asantes handel nu næsten udelukkende gik til Cape Coast. Selv om en del af handelen med Akims guld og Akwapims palmeolie stadig var på

Richters hænder, så var det forbundet med store omkostninger at bevare den. Året efter nedsatte enkelte engelske købmænd priserne på de importerede europæiske varer så meget, at situationen for de danske købmænd blev beskrevet som håbløs. Det, der skete, var en ændring i det engelske handelssystem på Guldkysten, idet de store handelshuse i London var begyndt at operere på kysten via agenter, som for at få fat i palmeolien, solgte de europæiske varer så billigt, at en selvstændig købmand som Henrich Richter, ikke kunne klare konkurrencen. Den danske guvernør indberettede således i 1845, at et af de engelske handelshuse, Hutton & Sons, var tæt på at have et handelsmonopol på Guldkysten.

Det var netop med dette firma, at Henrich Richter samme år måtte indgå en aftale om en betalingsordning. Den gik ud på, at hans gæld til firmaet på over 6.000 £ skulle afdrages i månedlige rater over 6 år, og at han som sikkerhed lod al sin rørlige og urørlige ejendom indgå i et pant, som blev tinglyst hos det danske guvernement. Tinglysningen blev, på Richters udtrykkelige anmodning, gjort så lidet offentlig som muligt for at undgå, at hans omdømme og kredit på Guldkysten skulle lide skade derved.²⁰

Richter kunne dog fortsætte sin handelsvirksomhed, idet Hutton & Sons var villige til at yde en ny kredit til hans løbende handel. På 4 år oparbejdede Richter derpå en ny gæld til det engelske handelshus på noget over 5.000 £, medens den gamle gæld kun blev nedskrevet til ca. 4.000 £. Da Henrich Richter i 1849 blev så alvorligt syg, at lægen forventede hans snarlige død, indleverede Hutton & Sons derfor deres krav på Richter til det danske guvernement. Dette kaldte hurtigt de øvrige kreditorer frem, således at Richters handelshus truedes af konkurs, fordi samtlige krav ikke kunne honoreres, uden at alle aktiver blev realiserede. Da en gradvis afvikling gav kreditorerne de bedste muligheder for at få fuld dækning, nedsatte guvernementet en kommission, der skulle sørge for dette. Afviklingen af handelshuset var i fuld gang, da Henrich Richter døde den 29. juni 1849 i en alder af 64 år. Herefter blev Richters bo overdraget til skifteretten ved det danske guvernement til videre behandling.

Ved en offentlig auktion, der varede i 7 dage, blev Henrich Richters tilværelse i stort og småt lagt blot. Blandt de over 1.000

numre, var der først og fremmest handelsvarer, især kauris, mange arter af tekstiler, geværer, krudt og patroner, samt kobberplader og jernstænger. Derudover solgtes indboet i hans hus, der bl.a. omfattede spejle med forgyldte rammer, to kakkelovne, et sølvservice og vinkølere. Blandt hans personlige ejendele hørte flere kjolesæt, to uniformer og tre familieportrætter, samt en række bøger, herunder Scotts Waverley Novels og en Histoire de Napoleon. Af større effekter var der 5 11-mandskanoer og 5 kanoner, der må have stået på købmandsgårdens bastioner.

Boets samlede aktiver blev opgjort til 26.618 pjastre, der vel ækvivalerer med 45–50.000 rigsdaler rede sølv. Købmandsgården ved Christiansborg blev solgt for 150 pjastre, et hus i Ponny for 50, medens plantagen blev købt af en af hans sønner for 200 pjastre. Alt i alt indgik der fra auktionen 18.000 pjastre i boet. Hertil blev der lagt for ca. 3.000 pjastre i »kontanter« og for 8.400 pjastre »varer«. Heroverfor stod et samlet kreditorkrav på 31.187 pjastre, hvoraf Hutton & Sons tilgodehavende var på ca. 22.000 pjastre, medens handelshuset Victor & Louis Régis fra Marseilles havde et krav på ca. 2.000 pjastre. Da passiverne således oversteg aktiverne, fik kreditorerne kun dækket 80% af deres tilgodehavender, hvorved Henrich Richters handelshus, som så mange andre handelshuse i Vestafrika i denne periode, fremviste et underskud ved ejerens død.

Henrich Richters efterlodte familie bestemte, at han skulle begraves på afrikansk vis i et privat hus og ikke på den danske kirkegård. Dette forårsagede, at det danske guvernement afstod fra at give ham den militære æresbevisning ved begravelsen, som hans danske rang og udmærkelser gav ret til. Selv efter sin død forårsagede mulatten Henrich Richter således en konflikt mellem de to kulturer, som han havde levet mellem hele sit liv.²¹

Henrich Richter har flere træk fælles med den begrænsede gruppe af store mulatkøbmænd eller købmandsprinser, der i det 19. århundrede søgte at skabe sig en platform som en egentlig moderne, lokal kommerciel og politisk elite end med de private europæiske købmænd eller øvrige danske mulatter. Han placerede sig bevidst i det centrale spændingsfelt mellem de ledende økonomiske og politiske systemer i overgangszonen, og søgte at udnytte forskellene og modsætningerne mellem dem som grund-

lag for sine aspirationer i retning af at være et centralt element i nye økonomiske og politiske strukturer.

Dette lykkedes i en vis grad for ham, så længe overgangszonen var begrænset, og der bestod en vis, ganske vist ustabil, balance mellem de styrende systemer. Efter at overgangszonen var blevet udvidet med Asantes tilbagetrækning, havde han i stigende grad vanskeligt ved at fastholde sin position, dels fordi de stærkeste europæiske og afrikanske systemer var enige om at skabe en kontakt direkte uden om ham, dels fordi andre grupper, såvel lokale som internationale, i kampen om at udfylde det opståede tomrum, ikke havde synderligt behov for de strukturer, hvori Richter indgik.

Ændringer såvel i den lokale økonomiske struktur som i den internationale handelsstruktur tvang ham til sidst modvilligt til at indgå i et nærmere samarbejde med det danske system – på dets præmisser. Da der ikke var tilstrækkeligt grundlag for fastholdelsen af en dansk kolonipolitik, kunne dette end ikke fastholde ham i en enestående position i de danske etableringer.

Henrich Richter står således som en modsætningsfyldt person. Ikke alene i sin balance mellem europæisk og afrikansk kultur og de politiske systemer, men også mellem begreber som uformel frihandelsimperialisme og territorial kolonialisme samt modernisering og selvstændighed i den afrikanske politik. Hans mål var ikke fuldt identiske med et af disse, samtidig med at der kan siges at være elementer fra dem alle i hans politik. Denne kompleksitet peger hen imod den situation, som karakteriserer den såkaldte uddannede elite i en senere periode.

1. Som eksempler på den europæiske holdning kan nævnes R. Robinson & J. Gallagher, *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism* (London, 1961); L. H. Gann & P. Duignan (eds.), *The History of Colonialism*, (Cambridge, 1969); W. Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa* (London, 1972); G. E. Metcalfe, *Macleans of the Gold Coast. The Life and Times of George Maclean, 1801–1847* (London, 1962) og idem, *Great Britain and Ghana. Documents of Ghana History 1807–1957* (London, 1964); D. Coombs, *The Gold Coast, Britain and the Netherlands* (London, 1963); D. Kimble, *A Political History of Ghana. The Rise of Gold Coast Nationalism 1850–1928* (Oxford, 1963). Den nationalistiske historieopfattelse repræsenteres af K. O. Dike, *Trade and Politics in the Niger Delta* (Oxford, 1956); J. F. Ade Ajayi, *Christian Missions in Nigeria, 1841–91* (London, 1965); F. Agbodeka,

- African Politics and British Policy in the Gold Coast, 1868–1900. Study in the Forms and Force of Protests (London, 1971); M. A. Kwamena-Poh, Government and Politics in the Akuapem State 1730–1850 (London, 1973); A. A. Boahen, Politics in Ghana 1800–1874, i J. F. Ade Ajayi & M. Crowder (eds.), History of West Africa, vol. 2 (London, 1974) og idem, Ghana; Evolution and Change in the Nineteenth and Twentieth Centuries (London, 1975); I. Wilks, Asante in the Nineteenth Century. The Structure and Evolution of a Political Order (London, 1975).
2. Vedrørende mellemhandlere og overgangszoner se A. G. Hopkins, An Economic History of West Africa (London, 1973); E. Reynolds, Trade and Economic Change on the Gold Coast, 1807–1874 (London, 1974); M. Priestly, West African Trade and Coast Society. A Family Study (London, 1969); J. T. Lever, Mulatto Influence in the Gold Coast in the Early Nineteenth Century: Jan Nieser of Elmina, African Historical Studies, vol. 3:2 (1970); De danske etablissemeters forhold er beskrevet i G. Nørregård, Guldkysten, de danske etablissemeter i Guinea, 2. ed. (København, 1968) i serien Vore gamle Tropekolonier; Ole Justesen, Kolonierne i Afrika, p. 289–461 i Ole Justesen, Kolonierne i Asien og Afrika, Politikens Danmarkshistorie suppl. bd. 1 (København, 1980); G. Nørregård, Guvernør Edward Carstensen's indberetninger fra Guinea 1842–1850 (København, 1964); Ole Justesen, Danish Settlements on the Gold Coast in the Nineteenth Century i Scandinavian Journal of History, vol. 4:1 (1979).
 3. Dette bidrag er en forkortet og revideret udgave af et tidligere, aldrig publiceret manuskript om Henrich Richter. Kildematerialet findes overvejende i Vestindisk-guineisk Rente- og Generaltoldkammers arkiv i Rigsarkivet, København. Hovedparten af materialet er hentet fra Dokumenter til Guineisk Journal 1780–1859, der i noterne er forkortet GJ journalnummer/år. Derudover er der fra dette arkiv anvendt materiale fra Kopibøger over breve sendt til Guinea (Guin. kopibøger), Kopier af kgl. Resolutioner vedr. Guinea og Reviderede guineiske regnskaber. Endelig er der brugt materiale fra arkivsamlingsen, Diverse arkivalier fra Guinea. Det anvendte engelske materiale er hentet fra Colonial Office's arkiv (C.O.) i Public Records Office (PRO) i London.
 4. Om Johan Emanuel Richter, se Nørregård op.cit. 1968, p. 246 ff og 297 ff.: 10/11 1804, J. E. Richter til Gtk., GJ 527/1805; 30/9 1816, J. E. Richter til Gtk., GJ 1575/1817; 24/3 1817, J. E. Richter til Gtk., GJ 1561/1817; 25/10 1817, guv. Reiersen til Gtk. GJ 1629/1818, 25/10 1817, H. Richter til Gtk., GJ 1630/1818; 12/13 1816. Kgl. Resolution, GJ 1489/1816.
 5. 24/3 1817, guv. Richter til Gtk., 1561/1817; 20/4 1840, H. Richter til kongen, GJ 968/1840; 17/7 1831, B. M. Christensens dagbog, B. M. Christensens privatarkiv, Rigsarkivet; 29/7 1817, Gtk. til guv. Richter, Guin. kopibog 1816–27, p. 39; 31/3 1818, Gtk. til H. Richter, Guin. Kopibog 1816–27, p. 53; 28/9 1818, Guv. Reiersen til Gtk., GJ 1705/1819; 17/7 1819, Guv. Svanekjær til Gtk., GJ 1832/1820.
 6. Vedrørende Richters ophold i København: 21/10 1819, H. Richter til Gtk. GJ. 1775/1819; 11/11 1819, Gtk. til H. Richter, Guin. Kopibog 1816–27, p. 85; Gifregister for Garnisons kirke 1820, p. 34, no. 103, Rigsarkivet; 14/7 1827, P. Thonning til Dan.Kanc., 3. departm.s registrant 1830, nr. 1545, Dan.Kanc.; 11/6 1849 Forhandlings- og Resolutionsprotokol ved Chr.borg 1849–50, nr. 257, Div.arkival. fra Guinea nr. 73; 19/8 1820, Gtk. til H. Richter, Guin. Kopibog 1816–27, p. 104; 16/10 1822, John McCant til Gtk., GJ 177/1822.
 7. 12/2 1821, H. Richter til Rådet, Chr.borg, ad GJ 82/1821; 21/2 1821, Guvernement til Gtk. GJ 82/1821; 18/3 1821, Guvernement til Gtk., GJ 83/1821; Veksler til Richter i

- GJ 82/1821, 116/1822, 150/1822, 293/1823, 307/1823, 439/1824, 824/1826, endose-rede til B. A. Goldschmidt & Sons og Hutton & Sons, London: Metcalfe op.cit. 1962, p. 63 og 83; 1/2 1828, Denham to Hay, CO 267/74, PRO, London.
8. Om den fortsatte slavehandel se E. Reynolds op.cit., p. 38–51 og W. E. F. Ward, *The Royal Navy and the Slaves. The suppression of the Atlantic Slave Trade* (London, 1969), p. 50–52 og Metcalfe, op.cit. 1964, p. 7, 12 og 14; David Eltis, *The Export of Slaves from Africa. 1821–1843*, *Journ. of Economic History*, XXXVII (1977), p. 410–15; og *The Direction and Fluctuation of the Transatlantic Slave Trade, 1821–43: A Revision of the 1845 Parliamentary Paper* i H. Gemery & J. Hogendorn (eds.), *The Uncommon Market: Essays in the Economic History and the Atlantic Slave Trade* (New York, 1979), p. 273–301.
 9. A. A. Boahen op.cit., 1974, p. 176–184; E. Collins: *The Panic Element in the Nineteenth Century British Relations with Ashanti*, *Transactions of the Historical Society of Ghana*, vol. 4:1 (1959), p. 98 og 105–119; Margaret Priestly, op.cit., p. 129–42; Metcalfe, op.cit., 1964, p. 47 f.; 11/2 1821 Journal på Elmina i H. W. Daendels, *The Correspondance of Daendels*, Legon, 1964; 15/4 1821, guvernemen-tet til Gtk., GJ 87/1821.
 10. Om oprøret mod Asante: 16/5 1823, guvern. McCarthy til Bathurst, C.O. 267/58, PRO.; H. J. Ricketts, *Narrative of the Asantee War with a view of the present state of the Colony of Sierra Leone*. (London, 1831), p. 24 ff.; 31/5 1823, guvern. Thonning til Gtk., GJ 337/1823; 18/1 1824, guvernementet til Gtk., GJ 426/1824; 25/1 1825, guvern. Richelieu til Gtk., GJ 512/1825.
 11. 27/7 1824, guvernementet til Gtk., GJ 462/1824; 23/1 1826, guvern. Richelieu til Gtk., GJ 638/1826; Rådets forhandlingsprotokol for 1/1–1/10 1826, ad GJ 881/1827; 24/8 1826, guvern. Broch til Gtk., GJ 1051/1826, Purdon til Bathurst, C.O. 267/73, PRO.
 12. Om Akua Pusuwa, der i de samtidige kilder kaldes Akabusuah: 5/11 1826, Campbell til Bathurst, i Metcalfe, op.cit. 1964, p. 144f.; Rådets afhøring af Tette Kisetete 10/11 1828 og H. Richters brev af 3/11, begge ad GJ 377/1829; 30/3 1827, Instruks til undersøgelseskommissionen, GJ 394/1827; 16/2 1832, B. M. Christensen til Gtk., GJ 285/1832; 24/10 1827, Undersøgelseskom. til Gtk., GJ 86/1828; 22/4 1828, Undersøgelseskom.'s indberetning, GJ 98/1828; Metcalfe, op.cit., 1962, p. 46ff.; 13/2 1828 Osay Yaw til Lumley, C.O. 267/95, PRO; Brevveksling mellem Råd og H. Richter 1/11 – 13/11 1828, ad GJ 377/1829.
 13. Indførsel af 1/2 1830 i auktions- og skifteprotokol for 1/3 1830 – 1/3 1831, Reviderede Guin. regnskaber; Rapport III fra den lokale kommission af 29/7 1833, GJ 997/1834; udateret rapport fra guvernementet, GJ 1014/1834; Rapport IV fra guvernementet af 26/2 1834, GJ 1026/1834; 15/7 1831, H. Richter til Gtk., GJ 283/1832; 31/1 1829, guvernementet til Gtk., GJ 318/1829; 2/4 1830, guvernementet til Gtk., GJ 697/1830; se rekonstruktion af huset i Ole Justesen, op.cit. 1980, p. 440.
 14. Om fredsforhandlingerne se Metcalfe, op.cit., 1962, kap. 3 & 5; De danske guvernørers brevveksling med de øvrige i guvernementet findes i GJ 757/1834; Om uenigheden se 12/7 1831, rådsforhandlingsprotokol, GJ 301/1832; 15/7 H. Richter til Gtk., GJ 283/1832; 16/7 1831, guvern. Hein til Gtk., GJ 302/1832, 3/9 1831, guvern. Hein til Gtk., GJ 303/1832; B. M. Christensens dagbøger fra 15/5 – 26/10 1831, Privatarkiver i Rigsarkivet; Konflikten om vejrydning findes i GJ 300/1832.
 15. 15/11 1832 Gtk. til guvernementet, nr. 364 i Guin. kopibog 1831–34; 17/11 1832, Gtk.s instruks til guvern. H. G. Lind, nr. 383 i Guin. kopibog 1831–34; 10/4 og 10/11, H. G. Lind til Gtk., GJ 341 og 560/1832; 15/3 1833, Rådsforhandlingsprotokol for 1/3 – 31/3 1833, GJ 964/1834; 17/6 1833, Rådsforhandlingsprotokol for 1/4 – 23/8 1833, GJ 999/1834; Rapport af 29/7 1833 fra den lokale kommission, GJ 997/1834.

16. 3/9 1831, kopi af Maclean til H. Richter, ad GJ 284/1832; 14/5 1832 guvernemetet til Gtk., GJ 415/1832; 27/4 1833, guvernemetet til Gtk., GJ 647/1833; 23/12 1833, guvernemetet til Gtk., GJ 1023/1834; 2/12 1834, Rådsforhandlingsprotokol for 16/9 1834–31/1 1835, ad GJ 113/1835; 23/2 1836, guv. Mørch til Maclean og 25/2 1836, Maclean til guv. Mørch, ad GJ 126/1850; Metcalfe op.cit. 1962, p. 131 ff.
17. Om palmeoliehandelen se E. Reynolds, op.cit., 1974, p. 58–63 og 88–100 samt appendix 5 og 6; Ole Justesen, op.cit. 1979, p. 22–24; 31/3 1834, guvernemetet til Gtk., GJ 1034/1834; 15/3 1836, Forhandlingsprotokol for rådet på Cape Coast Castle, Metcalfe, op.cit., 1964, p. 144 f. Om det danske ekspansionsforsøg se Nørregård, op.cit., 1968, p. 319–324; Kwamena-Poh, op.cit., p. 62–65 og 104–106; 24/11 1834, rådsforhandlingsprotokol for 17/11 1835 – 5/2 1836, ad GJ 354/1836; Pakhusregnskab for 1/3 1836 – 13/ 1837, bilag 4 dateret 26/6 1836, Reviderede Guin. regnskaber: C. C. Reindorf, *The History of the Gold Coast and Asante*, 2. ed. (Accra, 1966), p. 311; Metcalfe, op.cit., 1962, pp. 200 og 207f.; Rådets beslutning i 23/8 1836, Rådsforhandlingsprotokol 12/4 – 11/10 1836, GJ 412/1837.
18. C. Behrens (ed.), *Da Guinea var dansk*. W. J. Wulff's breve og dagbogsoptegnelser fra Guldkysten 1836–42. (København, 1917), p. 31 ff., 20/6 1838, Rådsforhandlingsprotokol for 25/5 – 11/8 1838, GJ 768/1839.
19. 3/4 og 14/5 1839, guvernemetet til Gtk., GJ 841 og 814/1839; 21/1 1840, Guv. Dall til Gtk., GJ 932/1840; 20/4 1840, H. Richter til kongen, GJ 968/1840; 2/11 1840, Kgl. Resolution, nr. 371 i Kopier af kgl. resolution vedr. Guinea; 9/6 1842, Guv. Wilkens til Gtk., GJ 290/1842.
20. Behrens, op.cit., p. 175, brev af 22/5 1838; 26/10 1842, Guv. Carstensen til etatsråd Garlieb, Nørregård, op.cit., 1964, p. 32 f.; 28/5 1843, Guvernemetet til Gtk., GJ 443/1843; 14/5 1845, Guv. Carstensen til Gtk., Nørregård, op.cit., 1964, p. 143 ff.; og 24/7 1845, Erklæring fra W. & R. Hutton samt registrering af aftale mellem Richter og Hutton & Sons, ad GJ 44/1850; 22/5 1849, Rådsforhandlingsprotokol 1846–50, p. 29; Diverse arkivalier fra Guinea nr. 73.
21. 14/2 1849, Hutton & Sons til H. Richter, ad GJ 167/1851; 22/5, 29/5 og 29/6 1849, Rådsforhandlingsprotokol 1849–50, p. 29–43, Diverse arkivalier fra Guinea nr. 73; Fortegnelse over H. Richters effekter solgt ved auktion den 2–12/7 1849 & Oversigt over H. Richters bo, ad GJ 167/1851.

Spridningsmönstren hos smittkoporna under andra hälften av 1700-talet i Finland

AV EINO JUTIKKALA

Det är ett välkänt faktum att Sverige och Finland i tabellverkets statistik har en ovärderlig källa och att forskningen med tillhjälp av dess siffror är i stånd att på makronivå belysa sådana demografiska företeelser som i andra länder på 1700-talet endast kan behandlas som sampel. Men vi kan gå ännu ett steg vidare: eftersom de förteckningar på vilka kyrkoherdarna baserade sina årsrapporter i Finland finns samlade i Riksarkivet i moderna kopior samt i Sverige i landsarkiven i originalhandlingar, vet vi inte endast vad som hände ett visst år utan också vad som hände en viss dag.¹ Vi kan sålunda t.ex. klarlägga hur en epidemi spred sig från en socken till en annan, ja, från en by till en annan. Såsom WIDÉN hävdar, prästerna kan inte anses ha varit mindre samvetsgranna när det gällde att ange dödsorsaken än beträffande de övriga demografiska uppgifterna, de hade ofta varit på besök hos den döende och symptomen på de sjukdomar som förorsakade förödande epidemier var inte främmande för någon samtida.²

Till föremål för följande undersökning har valts smittkoporna, det mest fruktade plågoriset under andra hälften av 1700-talet och en epidemisk sjukdom som var lättare att med säkerhet diagnosticera än t.ex. tyfus. Vi kan naturligtvis komma åt endast de fall som ledde till döden,³ men då stora massor i varje socken insjuknade, är det sannolikt att dödsfallen tämligen noga återspeglar det kronologiska förloppet av epidemin – naturligtvis med en viss time-lag, som dock är lätt att beräkna. En första topp i mortalitetskurvan infaller mot slutet av första veckan. Den förorsakas av att hjärtat inte tål den höga febern och den torde sålunda nästan helt kunna uteslutas i en tid då samtliga insjuknade i

smittkopporna var barn eller ungdomar (se nedan). Under alla förhållanden observeras de ojämförligt flesta dödsfallen mot slutet av andra veckan.⁴ Tar man dessutom i betraktande att inkubationstiden är tolv dagar samt att det första offret resp. de första offren i en socken som blivit besmittad sannolikt inte dog får vi som regel minst en månads intervall mellan den dag då en sockenbo fick smittan och den dag då det första dödsfallet inträffade. Tidsbestämningarna i det följande – både på kartorna och i texten – avser dock alltid dödsdagen, men läsaren torde i sina tankar flytta dessa en månad tillbaka i tiden när han tänker på smittospridningen. Den lilla tidsintervallen är av betydelse endast med hänsyn till årstidernas inverkan. Svårare att bemästra vid diskussionen är en annan omständighet: sjukdomen har kunnat vara endemisk i vassa trakter, eftersom smittkoppsvirus är rätt seglivad och kan leva i veckotal i säng- eller gångkläder.⁵

I tabellverkets statistik har ända till 1773 mortaliteten i mässling och smittkoppor sammanräknats; den högsta siffran (27,8 % av samtliga dödsfall, 11,4 % av befolkningen) noteras under år 1763 och detta är det första året som valts till föremål för undersökningen. I början av 1780-talet grasserade smittkopporna en längre tid: år 1781 utgjorde motsvarande siffror 16,8 % resp. 4,5 %, år 1783 15,1 % resp. 4,7 %, år 1784 19,4 % resp. 4,8 %. Ehuru 1784 års siffror är något högre än både 1781 och 1783 års är det meningsfullt – eftersom det är fråga om spridningen – att taga till granskning epidemivågens första år 1781. Följande toppar inträffade år 1794 (19,4 % av samtliga döda, 6,2 % av befolkningen) och år 1799 (24,8 % resp. 6,9 %), och det är dessa år som utgör det tredje och fjärde samplet.⁶

På kartan är den månad då det första dödsfallet i smittkoppor inträffade i en församling antecknad med romerska siffror; ifall epidemin började redan föregående år eller i några fall redan två år tidigare, har även årtalet antecknats. Ifall epidemin hade upphört före det relevanta året, är bode den första och den sista månaden antecknad och siffrorna är satta inom parentes. Ifall epidemin började först följande år, är årtalet likaså antecknat och satt inom parentes, men slutmånaden saknas. De socknar som skonades är markerade med tom cirkel; ett enstaka fall eller i stora socknar två fall med långt avstånd från varandra anses inte

ha utgjort någon epidemi. Detsamma gäller fastslåendet av epidemins begynnelse- och slutpunkt. De socknar för vilka uppgifter saknas – antingen på grund av att längden på begravna har gått förlorad eller på grund av att denna inte innehåller dödsorsaker – har streckats.

Ofta koncentrerades dödligheten starkt på en månad eller ett par månader. Dylika koncentrationer förekommer mycket oftare i västra än i östra Finland.^{6a} Skillnaden är delvis verklig, delvis skenbar. Koncentrationen är naturligtvis starkare – d.v.s. smittan spred sig hastigare – i den västfinska bybebyggelsen än i den östfinska gårdsbebyggelsen, men eftersom en socken utgör enheten i undersökningen och socknarna i östra Finland till arealen motsvarar flera socknar i västra Finland bidrar även denna omständighet till resultatet.

Epidemin anses ha varit katastrofal ifall minst hälften av samtliga döda föll offer för smittkoppor. Katastrofen har markerats med kors. Katastrofen kan antingen härröra av en i förhållande till morbiditeten hög mortalitet, d.v.s. epidemin har varit av särdeles svårt art, eller av en ovanligt hög morbiditet. Då antalet insjuknade är okänt, kan vi inte med säkerhet avgöra vilketdera alternativet som är det sannolikaste, men det finns indiciebevis för att morbiditeten måste ha varit särdeles hög för att en katastrof har kunnat inträffa.

1761–63 års epidemi

Det landskap som tidigast blev besmittat var Sydösterbotten. I Kyro älvdals nedre del, d.v.s. i Vasa stads omgivning (uppgifterna för själva staden saknas) inträffade de första dödsfallen redan i mars 1761, i Jakobstads omgivning i april (staden tyckes ha skonats), i Kristinestads omgivning (även för denna stad saknas material) i maj, i Gamlakarlebys omgivning i juli och i staden i augusti, i Torneås omgivning i maj 1762⁷ samt i Uleåborgs omgivning (staden saknas i materialet) i juni sagda år. Brahestad nåddes av smittan först i mars 1763 och den kom sannolikt från Uleåborg. För övrigt hade varje stad vid kusten och i inlandet sitt influensområde, dit farsoten spred sig tämligen snabbt och obe-

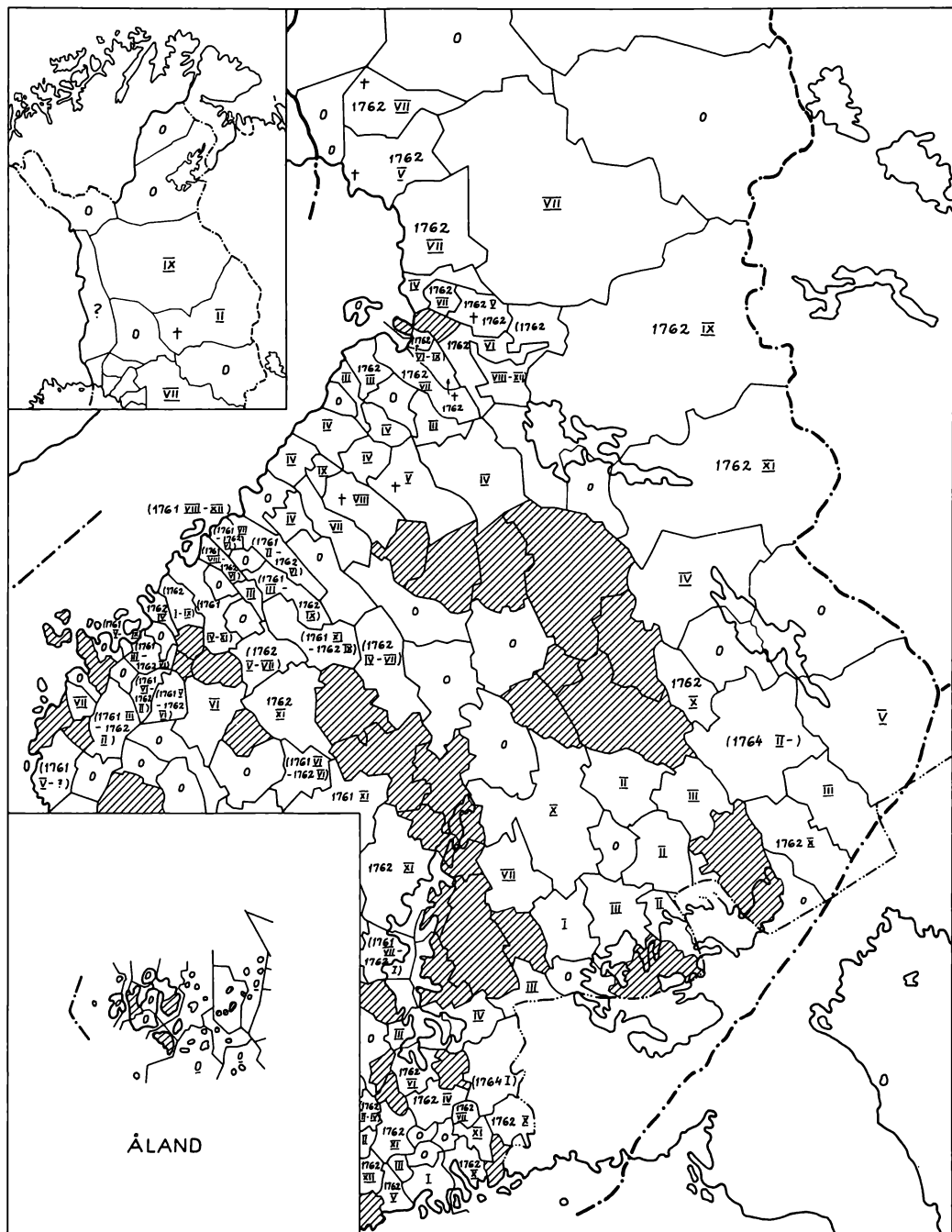

Fig. 1. Epidemin 1763 (1761–63).

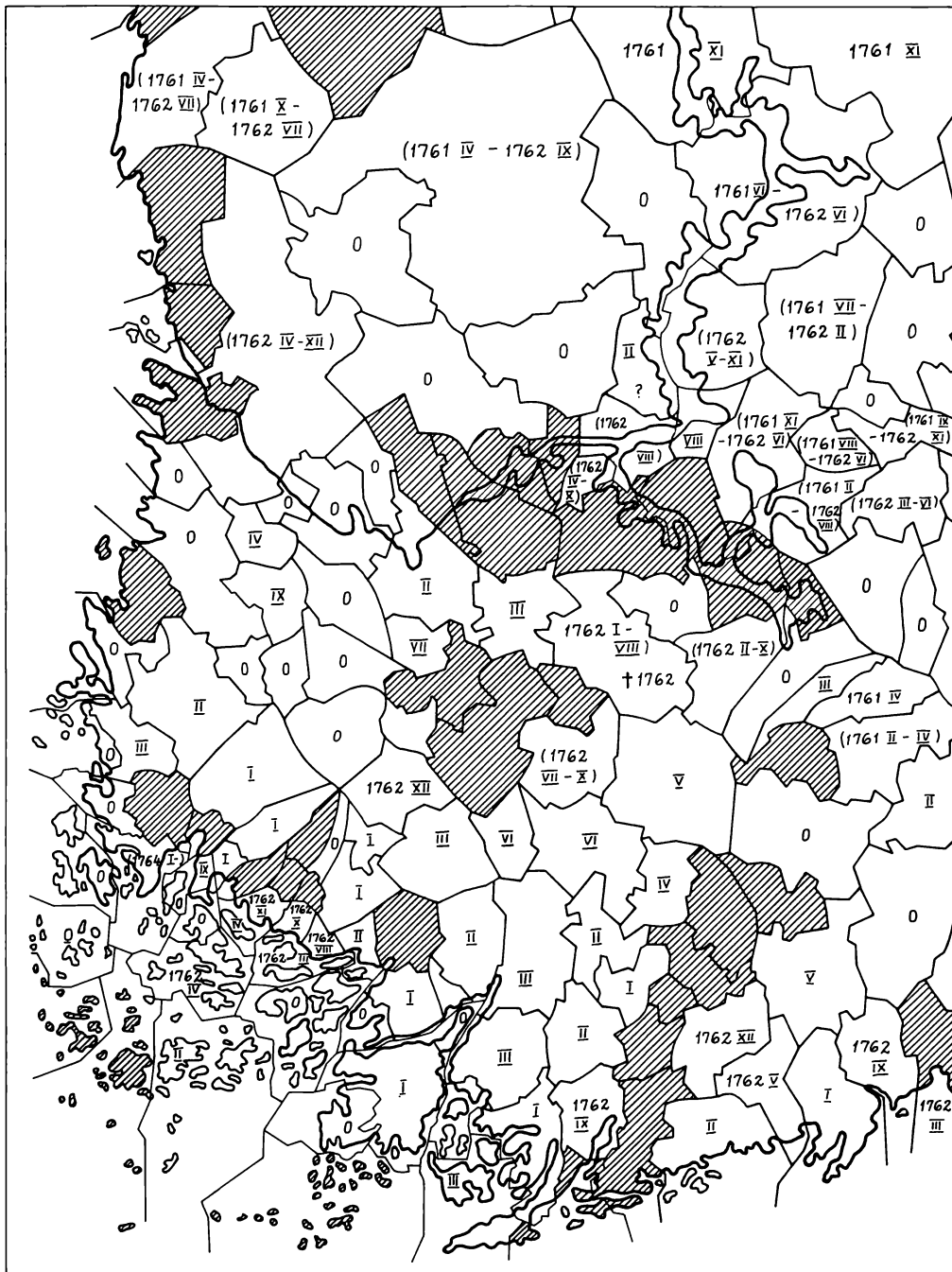

Fig. 2. Epidemin 1763 (1761-63), sydvästra Finland.

roende av grannstaden. Uleåborgs intressesfär sträckte sig ända till den ryska gränsen, och bönderna som under sommaren rodde i sina tjärbåtar till exporthamnen, hemförde virusen så att de första dödsfallen observerades i Paltamo storsocken i september 1762, d.v.s. smittan hade kommit dit i augusti. Några socknar i Österbotten skonades helt, men i tre socknar i Kemi älvdal samt i fyra sydligare socknar blev dödligheten katastrofal; i Kemi begravades i en följd 35 församlingsbor vilkas dödsorsak var smittkoppor.

Från Österbotten spred sig smittan redan under år 1761 österut till norra Tavastland, ända till Päijänne sjö, och söderut till de nordligaste socknarna i Satakunta. Från ekonomisk-historisk synpunkt är denna spridningsväg beaktansvärd, eftersom dessa orter enligt en allmän uppfattning handlade på Björneborg, Borgå och i synnerhet på Åbo – med undantag av Tavastlands föredetta erämarker som delvis handlade på Gamlakarleby.⁸ Kronologin kan dock inte tolkas på annat sätt än att epidemivågen antingen kom från Kristinestad eller från Vasa. Två sydligare socknar i Tavastland (Pälkäne och Vånå), vilka inte gränsar till varandra och av vilka endast den förra gränsar till det nordliga, i ett tidigt skede besmittade området, drabbades av farsoten redan i början av år 1761; påtagligen är det fråga om en lokal epidemi. Däremot torde Urdiala i södra Tavastland, där epidemin under försommaren 1762 ledde till en katastrof, ha fått smittan norrifrån.

I kronologisk ordning följande smittohärd var Helsingfors, där epidemin utbröt i mars 1762 och därifrån den spred sig till Nyland och sydöstra Tavastland, delvis rätt långsamt. Åbo besmittades först i juli 1762 (d.v.s. dödsfallen började i augusti), och under förra hälften av år 1763 spred sig epidemin därifrån till nästan hela Egentliga Finland. Däremot förekom den inte alls på Åland, och i Satakunta – bortsett från det redan nämnda översta häradet – fanns det flera skonade än besmittade socknar. Ålänningarna kunde lätt isolera sig, men Satakunta utgör en gåta. Det är att märka att landskapet även under perioden 1722–49, då dödsorsakerna endast undantagsvis är kända, uppvisade den lägsta mortaliteten bland alla landskap i Finland.⁹ De båda satakundensiska städerna saknas i materialet, men eftersom epi-

demin i Nedre Satakunta började i Björneborgs grannskap i Ulfby redan i april 1762, måste en särskild våg ha anlänt till Finland via sagda stad.

Ännu en från de övriga oberoende epidemivåg anlände från Gamla Finland och då antagligen i sista hand från St Petersburg. I två socknar i Svenska Karelen förekom dödsfall i smittkopporna redan i oktober 1762, medan kronologin inte gör det möjligt att avgöra, huruvida södra Savolax fick smittan från Nyland eller från Ryssland, med vilket trafiken var ganska livlig. För det nordligaste Savolax saknas uppgifter, och det är inte uteslutet att de nordligaste socknarna i Karelen, som delvis handlade på Uleåborg,¹⁰ fick smittan därifrån.

I de österbottniska spridningsområdena koncentrerade sig dödsfallen allmänt på en kortare tid: antingen på sommaren eller hösten 1762, eller i de trakter som epidemin nådde senare, på sommaren eller hösten 1763, men mindre ofta på den mellanliggande vintern. Som väntat förekom i de glest bebyggda landskapen Savolax och Svenska Karelen sällan en liknande koncentration, men så var denna gång fallet även i de mycket tätare bebyggda socknarna i västra Nyland och Egentliga Finland.

1781 års epidemi

Bortser vi från lokala och spridda epidemier i västra Nyland, Egentliga Finland och Nordösterbotten, vilka delvis började redan år 1779 och i fyra församlingar hade upphört redan före år 1781, påträffas den tidigaste förekomsten igen i Vasatrakten, där dödsfall i några landsförsamlingar noterades från och med maj eller juni 1780 (uppgifter för Vasa stad saknas). Nykarleby drabbades av farsoten i augusti, Kristinestad i oktober, Gamla-karleby i februari 1781 och Jakobstad i mars sistnämnda år. För Uleåborg saknas uppgifter, men i den närbelägna socknen Limingo började dödsfallen i maj 1781. Ule älvdal och Kajanaland skonades denna gång likaså Brahestad. Epidemin nådde Kemi älvdal först följande år. Spridningsvägarna var i Syd- och Mellan-österbotten lika tydliga som åren 1761–63. I Kyro älvdal nådde epidemin vid årsskiftet 1780/81 vattendelaren och fortsatte över

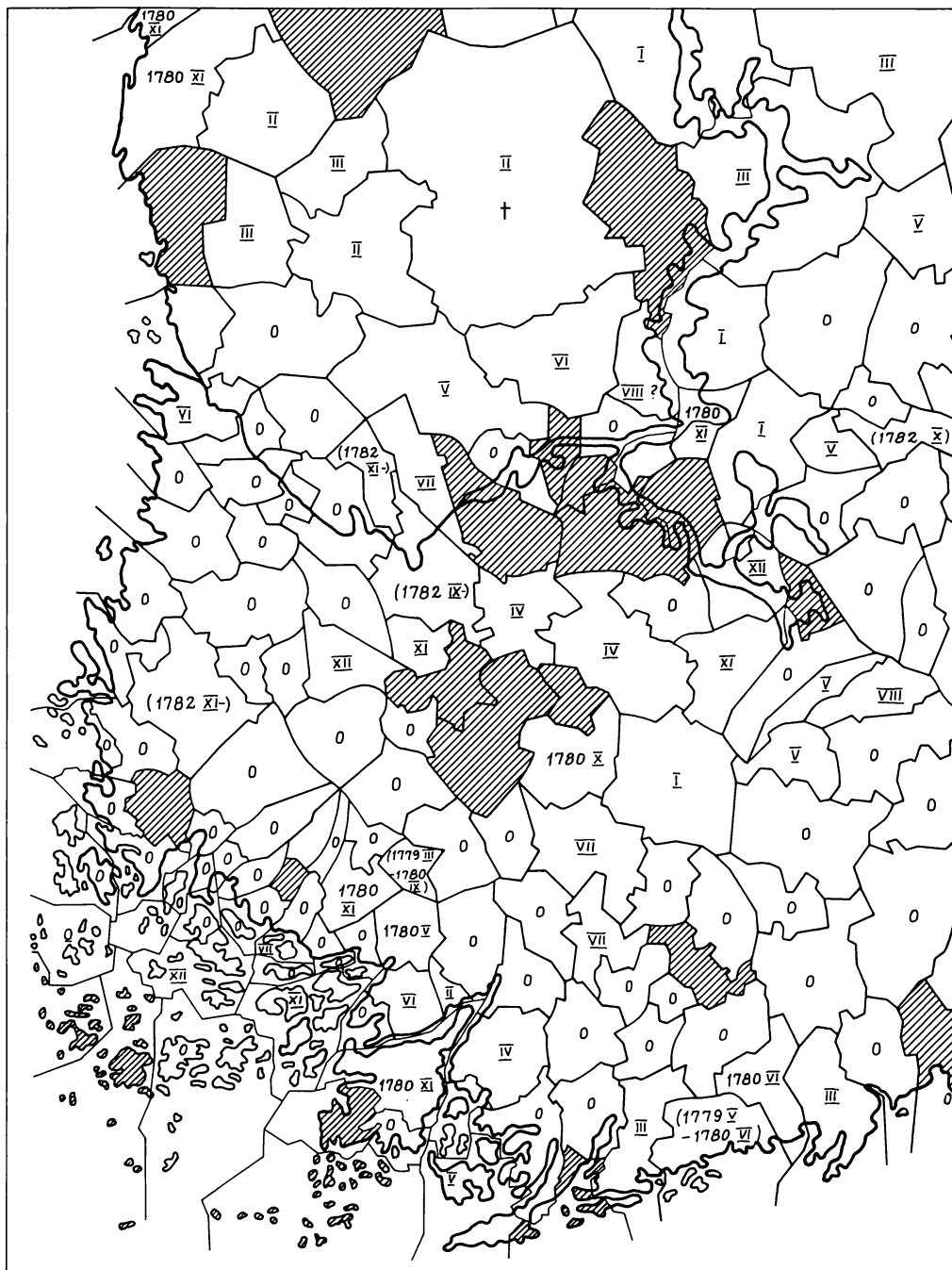

Fig. 4. Epidemin 1781 (1780–82), sydvästra Finland.

den till norra Satakunta, där mortaliteten i Ikalis storsocken blev katastrofal. Till mellersta Österbottens ådalar spred sig farsoten från Jakobstad och Gamlakarleby under vintern och våren 1781.

I Björneborg observerades de första fallen i juni 1781, men i de sydliga delarna av Satakunta var epidemifria socknar ännu talrikare än åren 1761–63. Igen slapp Åland plågoriset, och i Egentliga Finland och Nyland konstaterades dödsfall i smittkoppor endast i få socknar – bortsett från de som hade eller hade haft sina små lokala epidemier. Tavastlands kärnbygder drabbades om sommaren, sannolikt norrifrån. Både Savolax och Svenska Karelen måste ha besmittats österifrån,¹¹ eftersom det fanns en epidemifri zon mellan förstnämnda landskap och det av farsoten i Tavastland drabbade området. Den tidigaste förekomsten daterar sig i Svenska Karelen från år 1779 och i Savolax från maj 1780. Uleåborgs handelsområde sträckte sig visserligen till Svenska Karelen och norra Savolax, men med stöd av kronologin måste den möjligheten tillbakavisas att smittan till dessa orter skulle ha kommit från nordväst.

Eftersom epidemin i västra Finland var svagare än åren 1761–63, förekom starka koncentrationer mindre ofta än förra gången. I några socknar kan sådana observeras i Österbotten om vintern och våren 1781. Utom i Ikalis blev dödligheten katastrofal i en sydösterbottnisk och en nordösterbottnisk församling.

1793–95 års epidemi

Den tredje pandemin började nästan samtidigt på två från varandra avlägsna områden: i Vasatrakten och i Nylandsinland. Denna gång var den södra spridningsvägen av ojämförligt större betydelse än den norra.

Dödsfall observerades i Mäntsälä i mellersta Nyland redan i oktober 1792, i Nurmijärvi i november och i Lojo samt dess kapell Nummis i december. Farsoten kan knappast ha kommit till Mäntsälä från utlandet. Den nyländska smittohärdens influensområde sträckte sig under år 1793 till hela landskapet med undantag av fyra socknar som helt och hållet skonades och sex som besmittades först år 1794. Städerna, de orter som hade de

flesta kontakterna med utlandet, kom tämligen sent med i bilden (Lovisa i februari 1793, Helsingfors i mars, Borgå i juni och Ekenäs i oktober) och slapp stora offer, medan mortaliteten i en landssocken, Lappträsk, blev katastrofal. Sydöstra Tavastland nåddes likaså av farsoten under år 1793 ända till stränderna av Päijänne sjö, och även i detta landskap steg mortaliteten i en socken (Lammi) till katastrofala siffror, visserligen först år 1794. De västligare delarna av Tavastland fick smittan sannolikt österifrån under år 1793 eller början av år 1794. Savolax besmittades om vintern 1794, efter böndernas vanliga handelsresor till Lovisa. I två sydliga socknar i Svenska Karelen förekommer dödsfall redan i december 1793 och smittan kan ha kommit dit från ryska sidan, där farsoten grasserade åtminstone redan i oktober.

I Vasatrakten inträffade de tidigaste dödsfallen i kustsocknen Solv och i tre socknar i Kyro nedre älvdal i oktober–december 1792. För Vasa stad liksom för det lilla nya Kaskö samt Brahestad i Nordösterbotten saknas uppgifter. Av de övriga österbottniska städerna kom epidemin till Nykarleby om våren 1793 (de första dödsfallen i juni), till Uleåborg om vintern 1793 (de första dödsfallen i mars). Kristinestad, Jakobstad och Gamlakarleby skonades helt, och även i Nykarlebytrakten blev landsbygden besmittad tidigare än staden. Liksom i Nyland tyckes farsoten i Sydösterbotten sålunda ha haft ruralt ursprung. Däremot var spridningsriktningen i Norra Österbotten den motsatta. Från Uleåborg spred sig epidemin ända till norra delen av det tjärproducerande Kajalalandet, medan de södra socknarna synes ha blivit besmittade söderifrån först år 1795. På ett undantag när förblev socknarna norrom Ule älvdal epidemifria, ock likaså skonades en del socknar i Mellanösterbotten. De österbottniska smittohärdarna tyckes inte denna gång ha influerat Mellersta Finland, som fick epidemin antingen från Savolax eller från Päijänneområdet i Tavastland; däremot är det inte uteslutet att farsoten även nu spred sig från Kyro älvdal över vattendelaren till tre eller fyra socknar i norra Satakunta.

I Åbo började dödsfallen i december 1793, men även i Egentliga Finland angrep farsoten några landssocknar tidigare än centralorten. Under år 1794 spred sig smittan över hela landskapet. Likaså förekom i Björneborgs grannsocken Ulfsby dödsfall i

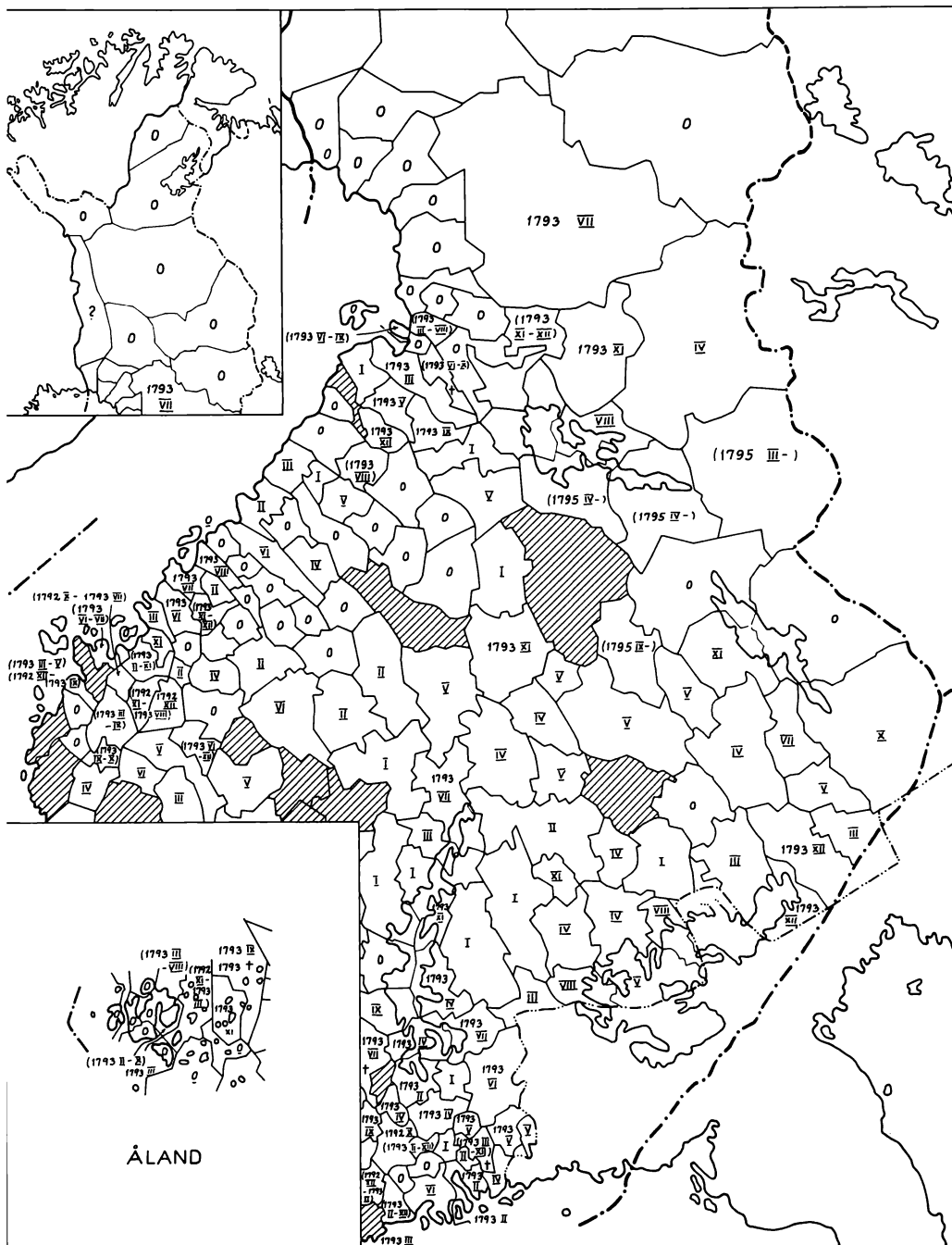

Fig. 5. Epidemin 1794 (1792–95).

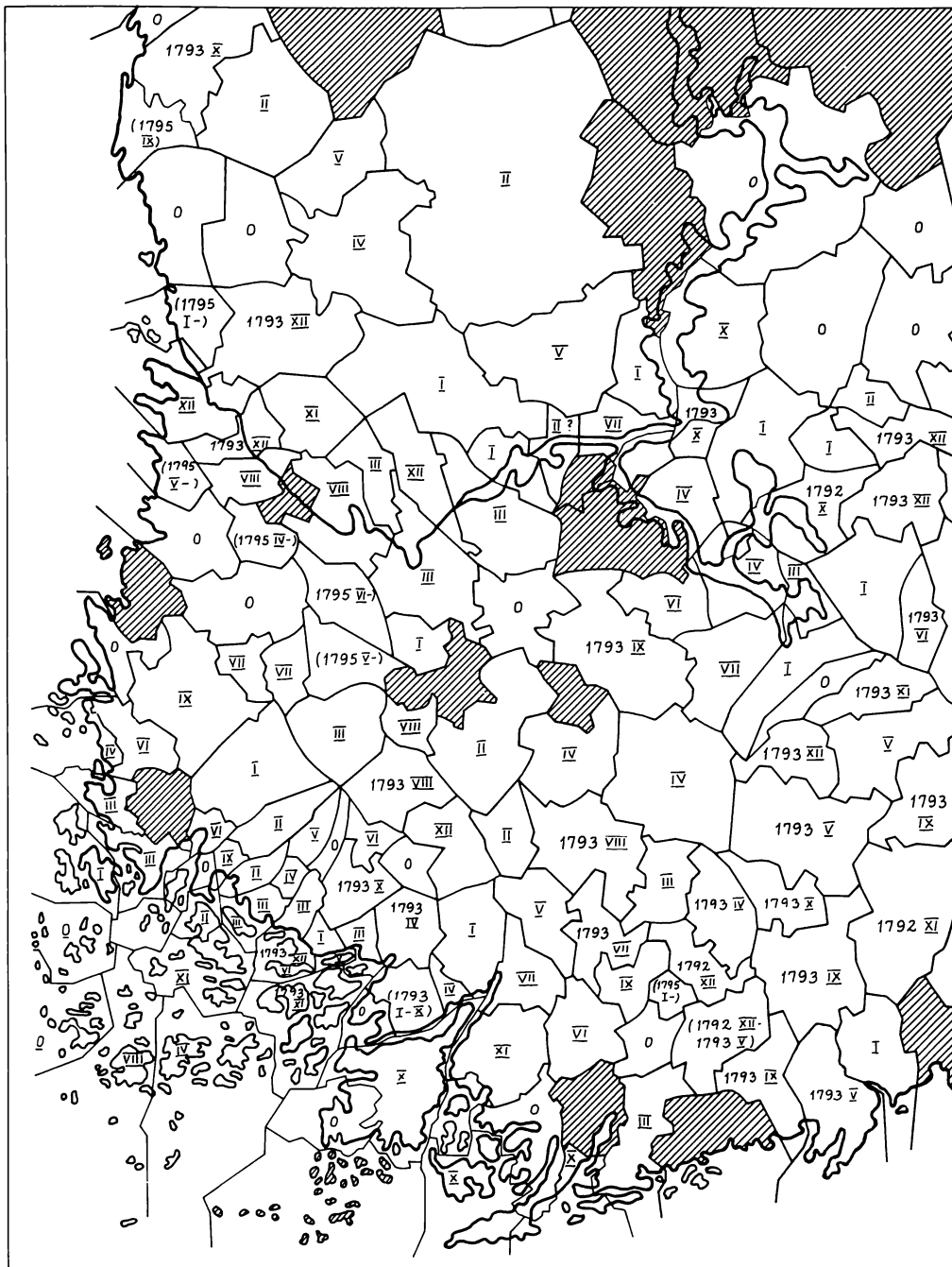

Fig. 6. Epidemin 1794 (1792–95), sydvästra Finland.

december 1793, medan staden blev besmittad först mycket senare. Kumo älvdal drabbades hårdare än både 1761–63 och 1783; smittohärden kan i de tidigare fallen ha varit Ulfby och i de senare fallen Björneborg. Ett nytt drag i 1793–95 års epidemi var att även Åland blev hemsökt. Visserligen lyckades 9 socknar av 15 förbli epidemifria, men i Brändö i yttre skärgården – vid postvägen mellan Stockholm och Åbo – blev mortaliteten katastrofal. Smittan nådde Åland i mars 1793.

1799 års epidemi

Trots att Finland fyra eller fem år tidigare hade drabbats av en förskräcklig smittkoppsepidemi och att antalet immuna personer sålunda bör ha varit ovanligt högt blev 1799 års epidemi den svåraste och mest universella under andra hälften av 1700-talet. Denna gång finns det ingen tvekan om att farsoten – med ett eller möjligtvis några undantag av mindre betydelse – var av inhemskt ursprung. Av smitthärdarna låg den mest obestriddiga och ojämförligt viktigaste i inlandet, vid gränsen mellan Satakunta och Tavastland, och därifrån spred sig smittan radialt mot kustbygderna. Det ser ut som om också Sydösterbotten – i motsats till tidigare spridningsmönster – nu hade fått sin sentida epidemi härifrån.

Smitthärden Orivesi socken upplevde redan år 1797 en katastrof. Före slutet av år 1798 spred sig smittan till nästan hela Tavastland, Övre Satakunta, Mellersta Finland och östra Nyland samt två socknar i västra Savolax. Det är visserligen sannolikt att en liten bit av Nyland besmittades från utlandet: i Lovisa förekom dödsfall redan i december 1797 och i Pernå i mars 1798, medan vågen norrifrån nådde östra Nyland först om hösten sistnämnda år. I Ikalis (Satakunta) och Vånå (Tavastland) blev mortaliteten katastrofal, i den förra socknen år 1798, i den senare år 1799. Under sistnämnda år spred sig epidemin i öster över hela Savolax och i väster till Nedre Satakunta, västra Nyland och Egentliga Finland. Ju närmare sydvästkusten en socken låg, dess senare drabbades den av farsoten. Det fanns naturligtvis undantag, i synnerhet i städerna. Helsingfors nåddes av epidemin redan i

augusti 1798 (men staden ligger ju inte på långt avstånd från Lovisa, den eventuella andrarangs smittohärden), Åbo och Björneborg i februari 1799. Om hösten 1799 kom epidemin över havet till Åland; även nu drabbades endast 7 av de redovisade 14 församlingarna, men i Jomala var mortaliteten katastrofal och endast ett dödsfall saknas i Kökar för att även denna socken skulle ha fått korstecknet på kartan.

I Sydösterbotten antecknades de första dödsfallen i maj 1798 i Jalasjärvi och i juli i Alajärvi socken, den förra vid gränsen till Satakunta och den senare vid gränsen till Mellersta Finland, bägge sålunda i grannskapet av det stora södra spridningsområdet. Även Nykarleby hade dödsfall redan under år 1798, och sålunda kan utländskt ursprung inte helt tillbakavisas. Under vintern och våren 1799 spred sig smittan över hela landskapet.

I Nordösterbotten hade epidemin ett annat förlopp och dit kan farsoten knappast ha kommit söderifrån. Mellan Syd- och Nordösterbotten låg en bred zon epidemifria socknar, och Ule och Ijo älddalar drabbades redan år 1798, Pudasjärvi socken i den sistnämnda redan år 1797. Inalles sex landsförsamlingar blev besmittade före Uleåborg, och två lappmarkssocknar, Sodankylä och Utsjoki, hade katastrofal mortalitet år 1798, medan Enare som ligger mellan dem skonades. Bilden är diffus; epidemin har kanske delvis varit av inhemskt ursprung, delvis kommit från Finnmarken. Kemijoki älddal i norr samt Siikajoki, Pyhäjoki och Kalajoki älddalar i söder drabbades först under förra hälften av år 1799.

Eftersom smittkoppor förekom i Svenska Karelen redan år 1798 men i Savolax – med undantag av de två tidigare nämnda västliga socknarna – först år 1799, måste smittan igen ha kommit till det förstnämnda från Ryska Karelen, där epidemin grasserade alltifrån våren 1798.

Starka koncentrationer förekom rätt allmänt i de delar av landet som besmittades från den södra smittohärden: i Övre Satakunta 1797 och 1798, i sydöstra Tavastland och östra Nyland 1798, i ett brett område vid gränserna mellan Tavastland, Egentliga Finland och Satakunta 1799 samt slutligen på Åland i slutet av 1799 eller vid årsskiftet 1799/1800.

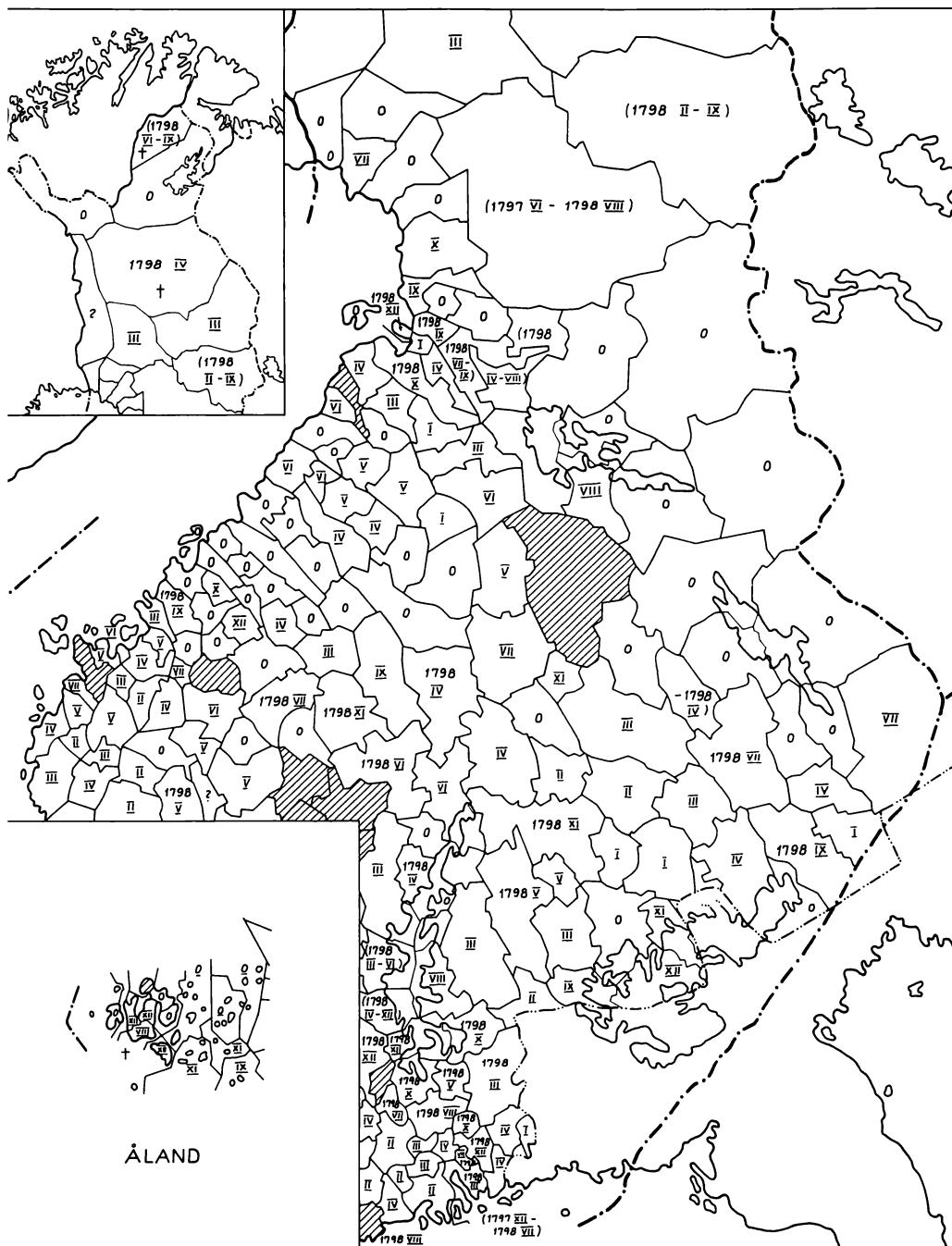

Fig. 7. Epidemin 1799 (1798–1800).

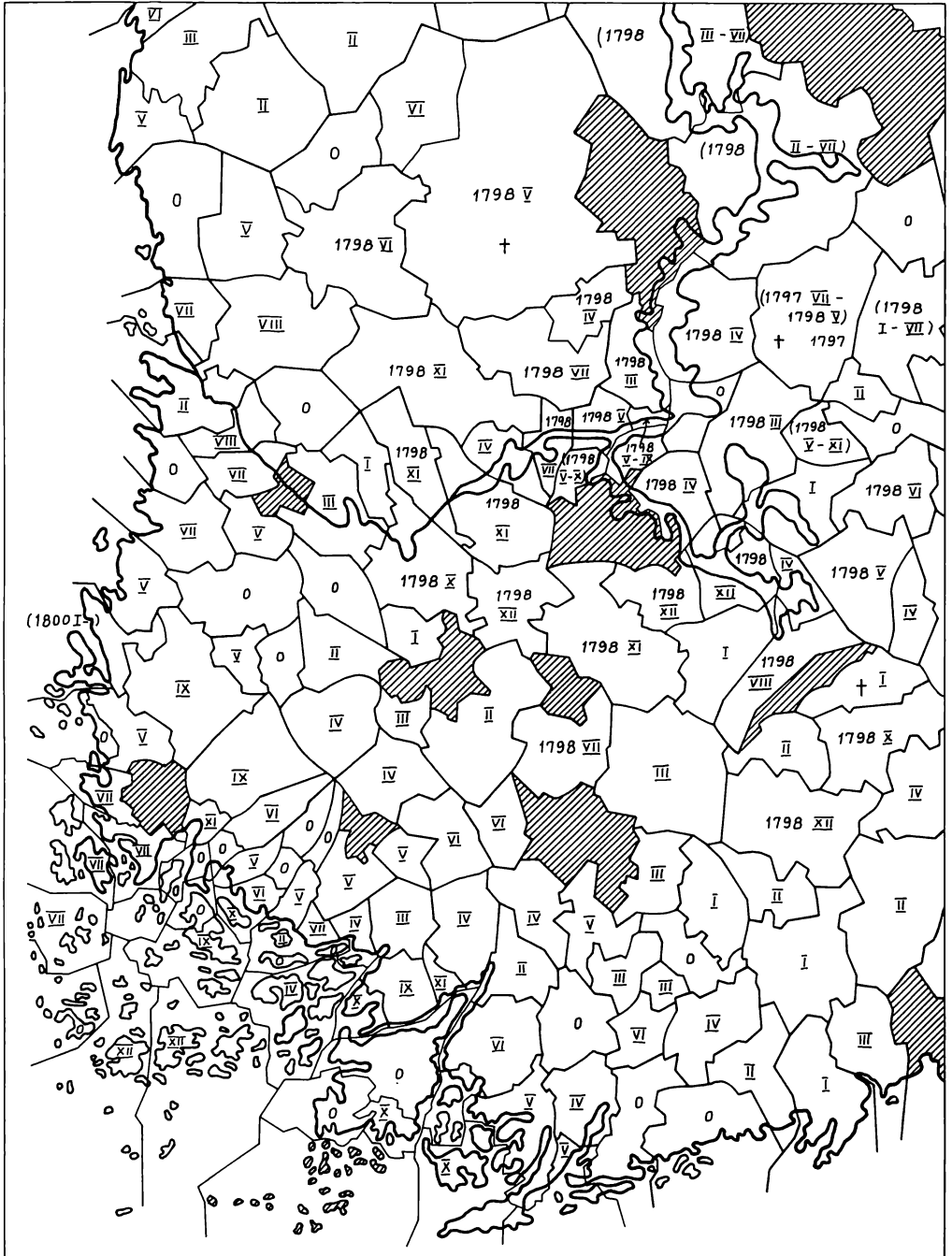

Fig. 8. Epidemin 1799 (1798–1800), sydvästra Finland.

Allmänna iakttagelser

Något enhetligt spridningsmönster har inte påträffats, endast vissa drag som var gemensamma för flera epidemier. Två gånger började farsoten tidigast grassera i Sydösterbotten och även en tredje gång lika tidigt som i den andra pesthärden, östra Nyland. Vattendelaren som antas ha isolerat landskapet hindrade inte att epidemin spred sig över den tre gånger söderut och en gång norrut. Nordösterbotten hade sina egna epidemier, och till Svenska Karelen kom smittan alltid från Ryssland. Både Åland och Lappmarken skonades helt vid två epidemier. Städerna var långt ifrån alltid de portar genom vilka smittkopporna inträngde i landet, men såframt staden blev besmittad, spred sig sjukdomen till dess handelsområde eller till stora delar av detta. De flesta städerna hörde till samma församling som den närmast angränsande landsbygden, och då dessutom källor för dessa församlingar saknas i större utsträckning än för rena landssocknar, kan man inte jämföra urbana och rurala samhällen med varandra. Men med tillhjälp av det tillgängliga materialet vågar man dock påstå, att städerna eller de församlingar som omfattade en stad inte blev lika hårt drabbade som landsbygden. Samtliga katastrofer inträffade i landssocknar och de socknar som på kartan har markerats med kors förefaller tillhöra två kategorier. Den ena gruppen påträffas i landets sydöstra hörn, i östra Nyland och sydöstra Tavastland, där det fanns tätt bebyggda stora gruppbyar,¹² den andra gruppen i Nordösterbotten och Lappmarken samt på Åland, i isolerade trakter, dit smittan spred sig sällan och där antalet immuna personer därför var litet. Den höga mortaliteten kan alltså åtminstone i de senare fallen förklaras med enorm morbiditet.

En församling som låg mellan två socknar med hög smittkoppsmortalitet lyckades i många fall förbli helt epidemifri. Det är frapperande hur isolerade landssocknarna kan ha varit, men mellan 1761 och 1799 tyckes kontakterna mellan grannsocknarna ha ökat.

När dödsfallen var koncentrerade på en kort tid, inföll denna period oftast på sommaren eller hösten. Eftersom hög temperatur i och för sig inte gynnar smittkoppsviren liksom t.ex. tyfus-

och dysenteribacillen utgör en koncentration av denna art ett bevis på att kontakterna mellan människorna inom sockengränserna var livligare under sommaren än under vintern. På grund av den tidsintervall som finns mellan smittospridningen och dödsfallen kunde toppen bli framskjuten mot hösten.

Det är ett länge känt faktum att de som dog i smittkopporna hörde till de allra yngsta årsklasserna. Enligt TURPEINEN var mortaliteten i smittkopporna i Finland år 1781 hos barn under 1 år 33 %, hos 1–2-åriga 20 %, hos 3–4-åriga 14 %, hos 5–9-åriga 6 %, hos äldre människor 0.4 %. År 1794 var dödligheten i alla åldersgrupper betydligt större, dock hos personer som fyllt 10 år endast 0.6 %. År 1799 var siffrorna igen högre med undantag av grupperna 1–2-åriga och minst 10-åriga. Turpeinens siffror visar inte hur smittkoppsmortaliteten var fördelad mellan de olika åldersgrupperna, men enligt svenska siffror för åren 1779–84, som publicerats av WIDÉN, var 28 % av de avlidna under 1 år, 30 % 1 eller 2 år, 22 % 3 eller 4 år, 15 % 5–9 år, 5 % 10–19 år och mindre än en halv procent minst 20 år.¹³ Det lönar sig inte att uträkna de motsvarande finländska siffrorna, men ett allmänt intryck är att en ännu mindre del hörde till grupperna minst 10 år och att dessa förekommer bland offren i synnerhet då när epidemin drabbade hårdast – även om det finns undantag. Faran att flera tonåriga dog och ännu flera insjuknade måste ha förelegat i sådana fall då det i socknen fanns ovanligt många icke-immuna människor. Det är sålunda vad man kunde vänta att åldersstrukturen hos de avlidna något ändrades vid de värsta epidemierna.

Jag har antecknat samtliga fall då minst 20-åriga dog i smittkoppor. Siffran är inte högre än 36, och av dessa avled 6 i Orivesi under katastrofåret 1797, 4 i Ikalis under katastrofåret 1798 och 4 i Sodankylä under katastrofåret 1799. Bland fullvuxna fanns två kvinnor som födde barn medan de låg i kopporna.

Smittospridningen påverkades naturligtvis av hur effektivt de besmittade hushållen medvetet isolerades. Direkta uppgifter där-om är ej lätt att finna, men en eventuell isolering var beroende av allmogens attityder, och om dessa får vi besked från ett rikligt material som efter sekelskiftet uppkom i samband med vaccinationen. Såframt föräldrarnas motsträvighet mot att låta sina barn

vaccineras ansågs härröra av allmän konservatism eller misstro till »herrarnas konst« eller av misslyckade fall då »falsk« vaccin inte hade gett skydd mot smittan, kan man av dylika rapporter inte dra några slutsatser rörande tiden före vaccineringen. Men vi närmar oss problemet när vi hör att en del människor tänkte att ingenting får göras för att hindra att Guds vilja sker. Allmogen hyste »den öfvertygelsen att de grymt skulle försynda sig om de låte ympa på sina Barn en sjukdom den Gud intet pålagt dem. De naturliga smittkopporna tror Allmogen Gud hafva bestämt att alla Människior skola den undergå och att Gud så borttager många barn«. Fördomarna mot vaccineringen härledde sig, skrev Finska Hushållningssällskapets sekreterare C.G. Böcker, »ifrån en förvänd tillämpning af religiösa principer«. Några rapportörer gick ännu ett steg längre: »Att uppoffra någon möda och kostnad för deras [barnens] räddning« är hos allmogen »mera sällsynt«. »Tvärtom ser man honom ofta glad över ett barns frånfälle«. Påståendet att allmogen rent av »önskar genom kopp-smittan blifva utaf med sina barn« ansågs dock vara överdrivet; »sådant har vist aldrig varit deras mening som yttrat sig«, föräldrarna har inte varit glada utan ledsna öfver att »Gud borttager deras barn«. Men alla bedömare var eniga om fatalismen, och då samma inställning naturligtvis var rådande före vaccineringen, torde folket inte ha fäst mycket avseende vid isoleringen.¹⁴

1. Huvudkällan utgöres av kopior av längder på begravna i Finlands Riksarkiv.
2. L. WIDÉN, Mortality and Causes of Death in Sweden During the 18th Century (Statistisk Tidskrift 1975), s. 94.
3. Mortalitetsprocenten vid olika smittkoppsepidemier varierar mycket. Collegium Medicum påstod år 1813 kategoriskt att var sjätte patient dog (C.M.s skrivelse, ankommen till Hushållningssällskapet 15.2.1813, Kejsrerliga Finska Hushållningssällskapets arkiv i Åbo Akademis bibliotek, volym D XIII:5).
4. Beträffande sjukdomens förlopp se Textbook of Medicine (Philadelphia–London–Toronto 1971), art. Smallpox.
5. A.a.
6. O. TURPEINEN, Die Sterblichkeit an Pocken, Masern und Keuchhusten in Finnland in den Jahren 1751 bis 1865. Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften 39 (1980), tabellerna 5 och 6.

- 6a. Av ekonomiska skäl har koncentrationsmånaderna inte kunnat förevisas på kartorna, eftersom detta skulle antingen ha förutsatt tvåfärgade kartor eller ytterligare åtta kartor.
7. Både i Torneå och Nedertorneå landsförsamling förekommer ett dödsfall i början av år 1763. Dödsorsakerna har inte antecknats år 1762 och det är sålunda inte uteslutet att farsoten under detta år har grasserat i dessa församlingar.
8. Se t.ex. A. LUUKKO, *Elinkeiöt* (Hämeen historia II:1, 1957), ss. 559–560 (framställningen gäller visserligen 1600-talet), samt R. RANTA, *Ulkomaan- ja kotimaan-kauppa* (Suomen taloushistoria 1, 1980), ss. 276–282.
9. E. JUTIKKALA, *Die Bevölkerung Finnlands in den Jahren 1722–49* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae B LV 4, 1945), s. 51, tabell 18.
10. RANTA, a.a., s. 281.
11. Stickprov från församlingar i Gamla Finland visar att där förekom smittkoppor år 1781.
12. Bebyggelsen i Finland på 1560-talet, atlas (1973), kartblad 1. Under andra hälften av 1700-talet hade storskiftet inte ännu hunnit spränga byarna.
13. TURPEINEN, a.a., tabell 6. – WIDÉN, a.a., s. 97.
14. Rapporter och memorial i Kejsrerliga Finska Hushållningssällskapets arkiv, volym D XIII:5, i synnerhet S.R. Sillmans (från Nyland, inkom 16.2.1804), M. Ursins (från Åbo, inkom 15.11.1813), C.G. Böckers (20.2.1815), anonym, att döma av dialekten i några finska ord från Åbotrakten (inkom 27.7.1817), B. Aminoffs (från Raumo, inkom 6.12.1818), anonym (från Sydösterbotten, inkom 27.4.1817). – Collegium Medicum's cirkulär 3.2.1813.

Teknikspridning och industriell förändring i Sverige under 1800-talet

Av LENNART JÖRBERG

Teknisk förändring, som ofta likställs med tekniska framsteg, har varit en av förklaringsgrunderna till den ekonomiska utveckling som vi har haft under de senaste århundradena. Det räcker med att nämna Adam Smith, Karl Marx, Joseph Schumpeter eller Simon Kuznets för att finna kontinuiteten i dessa förklaringar.¹ Genom ny teknik har nya varor eller värden skapats med en given mängd energi och material. Vad som är ny teknik är emellertid inte något entydigt och klart definierbart. Att tekniken är ny kan innebära att den aldrig använts någonstans tidigare, den kan vara ny för ett visst land och för en viss bransch eller för en enskild företagare. På samma sätt är teknikspridning en vag term. Spridning kan ske mellan kontinenter och länder, mellan regioner inom ett land, mellan branscher eller inom en bransch.

I denna uppsats skall jag göra några randanmärkingar om hur internationell teknik applicerades inom den svenska industrin och vilka problem som mötte de företag som hade vilja och möjlighet att applicera den teknik som fanns att hämta utomlands.

Eftersom det industriella genombrottet i Sverige skedde relativt sent, jämfört med Storbritannien, USA och Västeuropa, är det naturligt att Sverige var tekniskt beroende av de mer industriellt avancerade länderna. Ny teknik kan vara svår att överföra mellan länder, eftersom den nya tekniken främst tar hänsyn till de nationella, ev lokala marknaderna och faktorpriserna och dessa är givetvis inte lika överallt.² Det krävs därför en viss anpassning av tekniken till ändrade marknadsförutsättningar och andra faktorer såsom skillnader i faktorutrustning, relativa kostnader,

och den sociala och institutionella ram, inom vilken företaget verkar.

De nya industrierna hade givetvis ingen industriarbetarklass, ur vilken de kunde rekrytera sin arbetskraft. Det saknades yrkesutbildad arbetskraft inom de nya industrierna, medan problemet kan ha varit mindre vad gällde de sedan gammalt existerande branscherna som järnhantering och i viss mån sågverks- hantering.³ De nya branscherna var först och främst textilindus- trin, som startades i liten skala på 1820-talet, och verkstadsindu- strin, som var föga utvecklad före 1850. Omkring 1850 hade textilindustrin omkring 600 arbetare⁴ medan verkstadsindustrin sysselsatte ca 1500, där ett företag, Motala Verkstad, svarade för 450 av dessa. Övriga branscher tillkomna omkring mitten av århundradet var snickerifabriker, massafabriker för mekanisk massa och några livsmedelsindustrier.

Införande av ny teknik inom de äldre branscherna krävde förmåga att anpassa de nya metoderna till en redan existerande industristruktur, ofta med en koncentration av driften som följt och en högre produktivitet per anställd. De nya branscherna, som inte byggde på äldre traditioner måste lära upp en helt ny arbetarstam. Problemen ändrade i viss mån karaktär efter ca 1870 då en snabb industriell expansion satte in, och då framför allt verkstadsindustrin, men även massaindustrin och järnhante- ringen utvecklades tekniskt mycket snabbt. Under 1890-talet tillkom ytterligare en aspekt på teknikspridningen i och med att de många, ofta komplicerade uppfinningar som gjordes av sven- ska tekniker började exploateras i stor skala, vilket ofta innebar att nya företag skapades.⁵ Exempel härpå är separatorer, för- bränningsmotorer, kullager och teletekniska uppfinningar.

Innovationsspridningen

Helt naturligt var inflytandet från Storbritannien starkast kring 1800-talets mitt. Genom de intensiva handelsförbindelserna var kontakter sedan gammalt etablerade. Innovationerna spreds emellertid framför allt genom att engelska tekniker inkallades till Sverige och genom de många resor som svenskar gjorde till

engelska företag. Under senare delen av 1800-talet blev USA ett industriellt föregångsland och svenska tekniker praktiserade på amerikanska företag och lärde sig framför allt masstillverkningens metoder. Tyskland, som också blev ett industriellt utvecklat land under senare delen av 1800-talet, bidrog genom export av maskiner till svenska företags utveckling, men spelade en underordnad roll som impulsgevare till nya tekniska innovationer.⁶

De tekniska innovationerna penetrerade helt naturligt först järnhanteringen. Åren 1802–1803 reste Th. Svedenstierna till England och rapporterade om de nyheter som hotade den traditionella svenska järnhanteringen.⁷ Under senare årtionden, framför allt under 1830- och 1840-talen inkallades ofta engelska smeder för att lära svenskarna de nya härdfärskningsmetoderna. Dessa förändringar var emellertid inte av genomgripande karaktär utan lät sig ganska lätt omvandlas och genomföras av den svenska järnindustrin, och genom förekomsten av skickliga yrkesarbetare blev omställningen kontinuerlig och relativt problemfri. Vid införandet av Bessemerprocessen i Sverige spelade svenska tekniker en betydande roll för att göra den industriellt användbar.⁸ Redan 1857 inköptes Bessemers patent och 1858 hade teknikerna lyckats lösa problemen. Det är emellertid av intresse att konstatera att den svensk som gjorde processen industriellt acceptabel inte var tekniker utan grosshandlare.

Martinprocessen och den basiska processen introducerades också mycket snabbt i Sverige, efter det att svenska tekniker rest runt i Europa för att uppsnappa nyheter. 1888–89 reste exempelvis en tekniker till 25 basiska martinverk på kontinenten och 1890 påbörjades försök med dylika ugnar i Sverige, under ledning av bl.a. denne tekniker.

Även inom valsverkstekniken gjordes insatser främst av tekniker som studerat i England och detsamma gäller introduktionen av pressspikmaskiner och tillverkningen av bult.

Under 1860-talet kom emellertid allt fler impulser från USA och år 1866 gjorde två ingenjörer en resa dit, på uppdrag av Jernkontoret, för att studera vidareförädling inom järnmanufakturen. En av dessa ingenjörer uppmanade svenska företag att »följa amerikanernas exempel, det nämligen att genom bruk av maskiner, i så vidsträckt grad som möjligt, vinna en billig och god

tillverkning«. Han jämförde också de industriella förhållandena i England och USA. »Det är nödigt att söka åstadkomma arbetsdelning men denna arbetsdelning bör ske genom *olika maskiner* och ej genom *fördelning av handarbete*. Det förra är den amerikanska metoden, den senare den uti England hittills vanligen begagnade / . . . / Arbetsdelningen genom handarbetet har för de engelska industriidkarna på sista tiden medfört så stora svårigheter, att ett införande av samma metoder på andra ställen numera ej gärna bör komma ifråga. Oberäknat andra olägenheter göra ensamt arbetsgivarnas beroende av arbetarna och den högre tillverkningskostnaden metoden i allmänhet oanvändbar, i synnerhet då därtill kommer, att vi i sådan händelse ej finge någon hjälp av vår drivkraft, men däremot all olägenhet utan att arbetsskicklighet ej finnes inom landet och ej utan ofantlig tidsförlust och mycken kostnad kan vinnas«. ⁹

Det starka amerikanska inflytandet inom valsverkstekniken framgår av att av de tekniker, som i ett svenskt arbete anförs som speciellt framstående, var tretton födda efter 1850 och 10 av dessa hade tidigare varit anställda som konstruktörer eller ingenjörer i USA, flera mellan fem och tio år. ¹⁰

Även inom gruvhanteringen och masugnstekniken var inflytandet markerat från England och i stigande omfattning från USA. Framför allt vidareutvecklades pneumatiska bormaskiner, vilkas konstruktion från början varit av amerikanskt ursprung. Inom sprängtekniken fanns inhemsk expertis – Alfred Nobel.

De första mekaniska verkstäderna i Sverige hade engelsk ledning. Vid Bergsunds verkstad anställdes år 1806 Samuel Owen, som hade fått sin utbildning hos Boulton & Watt. Owen ger i sin självbiografi en beskrivning av de svårigheter han mötte, så han senare själv startade en egen verkstad i Stockholm. Det som först och främst hämmade utvecklingen, enligt Owen, var bristen på yrkesskickliga arbetare. Så snart de anställda arbetarna var halvutlärda lockades de av konkurrenter att ta anställning hos dessa. ¹¹ Den främsta plantskolan för utbildning inom mekanisk verkstadsindustri blev Motala verkstad, som byggdes för att förse anläggarna av Göta Kanal tvärs över Sverige med maskiner och material. Denna leddes under tjugo års tid av Daniel Frazer, som varit maskinuppsättare på kontinenten för Bryan Donkins i

London. Han ersattes 1843 vid sin pensionering av en svensk som utbildats tre år i England hos dess förnämsta maskinkonstruktörer. Även vid Motala verkstad ansågs bristen på yrkeskunnig arbetskraft vara ytterst besvärande. Andrew Malcolm, en annan immigrerad britt, blev ytterst frustrerad och efter tjugo års verksamhet i Sverige skrev han en broschyr, där han förutsade att den mekaniska verkstadsindustrin inte hade någon framtid i landet, och av samma orsaker som de övriga anmärkt på, nämligen brist på yrkesskicklig arbetskraft.¹²

Samtidigt reste ett stort antal svenskar till England för att skaffa sig praktik, och det är troligt att alla betydande verkstadsföretag hade ledare, som antingen var födda i Storbritannien eller senare svenskar som skaffat sig kunskaper i det landet.

Från och med 1860-talet blev impulserna från USA allt starkare. 1867 utsändes en delegation till USA för att studera gevärstillverkning och de återvände med maskiner och ett antal amerikanska arbetare. Till 1876 års industriutställning i Philadelphia fick femton tekniker statsstipendium. 1878 påpekades vid en diskussion i Teknologföreningen i Stockholm att en av orsakerna till att svenska maskiner ofta var klumpiga var att de var kopior av engelska, men att dessa på senare tid börjat trängas ut av de amerikanska.

En betydande roll för spridningen av teknik synes de återvändande emigranterna från USA ha spelat. Vid sekelskiftet 1900 gjordes en arbetsstatistisk utredning, där 23 000 verkstadsarbetare utfrågades. Av dessa hade över 1400 haft anställning utomlands mer än ett år, varav över 400 i USA, medan huvuddelen arbetat i de övriga nordiska länderna.

Inom anläggningstekniken spelade engelska inflytanden en betydande roll. Detta gällde både anläggning av kanaler, främst Göta Kanal, som anställde engelska arbetsledare, och järnvägsbyggande. Likaså var de första lokomotiven av engelsk tillverkning. Loktillverkning började i Sverige på 1860-talet och efter 1876 beställdes samtliga lok för Statens Järnvägar från svenska tillverkare, med undantag för tjugo stycken som 1899 importerades från USA.¹³

Inom sågverksindustrin var importen av teknik och maskiner mindre. Ramsågar av engelsk konstruktion importerades visser-

ligen, och tekniken var beroende av engelska impulser, men dels var den tekniska tillämpningen relativt enkel, dels fanns det från mitten av 1800-talet svenska företag, som kunde förse fabrikena med sågutrustning. Inom exporthylerierna var däremot de engelska impulserna större och samma gällde inom snickeriindustrin. Ett antal hantverkare studerade på statens bekostnad Londonutställningen 1851. Från 1870-talet blev det amerikanska inflytandet mera betydande.

Pappersmasseindustrin hämtade alla sin tekniska impulser från utlandet. Den mekaniska massatekniken, som utvecklats i Tyskland av Keller och Voelter, vidareutvecklades i Sverige; den kemiska tekniken kom från England, där den dock var outvecklad i början av 1870-talet. Svenska tekniker kom att vidareutveckla den och de blev ledande inom den branschen under senare delen av århundradet.¹⁴

Vad gäller konsumtionsvaruindustrin är det givet att det engelska inflytandet var dominerande inom textilindustrin. Så länge det engelska förbudet mot maskinexport var i kraft sökte företagarna dels importera engelska arbetsledare och konstruktörer och även att importera maskiner från Belgien, som hade en betydande export p g a bl.a. engelska företagens etablering i det landet för att kringgå exportförbudet, som upphävdes först 1842.¹⁵

Inom livsmedelsindustrin var det tyska inflytandet påtagligt, särskilt inom bryggeri-, kvarn- och betsockerindustrin.¹⁶

Att disciplinera och utbilda arbetskraft

Uppbyggandet av en industri i Sverige, en industri som till övervägande del var belägen på landsbygden, innebar påtagliga svårigheter. Lönerna var förmodligen lägre på landsbygden än i städerna och det kan vara ett skäl till att t.ex. textilfabrikerna i början av 1800-talet lokaliserades dit. Det fanns emellertid knappast någon arbetskraft att få i de mestadels små städer som existerade. Bortsett från Stockholm och senare Norrköping var industrin föga beroende av städernas arbetskraft.¹⁷ Den yrkeskicklighet, som fordrades fanns inte att få utan stora svårigheter.

Arbetarna övergick sällan från hantverk till industrisysselsättning. De arbetare, som rekryterades till industrin kom alltså främst från jordbrukets underklasser, vilka saknade varje begrepp om industriella metoder, vilket bevarade rapporter från företagen ger goda belägg för.

Undantag från denna generella bild finner man främst inom den sedan gammalt etablerade järnhanteringen. De mekaniska verkstäderna utgjorde som nämnts en skola för utbildning av yrkesskickliga arbetare. Motala verkstad skaffade yrkesfolk genom förmånliga kontrakt och ett statligt lån 1826 skulle användas för att anställa engelska arbetare och skickliga svenska, vilka behövdes för en rationell produktion. Likaså gav Jernkontoret gåvor till Motala verkstad mot att den tog emot elever, vilket pågick ända fram till 1892. År 1839 angav bolaget i sin berättelse att det utbildats 40 elever vid dess ritkontor. Flera av de mest framstående teknikerna och industriledarna i 1800-talets Sverige hade i sin ungdom varit varit elever vid Motala.

Det är också helt klart att det dröjde ända till slutet av århundradet innan det ansågs nödvändigt att kräva ingenjörer med högre utbildning och ännu vid sekelskiftet var det ofta praxis att verkmästare hade hand om den tekniska ledningen.¹⁸

Eftersom den svenska industrialiseringen kom relativt sent jämfört med Västeuropa och USA hade svenska företagare en fördel av att kunna välja den senaste och bästa tekniken och undvika experimentella och andra kostnader. Denna fördel kunde företagen utnyttja endast om de hade kunskaper att välja på ett kvalificerat sätt, dvs förmåga att anpassa den lånade tekniken till det egna företags förutsättningar. Genom en skeptisk inställning till existerande tillverkningsmetoder, drev man fram en rationellare och bättre produktionsteknik. »Ingen-ting är så farligt som att oriktigt begagna ordet 'omöjligt'«, inskräpte en företagsledare för sin tekniske driftschef under 1870-talet.¹⁹

Företagens informationskällor var, som redan framgått, dels studiebesök, dels direkt import av tekniker. Dessutom förekommer i företagens korrespondens hänvisningar till tidskrifter, industribesök, besök på utställningar o.d., d v s vad man kan förvänta sig.²⁰

Företagarna var också klara över att industrispionage kunde vara lönande. Under 1870-talet sändes driftschefen vid Kallinge Jernverk till England, och han ålades att »taga reda på vilka verk i Staffordshire som tillverka det bästa valsade stångjärnet för mek. verkstäder. / . . . / Kan ni lyckas komma in och få reda på galvaniseringen av plåt etc vore det rasande bra. Sök få tag i en arbetare eller verkmästare som mot viss betalning kommer över /till Sverige/ och satte i gång allt. Tag reda på de bästa tidskrifter i järnhanteringen och de bästa tidskrifter för hantering av metaller. / . . . / Sök bli vän till den vid verkstaden som ha dessa valskonstruktioner om hand, bjud honom late dinner at 6 o'clock i Victoria hotell och ge honom en eller två goda kuddar efter, hot, strong, sweet, det plägar öppna engelsmännens hjärta. / . . . / Sök inträde i arbetarnas s k Union, betala avgift och sök anställning i något plåtvalsverk, kanske lyckas det bättre än man tror«. ²¹

Som redan framgått bidrog staten med stipendier för utlandsstudier och de största statliga satsningarna på undervisningsområde skedde inom den tekniska utbildningen.

Kammarkollegium sände systematiskt ut kunskapare till andra länder och Jernkontoret understödde utgivningen av teknisk litteratur, en verksamhet som börjat redan på 1700-talet. Under senare delen av 1700-talet utgavs med stöd av Jernkontoret 16 skrifter inom järnhanteringsområdet, under tiden 1800–1830 ytterligare 40 och mellan 1830 och 1866 ytterligare 85. Komerskollegium har i sina arkiv över 200 reseberättelser från tiden 1849–1900, ingivna av stipendiater, som skickats utomlands för att lära nya rön av teknisk karaktär. ²²

En mera indirekt väg att stödja en förbättring av tekniken skedde genom Manufakturdiskonten, en statlig inrättning, som gav lån till företagen mot låg ränta och lång amorteringstid, med särskild inriktning på företag som startade mera riskfyllda verksamheter. Bland låntagarna dominerade textilindustrin, men verkstadsföretagen blev betydande låntagare från 1840-talet. För flera branscher var lånen från Manufakturdiskonten dominerande. Verksamheten upphörde på 1870-talet. ²³

Det är helt klart att många av de nya tekniska uppfinningar och förbättringar som introducerades i Sverige var imperfekta och endast långsamt kunde göras användbara i en större skala. Staten

spelade alltså en viss roll, som risktagare och som initiator, genom att bekosta studieresor.

Teknikspridning och företagarverksamhet

Enligt Dahméns välkända schema kan den tekniska omvandlingsprocessen sägas bestå av två komponenter, nämligen en positiv och en negativ.²⁴ Den positiva består i tillkomsten av innovationer och den negativa i avvecklingen av gamla kombinationer av produktionsfaktorer. Ett företags svårigheter sammanhänger med tryck från omvandlingens negativa komponent, dvs produktionen består av varor som håller på att slås ut av nya varor eller att dess produktionsmetoder är för kostsamma i förhållande till andra företags nyare och bättre. En viss produktionsmetod befinner alltså på utvecklingens negativa sida.

En differentiering mellan olika typer av utvecklingsförlopp leder till att man kan skilja mellan avancerande, stagnerande eller vikande industrier. Man kan också för de avancerande företagen skilja mellan de som är utsatta för ett marknadssug eller för marknadsutvidgning. Med den första termen förstås en förbrukningsökning, som verkar utan några påtagliga åtgärder från företagets sida, antingen därför att inga substituerbara produkter finns eller att företagets produktion kan ersätta andra produkter. Marknadsutvidgning består av att företagen aktivt söker vidga sin produktion genom t.ex. sänkta priser, nya varor eller via reklam. Svårigheten att särskilja dessa element består i att de ofta förekommer samtidigt. Marknadsutvidgning kan även ske även om inga åtgärder vidtagits från företagets sida i form av innovationer och/eller om prissänkningar samtidigt förekommit. Förloppet kan ha satts igång t.o.m. något decennium tidigare och det gäller därför att spåra upp konkreta förlopp inom industribranscherna och företagen för att det skall bli möjligt att studera innovationsspridningens kausalsammanhang. Det är ofta som en bransch är en allt för stor enhet för dessa studier. Branscherna är heterogena och för att spåra utvecklingsförloppen krävs en mera detaljerad nivå för dessa studier, kanske enskilda produkter.

Ett sätt som använts att mäta teknisk förändring i relation till

den ekonomiska är att analysera de patent som uttagits, både utländska och svenska.²⁵ Användbara serier finns från ca 1840. De visar att de svenska ansökningarna ökade långsamt till början av 1870-talet, med 2.6 procent per år, medan de därefter fram till omkring 1910 ökade med 7.7 procent per år. För utländska patent var talen 5.4 resp 9.9 procent per år för perioderna 1840–1850 och 1850–1900, dvs de utländska leder serierna med ca 20 år. I relation till industriproduktionsvolymens förändringar finner man att patentansökningarna i stort följer dessa. Vad gäller de utländska patentansökningarna finner man att då exportkvoten ökar sker också en ökning i den relativa betydelsen för utländsk teknik i den svenska industritillväxten och motsatsen gäller vid en nedgång av exportkvoten, dvs en uppgång till mitten av 1890-talet och en nedgång fram till början av 1910-talet. Den utländska teknikens betydelse i relation inhemsk/utländsk patentansökan blir större under 1870-talet än tidigare, samtidigt som de utländskas korta fluktuationer ligger före industriproduktionen, vilka i sin tur ligger före de svenskas fluktuationer. Det finns tydligt tidsmässiga mönster i den utländska tekniköverföringen, men detta förklarar inte den svenska industriella utvecklingens faser.

Ett karakteristiskt drag i den svenska industriella utvecklingen var att de nya industrierna endast i undantagsfall växte fram ur det gamla skråhantverket. Detta framgår klart vid ett studium av innovatorerna och företagsbildningen. Den nya industrin hade visserligen ibland sin förutsättning i hantverket, eller i den s.k. hemindustrin t.ex. kom textilindustrin att lokaliseras till regioner där det förekom hemindustriell verksamhet.

Ett annat drag är de starka förbindelser som finns mellan handel och industriellt nyföretagande. Verkstäder, sågverk, pappersmassfabriker, snickerier, textilföretag m.fl. grundades oftast av personer med anknytning till grosshandel. Detta ledde också till att under industrialismens första skede var antalet nygrundade företag mycket fler än antalet företagsgrundare. Ett tjugotal namn återkommer in minst ett hundratal nystartade företag. Detta tyder ju på att rekryteringsbasen var mycket smal, vilket i sin tur hänger samman med att kapitalägarskiktet var mycket litet. Det utländska inslaget bland företagen var också

klart framträdande. Genom denna rekrytering till företagsgrundarna kan man förutsätta att de utländska impulserna till teknisk förändring underlättades. Efter 1870-talet, då handelshusen förlorade sin dominerande ställning både som finansärer och företagsgrundare, ändras den utländska teknikimporten karaktär, vilket också framgår av de utländska patentansökningarna.²⁶

Den begränsade svenska marknaden kan också ha försvårat för företagarna att importera och applicera den modernaste tekniken. Eller också var förutsättningen för innovationens införande att marknaden vidgades, d.v.s. att de kunde exportera. Detta var troligen fallet för flera grenar av maskinindustrin. När t.ex. tillverkningen av bult startades i Sverige och företaget analyserade fördelarna med att importera en modern utländsk muttermaskin, ansågs det avgörande vara att man lyckades åstadkomma en stor export, »ty inom landet torde knappast en så stor förbrukning av maskinjorda muttrar kunna avsättas».²⁷ Även inom cementindustrin uppstod likartade problem. De nya tekniker som tillkom på 1870-talet skulle enligt företagarna få till följd, att »magasinen bliva fulla och fabriken får stanna».²⁸ Under depressionen i slutet av 1870-talet ansåg någon företagare att export till Ryssland till vilket pris som helst var nödvändig, eftersom de fasta kostnaderna för de nyinstallerade nya maskinerna omöjliggjorde att de ej användes kontinuerligt. Det var dessutom omöjligt att avskeda arbetarna efter som det skulle vara omöjligt att anställa nya, utbildade när verksamheten åter skulle kunna komma igång.²⁹

I detta sammanhang kan en analys av utvecklingsblock, i Dahméns terminologi, vara upplysande. Denna term avser, bl.a. att rikta uppmärksamheten på att tekniska framsteg i en viss utvecklingsprocess av produktionen ofta inte kan användas på ett vinstgivande sätt så länge som vissa andra förändringar i andra steg av utvecklingsprocessen inte har förverkligats. Detta betyder att om förändringarna inte är synkroniserade mellan de olika delarna i processen uppkommer strukturella spänningar inom dessa ofullbordade eller inkompleta utvecklingsblock.

Både då man fick tendenser till överproduktion och felinvesteringar och då man mötte rader av tröghetsfaktorer uppstod balansproblem i utvecklingen, vilka kvarstod till dess att de nya

konkurrerat ut de gamla företagen, eller att marknaden vidgades så att en ny branschstruktur med mindre strukturella spänningar uppnåtts. Dessa spänningar kan också ses som en typ av drivande krafter i utvecklingen.

Balansproblemen accentuerades i viss mening av kommunikationernas utvecklingsskede, i den tekniska och organisatoriska utvecklingen och i och med att det ofta förflöt ganska lång tid mellan framkomsten av en teknisk uppfinning och en innovation och mellan en innovation och dess allmänna spridning. Om det inte var lönsamt att införa en ny maskin så länge lönerna var låga eller arbetskraften var alltför utbildad, kunde mekaniseringen inom en bransch vara intimt beroende av utvecklingen inom andra branscher, vilkas expansion bidrog till att allmänt höja lönenivån.³⁰

Detta betyder också att spridningen av ny teknik är relaterad till marknaden, dvs att en ny, mer effektiv teknik blev använd så snart relevanta kostnader och priser gjorde innovationen vinstgivande.³¹ Då det skedde en fördröjning av teknikspridningen kan denna vanligen förklaras av ogynnsamma kostnads- och/eller prisrelationer, snarare än av oförmåga att behärska den nya tekniken. Omfattningen och den tidsmässiga ramen för införande av ny teknik är alltså korrelerad med graden av utbildning och marknadsorientering hos arbetskraften och hos företagarna före införandet av den nya tekniken.

Detta kan också bidra till att förklara en relativt långsam tillväxt av industrin under mitten av 1800-talet, samtidigt som man finner en klar tendens till att söka applicera den nya utländska tekniken inom de branscher som visade tillväxt, t.ex. textil-, järn- och verkstadsindustri.

Denna förmåga till anpassning till marknaden kan också bidra till att förklara varför den trevande industriell start ledde över till en snabb kumulativ industrialisering.

Ett kumulativt element var att rekryteringsbasen för arbetare och företagare vidgades. Även om handelshus var mycket framträdande i industrialiseringsprocessen ännu under 1880- och 1890-talen finner man betydligt fler tekniker bland företagarna än tidigare, framför allt inom verkstadsindustrin. De ökande utlandskontakterna bidrog också till att skapa ett kumulativt

element i utvecklingen. Hit kan dessutom räknas spridningen av kredit- och bankväsende, framför allt vid utbyggnaden av hela utvecklingsblock, där svårigheterna ofta låg på finansieringsplanet.

Det förhållandet att det krävdes vissa kombinationer av utveckling och teknisk förändring för att det skulle ske en snabb expansion, skapade svårigheter under en inledningsperiod, så länge företagenskickligheten var outvecklad, förmågan att överblicka utvecklingsblocken var otillräcklig, arbetskraften utbildad och marknaden var otillräcklig för avancerade tekniska lösningar.

Men de nya industrier som tillkom under industrialismens tidigare skede före 1870 bidrog inte bara till att tvinga fram nya tekniska lösningar och innovationer utan också till att aktualisera en mängd latenta innovationer i de äldre branscherna.

Det är självklart att den industriella utvecklingen underlättades av teknikspridning, men det är också tydligt att en ny teknik oftast inte kunde appliceras förrän en viss utvecklig ägt rum. Ekonomisk utveckling innebär ett samspel mellan olika kategorier: befolkning, resurser, teknik och sociala institutioner. Att finna förklaringar till detta samspel är en av den ekonomiska historiens huvuduppgifter.

Ännu finns det ingen allmänt accepterad förklaring till hur teknikens sprids mellan olika delar av ett ekonomiskt system, antingen detta är världsekonomin som helhet eller någon del av det, nationalt, regionalt, branschvis eller mellan företag, där förändringar sker med varierande hastighet.³²

1. Se t.ex. N. Rosenberg, *The economics of technological change*. Penguin modern economics readings. 1971 samt dens. *Technological progress and economic growth*, L. Jörberg, N. Rosenberg, (eds) *Technical change, employment and investment*. Lund 1982.
2. Jfr C-A. Olsson, *Relativa faktorpriser och teknisk förändring*. Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds Universitet, Nr 18, 1981.
3. L. Jörberg, *Growth and fluctuations of Swedish industry 1869–1912*. Studies in the process of industrialisation. Lund 1961, och där anförd litteratur.
4. L. Schön, *Från hantverk till fabriksindustri*. Svensk textiltillverkning 1820–1870. Lund 1979.
5. Jörberg, a.a. kap 8 och 11.

6. Detta och följande avsnitt bygger på T. Gårdlund, *Industrialismens samhälle*, Stockholm 1942, om ej annat anges.
7. T.E. Svedenstierna, *Resa genom en del af England och Skotland åren 1802. 1803.* Stockholm 1804, samt dens., *Några underrättelser om engelska jernhandteringen*. Stockholm 1813.
8. E. Hedin, *Sandvikens jernverk*. Uppsala 1937.
9. Citerad av Gårdlund, a.a. s. 238.
10. C. Sahlin, *Valsverk inom den svenska metallurgiska industrin intill början av 1870-talet*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie III, 1934.
11. Owens självbiografi är ej publicerad. Manuskriptet finns i Göteborgs stadsbibliotek.
12. A. Malcolm, *Factiska bevis att fabriks- & industriväsendet inom Sverige ej är lika tacksamt som i andra länder*. Linköping 1869.
13. H. Modig, *Järnvägarnas efterfrågan och den svenska industrin 1860–1914*. Stockholm 1971.
14. E. Bosaeus, *Utveckling av produktion och teknik i svensk massaindusti 1857–1939*. Industrihistorisk skriftserie, nr. 4. Uppsala 1949.
15. Schön, a.a. kap 11.
16. E. Sylwan, G. Olsson, *Den svenska betsockerindustrin I*. Malmö 1932.
17. Schön, a.a. kap 8 och 9.
18. G. Ahlström, *Engineers and industrial growth*. London 1982.
19. Citerad i L. Jörberg, *Företag och företagareverksamhet under det industriella genombrottssteden 1870–1885*, kap. 7, Lund 1956.
20. Jörberg, *Företag etc.*, kap 9.
21. a.a. s. 98.
22. *Jernkontorets historia*. Vol III:2, s. 160ff. Stockholm 1955.
23. T. Gårdlund, *Manufakturdiskonten och fabriksindustrins finansiering*. Studier i ekonomi och historia. Tillägnade Eli F. Heckscher. Uppsala 1940.
24. E. Dahmén, *Svensk industriell företagareverksamhet. I*. Stockholm 1950.
25. O. Krantz, *Teknologisk förändring och ekonomisk utveckling i Sverige under 1800- och 1900-talen*. Iakttagelser från patentstatistiken. Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet, Nr. 26, 1982.
26. L. Jörberg, *Structural change and economic growth: Sweden in the 19th century*. F. Crouzet et al., *Essays in European economic History*. London 1969.
27. Jörberg, *Företag etc.*, s. 73.
28. a.a. s. 99.
29. a.a. s. 74.
30. W.E.G. Salter, *Productivity and technical change*. Cambridge 1960.
31. Jfr. G. Mensch, R. Schnopp, *Stalemate in technology. The interplay of stagnation and innovation*, W.H. Schröder, R. Spree (eds), *Historische konjunkturforschung*, Stuttgart 1981.
32. A. Cairncross, *Reflections on technological change*. *Scottish Journal of Political Economy*, Vol. XIX, no. 2, June 1972.

Journalistik og kildekritik - eller løgn og latin

*Kætterske – og ganske uvidenskabelige – betragtninger over en
métier, hvor andenhåndskilder undertiden er bedst . . .*

Af OLE LANGE

I

Det kan forekomme rigeligt dristigt at lade en person, der er noteret i Rigspolitiets centralregister efter en Landsrets-dom for overtrædelse af Straffelovens paragraf 267, stk. 1 og 3 (og som derfor ikke umiddelbart kan få tjenestemandsansættelse som postbud eller togfører) få adgang til at skrive om journalistik og kildekritik.

Nu lever vi heldigvis i en kriminalpolitisk progressiv tid, hvor man gør meget for at re-socialisere straffelovs-overtrædere. Og overtrædelser af bestemmelserne om ærekrænkelser, som Straffelovens paragraf 267 handler om, synes omfattet af betydelig tolerance herhjemme. Hvad enten det så skyldes, at folks ære med årene og sædernes almindelige forfald er blevet mindre værd efter den høje Landsrets mening eller at tidens kriminalpolitiske progressivitet slår igennem i domspraksis, så var 30 dagbøder à 200 kr. – subsidiært 30 dages hæfte – en billig sanktion.

Værst er derfor præmisserne til Landsrettens dom. Heri hedder det bl.a.: »De sagsøgte har ikke påvist, at de, som det må kræves ved et angreb af den omhandlede karakter, har været påpasselige over for deres kilder. Disse har i det omfang, retten er gjort bekendt dermed, vist sig i alt væsentligt at bestå af andenhånds viden.«¹

Professionelt er det en grusom salve – både for en journalist og en historiker. Den hører derfor med før læsningen af de følgende kætterske betragtninger. Som advarsel.

II

Kildekritik er som bekendt det klassiske udtryk for den systematisk-kritiske analyse, som historikerne underkaster et givet udsagn – skriftligt eller mundtligt – for at vurdere dets troværdighed og brugbarhed.

I princippet står journalisten over for de samme problemer som historikeren, når han skal vurdere en kilde og dens brugbarhed, før han skriver en kontroversiel historie eller nyhed. Men kun i princippet – for i praksis er der store forskelle.

Historikeren *skal* opgive sine kilder til en bestemt oplysning. Det sikrer andre – læsere og kolleger – mulighed for at kontrollere hans oplysninger og vurderinger. Journalistens første bud er derimod at dække sin kilde – såfremt denne ønsker det. Journalisten er tilmed i Retsplejeloven sikret denne ret til at dække sine kilder.² Men det giver ham en anden stilling i forhold til kilderne end historikerens – en stilling som ikke altid er til fordel for journalisten. Han er mere udsat.

Historikeren har som regel god tid til at foretage sin kritiske analyse af en kildes udsagn, før han går til tasterne. Journalisten, derimod, arbejder hyppigst under et kraftigt tidspres og i en konkurrencesituation. Hertil kommer, at han i modsætning til historikeren oftere – nok også for ofte – arbejder med mundtlige kilder, med alle de fejlmuligheder, der ligger heri. Heller ikke dét er i journalistens favør, selv om han almindeligvis nok med en grundigere research kunne mindske fejlmulighederne.

Selv om journalisten har brug for et kildekritisk beredskab, så er der ikke i uddannelsen på Danmarks Journalisthøjskole afsat tid og plads til at oparbejde blot et minimum af kildekritisk træning.

Det er næppe heller nødvendigt for at redigere en personalside med dødsfald, omtaler af jubilæer og runde fødselsdage – »nekrologer i nutid« som Børge Outze kaldte dem – ejheller for at notere udnævnelser, bryllupper og fødsler. Næppe heller hvis den journalistiske indsats består i at omskrive Ritzau-telegrammer og sætte eget navn eller mærke under. Men hvis journalisten ambitiøst søger at leve op til idealet om pressen som den fjerde såkaldt kontrollerende samfundsmagt, prøver at lave den dybde-

borende journalistik, der for øjeblikket er moderigtig blandt yngre journalister, eller hvis han vil bringe *virkelige* nyheder, så er et vist kildekritisk beredskab nødvendigt. (En virkelig nyhed er med den britiske bladkonge Lord Northcliffes definition en historie, som nogen ønsker at undertrykke. Alt andet var – og er – efter hans mening tekstreklame).

Specielt på ét journalistisk felt er et kildekritisk beredskab nødvendigt hos journalisten. Det er erhvervsstoffet, hvorfra de efterfølgende eksempler er hentet.

III

Gennem de seneste år har de større landsdækkende dagblade foretaget en redaktionel oprustning af deres erhvervsdækning – med Politiken som undtagelsen. Det har givet sig udslag dels i et øget sidetal på erhvervsstoffet, dels i et øget antal medarbejdere på erhvervsredaktionerne.³

Erhvervsstoffet adskiller sig fra andre journalistiske områder i flere henseender. For det første er det et meget bredt og især kompliceret område – hvis det da drejer sig om andet end at notere hvem, der er udnævnt hvornår til hvad i hvilket firma. Området kræver kendskab til økonomi og regnskabsvæsen, viden om branche- og markedsforhold samt hyppigt også kendskab til den eksisterende (sær)lovgivning. Journalister uddannet på Danmarks Journalisthøjskole har ikke en chance for at leve op til blot et mindstemål af disse krav. De forlader skolen uden f.eks. at have lært at læse et regnskab.

Dernæst bedres situationen ikke af, at kilderne hyppigst er erhvervsfolk, og at stoffet leveres på erhvervslivets betingelser. Lederne i de enkelte virksomheder og brancher sidder inde med oplysningerne. De kan bestemme, hvad de ønsker offentliggjort og hvornår. De kan holde alt andet tilbage, hvis de ønsker det – undtagen i specielle tilfælde. Og de kan »time« de oplysninger, de ønsker frem.

Erhvervslivet har i de seneste år i stigende omfang ansat professionelle folk – hyppigst journalister – til at levere informationer til pressen. De voksende pr- eller informationsafdelinger

har skabt nye arbejdspladser for journalister, hvilket kan være glimrende for et fag med udbredt arbejdsløshed. De serverer grydeklare manuskripter til kollegerne i dagspressen. Men de indeholder ikke altid de oplysninger, der er mest interessante – og aldrig virkelige nyheder i Lord Northcliffes forstand.

Hertil kommer den træning, som adskillige erhvervsledere finder det nødvendigt at gennemgå for bedre at klare optræden i tv, radio og på pressekonferencer. Ofte er det træning i *også* at undgå at svare alt for præcist på ubehagelige spørgsmål. Informationerne til pressen leveres på erhvervslivets betingelser.

Endelig er erhvervslivet et ret lukket felt trods informationsafdelinger, pressechefer og udsagn om det modsatte. Og må nok også være det. I sidste instans drejer det sig om penge. Lukketheden kan være meget rimeligt begrundet af hensyn til konkurrenter, myndigheder, kunder, markedsforhold, image og enkeltpersoner m.v. Men det betyder, at det generelt er vanskeligere at hente *virkelige* nyheder – kontroversielt stof – ud af erhvervslivet.

Nyheder fra erhvervslivet er vanskeligere at kontrollere end nyheder f.eks. i den politiske journalistik. Det politiske system herhjemme er langt mere åbent. Der er flere huller i det politiske panser på Christiansborg end i Danmarks 1.000 største virksomheder – tilsammen. På Slotsholmen er det langt lettere at få kontrolleret oplysninger, rygter og sladder – om ikke andet så hos modstandere. »Sivning« af oplysninger er et accepteret led i den politiske kamp. Opsendelse af prøveballoner er en etableret sport. Og politikere er vant til omgangen med journalister i modsætning til mange erhvervsfolk, hvis mistænksomhed er udpræget – undertiden med god grund. Nogle journalister er så dygtige, at de kan bringe interviews med folk, de aldrig har talt med.

Disse forskelle gør det vanskeligere at få gode, kontroversielle nyheder ud af erhvervslivet – og at få dem kontrolleret.

Erhvervslivet er mere end andre journalistiske felter et *kildestyrret* område. Det medfører større afhængighed af kilderne. Så meget mere nødvendigt er det for journalisten at have sit kildekritiske beredskab i orden. For når erhvervslivets folk endelig lukker op for godteposen med de virkelige nyheder og oplysninger, så sker det sjældent uden bestemte hensigter.

De er ikke altid reelle – som erfaringerne fra de seneste års mange »affærer« i erhvervslivet viser.

IV

De virkelige nyheder på dette felt dukker typisk nok op i krise- og konfliktsituationer. Det sker, når dele af erhvervslivet har interesse i at lade oplysninger sive ud til offentligheden. Som regel er det for at bekæmpe modstridende interesser. Journalister og blade bruges bevidst af de involverede parter i sådanne interessekonflikter.

Blandt de klareste eksempler fra de seneste år kan nævnes Dagbladet Informations bestræbelser i sommeren 1978 på at afdække de omstændigheder, der i begyndelsen af november 1973 førte til vekselererfirmaet G.I. Michaelsen & Co.'s overraskende betalingsstandsning, selv om det på dette tidspunkt ansås for ét af de største og bedst funderede vekselererfirmaer på fondsbørsen.

Betalingsstandsningen indtraf efter firmaets kraftige ekspansion og som direkte følge af en artikel i Dagbladet Aktuelt 6. november 1973. Heri oplystes det – korrekt – at Handelsbanken havde opsagt firmaets kassekredit. Betalingsstandsningen indledte de næste måneders veritable slagsmål om firmaets væsentligste aktiv – den dominerende aktiepost på knap 28 mio. kr. i B&W – et slagsmål, der blev afgjort med Jan Bonde Niensens overtagelse af aktierne og B&W i april 1974 – og som fik vekselererfirmaet til at overleve.⁴

Også Ekstra Bladets dækning fra efteråret 1979 af B&W og Bonde Niensens aktiviteter i den danske finansverden er et klart eksempel på, at journalister og blade bruges i erhvervslivets interne slagsmål. De involverede journalister har undervejs i deres dækning også leveret fremragende nyheder efter Lord Northcliffes definition. Men deres kampagne som helhed må karakteriseres som unuanceret og stærkt anti-Bonde Nielsen. Den har været stærkt kildestyret.

Slaget om Nordsø-olien mellem den socialdemokratiske regering og A.P. Møller-koncernen i efteråret 1980 er et andet

eksempel. Som bekendt udviklede dette slagsmål om genforhandling af koncessionen sig til også at blive et medieslag mellem de to største morgenblade Politiken og Berlingske Tidende. Begge blade tog det forventede parti i striden – Politiken som støtte for regeringen, Berlingske Tidende som forsvarer for A.P. Møllers interesser. Begge blade var i stridens hedeste periode i stand til at bringe tætte in-side informationer og gode solo-historier fra stridens to parter.

Det har næppe været uden betydning, at de to journalister, der dækkede striden for de to blade, havde en fortid i henholdsvis Miljøministeriets presseafdeling og i A.P. Møller-koncernens informationsafdeling. Konflikten var også et eksempel på, at en ellers lukket koncern som A.P. Møller fandt det nødvendigt pludselig at lægge sin mediepolitik helt om – for en tid.

I disse tre konfliktsituationer åbnede dele af erhvervslivet op for informationerne. Journalisterne og deres blade blev for alvor brugt. Journalisterne havde brug for det kildekritiske beredskab. Dette beredskab kan sammenfattes i fire hovedspørgsmål: 1) En kildes repræsentativitet, 2) dens fuldstændighed, 3) dens tendens og (afgørende) 4) dens pålidelighed.

V

Ved en kildes repræsentativitet forstås dens grad af tilknytning til den virkelighed, den beskriver. Hvor direkte er en kilde og dens udsagn udtryk for virkeligheden? Her spiller spørgsmål om datering, ophavsmand/-kvinde og ophavssituation m.v. en rolle. Væsentligt, ja næsten afgørende er det ifølge den konventionelle visdom, om der er tale om en førstehåndskilde, dvs. en kilde, der uden mellemlid har forbindelse med den virkelighed eller begivenhed, den beskriver. Eller om der er tale om anden håndskilde, dvs. en kilde, der bygger på andre som mellemlid.

Denne klassiske sondring er også vigtig i journalistik, men den er farlig at forlade sig på helt mekanisk.

I den allerede omtalte sag ved Østre Landsret var ét af kernepunkterne spørgsmålet om kilden til Dagbladet Aktuelt artikel 6. november 1973 om Handelsbankens opsigelse af kasse-

kreditten til G.I. Michaelsen & Co. Her hævdede Information i juli 1978 bl.a., at Aktuelt journalister havde fået oplysningerne bekræftet af en direktør i Handelsbanken, der hermed havde gjort sig skyldig i overtrædelse af Bankloven. Information blev dømt også på dette punkt, ikke kun fordi en række detailoplysninger var ukorrekte, men også fordi førstehåndskilder viste sig at være i modstrid med de andenhåndskilder, bladet havde benyttet.

På det centrale punkt var der dog overensstemmelse mellem første- og andenhåndskilder. Det gjaldt udsagnene om den afgørende telefonsamtale mellem Aktuelt-journalisterne og bankdirektøren 5. november 1973. Heri forelagde Aktuelt-journalisterne bankdirektøren forlydendet om bankens opsigelse af kassekreditten til vekselererfirmaet.

Ifølge samstemmende vidneforklaringer, der omfattede direktøren, Aktuelt-journalisterne og Informations (andenhands-)kilde, nemlig bankens daværende cheføkonom, der fik sin viden fra Aktuelt-journalisterne umiddelbart efter telefonsamtalen, afviste direktøren over for journalisterne at kommentere det verserende forlydende med henvisning til Banklovens tavshedspligt. Men adspurgt, om der da blot var tale om børstrygter, svarede han, at »nogle rygter er sande, nogle er usande«. ⁵ Efter dette svar, der – som hele samtalen – blev optaget på bånd, skrev Aktuelt-journalisterne deres historie.

Hvad Landsrettens tre dommere ikke kunne godtage (og måske heller ikke har de bedste forudsætninger for at vurdere) er, at dette svar i sammenhængen for en journalist var den perfekte *indirekte* bekræftelse. ⁶ Overensstemmelsen mellem første- og andenhåndskilder på dette centrale punkt blev derfor uden betydning.

En kildes fuldstændighed er det andet hovedspørgsmål, der må indgå i et kildekritisk journalistisk beredskab. Fortæller en kilde den hele og fulde historie om et begivenhedsforløb – eller holder han/hun noget tilbage?

Forsikringsselskabet Topsikring fyrede 26. august 1980 sin administrerende direktør til alles overraskelse, mens en hidtil suspenderet vicedirektør blev genindsat i sit job. Det skete under opgøret omkring eftervirkningerne af selskabets B&W-engage-

ment. Den overraskende fyring af den administrerende direktør og genindsættelsen af den hidtil suspenderede vicedirektør resulterede to dage senere i en sand pressestorm mod selskabets ledelse. Den forkerte direktør var blevet fyret, lød det. En række blade indeholdt 28. august en stribe anklager mod vicedirektøren for sammenblanding af sin og selskabets økonomi – til egen fordel, for at have lånt penge ud uden om bogføringen, for at have afgivet garantier på selskabets vegne uden om bestyrelsen og for ulovlige valutatransaktioner.

Topsikring indkaldte omgående til en pressekonference, der var talstærkt besøgt. Her gjorde bestyrelsesformanden og hans juridiske rådgiver rede for forholdene i selskabet og den fem uger lange undersøgelse, som den udefra tilkaldte juridiske rådgiver havde foretaget. Han afviste beskyldningerne mod vicedirektøren. Da ordet blev givet frit, brød pressestormen løs. Hovedparten af de tilstedeværende journalister fra dagblade, radio og tv stillede spørgsmål, der var baseret på inside-viden fra selskabet, især om vicedirektøren.

Inside-oplysningerne, der viste sig ikke at være helt korrekte, stammede fra den fyrede administrerende direktør, der reelt stod bag pressestormen. Til gengæld fortalte han intet om den egentlige årsag til, at netop han havde fået silkesnoren, nemlig hans dispositioner på selskabets vegne i forbindelse med Jan Bonde Niensens afgang på B&W 17. juli 1980 – fem uger forinden.

Her var der tale om en noget ufuldstændig pressedækning, baseret på ufuldstændige udsagn fra den ene part i et internt personligt opgør i et selskab.⁷

Dette eksempel illustrerer også det tredje hovedspørgsmål – kildernes tendens. Det må være tilstrækkeligt yderligere at henvise til de tidligere nævnte eksempler, dvs. Politikens og Berlingske Tidendes dækning af slagsmålet om Nordsø-olien i efteråret 1980 mellem regeringen og A.P. Møller, samt til Ekstra Bladets løbende dækning af begivenhederne omkring Jan Bonde Nielsen og B&W siden september 1979. Her var der også tale om en kraftigt kildestyret og tendentiøs pressedækning.

Det fjerde hovedspørgsmål, som journalisten må have med i sit kildekritiske beredskab, er det afgørende og sammenfattende om

en kildes pålidelighed. I denne slutvurdering indgår mange elementer og i hvert fald de tre nævnte. Her er det svært at give mekaniske retningslinier. Og i hvert fald kan den klassiske distinktion mellem første- og andenhåndskilder være farlig som afgørende kriterium for en kildes pålidelighed.

I begyndelsen af januar 1982 gik der rygter om en forestående fusion mellem de to store forsikringsselskaber Nye Danske Lloyd og Baltica. 11. januar dementerede Balticas direktør Aage Stougaard Petersen disse forlydender i en udtalelse til Dagbladet Børsen: »Skulle Baltica have fået en sådan idé, burde vi forlade den ti sekunder efter.« To en halv måned senere gennemførtes fusionen – efter ni måneders diskrete forhandlinger.⁸

12. august 1978 offentliggjorde Information en artikel, hvori det bl.a. hed, at B&W-koncernens regnskab for 1978 foreløbig så ud til at give et underskud på 57 mio. kr. ifølge de interne senest reviderede budgetter. Artiklen medførte omgående et dementi fra B&W-bestyrelsen. Heri meddeltes det, at B&W-koncernens 1978-regnskab forventedes at udvise »et betydeligt overskud«. Da regnskabet kom i marts 1979 viste det et overskud på 29 mio. kr. Men det skyldtes ændrede regnskabsprincipper med anvendelse af equity-metoden og tillæg for værdien af igangværende produktionsomkostninger. Uden disse ændrede principper havde der været et underskud på 59 mio. kr. ifølge en analyse, som Børsinformation gennemførte i april 1979.⁹

Dagbladet Børsen gengav 19. marts 1982 forlydender om et forestående salg af aktierne i Irma til Brugsen. Både Brugsens daværende førstedirektør og direktør Hans Paaschburg, Privatbanken, der ejede en trediedel af Irma-aktierne, afviste pure et forestående salg. Ti dage senere havde Brugsen som bekendt overtaget Irma.¹⁰

Her er tre klare dementier af tre enkle og kontante oplysninger, som de pågældende journalister havde fra andenhåndskilder, og som blev benægtet af førstehåndskilder – mod bedre vidende. Førstehåndskilderne viste sig senere at være mindre pålidelige. De benyttede sig – af gode grunde – af det, der i erhvervslivet benævnes »tekniske løgne«, som den mere mekaniske kildekritik ikke tager højde for. Men de eksisterer.

VI

Til slut en opbyggelig historie fra det virkelige erhvervsliv – i forkortet version: Fra 1974 var et større slagsmål i gang om det danske grovvaremarked. To af landets største industrikoncerner, Superfos A/S og Korn- og Foderstof-Kompagniet A/S (KFK), var i skarp konkurrence. En af metoderne var overtagelse af større detail-virksomheder.

KFK ligger i 1975 i spidsen, støttet af Norsk Hydro, der kontrollerer halvdelen af aktiekapitalen i KFK. Også Superfos har en udenlandsk samarbejdspartner, nemlig den vesttyske koncern Veba Chemie AG, med hvem Superfos er ved at opføre en ny fabrik i Vesttyskland.

Mens KFK i sommeren 1975 synes at skulle vinde slagsmålet om detailhandelen, så er Superfos i det stille i gang med en slags guerilla-krig. Selskabet opkøber i al hemmelighed aktier i KFK for at komme ind i selskabet ad bagvejen. KFK får mistanke herom og retter en direkte forespørgsel til Superfos – som benægter.

Benægtelsen var ikke helt forkert – men heller ikke helt korrekt. Superfos opkøbte ikke selv aktierne. Det skete gennem et næsten tomt selskab, H.M. Leasing, på fondsbørsen kendt under kælenavnet »Her Majesty's Leasing«. Dette selskab var bemanded med folk, der ikke kunne spores tilbage til Superfos. Og de foretog opkøbene.

I august 1975 bliver KFK-ledelsen klar over situationen. KFK-folkene begynder for alvor at handle. Den ydre kamp mod Superfos skal fortsættes, men samtidig indledes den indre kamp for at overbevise partneren Norsk Hydro om den indre trussel mod KFK. Det er svært, for hvis KFK skal vinde, må Norsk Hydro overtales til at investere over 100 mio. kr.

KFK-ledelsen kæmper på begge fronter i eftersommeren 1975 uden at det kommer til en afgørelse. 4. oktober kommer det frem, at Superfos' allierede Veba Chemie skal have overtaget en aktiepost i KFK på mellem 15 og 25 procent.

Superfos bestrider meddelelsen. Men selskabet bliver ikke troet. Historien om H.M. Leasing er i frisk erindring. I hvert fald hos Norsk Hydro, der nu for alvor går ind i opkøb af KFK-aktier.

I løbet af et par uger udvider nordmændene deres aktiepost kraftigt. Et åbent slagsmål indledes mellem de to konkurrenter Superfos og Norsk Hydro, der i annoncekampagner med tilbud til KFK-aktionærer kaldes »KFKs venner«.

22. oktober er slaget afgjort. Norsk Hydro overbyder Superfos' tilbud til »løse« KFK-aktionærer og får den dominerende aktiepost i KFK. På dette tidspunkt har Superfos forgæves brugt omkring 100 mio. kr. til aktieopkøb. Norsk Hydro har investeret omkring 140–50 mio. – men har sikret sig indflydelsen.

Det interessante er, at én af Norges største industrikoncerner blev manipuleret ind i det afgørende slagsmål om KFK – ved hjælp af dagspressen.

Hele forløbet blev i pressen udførligst dækket af Børsen og i Information ved journalist Torgny Møller. Blandt sine kilder havde han én, NN kaldet, der viste sig meget nyttig. NN var meget velorienteret, forsynede løbende Møller med oplysninger, gjorde opmærksom på, når han var sikker, og hvornår han var mindre sikker på en oplysning, havde forslag til hvor oplysninger kunne checkes. Denne NN var kort sagt den perfekte kilde, der undertiden leverede oplysninger, der kun kunne stamme fra bestyrelse eller direktion i de to stridende selskaber. Hans motiver var ikke økonomiske, men personlige – sagde han.

3. oktober ringede han kort før bladets dead-line til Torgny Møller og oplyste, at Veba Chemie havde købt en stor aktiepost i KFK i al stilhed, formentlig op mod 25 procent. NN lagde al sin autoritet og den tillid, han havde opbygget hos journalisten gennem de foregående måneder, bag oplysningen.

På denne baggrund skrev Torgny Møller forlydendet om Veba Chemies aktiekøb. Han tog udtrykkelig forbehold og skrev, at forlydendet ikke havde kunnet bekræftes. Men hvis det var korrekt, var grovvarerkrigen næsten afgjort til Superfos' fordel.

Artiklen fremprovokerede Norsk Hydros beslutning om at sætte alle sejl til og investere i de afgørende opkøb af KFK-aktier, der knap tre uger senere sikrede det kontrollen over KFK.

Da Torgny Møller efter dette tidspunkt skulle gøre status over slaget, opdagede han, at med Vebas formodede opkøb af de formodede 15–25 procent af KFK-aktierne så ville aktiebeløbene langt overstige de 100 procent. Han ringede derefter til NN og

forelagde ham sine beregninger og sin mistanke om at være blevet manipuleret. NNs reaktion var en blank indrømmelse: »Vi skulle jo have Norsk Hydro ud af busken«, sagde han.¹¹

Eksemplet er i sit gennemførte raffinement usædvanligt. Men NN opbyggede gennem måneder et tillidsforhold til en journalist ved at give ham gode tip og regulære, pålidelige nyheder fra direktioner og bestyrelsesværrelser *alene* for i den rigtige situation og på det rigtige tidspunkt at få lanceret en falsk nyhed, der var mange millioner værd.

Journalisten har i kraft af sin pligt til at dække sine kilder ingen sanktionsmulighed.

Heller ikke førstehåndskilder er, hvad de har været. Andenhåndsviden *kan* godt være førsteklasses. Ligesom løgn kan blive accepteret som god latin.

1. Dom afsagt 23. november 1979 af Østre Landsrets 7. afdeling (landsommerne Taul, Lichtenberg og Anette Hald (kst.)). 7. afd. nr. 330/1978: Bankdirektør Bendt Hansen, Handelsbanken, mod programredaktør Knud Vilby, journalist Ole Lange og journalist Torgny Møller, Dagbladet Information. Østre Landsrets Dombog (herefter betegnet Dombog).
2. Retsplejelovens paragraf 172.
3. Dagbladet Børsen blev 80ernes største dagbladssucces i kraft af en intensiv erhvervsdækning. Morgenavisen Jyllandsposten startede i 1980 et særligt dagligt erhvervstilleæg, og senest har Berlingske Tidende satset på sin erhvervsdækning med flere sider og udvidelse af den redaktionelle stab. Kun Politiken er ikke fulgt med på dette felt, men har satset på andre områder. Det fik i efteråret 1981 en fremtrædende erhvervsmand som direktør Knud Overø, formand for Eksportkreditrådet, til at skrive om bladets erhvervsdækning: »Her synes man at fastholde, at erhvervsliv ikke er noget, der kan påkalde sig læsernes interesse med mindre det er ved at gå galt. Er det resterne af grundlæggernes kulturradikalisme, der som vraggods flyder ned ad meningernes strøm med budskabet om, at det kun er kunst og litteratur, der tæller, og at orientering om forretningen Danmarks hverdag, der blandt andet handler om penge, er noget man bør henvise eventuelle lysthavende til at søge udløsning for på mere obskure steder?« Dansk Presse nr. 8 1981.
4. For et sammendrag af hele sagen se Information 28. september–2. oktober 1979, artiklerne Scener fra finanslivet 1–5.
5. Dombog s. 14, 17–18, 22–23.
6. De to Aktuelt-journalister optog telefonsamtalen på bånd, som de derefter afspillede flere gange, før de skrev deres artikel, oplyste de i retten. Desværre kunne båndet ikke fremlægges i retten. Den ene oplyste, at det var »destrueret«, den anden at det var forsvundet »under en animeret fest på Aktuelt«. Dombogen s. 22–23. Den indirekte bekræftelse er en farlig, men velkendt journalistisk teknik, der bruges, når journalist og kilde kender spillets regler og hinanden, og der skal tages hensyn til

tavshedspligt. I Washington Post-journalisterne Carl Bernstein & Bob Woodwards bog »All the President's Men« om deres arbejde med Watergate-sagen beskriver de en række eksempler på både direkte og indirekte bekræftelse af oplysninger opnået hos andre kilder. Ved direkte og indirekte verifikation omgik den ikke identificerede embedsmand i Nixon-administrationen »Deep Throat« sin tavshedspligt. C. Bernstein & B. Woodward: All the President's Men. N.Y. 1974, se f.eks. s. 70–71.

7. Se f.eks. Politiken, Aktuelt, Ekstra Bladet og B.T. 28. og 29. august 1980 samt Information 5.–6. september 1980. Bagmandspolitiet gik på baggrund af presseomtalen ind i sagen, men fandt ingen lovovertrædelser.
8. Børsen 11. januar og 31. marts 1982.
9. Information 12. og 14. august 1978 og maj 1979.
10. Børsen 19. marts 1982.
11. Torgny Møller: Landmandsliv. Fra grovarekrig til økonomisk stavnsbånd. Andelsforlaget Vistoft 1978, s. 13–23. Information 4. oktober 1975.

Romantik og politik

Til de agrare bevægelers historie

Af ERIK HELMER PEDERSEN

Forbemærkninger

Da gdr. Ole Baadsgaard Pedersen og andre landmænd fra Viborg-egnen for snart 4 år siden fik forvandlet et ulmende landmandsoprør til en egentlig protestbevægelse, »LR-80«, trådte de nærmest søvngængeragtigt videre i fædrenes spor: Andersen Rosendal og Danmarks Agrarforening tildannede dem i 1890-erne, Hans Calundan og Dansk Landmandsforening forsøgte at fylde dem ud en menneskealder senere, og Knud Bach og Landbrugernes Sammenslutning trådte dem dybere og bredere, mens verdenskrisen med dens uvejr piskede ind over Danmark. Sporene står der endnu, men væk er de alle, som fulgte dem.

Normalt vil man nok henregne gruppen af landmænd til skaren af sikre samfundsstøtter. Det er næppe fra den kant, man i givet fald skal vente revolutionen. Og alligevel er moderne historie rig på eksempler på landmandsoprør af forskellig art og karakter, »agrarebevægelser«, som man ofte kalder dem. Modsat det hædrende ord »bonde« og det klassificerende »landmand« har ordet »agrare« resp. »agrareisk« i de flestes øren en lidt nedsættende klang.

Set udefra er en agrare en lidt ensidig indstillet, let kværlantisk jorddyrker, som tidlig og silde klager over den som oftest oprørende forskelsbehandling, han og hans erhverv er udsat for. Denne holdning fra samfundets side er så meget mere uforståelig for en agrare, som da enhver ved, at landbruget brødføder befolkningen. Som agrarerne ser det, er der noget næsten mytisk over dette møde mellem mennesket og naturen derude på ageren. Men i stedet for at vise bonden sin agtelse fralokker man ham kynisk den »merværdi«, han som den eneste erhvervsudøver er i stand til at trække ud af den omgivende natur.

Ved at blade i historiens bog kan agraren få bekræftet, at det forholder sig sådan. Det var fysiokraterne, datidens økonomer, som i 1750' og 1760'ernes Frankrig lancerede teorien om landbruget som det eneste erhverv, som kunne frembringe et nettoprodukt. Gennem sin krydsløbstabel i Tableau Économique op-ridsede Francois Quesnay de zig-zag-bevægelser, økonomiens grundlinier beskrev, når man ville illustrere samspillet mellem arbejdets helte, den produktive klasse af landbrugere, og de to andre grupper: godsejerklassen og den sterile klasse håndværkere og industridrivende. Det var følgelig jordrenten, som udtrykte overskuddet i den nationale økonomi. Cirkulationen og reproduktionen krævede dog to forudsætninger opfyldte. For det første skulle der indrømmes landbruget en »god«, d.v.s. en høj pris på kornet, og for det andet skulle skatterne tilpasses det økonomiske system, ikke omvendt. Her vil de fleste agrarer i fortid og nutid nok være enige – med den tilføjelse, at det omgivende samfund så godt som aldrig har respekteret disse grundsætninger. I stedet har man gennem forskellige former for økonomisk politik søgt at transplantere til byerhvervene den reproduktionsevne, naturen har nægtet dem.

I. Staten som landbrugets værner og befordrer ca. 1850–1914

Over for disse anslag mod jordrenten måtte de agrarisk sindede blandt landmændene naturligvis tage til genmæle. Efterhånden som den politiske frigørelse i løbet af 1800-tallet gjorde det muligt for menigmand at træde åbent op imod magthaverne, blev landbrugets krav fremført med stedse stigende styrke. Agrarerne måtte dog opleve, at rigsdagsmænd fra erhvervets egne rækker ret ofte gav deres stemme til love, som bestemt ikke gavnede dets sag. Selv de interesseorganisationer, som under navn af »patriotiske selskaber« eller landboforeninger blev oprettet henimod århundredets midte, kunne være vel vage i tonen, når det gjaldt om at sige fra over for erhvervsuvenlige tiltag. Landbruget talte ikke med een tunge, viste det sig.

Dette problem viste sig her i landet for alvor i 1850' og 1860'erne, hvor en del af det halvstore hartkorn sluttede sig

sammen i Godsejerforeningen af 1843 (i 1856 navneforandring til De forenede Godsejere eller Godsejerkomiteen). Formålet hermed var at værne om godsejerstandens interesser i en situation, hvor demokratiske bondebevægelser som Bondevennernes Selskab (1846ff.) og bønderne på rigsdagen fra og med 1849 søgte at sætte ekstra skub i fæsteafløsningen, evt. ved brug af tvangsmidler over for de endnu tøvende fæstegodsejere.¹

Kornsalgssperiodens opadgående konjunkturer og den økonomisk-liberale tidsånd i forening bevirkede dog, at de to afløsningslove 1861 og 1872 tog hensyn til såvel bonde som godsejer. Et rigsdagspolitisk samarbejde mellem godsejere og gårdejere, udtrykt gennem 10. oktoberforeningen af 1865 – vi er nu i dataforeningernes tidsalder – fik kun kortvarig betydning.² I. A. Hansen og meningsfæller fik kun lidet – og slet intet agrarisk – for deres medvirken til at få godsejerstyret fæstnet i Danmark.

Den tættere opslutning omkring venstre-synspunkterne efter 1870 udtrykker her en protest mod højre-styret, hvad enten konseilspræsidenten nu hed Holstein-Holsteinborg eller Estrup. Et sådant landmandsrøre kunne det ærværdige organ Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, grundlagt 1769, ikke i længden sidde overhørig. Både i enevoldsperioden som i tiden efter 1849 havde selskabet loyalt optrådt som regeringens rådgiver i landbrugsspørgsmål. Eftersom de afgivne betænkninger ikke ligefrem overså godsejerbrugets problemer, blev gårdejerne efterhånden stærkt utilfredse med selskabet og dets ledelse. Derfor krævede man nu indflydelse på sagernes gang. Selskabet søgte at imødekomme dette krav ved at tilbyde gårdejerne mindretalsrepræsentation i bestyrelsesrådet.³

Denne aristokratiske gestus fremskyndede oprettelsen af landboforeningernes regionale sammenslutninger: Foreningen af jyske Landboforeninger i 1872, De samv. Landboforeninger i Sjællands Stift 1880 og De samv. Landboforeninger i Fyns Stift 1881 for at nævne de vigtigste. Fra 1893 sammenkædedes disse organisationer i De samv. danske Landboforeninger.

Selv om det landbrugsfaglige organisationsarbejde her indtog en central plads, kunne det jo ikke undgås, at landmændenes repræsentanter også talte om politiske sager, når de alligevel var samlet til møde. De jyske Landboforeninger tænkte også poli-

tisk, når de lagde deres årlige delegeretmøde i ugen før rigsdagens første møde i sæsonen. Dermed var der en chance for, at de faldne landboudtalelser ikke helt var gået i glemmebogen.

Medens landboforeningerne talte om tidens problemer for landmændene: kornprisfaldet efter 1875, flugten fra land til by (eller til Amerika), hartkornsskatterne og kreditforholdene, gjorde Landhusholdningsselskabet dem til genstand for en nærmere prøvelse i diverse udvalg. Begge parter så i en aktiv produkt- og produktionsbeskyttelse en mulighed for at imødegå konkurrencen fra de rivaliserende byerhverv og fra det oversøiske kornlandbrugs side. Enigheden slap imidlertid op, når man skulle foreslå egnede tiltag med de to onder. Det kan eksemplificeres nærmere ved at se på to forhold: truslen fra det nye fedtprodukt »margarin(e)« og diskussionen om en evt. øget toldbeskyttelse på landbrugsvarer.

I 1883 begyndte smørkøbmanden fra Århus Otto Mønsted at fremstille dansk margarine. Straks opstod her som i andre lande en lidenskabelig diskussion om »kunstsmørret« eller »humbugsmørret« og dets plads i folkeernæringen. De agrarisk sindede blandt landmændene måtte naturligvis kræve kunstproduktet forbudt, fordi det som en industriel foretælse ikke alene truede landbrugets interesser, men også symboliserede den ulige konkurrence mellem stordrift og agrar hjemmeproduktion. Selv for moderate landmænd udgjorde margarinen en trussel mod den voksende smøreksport til England og Tyskland. Omsorgen for det danske eksportsmørs renommé fik de sjællandske landboforeninger til på deres delegeretmøde februar 1885 at kræve indgreb mod kunstsmørret. På rekordtid blev et lovforslag ført gennem rigsdagen og 1. april 1885 stadfæstedes den første margarinelov herhjemme. For fremtiden skulle fabrikkerne pakke deres produkter i en ovaltformet beholder, mærket med ordet »margarine«. ⁴ Da dette stadig ikke var tilfredsstillende for agrarerne, og da modstanden mod margarinen fik uventet assistance fra Politikens redaktør Viggo Hørup i form af et krav om »rent land«, vedtog rigsdagen i samlingen 1887–88 en skærpelse af margarineloven. ⁵

Som tit og ofte påpeget brugte Hørup margarinesagen i et højere formåls tjeneste. Den politisk lammede rigsdag skulle

bringes til at arbejde igen efter at Estrups provisoriske finanslove og fæstningsbyggeriet havde sat uret i stå. Nu blev det imidlertid ikke Hørup, som løb af med gevinsten, men lederen af det forhandlende venstre Frede Bojsen. De agrariske organisationer, som opstod i 1880'ernes slutning, såsom venstre-folketingsmanden Chr. Leth Espensens opfindelse Bondeorganisationen (1887), søgte dog ivrigt at slå mønt af landmændenes utilfredshed med det politiske system. Nu skulle landbrugets udøvere, store som små, stå sammen i kampen mod socialismen, kapitalismen og københavneriet. Redaktører af ugeavisen Landbovennen, F. Riegels, stod dog ret alene med sit ønske om at få oprettet et særligt landmandsparti til værn mod det han kaldte socialismen og lovløsheden.⁶

Blev kravet om beskyttelse af produktet smør ret hurtigt bragt ind i en politisk sammenhæng, gælder dette i endnu højere grad debatten for eller imod en toldbeskyttelse af landbrugsproduktionen, først og fremmest kornet. De danske korndyrkere ville rejse beskyttende toldmure mod Amerikakornet, hvorimod husdyrbrugerne – og det ville snart være gårdejernes flertal – ikke ville være med til at fordyre det indkøbte foder til deres besætninger. De voksende forbrugerskarer i industrilande som England og Tyskland krævede flere og flere forædlede landbrugsprodukter i en god gennemsnitskvalitet og til konkurrencedygtige priser.

At husdyrlandbrugets og handelens interesser her gik ganske godt i spænd sammen, ses af den omstændighed, at det var en københavnsk grosserer, A. Pesckcke Køedt, som gennem sin private forening Toldreformforeningen stod som frihandelsstandpunktets varmeste fortalere.⁷ En anden frihandelsmand Christopher Hage, den senere handelsminister i den radikale Zahle-regering, foreslog følgende definition på toldbeskyttelse: »Retten til for en enkelt borger eller et enkelt erhverv at tage mere for deres varer, end de er værd.«⁸

Landbruget stod unægtelig delt i denne sag. Med syv års mellemrum måtte eksperter som økonomen V. Falbe-Hansen, landbrugsøkonomen og organisationspolitikeren F. Andersen Rosendal og landbrugsskoleforstander J. C. la Cour, 1875–92 Landhusholdningsselskabets sekretær, sammen med storbrugets

dignitarer drøfte toldspørgsmålet i et udvalg under omtalte selskab. Mens udvalget i 1887 i samdrægtighed gik imod en landbrugstold bortset fra majs til brænderibrug og ost, stod Andersen Rosendal i 1894 alene med dette standpunkt. Nu mente flertallet, at landmændene burde være opportuniste og ikke doktrinære frihandlere. Så at sige alle lande beskyttede sig imod det kæmpemæssige vareudbud, som teknikken og samfærdselens udvikling i forening kastede på det europæiske marked. Når det danske hjemmemarked aftog for 200 mill. kr. landbrugsvarer mod eksportens beskedne 100 mill., var der god mening i at værne om dette. På ønskesedlen stod told på hvede, hvedemel, majs til brænderibrug og heste. Hele udvalget stod dog sammen om at kræve de opdragende toldskranker for dansk industri betydeligt reduceret. Som i 1887 erkendte man dog, at landbruget ikke længere kunne finde beskæftigelse til alle på landet.

I 1894 hed udvalgets – og Landhusholdningsselskabets – sekretær H. Hertel. Det forklarer nok en del af den stedfundne holdningsændring, eftersom Hertel var kendt som toldbeskyttelsens varmeste fortalere, hvad enten dette kom til udtryk i krav om afskærmende toldsatser eller i ønske drømme om øget samvirke mellem organisationerne med det formål at lægge pres på de politiske myndigheder for at lovgive på dette område.⁹

Hertel havde som så mange andre i samtiden bemærket sig, at man ude i Europa talte om agrarbevægelser i disse år. Landmænd af alle kategorier skulle nu slutte sig sammen i landsdækkende foreninger, som stærkt og vedholdende skulle tale landbrugets sag i den opståede krisesituation. Overalt harmedes agrarerne over det groteske misforhold mellem faldende produktpriser og stigende omkostninger på så at sige alle felter: lønninger, skatter, rå- og hjælpestoffer o.s.v.¹⁰

Som jeg tidligere har skildret det, fik Danmark også sin agrare bevægelse, Danmarks Agrarforening (1893–ca. 1911). H. Hertel blev dens første sekretær, men dens egentlige stifter og drivende kraft var dog den tidligere omtalte proprietær fra Beldringe ved Odense F. Andersen Rosendal.¹¹ I grunden var de to vist ikke enige om ret meget. Hvor den lærde, men politisk højreneutrale Hertel docerede agrar *pressionspolitik* som bevægelsens mål og

metode, talte Andersen Rosendal højt og stærkt om agrar *parti*-politik. Agrarerne kunne efter hans opfattelse vælge 80 ud af de 102 folketingsmænd og 40 af 60 landstingsmænd, om blot de stod sammen på valgdagen i stedet for som hidtil at sprede deres stemmer på to partier med heraf følgende tab af indflydelse.¹²

Hverken på kort eller lang sigt fik Danmarks første agrarbevægelse større betydning. I opsvulmningsperioden 1893–94 blev dens protest opfanget og inddæmnet af professionelle politikere fra moderate grupper i såvel højre som venstre. Dens krav, som i forvejen var blevet kogt langt ned, indgik som materiale til det politiske forlig foråret 1894. Det førte til Estrups afgang nogle måneder senere, men han ville nok have været gået af alligevel, hævder somme. Agrarerne opnåede i grunden kun to ting af varigere betydning: De fik etableret et landbrugsministerium 1896 og de fik nedsat en landbokommission, der i samme år fremkom med forslag om at yde statsstøtte til udparcellering af jordlodder til landarbejdere. Det førte til Danmarks første statshusmandslov 1899. Mens Andersen Rosendal og ligesindede forsøgte at lægge pres på vordende rigsdagsmænd ved at interpellere dem, som det hed, om deres stillingtagen til landbrugets problemer, gik venstres kommende leder, landsbydeggen I. C. Christensen i gang med at få løst de virkelig afgørende spørgsmål. Efter venstres magtovertagelse i 1901, »Systemskiftet«, gennemførtes to år senere en skattereform, som skaffede landbruget en række fordele på de øvrige skatteyderes bekostning. I 1908 kom en ny toldlov, som modererede en række beskyttelsessatser. Men da var den Andersen Rosendal'ske agrarforening ved at være historie.

Agrarbevægelsen i Danmark opstod altså i en tid, hvor reformpolitikken lod vente på sig, og den mistede sin betydning i det øjeblik, reformerne var en kendsgerning. I mellemtiden havde en opgangskonjunktur taget brødet ud af munden på en radikal agrarpropaganda.

Når man læser agrarforeningens egen presse, såsom Agrar-Dagbladet 1897–1911 er det påfaldende, så lidt der refereres til agrare bevægelser i andre lande. Faktisk er det også et broget billede, der her møder een. I Sverige, hvor de lokale landboforeninger under navn af husholdningsselskaber først i 1901 fik en

art overbygning i form af Lantbruksstyrelsen, opstod en agrarisk bevægelse i 1895, Sveriges Agrarförbund. Den så det som sin opgave at *sikre* en toldbeskyttelse for landbruget.¹³ 1880'ernes alm. uro omkring landbrugets holdning til der overvældende konkurrence fra de oversøiske områder førte her til en restriktiv lovgivning på en række områder. Man fik en margarinelov, hartkornsskatterne blev kraftigt modereret og skulle i øvrigt været helt afskaffede 1904 og i 1888 indførtes en told på rug, hvede og flæsk.¹⁴ Tolden blev senere nedsat og påny hævet (1895), da de internationale kornpriser nåede et hidtil uset lavpunkt. De svenske landmandsinteresser syntes her godt repræsenteret gennem Lantmannapartiet af 1867. Ganske vist blev det splittet op i en protektionistisk fraktion, Nya Lantmannapartiet og en frihandelsorienteret, Gamla L., under toldstridighederne 1888, men syv år senere var partiet atter genforenet. Landbrugstolden var kommet for at blive i Sverige. Agrarforbundet tog i 1903 navneforandring til Lantmannaförbundet, som nu i almindelighed skulle varetage landmændenes økonomiske og praktiske interesser over for det hastigt ekspanderende bysamfund.

Også Norge fik en agrarbevægelse. I 1896 oprettedes Norsk Landmandsforbund, som fik en vis indflydelse på beslutningen det følgende år om at beskytte landbrugets produktion. I 1920 foretog forbundet et hamskifte og blev nu et bondeparti.¹⁵

Både for H. Hertel som for senere agrarskribenter stod dog den tyske agrarbevægelse som det mest fulgyldige udtryk for en militant protestbevægelse. Efter Hertels opfattelse kunne det tyske landbrugs aktuelle besværligheder føres tilbage til fire grundlæggende misforhold:¹⁶

1. Den overvældende konkurrence fra udlandet.
2. Den urimelige byrdefordeling land-by som følge af en byvenlig lovgivning.
3. Den sociale udvikling, symboliseret gennem to lige store underindustrial koncentration og en socialistisk arbejderbevægelse.
4. Guldmøntfodens indførelse i 1870'erne.

Sådan vurderede en samtidig agrar den tyske agrarbevægelse, Bund der Landwirte, her forkortet til BdL (1893–1933) situationen. Gennem dets 40-årige virke stod det ubetinget som tysk landbrugs magtfuldste fortalere. Selv om vi stadig må savne en

detaljeret kortlægning af forbundets pressionsvirksomhed, har en række forskere, hver på sin måde, søgt at tolke dets udvikling ind i en større sammenhæng.

En af disse forskere er den tyske socialhistoriker Hans-Jürgen Puhle fra kredsen omkring tidsskriftet *Geschichte und Gesellschaft*. I tre store værker har han dels analyseret BdLs forvaltning af landbrugets interessepolitik, dels vurderet dets betydning, positivt som negativt, for udviklingen fra det 2. til det noksom bekendte 3. rige.¹⁷ I værket om de politiske agrarbevægelser i de kapitalistiske industrisamfund, først og fremmest Tyskland og U.S.A., retter Puhle søgelyset mod de godt 10.000 godsejere i kejserdømmets østlige områder. I denne skare af junkere ser han en ægte prøjsisk blanding af elementer fra et udlevet godsejerstyre med solide rødder tilbage i feudaltiden og en økonomisk-borgerlig foretagervirksomhed af rent kapitalistisk art. Til forskel fra fabrikanterne har junkerne på deres godser patriarkalske beføjelser over for deres arbejdere helt frem til 1920. Eksempelvis var det landarbejderne forbudt at organisere sig i faglige sammenslutninger.

Omvendt udviste produktionssystemet med dets betoning af planteavl (rug, kartofler og sukkerroer) klart kapitalistiske træk. Når Tyskland i løbet af det 19. århundrede blev en stor korneksportør, måtte planteavlsbruget nødvendigvis blive meget følsom over for konjunktursvingninger. Karakteristisk er også den store gældsstiftelse, godserne undergik i løbet af det 19. århundrede. Indtægterne blev i stor udstrækning brugt på at opretholde en standsmæssig levemåde i stedet for at blive investeret i bedriften. Resultatet blev da et forgældet, gammeldags indrettet landbrug, der var undergangen nær efter kornprisfaldet fra 1870'ernes midte. I 1885 var således kun 12% af godserne i familiebesiddelse, defineret som 50-årig ubrudt ejerskab inden for samme slægt. I Prøjsen lå gældssætningsprocenten på landbrugsejendomme i 1896 på 42,9%, men i Østprøjsen havde over 60% af godserne en gæld på 66% mod kun 12–14% for det mindre brug.¹⁸

Til de økonomiske og sociale privilegier kommer en række politiske, mener Puhle. Et østelbisk gods var et »Herrnschaftinstitut« og dets besidder havde en række opgaver inden for lokal-

administrationen. Til 1927 var hvert af de 16.058 godser her et birk, hvor godsejeren simpelthen var den lokale øvrighed med politi- og rettergangsmyndighed. Udover deres politiske magtstilling som privilegerede vælgere rakte sognekongernes indflydelse helt til tops i det prøjsiske statsapparat. De havde mange repræsentanter i officerskorpset, de havde flertallet af repræsentanter i den standsopdelte prøjsiske landdag og de påvirkede afgørende det tysk-konservative parti. Det var ikke fra den kant, man skulle vente sig en skattereform til godsejernes ugunst. Da krisen ramte tysk landbrug, forlangte junkerne straks hjælp fra staten i stedet for som f.eks. de danske landmænd at omlægge og modernisere deres bedrifter. Med alle midler ville de sikre sig en viderekseksistens på hidtidige betingelser. Prompte kom da det Bismarck'ske styre dem til hjælp gennem en korntold 1879, der atter femdobledes inden 1887, med takstreduktioner på jernbaner og vandveje, med skattebegunstigelser m.v.¹⁹

På denne baggrund bliver det forståeligt, at junkerne måtte reagere kraftigt mod Bismarcks efterfølger v. Caprivi, da han i 1890'ernes begyndelse forsøgte at skaffe sit land politiske fordele gennem bilaterale handelsaftaler. En sådan politik indebar tyske indrømmelser i form af toldnedsættelser på landbrugsvarer. En voldsom pressekampagne ledte da til oprettelsen af BdL, som allerede det følgende år kunne skilte med 200.000 medlemmer.²⁰ På kort tid fik BdL mobiliseret halvdelen af rigsdagens medlemmer til kamp mod handelsaftalerne, som da også blev modificeret på forskellig måde. Derimod havde man ikke held til at få monopoliseret kornhandelen i statsligt regi, den såkaldte v. Kanitz'ske plan. Det samme gjaldt kravet om at få erstattet guldmøntfoden med en dobbelt guld-sølv sikring af pengevæsenet. I flg. agrarerne skulle guldets eneherredømme have afstedkommet en væsentlig del af det internationale prisfald efter 1873.

Det er Hans-Jürgen Puhles opfattelse, at BdL blev kejsertidens mægtigste landbrugsorganisation. Højt hævet over de lokale bondeforeninger og de regionale landbrugskamre førte det sig frem som selvbestaltet toporgan for tysk landbrug. Det behøvede ikke – og gjorde det ej heller – at tage hensyn til andre landbrugsorganisationer, hvad enten det drejede sig om de kristelige bondeforeninger med deres 210.000 medlemmer år

1900, fordelt på 17 regionalforeninger, det bayerske bondeforbund af 1895 og de enkelte brancheorganisationer. Den mægtigste producentsammenslutning var faktisk BdL selv, eftersom det repræsenterede de altdominerende korn- og kartoffelinteresser.

Iflg. Puhles undersøgelser over BdLs virksomhed må vi op til 1914 operere med to underperioder. Til 1902, hvor det store flådeforlig af 1900 bringes endeligt i havn i form af højere toldsatser på landbrugsvarer m.v. (den Bülow'ske tarif), fører forbundet sig ganske radikalt frem i dets kritik af regeringen. Derefter følger den regeringsloyale periode frem til verdenskrigen, hvor BdL simpelthen er reaktionens arnested. Her samles i uskøn forening tidens bagudrettede strømninger, hvad enten de vendte sig mod arbejderbevægelsen, socialismen, industrialismen eller demokratiseringen. Til disse reaktionære tendenser kom socialdarwinistiske og præfascistiske træk, der med forkærlighed vendte sig mod befolkningerne i de østeuropæiske lande. De opfattedes som klart laverestående end de lyslukkede arier af ægte nordisk herkomst, som i parentes bemærket levede videre i den tyske agrarbefolkning. Og alligevel glemmer storagrarerne ikke et øjeblik deres meget nære interesser, betoner Puhle. Store dele af den lovgivning, BdL får presset gennem rigsdagen, havde særlig adresse til storbruget og dets problemer. De høje toldsatser kapitaliseredes hurtigt i højere ejendomspriser, hvorefter der atter var plads til nye forbrugsorienterede lån.²¹

Fra sit hovedkvarter i Berlin kunne BdL direkte indbefordre sine krav til rigsdagen i sikker forvisning om, at det agrarisk sindede flertal ville tage sig af deres lovliggørelse. Til gengæld måtte forbundet så tage et medansvar for beslutningerne og loyalt sørge for deres overholdelse. De tyske interesseorganisationer blev derfor en integrerende del af det politiske system på et tidspunkt, hvor f.eks. de danske landbrugsorganisationer med Landhusholdningsselskabet som eneste undtagelse hævdede deres principielt uafhængige stilling. I en dansk sammenhæng var der ikke plads for et landmandsforbund, når rigsdagens største parti på de vigtigste områder solidariserede sig med bøndernes interesser.

Hans-Jürgen Puhles meget dristige forsøg på at etablere en sammenhæng mellem de prøjsiske junkeres historisk-betingede

magtstræben og det 2. riges faktiske magtudøvelse har ikke vundet den store tilslutning. Det er imidlertid karakteristisk, at hans kritikere mest har hæftet sig ved en række formelle forhold såsom den rette terminologi, korrekte sidehenvisninger og deslige ting.²²

Nok så interessant er det imidlertid, at en af Puhles kritikere, Friedrich-Wilhelm Henning, faktisk stiller et stort spørgsmålstegn ved selve kernestykket i den agitation, agrarerne bedrev for at få fremkaldt en toldbeskyttelse. Landbrugsøkonomen W. A. Howard, af mange regnet som grundlæggeren af det tyske landbrugs bogføringsvæsen²³, udgav i 1901 en meget citeret bog om produktionsomkostninger inden for tysk landbrug.²⁴ Som Howard tolkede de indsamlede regnskabsresultater fra 140 godser, synes de at give et godt belæg for påstanden om, at de tyske landmænd måtte regne med langt større produktionsomkostninger end deres amerikanske kolleger, ergo var kravet om en toldbeskyttelse fuldt berettiget.

Henning viser nu, at de virkeligt tyngende udgiftsposter i det Howard'ske materiale er den oppustede værdi, staldgødningen er tillagt, dels de store renteudgifter i sammenhæng med, at jord- og ejendomspriserne rent regnskabsmæssigt er sat til alt for høje beløb. Det må da være prisudviklingen i sin helhed, der dikterer ejendomspriserne, mener Henning. Hos Howard er det faktisk omvendt. Kravet om en beskyttelsestold var da med til at fastlåse en forældet produktionsstruktur modsat de amerikanske forhold, hvor en modernisering og maskinisering blev følgen.²⁵

På denne baggrund virker det lidt underligt, at Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie i selvsamme nummer bringer en artikel, som synes at frikende junkerne for at tale mod bedre vidende.²⁶ Under den forudsætning, at produktionsomkostningerne holdes uden for regnskabet (!) mener forf. at kunne vise, at agrarerne de facto aldrig nåede hen i retning af den attråede beskyttelse. 1879-satserne frembød ikke et effektivt værn og det var først med 1885-loven, at brødkornssorterne kom ind bag muren. For foderkornet byg og havre opnåedes dette aldrig.

Datidige toldforkæmpere som landøkonomen Max Sering og økonomen Ad. Wagner ville have nikket bekræftende til disse

resultater. Det samme gør en af tysk landbrugshistories ældre udøvere, organisationspolitikeren og forfatteren Heinz Haushofer. I sin alment benyttede lærebog om det tyske landbrugs udvikling i det 19.–20. århundrede ser han toldlovgivningen som et vellykket og berettiget forsøg på at stille tysk landbrug og industri lige i beskyttelsesmæssig henseende.²⁷ Haushofer lader sin omtale af landbrugskrisen klinge ud i en påkaldelse af en samtidig landbrugsøkonom, friherre v.d. Goltz' ord om det tyske landbrugs opgaver: at forsyne den tyske befolkning, at fastholde rentabiliteten og at sørge for, at der tages fornødent hensyn til alle grupper i erhvervet.²⁸ Denne linje fulgtes konsekvent til 1914 siger Haushofer. »Som tidligere motiveredes målsætningen ud fra nationale hensyn.«

II. Staten som øverste koordinationsorgan: Krigen 1914–18 og den nærmeste efterkrigstid

Efter venstres overtagelse af regeringsmagten i 1901 fik dansk landbrug som korteligt berørt ovenfor en god del af det erhvervsfaglige og -politiske ønsker opfyldt af lovgivningsmagten. Produktionsbeskyttelsen blev søgt tilgodeset gennem lurmærkningsloven for smør 1906 og for flæsk og kød 1911. Herved overtog staten i virkeligheden garantien for de danske eksportprodukters kvalitet. Gennem så forskellige initiativer som jernbanelovens anden (og sidste) akt og toldlovsrevisionen opnåede landbruget som hovederhvervet statens fulde støtte. Når man skulle konkurrere på verdensmarkedet, måtte produktionsomkostningerne holdes tilbørligt i ave.

Men mørke skyer trak op i horisonten. Husmandsbevægelsens fremståen efter århundredskiftet som en fredelig, men politisk kapabel »oprørsbevægelse« kunne med den megen tale om demokratiske jordreformer med hertil sluttende jordbeskatning ud fra Henry George's ideer let vælte spillet over ende for de herskende gårdejere. Andelsbevægelsen var ved at konsolidere sin stilling, kommercielt som organisatorisk, under Anders Nielsens ledelse. Det gav fornyet næring til tankerne om at få oprettet landbrugsråd, som kunne udjævne uoverensstemmelser organi-

sationerne imellem. Nu blev det dog ikke til andet end »tvangfri møder«, ialt 8 i tiden 1913–19, hvor Landhusholdningsselskabet lagde såvel lokaler som mødeledelse til.²⁹

Så kom krigen august 1914. Statsmagten fremstod da her som andre steder som samfundets og gruppernes øverste beskytter. Den radikale forsynings- og fordelingsminister Ove Rode udnyttede med fast, men alligevel smidig hånd de magtbeføjelser, han havde fået i konsekvens af prisreguleringsloven af 7. august. Virkningsfuldt fik han spændt erhvervene for statens vogn gennem en mængde udvalg og nævn, som på statens vegne fordelte de producerede varer på markedsområder, gamle som nye. Mindre held havde han dog med at få accepteret den prisregulering, der var nødvendig for at sikre den nødvendige forsyning af mindrebemidlede grupper. Landboforeningerne, som på mange måder optrådte som korndyrkernes brancheorganisation, var stærkt utilfredse med de fastsatte maksimalpriser fra og med nytåret 1915. De følte her, at husmandsforeningerne gennem deres politiske tilhørsforhold til det radikale og socialdemokratiske flertal i folketinget solgte ud af erhvervets interesser, når de i Landbrugsrådet af 30. august 1915 og andre krigstidsorganer mere eller mindre helhjertet støttede de Rode'ske initiativer.³⁰

Det er i denne sammenhæng, man skal se fremkomsten af en ny agrarbevægelse, de såkaldte »Gårdmandsforeninger«. Oprørets arnested – egnen omkring Roskilde – var husmandsføreren Niels Frederiksens hjemegn, og når initiativtagerne talte om nødvendigheden af at træde op over for de allestedsnærværende husmænd, var adressen ikke til at tage fejl af.³¹ Stærkt vendte gårdmandsforeningerne sig imod regeringens prisudjævnende politik. I et toneleje, der lå noget højere end landboforeningernes, forlangtes den frie markedsmekanisme sat i gang igen. Sandt at sige fik de dog ikke større betydning i de første krigsår. Først i 1917, da forsyningslinjerne blev overskåret og man derfor måtte skride til tvungen kornaflevering, kom der rigtig gang i agitationen. Bevægelsen fik nu navnet Dansk Landmandsforening med eget ugeblad. I 1919 kulminerede den med et selvopgivet medlemstal på 30.000, et agrardagblad Dansk Landmands-

tidende (til 1925) og en fanatisk-ensidig lederskikkelse, planteavlskonsulenten H. Calundan.

På intet tidspunkt fik denne protestbevægelse mærkbar indflydelse på den førte landbrugspolitik. Gennem alle krigsårene lykkedes det at holde landbrugsorganisationerne samlet om den ingenlunde lette opgave at forsyne såvel den indenlandske befolkning som de krigsførende magter England og Tyskland med levnedsmidler. De ovenfra etablerede koordinationsorganer som det allerede nævnte landbrugsråd af 1915 (til feb. 1916) og Det stående Landbrugsudvalg af februar 1917 (til efteråret 1919) affandt man sig med, omend ikke uden protester.

En ny og dynamisk lederskikkelse, landbrugsskoleforstander Thomas Madsen-Mygdal så imidlertid i den beskrevne udvikling en fare for en lidt for stor forbrødring med statsapparatet. I 1919, hvor man efter mange tovtrækkerier fik dannet et egentligt landbrugsråd³², iværksatte han en storstilet liberaliseringskampagne, som på mindre end to år fik landbruget ført tilbage til førkrigstidens frie produktions- og afsætningsformer. Næppe utilsigtet tog han dermed luven ud af landmandsforeningens agitation. Der var ikke større grund til at råbe på stærke agrarførere, når den største af dem alle fra maj 1920 var erhvervets, ja det liberale Danmarks første minister.

Alle uoverensstemmelser til trods var der altså konsensus 1914–18 om dansk landbrugsproduktion og -afsætning. Her vedstod landbrugsorganisationerne sig et medansvar for samfundets opretholdelse under de givne forhold, og selv om andelsbevægelsen kom svækket ud af den Madsen-Mygdal'ske frihandelsrestaurering, fandt landbruget i løbet af 1920'erne tilbage til den velkendte rytme fra førkrigstidens dage. Industrien havde heller ikke vundet afgørende ind på modererhvervets forspring, nationaløkonomisk som erhvervspolitisk betragtet. Krisen i de første efterkrigsår ramte også industrien hårdere end landbruget. Der var ikke mange landmænd i klemme ved Landmandsbankens sammenbrud 1921–22.

Anderledes i Tyskland. Som Hans-Jürgen Puhle ser det, antastes ikke her den ideologiske konsensus erhvervene imellem, men storindustrien og militærbureaukratiet styrkedes på agra-

rernes bekostning. Mere end nogen anden gruppe talte agrarerne fædrelandets og erobringernes sag og deltog da også aktivt i godt 30 krigstidsudvalg. Her ivrede man først for omkostningsdækkende landbrugspriser, dernæst for frihandel og endelig, da man i 1916 omsider oprettede et ernæringsdirektorat, for først mulig decentralisering af den nødvendige administration.³³

Det voksende modsætningsforhold mellem junkere og bønder kunne dog ikke holdes skjult i længden. Alt imens BdLs ledere ivrigt diskuterede tyske krigsmål med de tyske generaler, stod såvel det tyske bondeforbund som de tyske bondeforeninger som medunderskrivere på den fælles henvendelse om en »tysk« fred maj 1917.³⁴ Det var da også bondeforeningernes leder, Dr. Andreas Hermes, nr. 2 i rækken af ernærings- og landbrugsministre i Weimerrepublikken, der som en anden Madsen-Mygdal førte tysk landbrug ud af »krigstidssocialismen«s tvangstrøje og ind i et friere råderum for producenterne.³⁵

Men junkerne gav dog ikke fortabt. Da novemberrevolutionen 1918 slog fejl i landdistrikterne bortset fra det lille intermezzo med den bajerske rådsrepublik april 1919, og da Weimarrepublikken i forfatningens § 152 og 155 havde bekræftet den fortsatte opretholdelse af den private ejendomsret til jorden, kunne BdL gå ind i en ny aktivitetsfase. Sent på året 1920 sluttede det sig sammen med Deutscher Landbund, nært knyttet til det tyske folkeparti (DVP). Resultatet blev Reichslandbund (RLB) med ialt 40 underorganisationer, heriblandt flere arbejdersammenslutninger. Puhle karakteriserer dets politik i disse år som en sammenblanding af national godsejerpatriarkalisme fra kejser-tidens dage med nye aggressive elementer fra tysk efterkrigshverdag som dolkestødslegenden, Weimarpolitikernes påståede uduelighed og taskenspilleri og bolsjevikernes undergravende virksomhed.³⁶

Udadtil symboliserede det genfødte rigsforbund enheden i tysk landbrug, set på den særlige baggrund, at de tyske partier ligesom ikke rigtig vidste, hvad de skulle stille op med landbruget i storindustrialismens årti. På forhånd syntes erhvervet opgivet som ligeberettiget partner i den demokratisk-republikanske udvikling.³⁷

Alligevel blev tysk landbrug næsten en hovedhjørnesten i

bekæmpelsen af den altfortærende inflation, Tyskland oplevede i de første efterkrigsår. Både forsøgene på at danne en ny møntfod, rugrenten på basis af panteforskrivninger i rugavlen, og etableringen af Rentenbanken efteråret 1923 skete med sikkerhed i den tyske jord og dens avl. Som Heinz Haushofer udtrykker det, fik udenlandske agrareksportører derefter fornyet – og forstærket – interesse i det tyske marked. Her stod da et afkræftet tysk landbrug over for sejrherrens krigskonjunktur-opgejlede erhverv, og det skulle nødvendigvis lede til en indre tysk krise.³⁸ Den tyske økonomis frigivelse fra besejrnernes herredømme januar 1925 gav da signalet til et drabeligt opgør om den fremtidige landbrugspolitik.

Især stredes man om toldpolitikken. Skulle man i betragtning af industriens fremstormen undgå at genindføre landbrugstolden fra før 1914 for herigennem at reducere produktionsomkostningerne eller skulle man gå tilbage til det knæsatte paritetsforhold mellem de to erhverv? Resultatet blev da et kompromis, hvorigennem tysk husdyrlandbrug og forædlingsindustri især blev beskyttet.³⁹ Det måtte harme RLB som kornavlernes varmeste fortalere. Det skulle heller ikke forbedre stemningen, at tyske landbrugstoldsatser blev et handelsobjekt ved handelstraktatforhandlingerne mellem Tyskland og en række agrareksportører rundt om i Europa. Mod indrømmelser til tysk industrieksport gav man disse eksportører lempelser i det tyske beskyttelsessystem.⁴⁰ I kraft af mestbegunstigelsesretten medførte dette en række fordele for et land som Danmark, der havde et stærkt behov for et tysk sekundærmarked for landbrugsvarer, ikke mindst de udrangerede malkekøer fra husdyrlandbruget. Selv om en række overgangssatser efterhånden faldt bort, gjaldt den tyske toldtarifnovelle helt frem til efteråret 1929.

Men da var situationen unægtelig en noget anden. En usædvanlig dårlig høst 1927 udløste en agrarisk protestbevægelse i bondebrugsområdet Slesvig-Holsten, die Landvolksbewegung (LVB).⁴¹ Uroen bredte sig til andre områder i Tyskland, ja selv i Danmark kan man spore dens indflydelse.⁴² Trods de lovede støtteforanstaltninger i form af nødprogrammer følte RLB her, at dets tidligere fortalere på rigsdagen, det tysk-nationale folkeparti (DNVP) svigtede landbrugets sag til fordel for en ny

forbundsfælle, det tyske industriforbund. Kursændringen hos DNVP blev gennemført af industrimanden Alfred Hugenberg.

Så gik RLB til aktion. Under enhedsbanneret »Den grønne Front« henvendte lederne af de fire største landbrugsorganisationer i Tyskland, Martin Schiele fra RLB, Dr. Hermes fra bondeforeningerne, Dr. Ernst Brandes fra det prøjsiske landbrugskammer og Dr. Anton Fehr fra det tyske bondeforbund sig til præsidenten januar 1929 – og senere til rigskansleren – med krav om støtte.⁴³ De næste 2–3 års nødlovgivning på det agrare område er en direkte følge af dette organiserede landbrugsoprør mod Weimarrepublikkens industripolitiske drejning.

Modsat den nærmest permanente krisetilstand inden for tysk landbrug er den agrare situation i Danmark præget af modernisering og rationalisering over en bred front. Det var bestemt ikke uden grund, at det tyske bondebrugs driftstekniske og -økonomiske fortalere, landøkonomen Friedrich Aereboe, stedse henviste til det danske eksempel, når han udviklede sin *Intensitätslehre*. Trods forskellige former for modgang, såsom de »små landbrugskriser« i tyvernes midte nåede tallene for produktion og afsætning nye rekorder. Jordlovgivningen til fordel for husmandsbruget som i 1918–19 havde opskræmmede de danske gård- som godsejere, gik mest ud over lensbesidderne og præstegårdsforpagterne, eftersom det var herfra man hentede jord til opfyldelse af løfterne i jordlovene af 1919. Efterhånden som husmandsforeningerne blev mere og mere erhvervsorienterede, havde landbrugets toporganisationer ikke større besvær med at opretholde en enig landbrugsfront.⁴⁴ Prisfaldet på korn i tyvernes slutning blev ikke som i Tyskland opfattet som en national katastrofe. Tværtimod billiggjorde det yderligere landbrugsproduktionen.

III. Staten som ankermand i den økonomiske virksomhed: Den store verdenskrise i 1930'erne og dens indvirkning på landbruget

I maj 1929 tog den tyske rigsdag for første gang agrarernes nødråb ad notam. Østprøjsen med dets 61% pantegæld mod 38% i de vesttyske områder blev erklæret for et nødstedt område og fik derfor sit eget hjælpeprogram, »Osthilfe«. Dernæst fulgte en

række stramninger af told- og importlovgivningen til gavn for husdyrbruget. Det ledte direkte over i egentlige afspærringsforsøg: kraftige toldforhøjelser marts–september 1930, statslig overtagelse af majsimporten marts samme år, begrænsning af smørimporten gennem tillæg til den tysk-finske handelsoverenskomst af 26. juni 1926 m.v. I 1931 fulgte så en række nødforordninger, der gav regeringen ret til at sætte tolden, som det passede den.

Trods disse i og for sig vellykkede forsøg på at rejse en beskyttende mur mellem tysk landbrug og omverdenen holdt den grønne front ikke i længden. Nazisterne havde fisket i rørt vande under den slesvig-holstenske bondeuro og fremstod da under R. Walther Darrés ledelse fra sommeren 1930 som det parti, der mest konsekvent ville fremme bøndernes interesser. RLB og dets formand, grev Eberhard v. Kalckreuth gik da ind i et snævert samarbejde med Hitler og hans parti, mest direkte udtrykt ved, at en nazist, Werner Willikens, i december 1931 blev medlem af RLBs præsidium. I løbet af 1932 var RLB erobret indefra af Darré og hans folk. Efter Hitlers magtovertagelse 30. januar 1933 gik kun få måneder, før Darré havde fået Alfred Hugenberg vippet af pinden som det 3. riges ernærings- og landbrugsminister. Dr. Hermes sad da i fængsel, falskeligen anklaget for korrupsion. Den endelige nationalsocialisering af tysk landbrug kunne da uhindret sættes i værk gennem Reichsnährstand-ordningen af 13. september 1933, som 40 år efter v. Kanitz virkeliggjorde hans tanker om et statsligt kornmonopol – plus resten af landbrugsproduktionen.⁴⁵

Et lignende agraroprør fik man i Danmark så sent som i efteråret 1930. Storlandbrugets organisationsdannelse »Tolvmandsforeningerne« havde nok tidligere besværet sig kraftigt over de faldende kornpriser, men ingen tog notits heraf. Det var først da priserne på husdyrprodukterne kom med i faldet, at de danske landmænd i større omfang gav lyd fra sig. På en gård i Rønge ved Randers grundlagdes 18. november 1930 oprørsorganisationen »Landbrugernes Sammenslutning« (LS). På meget kort tid bredte oprøret sig over det meste af Danmark. På sin højde opgav L.S. et medlemstal på 135.000, hvilket må betyde, at flertallet af danske landmænd på et tidspunkt må have været medlemmer.⁴⁶

Det er hævet over enhver diskussion, at organisationen fik en ganske stor indflydelse på disse års kriselovgivning. Hverken rigsdag eller landbrugsråd kunne sidde dens krav overhørig, og resultatet blev tre store forlig omkring landbruget oktober 1931, juni 1932 og januar 1933.⁴⁷ Trods indrømmelser på alle områder er det dog tvivlsomt, om bevægelsens gentagne krav om »ligestilling« mellem landbruget og de øvrige erhverv realiteter blev tilgodeset.

L.S.' historie skal ikke her følges i detaljer. Umiddelbart iøjnefaldende er det dog, at der er en tæt overensstemmelse, kronologisk som tematisk vurderet, mellem det tyske landbrugs krav – med efterfølgende lovgivning – og L.S.' agitation. L.S.' såkaldte »landbrugsplan« af juni 1934 er jo ikke andet end en dansk »Reichsnährstands«-ordning i form af »Kartellet Danmark«.

Knud Bach, Jørgen Sehested og de andre LS-ledere kom dog aldrig længere end til forhandlingsbordet. De gamle landbrugsorganisationer, siden juni 1932 forenet i Landbrugsrådet, holdt konsekvent bevægelsen uden for de reelle afgørelser. De gamle organisationer formulerede her kravene til landbrugspolitikken, og de gamle partier omsatte dem i praktisk handling.

Afsluttende bemærkninger

Formålet med at sammenligne det danske og det tyske landbrugs krisereaktioner i moderne tid – med et enkelt sideblik til forholdene i de nordiske nabolande – har først og fremmest været at få de danske agrarbevægelser placeret i et større perspektiv. Derigennem skulle det ikke alene være muligt at få udskilt generelle og særdanske udviklingstræk, men også at få åbnet for nye tilgangsvinkler i studiet af den danske agrarpolitik.

På det høje abstraktionsniveau, vi her befinder os på, er det selvfølgelig ikke muligt at få belyst alle relevante forhold lige godt. Ej heller er det muligt at få diskuteret fordele og ulemper ved anvendelse af forskellige forskningsprocedurer og teoridannelser omkring emnet: *Organisationshistorien* med dens interesse for bevægelsernes strukturelle opbygning og virkemåde; den

økonomisk-historiske skole, hvor bevægelsens sammenhæng med konjunkturudviklingen interesserer mest; *konfliktforskningen*, som i høj grad drager paralleller fra den tilsvarende urbane udvikling; den *politologiske systemteoretiseren* omkring pressionsgruppe- og korporatismeopfattelsen og endelig den *socialhistoriske* forskningsretning, som Hans-Jürgen Puhle frem for nogen anden har søgt at tillemppe på agrarpolitiske forhold. Som allerede antydnet, har Puhles fremgangsmåde ikke vundet bred anerkendelse, heller ikke fra amerikansk side – det andet store led i hans universale sammenligning. Vi har ikke gennem Puhles studier vundet ny indsigt i velkendte sammenhænge, klager en lidt skuffet anmelder.⁴⁸

Ikke desto mindre forekommer det at være en både relevant og spændende forskningsopgave, Puhle her skitserer. Fælles for de fleste agrarbevægelser er ønsket om at opnå en afgørende indflydelse på statsmagten, hvad enten det nu sker på partipolitisk eller interessepolitisk måde. Sammenligner vi, som det er forsøgt ovenfor, forholdene i Danmark og Tyskland fremstår imidlertid et par principielle forskelle i det lokale landbrugs syn på statsmagtens rolle:

1. *Krisen i 1880' og 1890'erne*: De danske agrarer og de organisationsloyale landmænd er i realiteten enige om at betragte staten som en lovgivningsmagt, som gennem positive tiltag på liberalt-kommercielt grundlag skal hjælpe erhvervet over en midlertidig krise. Omvendt ser de tyske agrarer staten som en samlet sum af positive og holdningsmæssige afværgeforanstaltninger over for forsøg på at ændre ved deres økonomiske og sociale status. Fælles for de to grupper er dog, at de må betragte industrisamfundets fremvækst som den største trussel mod en videreførelse af forestillingen om landbruget som nationens største og eneste rigdomskilde.

2. *Krigsårene 1914–18 og den nærmest følgende efterkrigstid*: Staten må her optræde aktivt for at få draget landbruget med ind i arbejdet på at løse de nationale forsyningsproblemer. De danske landmænd synes her at være mere loyale over for staten med alle dens regulerings tiltag end deres tyske kolleger, som anderledes erhvervsegoistisk søger at imødegå den tilstræbte centraldirigering.

3. *Den store verdenskrise i 1930'erne*: De danske landmænd bruger her staten med dens lovgivningsapparat som det udlignende element i det efterhånden uopsættelige forhandlingsmøde med det industrielle samfund. Her leverer såvel det oprørske L.S. som det loyale landbrug materialet ved dels at formulere de relevante krav, dels at kanalisere og derved inddæmme den agrare uenighed. De tyske agrarer gør derimod oprør såvel inden for som uden for systemet. Med RLB i spidsen fejlvurderer man her i skæbnesvanger grad D.N.S.A.P.s mål og metoder.

Hvis man her som Hans-Jürgen Puhle vil søge at afdække gennemgående linier i udviklingen frem mod integrationen mellem statsmagt og erhvervsorganisationer, kunne det udtrykkes på følgende måde: I Danmark vokser landbrugets erhvervspolitiske interesser frem som en organisk videreudvikling af erhvervsøkonomiske. Ved at tage behørigt hensyn til disse interesser, fastholder det politiske system sin overledelse og det stort set på egne præmisser. Det er da også karakteristisk for integrationen i 1930'erne, at den sker på almenpolitisk, ikke interessepolitisk grundlag. I Tyskland lader landbrugets brede masser sig i vidt omfang styre af en lille inderkreds af storagrarer af stærk konservativ observans. Landbrugets økonomiske interesser kan i henhold til inderkredsens fortolkning ikke adskilles fra sociale værdier af statusbevarende karakter. De tyske agrarer har kun brug for staten, så længe som de gennem traditionelle alliancer med andre magtgrupper på samme niveau kan styre udviklingen i den ønskede retning. Kejserdømmet og Hitlerdiktaturet imødekommer, hver på sin måde, junker-landbrugets ønsker om at bevare en agrarisk status quo.

En Walther Darrés Reichsnährstandspolitik og en H. Hauch – Jens Holdgaards krisepolitik har imidlertid een ting tilfælles: et brændende ønske om at kunne fragte et udelt og værdisikret landbrug over i den industrielle tidsalder. Romantik og politik gik her hånd i hånd.

1. Niels Clemmensen: Godsejernes politiske organisationer og pressen 1856–1867. *Historisk Tidsskrift* 74 (1974), pp. 183–212.
2. Vagn Wåhlin: 10. oktoberforeningen 1865–1870. Foreningens politiske og organisatoriske forudsætninger og opbygning – en oversigt. *Historie* IX:2 (1971), pp. 274–290.
3. Torben Hansgaard: Landbrugsrådets tilblivelse. Studier i landbrugsorganisationernes forhandlinger om skabelsen af en fællesrepræsentation for dansk landbrug 1880–1919 (1976), pp. 20–23.
4. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919–33. Studier i de danske landbrugsorganisationers historie (1979), s. 254, 269 m. note 23.
5. Viggo Hørup i skrift og tale. Udg. af Vilhelm*Nielsen, Edv. Brandes og Peter Nansen, II (1902), p. 212ff. og III (1904), p. 376.
6. *Landbovennen* 23. april 1892.
7. Se f.eks. hans pjecer: Toldreformen på handelsmødet i København 1888 (1888) og Adresse til lovgivningsmagten angående lovforslaget om told og skibsafgifter, indgivet af Toldreformforeningen i marts 1890 (1890).
8. Beskyttelsen og landbruget. Udgivet af Toldreformforeningen oktober 1893 (1893), p. 3.
9. Se f.eks. hans pjece Landbruget og toldbeskyttelsen (1893), passim.
10. Agrarbevægelsen ude og hjemme (1893), passim.
11. Agrarbevægelsen. *Fynske Årbøger* IX:1 (1965), pp. 153–223.
12. F. Andersen (Rosendal): Om agrarpolitikens fremkomst (1893), passim.
13. V. Kauckhoff: Averages Agrar- och landtmannaförbund 1895–1914 (1919), pp. 13–18.
14. Olle Gellerman: Staten och jordbruket 1867–1918 (1958), pp. 36–44.
15. Tertit Aasland: Fra landmannsorganisasjon til bondeparti. Politisk debatt og taktikk i Norsk Landmandsforbund 1896–1920 (1974), passim.
16. H. Hertel: Agrarbevægelsen ude og hjemme, pp. 5–16.
17. Hans-Jürgen Puhle: Agrarische Interessenpolitik und preussischer Konservatismus in wilhelmischen Reich (1893–1914) (1966), passim.
18. Hans-Jürgen Puhle: Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften. Deutschland, U.S.A. und Frankreich im 20. Jahrhundert (1975), pp. 41–47.
19. Det store vendepunkt indtraf omkring 1870'ernes midte. Den stærkt stigende merimport af korn (siden 1865ff.) stillede Tyskland over for valget mellem øget omlægning til animalsk produktion eller beskyttelse af sit kornlandbrug. Som bekendt valgte man det sidste.
20. I BdI. indgik dog også Det tyske Bondeforbund (af 1885) med ca. 40.000 medlemmer (Puhle, an.v., p. 62).
21. Puhle, an.v., pp. 65–69.
22. Se f.eks. Friedrich-Wilhelm Henning i *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 64–3 (1977), pp. 360–362.
23. Joosep Nõu: *The Development of Agricultural Economics in Europe* (1967), pp. 166–175.
24. Die Produktionskosten unserer wichtigsten Feldfrüchte von 140 Wirtschaften während der letzten drei bis fünf Jahre (1901), passim.
25. F-W Henning: Produktionskosten und Preisbildung für Getreide in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* (Z.A.A.) 25–2 (1977), pp. 214–236.

26. Hans-Georg Reuter: *Schutzzollpolitik und Zolltarife für Getreide 1880–1900*. Z.A.A. 25–2, (1977), pp. 199–213.
27. Heinz Haushofer: *Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter (Deutsche Agrargeschichte, udg. af Günther Franz, V)* (1963), pp. 211–219.
28. *Die agrarischen Aufgaben der Gegenwart* (1893) opgives af Haushofer, *anf.v.*, pp. 220–22, som kilde herfor.
29. Hansgaard, *anf. v.*, pp. 55–67.
30. Einar Cohn: *Danmark under den store krig* (1928), *passim*.
31. Ervin Nielsen: *Dansk Landmandsforening 1915–22. En foreløbig analyse*. *Landbohistorisk Tidsskrift – Bol og By*, Ny rk. 3. bind, (1980), pp. 131–157.
32. Hansgaard, *anf.v.*, pp. 132–188.
33. Om denne administration, se H. Haushofer, *anf.v.*, pp. 225–230.
34. Puhle, *anf.v.*, pp. 77–79. En nyere oversigt giver Fritz Blaich: *Staat und Verbände in Deutschland zwischen 1871 und 1945*. (Wissenschaftliche Paperbacks, Bd. 14. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte) (1979), jfr. F-W Hennings anm. i Z.A.A., 28–2– (1980), p. 238f.
35. Martin Schumacher: *Land und Politik. Eine Untersuchung über Politische Parteien und agrarische Interessen 1914–1923* (1978) jfr. Dieter Gessners anm. i Z.A.A., 28–1 (1980), pp. 112–114.
36. Puhle, *anf. v.*, pp. 82–84.
37. På dette punkt er Dieter Gessner helt enig med Martin Schumacher jfr. note 35.
38. Haushofer, *anf. v.*, pp. 236–40.
39. Erik Helmer Pedersen, *anf.v.*, p. 178, pp. 229–233.
40. Arno Panzer: *Das Ringen um die deutsche Agrarpolitik von der Währungsstabilisierung bis zur Agrardebatte im Reichstag im Dezember 1928* (1970), *passim*.
41. Haushofer, *anf. v.*, pp. 254–256.
42. Erik Helmer Pedersen, *anf.v.*, p. 427.
43. Dieter Gessners to bøger: *Agrarverbände in der Weimarer Republik. Wirtschaftliche und soziale Voraussetzungen agrarkonervativer Politik vor 1933* (1976) og *Agrarideologie und konservative Politik in der Weimarer Republik* (1976) giver her den mest ajourførte oversigt over disse års udvikling.
44. Der tænkes her først og fremmest på hans hovedværk *Allgemeine landwirtschaftliche Betriebslehre* (1917).
45. En meget kompetent skildring af nazismens agrarpolitik og dens forudsætninger er givet i J. E. Farquharson: *The Plough and the Swastika. The N.S.D.A.P. and Agriculture in Germany 1928–45* (1976) jfr. i øvrigt Dieter Gessner: *Agrarprotektionismus und Welthandelskrise 1929/32*. Z.A.A. 26–2 (1978), pp. 161–187.
46. Per Brogaard: *L.S.' organisatoriske opbygning og virksomhed 1930–35*. *Speieleafh. fra Århus Universitet* 1965, udg. af Studenterrådet sst. 1969.
47. Erik Helmer Pedersen, *anf.v.*, pp. 458–558.
48. Kenneth D. Barkin i *American Historical Review* 81–5 (1976), p. 1070.

Skandinavien og de europæiske kapitalmarkeder 1550–1650

Af E. LADEWIG PETERSEN

Gængse standardforestillinger har vænnet os til at godtage, at kapitalknaphed ikke blot hindrede økonomisk vækst, men også satte snævre grænser for offentlig og privat aktivitet på vore breddegrader, i hvert fald indtil Skandinavien i 1620'erne blev draget ind i internationaliseringen af Trediveårskrigen europæiske konflikter. Senest har Immanuel Wallerstein (endnu noget unuanceret) hævdet, at Nordeuropa med delvis undtagelse af Sverige opsuges og retarderes økonomisk og socialt af den vesteuropæiske handelskapitalismes vækst i 1600-tallet, og at Vesteuropas økonomiske vækst medførte ødelæggende underudvikling af Østeuropa, reducerede f.eks. Osmannerriget til 'Europas syge mand' og banede vejen for Polens delinger. Skandinavien forhold er endnu slet ikke efter fortjeneste blevet indarbejdet organisk i de internationale sammenhænge, og med undtagelse af Richard Ehrenbergs kortfattede skitse har nordeuropæiske kapitalforhold heller aldrig været genstand for systematiske studier. Derfor kan jeg her heller ikke gøre andet end at rejse problemet og at forsøge at trække nogle linier. Udgangspunktet for de overvejelser og strejftog, jeg forelægger, har dels været mangeårige studier over den danske adels økonomiske og sociale vilkår og over Danmarks statsfinanser, dels en række sammenfattende studier over forholdet mellem statsfinanser, militær og samfund i Europa og Nærørienten i førindustriel tid.

Et tredje udgangspunkt har naturligvis været, at den europæiske krigsførelses stormcentre i 1570'erne og 1580'erne overføres til Nordvesteuropa, selvom Middelhavskrigen og opgørene med tyrkerne i Sydøsteuropa fortsat spiller en rolle ind i 1600-tallet. Et meget forenklet ræsonnement kan tjene til at belyse de økonomiske og finansielle problemer, denne simple konstatering

rejser. En opstilling (tabel 1) på basis af Earl J. Hamiltons og Geoffrey Parkers materiale godtgør, at der fra 1570 overføres iøjnefaldende store kapitalmængder fra Spanien til krigsførelsen i Nederlandene i forhold til de ædelmetalmængder, der registreres i Sevilla for både den spanske krone og private, periodevis endda væsentligt større værdier.

Det er ikke hensigten at anlægge en monetær forklaring eller at gå ind i diskussionen af 1500-tallets prisrevolution. Ingrid Hammarström og andre har fyldestgørende dokumenteret, at Hamiltons monetære forklaringer ikke slår til. Og naturligvis må vi også være opmærksom på, at en væsentlig del – måske 30 % – af den latinamerikanske ædelmetalstrøm kanaliseres videre gennem Levanten, Østersøen eller ad de oversøiske ruter mod øst; ligeledes, at kapitalmængden heller ikke mekanisk kan måles i kontante beholdninger. Både omsætningshastigheden, nye kreditinstrumenter og den regionale og sociale spredning spiller afgørende roller – ikke mindst den spanske kronens *asientos*, højt forrentede, normalt kortfristede lån, som stadig hyppigere konverteres eller tvangskonverteres til langfristede *juros*, statsobligationer til lav forrentning; men det gælder også private spekulationer i veksler, valutakurser, arbitrage og agio; det sidste er ikke mindst karakteristisk for hollændernes og englændernes færden i strukturelt underudviklede områder som Polen eller Osmannerriget, begge steder med katastrofale sociale og politiske konsekvenser, hvis tidligste symptomer netop viser sig omkring 1600.

Det er på det foreliggende grundlag plausibelt, at Fernand Braudel kan have ret i at påpege, at nederlandske bankiers allerede 1568 dominerede den private markedssandel i Sevilla, ligesom de beherskede de internationalt vigtigste kapitalmarkeder i Lyon og Genua fra omtrent samme tidspunkt. Under alle omstændigheder står det fast, at væsentlige kapitalmængder overføres til Nordeuropa, samtidig med, at den spanske krigsførelse ikke blot præges af latent likviditetsknaphed, men også var afhængig af væsentlige provianttilførsler til et område, hvis kommercialisering og industrialisering i forvejen allerede 1562–69 krævede import af 23 % af sit brødkornforbrug. En anden og ligeså væsentlig faktor synes fra 1570'erne at have været absolut knaphed på tungt skyts i den spanske armé, specielt på grund af

Tabel 1: Ædelmetalimport til Sevilla og overførsler til krigen i Flandern 1571–1650 (mill. dukater)

	kronen	private	i alt	Flandern
1571–80	11.93 = 34 %	23.05 = 66 %	34.98	15.95
1581–90	18.71 = 29 %	45.14 = 71 %	63.85	29.80
1591–00	25.20 = 30 %	58.34 = 70 %	83.54	45.35
1601–10	18.08 = 27 %	48.89 = 73 %	66.97	38.75
1611–20	13.87 = 21 %	51.70 = 79 %	65.57	22.95
1621–30	11.41 = 18 %	50.95 = 82 %	62.36	34.09
1631–40	11.31 = 28 %	28.80 = 72 %	40.11	39.70
1641–50	7.72 = 25 %	23.07 = 75 %	30.79	24.98
1571–1650	118.23 = 26 %	329.94 = 74 %	448.17	251.57

metalknaphed, stigende priser og den engelske våbenembargo. Både Requesens og Farnese besværer sig jævnlgt over mangelen på tunge våben og ammunition.

At hollænderne deltog aktivt i 'de handel op de vijand' og i opbygningen og finansieringen af våbenindustri og våbenhandel ved vi jo. Mere afgørende er det fra vort synspunkt, at begge artikler – levnedsmidler og metaller – naturligt vilde give skandinaviske producenter nye og oplagte markedsmuligheder. For Danmarks vedkommende kan der næppe heller være tvivl om, at eksporten af korn og kvæg trods meget vekslende konjunkturer har bragt landet en meget betydelig kapitalimport, først og fremmest til landets godsejere – kronen og adelen – og købmandsaristokrati. Endnu (lad være ukomplette) opgørelser af udenrigshandelen 1611–13 og 1640/41 støtter denne antagelse. Det afgørende for den økonomiske vækst er blot, at kapitalimporten ikke gav sig udslag i rationalisering eller teknologisk forbedring af produktionen, men fik karakter af profitinflation frem til ca. 1645. Kun investeringer i godsopkøb og arrondering kan have krævet kapital.

Internordisk komparation er endnu meget vanskelig, fordi den foreliggende forskning er så forskelligartet. For Sveriges vedkommende har Birgitta Odéns studier som bekendt sandsynlig-

gjort, at først den tyrkisk-habsburgske krig 1593–1607 bragte prisstigning for kobber og tilnærmelse til det europæiske niveau. Men både internationaliseringen af priser og det egentlige gennembrud for den svenske malmproduktion, eksport og industri kommer vel næppe før de Geers støtte til finansieringen af Elfsborgs løsen 1618 og hans og familien Trips investeringer i samarbejde eller konkurrence, ændringer som iøvrigt meget klart belyses af øresundstoldregnskaberne, kvantitativt og værdimæssigt. Tør man fæste lid til Heckschers beregninger over den svenske udenrigshandel er balancen 1637/41 endnu passiv; 1661/62 er den ændret til gunst for Sverige, men først og fremmest kan der måske være grund til at antage, at Sveriges entré på det europæiske metal- og våbenmarked og dets kontrol over Østersøhavnenes eksport af levnedsmidler og *naval stores* bidrog sit til at bane vejen for den eksplosive videreudvikling eller endda revolution af krigsfinansieringen, som indledes med kornmonopolerne, entrepriser med nederlandske storforetagere og *licent*-politikken i 1620'rne. Uden at foregribe noget, kan det *en passant* noteres, at nederlændernes og hamburgernes interesse for den norske metal- og træproduktion først får fastere konturer mellem 1630 og 1650, og at begge udviklingslinier naturligvis også har forbindelser til den våbenteknologiske overgang fra kobber til jern.

Fra produktionsmæssige og leverandørmæssige synspunkter spiller Danmark altså i modsætning til Sverige næppe nogen rolle for internationaliseringen af konflikterne i 1620'rne, men måske nok i kraft af sin agrare velstand. Forfølger vi de strukturelle forskelle, vil vi også kunne iagttage væsentlige uligheder i krigsfinansieringsmetoder og -muligheder. Dens avancerede stadier kender vi gennem Uppsalaprojektet (ganske vist overvejende med vægt på dens mekanismer og funktioner); dens – om man vil, protokapitalistiske – niveau karakteriseres derimod ved, at den svenske krone for at mobilisere de nødvendige ressourcer i penge eller naturalier på krigsskuepladsen opbyggede en omfattende og gennemorganiseret, men kompliceret kronhandel og statsmonopoler. Krigsførelsen havde blot endnu ikke samme dimensioner som fra ca. 1617, men selvom skatter og kobbertransaktioner spillede en stigende rolle viser Axel Norbergs studier, hvor vanskeligt den svenske regering under de givne og

endnu forholdsvis begrænsede, men til gengæld næsten permanente vilkår havde ved at manøvrere sig igennem. En afgørende forskel fra Danmark ligger i, at vi ikke havde permanente hære før 1637 – eller hvis vi inddrager den nationale milits, som Christian IV karakteriserede som 'værre end bæster', fra 1614. Man mobiliserede med kort varsel hvervede tropper i krigstilfælde. En anden forskel ligger i, at statsorganiseret handel på regalegrundlag ikke kendes og ikke var nødvendig i Danmark; andre uligheder vender vi senere tilbage til.

Statslig låntagning og gældsstiftelse spiller naturligvis en rolle i Sverige, både gennem udenlandske kreditorer og som indenrigsk konfliktfaktor overfor hertugerne og senere enkedronning Kristine; 1582 androg statsgælden jo 1 mill. dr., 1629 7 mill. rd. Men alligevel har den franske diplomat Étienne de Sainte-Catherine næppe helt uret, når han i 1606 fremhæver Sveriges politiske isolation og uudnyttede ressourcer i modsætning til Danmarks velstand, finansielle ressourcer og dets veludviklede forbindelser til det protestantiske Europa; lad så være, at han overdriver, men udover tyske nyhedsblade synes hans ven, Jacob de la Gardie at have forsynet ham med informationer og meninger. De samme strukturelle kløfter fornemmer jo den noget arrogante danske resident i Stockholm, Peder Galt endnu i 1620'erne – umiddelbart før de klassiske strukturer sprænges.

En yderligere forskel, som bør fremdrages, er Danmarks adgang uden større vanskeligheder til Nordeuropas vigtigste kapitalmarked, *omslaget* i Kiel, som må inddrages selvom tyske historikere ejendommeligt nok har viet det meget lidt interesse, så lidt at vi endnu langtfra tilstrækkeligt kender dets omfang eller mekanismer. Vi ved, at Kielermarkedet og den holstenske adels kapitalrigdom rækker tilbage til senmiddelalderen, og at tyske historikere – Wilh. Koppe og Herman Kellenbenz – måske lidt ensidigt har hæftet sig ved, at den adelige, professionaliserede landbrugsproduktion – undertiden også handel og industri – begunstiges ved den geografisk nære placering i forhold til storstæder som Hamburg og Lübeck og til de internationale transportruter.

Det må nok fremdeles betones, at vi uden de nødvendige studier over pengemarkedets mekanismer ikke kan fastslå, om

Herman van der Wees påvisning af de nordvesteuropæiske pengemarkeders modernisering efter italienske og sydnerlandske mønstre får nogen betydning i Kiel. Mit indtryk er, at omslaget konsekvent bevarer en arkaisk karakter, og at man i strid med tysk rigslovgivning indfører en række rigoristiske sanktionsmekanismer. Mod antagelsen af en europæisering taler tillige, at renteniveauet i Kiel og selv i Hamburg for langfristede lån endnu i 1600-tallet lå endda meget højt i sammenligning med Nederlandene og f.eks. handelskapitalmarkedet i Frankfurt a.M. Renteniveauet i Kiel androg (inklusive provisioner til mæglere?) 6–10 % p.a. og i Hamburg indtil 1630'ernes slutning normalt 5 %, hvorefter det faldt til 3–4 %. I modsætning til senmiddelalderen slår det internationale rentefald altså ikke igennem, sandsynligvis både et udtryk for lånenes og kapitaltransaktionernes art og for de stadig utilstrækkelige kapitalressourcer.

Det er ikke (som f.eks. Ehrenberg har hævdet) rigtigt, at Hamburgs voksende gæld siden 1540'erne i væsentlig udstrækning finansieres af den holstenske adel; tværtimod vidner stadens kæmnerregnskaber om, at adelige lån hørte til undtagelserne, og at kapitalen formodentlig kun anbringes her, når andre muligheder for placering var udtømt. Det gælder f.eks. 1627, da Christian IV havde mistet sin kreditværdighed i Kiel og endda måtte lide den tort, at blive indmanet af tre af sine holstenske kreditorer. Fra de holstenske matadorers synspunkt har renteniveau og investeringsform i Hamburg sikkert stadig været for lidt attraktiv, når de kunde opnå ublu renter for kapitallån til den danske krone eller danske adelige. Derimod kender jeg ikke eksempler på svenske lån i Kiel, hverken offentlige eller private.

Det høje renteniveau i Kiel var da også udtrykkeligt grunden til, at England, som selv havde et højt kreditbehov, i 1560'erne trak sig tilbage fra de kontinentale pengemarkeder, Kiel og Antwerpen. Og det samme er også årsagen til, at holstenerne fra slutningen af 1560'erne blev trængt bort fra Antwerpen, hvor de var dukket op i de foregående årtier under de kontinentale krige, som afsluttes med fredsslutningerne 1555–59. Der kan næppe være tvivl om, at det persongalleri, vi træffer blandt de 'uyitlandse crediteuren' i Antwerpen bl.a. repræsenterer militær entreprenørvirksomhed, hertug Adolf af Gottorp, Johan, Moritz og

Henrik Rantzau, medlemmer af familier som Ahlefeld eller Brockdorff og den nedertyske condottiere Franz v.d. Halle, Henrik Rantzaus svigerfader, som bragte ham en medgift på 400.000 dr. Det udelukker naturligvis ikke, at 'agrarkapitalismen' – i sombartsk mening – kan have udfyldt genererende eller akkumulerende funktioner; vi træffer undtagelsesvis også danske godsejere og embedsmænd som Peder og Eskild Oxe, hvis tilgodehavender i Antwerpen i 1580 opgøres til 90.000 dr. Sammenhængene er endnu meget langt fra klarlagt, men begge elementer har givetvis spillet en rolle, hvorimod købmænd – som Ehrenberg bemærker – ikke optræder på de nedertyske penge- markeder.

Holstenernes fortrængen fra Antwerpen har efterladt et omfattende og endnu uoverskueligt materiale i mange arkiver. Selv opgjorde Henrik Rantzau endnu 1592 sine tilgodehavender til mere end 1 mill. carolusgylden, hvoraf det 1616 lykkedes at få anerkendt 400.000 gld., men der er næppe tale om noget fedt forlig. Holstenerne har utvivlsomt tabt kapital i Antwerpen, men har formentlig også været i stand til at redde betydelige midler hjem, en proces som forstærkes ved den danske kronens gældsafvikling efter den nordiske syvårskrig. At holstenerne blev trængt bort fra Antwerpen beror næppe så meget på de europæiske finanskriser 1557–58 eller den efterfølgende krise 1565–67 som på den rigeligere likviditet, som de sydeuropæiske pengemarkeder tilførte Nederlandene, nye finansieringsmetoder for både langsigtede og kortsigtede lån og et stærkt faldende renteniveau. Holstenerne blev udkonkurreret, men konsekvensen blev også, at der efter 1570 snarest blev tale om en de-internationalisering eller regionalisering af kapitalmarkedet i Kiel i et højrente- område, som begrænsede de holstenske matadorers tøjrs slag geografisk mod nord. Regionaliseringen beror altså bl.a. på de ændringer, som fandt sted i 1560'erne og krigsfinansieringen i Nederlandene, men indebærer også, at der efter 1570 består en vis komplementaritet mellem de beløb, den holstenske adel kunde stille til disposition for den danske kronens behov til krigsfinansiering og de summer, den kunde placere i den danske adels finansieringsbehov.

Det er på forhånd velkendt, at både Frederik I.s erobring af

Danmark 1523 og hans søns generobring under grevefejden 1534–36 i stor udstrækning blev finansieret med holstenske midler. Det samme gælder formentlig endnu den nordiske syv-årskrig. Den holstenske gæld beløb sig i 1570 til ca. 1/4 mill. dr., hvortil kom udenlandsk fyrste- og leverandørgæld på ca. 0,4 mill. dr.; og vi ved, at af de mindst 1,1 mill. dr. indenlandsk gæld henstod mindst 0,7 mill. dr. hos danske adelige mod pant i lenene og andre store summer hos danske storkøbmænd, ikke mindst i København og Odense, mod sikkerhed i leverancer fra kronens godser. Amortiseringen af disse gældsbyrder 1570–88 blev nok lang og smertefuld, men det er påfaldende, at den næste konfrontation med Sverige, Kalmarkrigen, krævede langt mindre gældsstiftelse. Bortset fra flådeudrustningen kostede krigen meget nært 2 mill. dr., hvoraf 30 % hidrørte fra kongens egen kapital, 40 % fra danske skattemidler og 30 % fra lån i Kiel og den stenrige enkedronning Sofie.

På tilsvarende måde lader en foreløbig beregning formode, at Kejserkrigen 1625–29 har krævet 6–8 mill. rd. På grund af kildematerialets karakter er det ikke muligt med sikkerhed at identificere midlernes egentlige herkomst; kun at fastslå, at ca. 75 % af de bogførte beløb stammede fra danske midler, kongens kammer, øresundstolden, ekstraordinære skatter osv. Fremmede subsidier spillede derimod en underordnet rolle og lån en relativt beskedent. Gælden i Kiel androg 1629 0,3 mill. rd., hos enkedronningen næsten 1 mill. rd. – akkumuleret over en hel generation – som Christian IV 'arvede' ved hendes død 1631, og leverandørgæld på måske 1,5 mill. rd.

Det er iøjnefaldende, at Christian IV både 1611 og 1625 meget langt havde været i stand til at finansiere mobiliseringen og krigens opmarchfase med de midler, han takket være tesaurering (bl.a. af Elfsborgs løsen), kapitaldispositioner og kapitalmanøvrer havde kunnet akkumulere. Det er ligeledes karakteristisk for begge krige – men ikke overraskende – at videreførelsen af krigsførelsen og ikke mindst afviklingsfasen med de traditionelle finansieringsmetoder blev vanskeligst og mest dramatisk; og det er endelig bemærkelsesværdigt, at Danmark endnu trods sin domænestatus var i stand til at gennemføre begge krige overvejende med egne midler, selv på et tidspunkt, da Wallenstein og

Gustav Adolf revolutionerede krigsfinansieringsmetoderne, og da den vældige forøgelse af den militære indsats i årene 1625–29 på europæisk basis kostede 20–25 mill. rd. årligt. Selvom finansieringsvanskeligheder ligesom 1568–70 'fangede Danmark i krigen', lykkedes det at afværge katastrofer bl.a. ved enorme opbud af skatter. Alligevel vil det nok være forhastet at dramatisere krigenes og skatteudskrivningernes finanssociologiske effekt. Genrejsningen endnu efter Kejserkrigen synes at være forløbet forholdsvis hurtigt, og det egentlige skel ligger snarere ved Torstenssonsfejden 1643–45 og den internationale depression fra 1640'rne.

Forklaringen på den relative frigørelse fra gældsstiftelse og den ligeledes relativt voksende, hjemlige finansiering af krigsførelsen er naturligvis ikke entydig. Man bør nok pege på øresundstoldens hastige vækst; allerede reformerne 1566–67 bragte den op fra ca. 45.000 dr. til 132.000 dr., og takket være den internationale Østersøhandels vækst nåede den omkring 1620 op på ca. 200.000 rd. På den anden side spiller de autonome, økonomiske konjunkturer og administrative reformer (som Astrid Friis fremhævede) utvivlsomt også en rolle. Allerede 1538–42 var den danske adel – lad være, næppe altruistisk – i stand til at overtage en væsentlig del af gælden efter grevefejden (og frigjorde altså derved iøvrigt midler på det holstenske marked). Det samme gælder som nævnt endnu den nordiske syvårskrig og dens afviklingsfase. Derimod spiller adelige lån under Kalmarkrigen slet ingen og under Kejserkrigen en helt underordnet rolle; i 1629 i alt kun 58.000 dr., og der er ikke længere tale om pantsættelse af kronens len.

Hvor stor en andel, der hver for sig må tilkendes øresundstolden, lensreformer og konjunkturvæksten er vanskeligt at afgøre. Kun så meget er sikkert, at forbedringen af den statsfinansielle stilling også beror på bevidste og målbevidste, statsfinansielle overvejelser. Med støtte i Poul Coldings omtrentlige beregninger over situationen 1560 og det reelle budget over kronens disponible indkomster 1608 kan udviklingen i meget grove træk stilles op således (Beløb i dr.):

Tabel 2: Danske statsindtægter 1560–1608

	1560		1608 (netto)		1608 (brutto)	
Lenene, vis rente	ca. 60.000	} 61 %	173.000	} 50%	425.000	67 %
uvis rente	ca. 16.000		44.000			
Øresundstold	ca. 32.000	26 %	141.900	33%	141.900	22 %
Told og accise	ca. 15.000	12 %	67.500	16%	67.500	10 %
Byskatter	ca. 2.000	2 %	3.500	1%	3.500	1%
Tilsammen	ca. 125.000		430.800		637.900	
Udgifter	–		217.900		425.000	
Overskud	–		212.900		212.900	

Opstillingen må tages med alle forbehold, men den er tilstrækkelig til at demonstrere dels, hvorledes lokale forvaltningsomkostninger osv. (men ikke som i Sverige også centrale udgifter) decentraliseres, dels at Danmark' vedblivende bevarede sin domænestatus indtil 1600-tallet, og endelig at domænestaten indtil 1620'rne bevarede tilstrækkelig styrke og elasticitet undtagen i akutte krigssituationer. Ligeledes kan man vel fastslå, at øresundstolden gav regeringen en absolut margin for manøvre-dygtighed.

Er disse ræsonnementer holdbare, indebærer de også, at kronens gældsamortisering efter syvårskrigen og dens svindende behov for Kielermarkedets midler faldt sammen med kreditrestriktionerne i Antwerpen 1566–67 og de holstenske kreditors tilbagesøg fra det internationale kapitalmarked. Det indebærer som nævnt en regionalisering af pengemarkedet i Kiel, men formentlig altså også, at kapitalressourcerne i Kiel gradvis blev rigeligere.

På den anden side må det også fremhæves, at 1500-tallets højkonjunkturer vel bragte den danske godsejeradel og kronen betydelig økonomisk velstand, men konjunkturerne formede sig blot meget langt fra som idyllisk og konstant vækst. De præges tværtimod af hyppige kriser og voldsomme udsving, der synes at have begunstiget den godsrige adel, som havde muligheder for spekulationsgevinster og tilstrækkelige ressourcer til at manøv-

rere. Den danske adels gældsstiftelse, som åbenbart netop tog fart fra 1570'erne, er ikke blot – som ældre forskning antog – konsumptionslån, altså 'ødselheds'- eller 'leven-over-evne'-fænomener. Den afspejler sikkert også uligevægtige, økonomiske konjunkturer, reelle investeringsbehov, især omkring 1600 og i årene 1618–25, og især til ugunst for små eller middelstore godsejere.

Meget tyder på, at ustabiliteten startede en hektisk og usund godsspekulation, finansieret af adelige midler, kronens overskud og holstensk kapital. Det kan anslås, at den årlige omsætning af privilegeret gods i de første årtier af 1600-tallet androg 3–5 % af den adelige godsbestand, dvs. værdier af 400.–700.000 dr. Slutfacit blev en voldsom koncentration af gods, men også af administrativ og politisk magt hos en snæver gruppe af højadelige familier, herunder også enkelte holstenske slægter, især Rantzau'erne, som fandt det danske storlandbrug materielt attraktivt. Det er sandsynligt, at Christian IV.s finansiering af dele af den danske adels gæld har skullet tjene til at afværge en katastrofe, navnlig da situationen fra 1618 nærmede sig kaos, således som den svenske resident, Anders Persson omhyggeligt rapporterede. Noget lignende gælder hertugdømmerne, hvor enkedronning Sofie 1606–10 måtte finansiere det gottorpske hofs voksende gæld med lån på 300.000 dr., en støtte som frigjorde omslagsmidler også til det ligeledes krisehærgede, holstenske storlandbrug. Paradokset ligger i, at situationen efter Kejserkrigen vendte ganske radikalt.

På den ene side er det sandsynligt, at regeringens indgreb i gældslovgivningen 1622–23 kan have medvirket til at afbøde en katastrofe for adelen som helhed og den efterfølgende kapitalknaphed under krigen. På den anden side banede kreditlovgivningen 1632–41 vejen for embryoniske hypoteklånformer, som gjorde det muligt at kanalisere også borgerlig kapital ind i storlandbruget uden at anfægte det adelige godsmonopol. Videre kan der være grund til at antage, at krigskonjunkturerne på kontinentet og de svenske *licenter* i Preussen i mellemkrigstiden 1629–43 har skabt en sidste, profitinflationsspræget *Indian summer* for de større danske godsbesiddere. En kendsgerning er det i hvert fald, at de holstenske kapitalmidler i 1630'erne forsvinder

fra det adelige lånemarked til fordel for danske, adelige og borgerlige midler. Om de har været tilstrækkelige til at finansiere storlandbrugets kapitalbehov kan vi ikke afgøre, fordi kronen og det gottorpske hof netop samtidig i stigende omfang beslaglagde Kielermarkedets midler.

Det er nemlig iøjnefaldende, at kronen og det gottorpske hof i 1630'erne overtager adelens debitorrolle i Holsten. Krigen 1625–29 havde demonstreret landets sårbarhed for angreb sydfra, og freden i Lübeck og den svenske intervention i tredieveårskrigen 1630 ændrede ikke blot magtbalancerne, men hele landets sikkerhedspolitiske situation. Den nødvendiggjorde stående beredskabsstyrker, som mod samtidens forventning viste sig at blive permanente, og som blev finansielt uoverkommelige indenfor adelsvældens rammer. Hæren lod sig kun finansiere gennem skatter, som både af politiske og finansielle grunde fra 1637 blokerede for andre bevillinger til afvikling af krigsgæld, proviant- og materielleverancer osv. Kun to veje var farbare for kronen: Lån på pengemarkedet i Kiel eller kredit hos københavnske eller udenlandske købmænd; og begge veje blev udnyttet til overflod.

Gælden efter kejserkrigen var næppe uoverkommelig, men det stående, hvervede beredskab, flådeoprustningen og rådets dybe mistillid til kongen hindrede, at den blev afviklet, selvom majestæten 1629 havde afpresset rigsrådet bevilling af 1 mill. dr. 'krigs-erstatning'. Tværtimod. Allerede 1650 opgøres den holstenske gæld til 0,9 mill. rd., hvortil kom 4,85 mill. rd. gæld, hovedsageligt til indenlandske og udenlandske leverandører og hvervede officerer efter krigen 1643–45. Og trods saneringsforsøg – bl.a. ved krongodsudlæg til knapt 1 mill. rd. 1649–51 og forsøg på som i Sverige at assignere faste indtægtsposter til bestemte, centrale formål – androg gælden efter de to svenskekrige 1657–60 stadig 5 mill. rd., som måtte afvikles ved konsekvent gennemførelse af skattestaten. Gælden var efter europæisk standard ikke alarmerende; den lod sig endnu ikke som i England eller Holland konsolidere, men den havde sprængt den danske domænestat.

Det holstenske pengemarked fik således nye funktioner i krisefasen efter 1630, og så må vi tillige tage i betragtning, at det gottorpske hof – ligeledes trods saneringsforsøg 1658 – også

skyldte 1,25 mill. rd. i Kiel, i alt danske og holstenske lån, som i 1650'erne nåede op på 2–3 mill. rd., og som formentlig tillige har sat grænserne for de traditionelle lånemuligheder. Den danske stat suspenderede sine betalinger i Kiel 1656; meget tyder på, at pengemarkedet i Kiel havde lidt et afgørende knæk, selvom der i 1670'erne og 1680'erne atter er tegn på en vis velstand, og selvom kansler Christian Rantzau allerede 1664 påny var i stand til eller havde mod til at stille midler til rådighed for den danske krone.

Udviklingen efter 1630 sprænger således de traditionelle kapitalmønstre og finansieringsmuligheder. Ligeså afgørende er det, at hollandske og tyske, kapitalstærke forretningsmænd dukker op som leverandører og kreditorer, formentlig (som Johan Jørgensen antog) også bag de store københavnske leverandører. Det gælder f.eks. familierne Marselis, Berns, Irgens og Bicker, lidt senere også portugisisk-jødiske emigrantfamilier som de Lima, Gomez og Texeira. Interesserne lå i danske leverancer, men især i den norske minedrift og tømmerproduktion, og de strakte sig – i hvert fald for Marselis'ernes vedkommende – også til Sverige og det russiske marked. Udover betalinger til hamburgske, lübske og hollandske købmænd via omslaget i Kiel – 1630–36 således allerede ca. 0,8 mill. rd. – udredte rentekammeret i København 1625–57 1,9 mill. rd. til købmænd (heraf 58 % til københavnske), men tilsammen havde alene hamburgeren, senere dansk rentemester Henrik Müller fået betaling for leverancer til kronen 1642–57 for 1,3 mill. dr.; slutfacit var, at han 1660 stadig havde tilgodehavender på 0,3 mill. rd., hollandske, hamburgske og lübske købmænd på ca. 1,7 mill. rd.

Sammenfattende synes udviklingen på kapitalmarkedet i Kiel efter 1570 således at have gennemløbet vekslende, men komplementære faser, men ligeså afgørende er det, at den eksklusive, adelige omslagskapital i 1600-tallet må vige for vesteuropæisk handelskapital. I forhold til Sverige kommer denne udvikling i Danmark–Norge med ét eller to årtiers forsinkelse, og konsekvenserne blev meget forskellige. I hvilken udstrækning disse hollandske og tyske grupperinger afspejler politiske eller materielle interessermodsatninger i Nederlandene eller i Skandinavien ved vi ikke, heller ikke om der er tale om der har været tale om bevidst konkurrence om de nordeuropæiske markeder. Men der

er tale om strukturelle forandringer, som omsider indenfor den vesteuropæiske handelskapitalismes rammer – men med meget forskelligt udfald – drog konsekvenserne af den politiske og finansielle internationalisering, som i 1620'erne havde hvirvlet Skandinavien ind i de europæiske konfliktmønstre.

I denne henseende følger udviklingen i Skandinavien de almeneuropæiske mønstre; handelskapitalen fik allevegne væsentlig betydning for finansieringen og konsolideringen af den militante enevoldsstat. På den anden side er der også den forskel mellem på den ene side Sverige og Norge og på den anden Danmark, at landets knaphed på råvareressourcer og kronens insolvens i 1660 hindrede, at den vesteuropæiske handelskapitalisme fik varigt fodfæste i Danmark. Kronen havde kun kunnet afvikle sine forpligtelser ved udlæg af krongods, som blokerede kreditorernes frigørelse af deres kapital og formentlig også kronens muligheder for at rejse ny kapital. Den enevældige stats budget på rundt regnet 3 mill. rd. årligt frem mod 1700 finansieres overvejende ved jordskatter og direkte eller indirekte afgifter.

Trediveårskrigen havde over hele Europa netop demonstreret, at befolkningen havde været i stand til i overraskende omfang at opbyde kontributioner til finansiering af krigen. Konsekvensen blev, at kontributionerne efter krigen blev permanente statsskatter til opretholdelse af enevoldsstaternes stående militærberedskab og bureaukrati. Dette fastslås udtrykkeligt i 'den sidste tyske rigsafsked' 1654 og gentages af Kongeloven 1665, som – med et Tacituscitat – fastslår kongens eneret til at beslutte om krig og fred og til at udskrive skatter, 'eftersom enhver ved, at riger og lande ikke tryggeligen kan besiddes uden væbnet magt, og krigsmagt kan ikke holdes uden besolding og besolding ikke bringes til veje uden skat'. Skattestaten var blevet en realitet over hele Europa, og Skandinavien var ingen undtagelse.

Undervejs til et overblik

*Nogle betragtninger over den sidste menneskealders studier
i asiatisk handelshistorie**

Af NIELS STEENSGAARD

For mere end 25 år siden fulgte jeg daværende universitetsadjunkt Glamanns øvelser over asiatisk handelshistorie. Et indtryk, der tydeligt er blevet stående i erindringen om disse øvelser, er den skepsis både læreren og studenterne nærrede over for størstedelen af den foreliggende videnskabelige litteratur. Vi syntes, at det meste af det, der stod i bøgerne var tendentiøst eller forkert. Størstedelen af litteraturen var præget af den eurocentriske (et nyt ord, vi lærte af læreren) overbevisning om selvfølgeligheden af et europæisk dominansforhold, den asiatiske dimension manglede.

Det var naturligvis undtagelser, Moreland, Bal Krishna, van Leur – og så Glamanns egne, endnu upublicerede undersøgelser. Men undtagelserne var foruroligende, ikke kun fordi de mod sagde en lærd konsensus, men også fordi de, jo nærmere de søgte den asiatiske virkelighed, forudsatte en metodisk tilgang, der ikke var helt efter bogen.

Nu ved jeg, hvad den situation kaldes, som vi befandt os i. Vi var midt i et paradigmeskift.

Det gamle paradigme var så uproblematisk som de kirkelige højtiders rækkefølge og så gammelt som den europæiske ekspansion. Implicit hos enhver kronikør og aktør fra 1500 tallets portugisiske ekspansion og frem er overbevisningen om det guddommelige forsyns velvillige bistand. Eksplicit er fremhævelsen af betydningen af kloge ledere og tapre mænd. Den imperialistiske tidsalders historieskrivning holdt fast ved de kloge ledere og de tapre mænd, men skiftede forsynet ud med det civilisatoriske udviklingstrin – næppe nogen større forskel. Som redskaber for det guddommelige forsyn eller det højere udviklingstrin behøvede europæerne kun at være kloge og tapre eller lade være med at være dumme og feje, så fulgte resten af sig selv.

Det måtte ende med europæisk verdensherredømme. Det var det eurocentriske paradigme.

Som sagt var der i forskningen enkelte undtagelser, der søgte at se den asiatiske kontekst som andet og mere end blot skuepladsen for europæisk udfoldelse. Den besynderligt pedantiske og originale Moreland havde ganske vist været ude i imperiets ærinde, en væsentlig pointe for ham var, at levestandarden i Indien under engelsk herredømme ikke var ringere end på stormogulens tid, og at Indien var blevet godt forsynet med jernbaner under engelsk ledelse. Men undervejs til disse forudsigelige konklusioner havde han minutiøst som en parlamentskommission afdækket det 16. og 17. århundredes raffinerede indiske økonomiske struktur. Man kunne eftergive ham pointen om levestandarden, det vigtigste resultat, bogen efterlod hos læseren, var det ubesvarede spørgsmål, hvordan kunne et sådant samfund affinde sig med europæisk tilstedeværelse og senere dominans? 1500-tallets europæiske samfund havde vel ikke roligt affundet sig med at betale told til zamorinen af Kalikut eller Stormogulen, hvis en af disse potentater havde placeret en garnison i Antwerpen og Helsingør.

Bal Krishna var nemmere at komme om ved, i virkeligheden befandt han sig inden for paradigmet. Hans arbejde er inspireret af imperialismedebatten, han troede ikke på europæernes gode ret, men han tog det for givet, at de havde magten på deres side. Og det passede jo ikke med det samfund, Moreland havde skildret.

Van Leur var den sværeste og mest foruroligende. Metodisk var han påvirket af Weber – jeg tror også af Marx, men det er ikke explicit. Hans metode var en ganske anden end den, en københavnsk historiestuderende lærte i 1950'erne, han arbejdede med idealtyper, med »historiske konstanter«. Som Moreland havde han rekonstrueret et raffineret socialt system, men han var ikke økonomisk historiker, hans metode var antropologens, der vil beskrive det studerede fremmedområde på dets egne præmisser. Hans rekonstruktion var overvældende, også i kraft af den litterære kvalitet, men den havde sine omkostninger set med historikerens øjne, han satte tiden i stå for at kunne koncentrere sig om det rumligt ejendommelige.

Så var der Glamann selv, nylig hjemkommet fra Haag og London og i nær kontakt med den generation af især engelske og indiske historikere, der i 50'erne begyndte at arbejde med Asiens økonomiske historikere i bevidst modsætning til det eurocentriske paradigme. Han arbejdede med sampling, det var nyt og lidt farligt, men hans budskab var historikerens, skulle vi gøre op med det eurocentriske paradigme, måtte vi tilbage til arkiverne. Han kunne forelægge os resultaterne af sine egne undersøgelser, endnu før de var publiceret, kompagnihistorien i det 17. og 18. århundrede var ikke en uinteressant pause mellem opdagelse og kolonisering, den var et stykke økonomisk historie.

Jeg har dvælet lidt ved disse erindringer for at understrege den ufattelige uvidenhed, der i virkeligheden var udgangspunktet. Vi kunne ikke forsone os med det eurocentriske paradigme. Det passede ikke i dekoloniseringsens tidsalder, og det passede vel overhovedet ikke efterkrigsgenerationen, der havde fået nok af kloge ledere, og tapre mænd og slet ikke var overbevist om den europæiske civilisations højere udviklingstrin. Men der var i virkeligheden ikke meget i den foreliggende forskning at hænge tvivlen op på, arbejdet måtte gøres fra grunden af.

Nu 25 år senere er situationen en ganske anden. En lille menneskealders forskning har mangedoblet vor viden om den asiatiske handelshistorie i den tidligt moderne periode. Opgøret med det eurocentriske paradigme byggede på fornemmelser, postulater og gætteværk for 25 år siden, nu bygger det på en forskningslitteratur af høj kvalitet og af et så betydeligt omfang, at det er tvivlsomt, om nogen har bevaret overblikket.

Det er dette overblik, der er genstand for dette essay. Opgøret med det eurocentriske paradigme foregik, fsv. angår den europæiske ekspansion i Asien, som et tålmodigt forskningsarbejde i arkiverne, det prægedes ikke af de ideologiske kampe, der har karakteriseret debatten om den tilsvarende periode i Afrika og Latinamerika. I øvrigt en historiografisk ejendommelighed, der kunne være nærmere overvejelse værd. Forskningsarbejdet har virket paradigmeomstyrtende, det eurocentriske paradigme er lagt i graven, der er ikke længere noget civilisatorisk take-off eller noget guddommeligt forsyn, der kan forklare alt, og uden

Vorherre eller Udviklingen er der ikke megen forklaringskraft i de kloge ledere og de tapre mænd.

Men det har ikke skabt noget nyt helhedssyn. Den europæiske tilstedeværelse i Asien og Europæernes erobring af en dominerende position er mere uforståelig end nogen sinde.

Mere uforståelig fordi vi kender den asiatiske kontekst bedre nu. Jeg skal prøve at illustrere det ved hjælp af tre træk, ikke hentet fra noget specielt værk om asiatisk handelshistorie, men træk der modsigelsesfrit lader sig udlede af den litteratur, der nu foreligger.

Det første af disse træk er den asiatiske handels dynamik. Endnu for van Leur havde der været noget tidsløst over den gamle asiatiske handel, en rytme sat af monsunerne, der år efter år bragte købmændene tilbage til de samme havne, men så uhistorisk at van Leur uden tøven argumenterede både fra Sindbad Søfareren og kilder fra det 20. århundrede.

Men dette tidsløse billede svarer ikke til virkeligheden, monsunerne optrådte uhistorisk, men alt andet var underkastet historisk forandring, de omsatte mængder, de efterspurgte varer, priserne, både over det korte og det lange forløb, de foretrukne havne og ruter. I så at sige alle de detailundersøgelser, der nu foreligger, træder denne dynamik frem. Det gælder ikke kun tiden efter opdagelserne, men også før. Handelsbyer som Hormuz og Malakka kender vi nu som dynamisk og ekspansive i århundredet før opdagelserne, takket være Aubins og Meilinc-Roelofs's undersøgelser.

Dynamik er det første træk, jeg vil fremhæve ved den gamle asiatiske handel, som vi nu kender den. Det andet er dens formåen. Det var jo en af de ting, der generede ved det eurocentriske paradigme. Det var vanskeligt at forstå, hvordan de driftige og opfindsomme europæiske købere havde klaret sig uden ligeså driftige og opfindsomme asiatiske sælgere, men endnu vanskeligere at finde de asiatiske sælgere og producenter i litteraturen.

Det er også vanskeligt at finde dem i kilderne, kompagniarkeiverne, der rummer langt det vigtigste materiale, fortæller os kun indirekte om den mobilisering af ressourcer, der havde fundet

sted i det asiatiske bagland, før varerne lå rede til salg og udskibning. Men at den fandt sted i tilpasning til et skiftende og dynamisk efterspørgselsmønster, er der ingen tvivl om, hvordan den fandt sted begynder vi også at kunne skimte, f.eks. fsv. angår produktionen af indiske bomuldstøjer. Vigtigt at understrege er, at europæerne kun i sjældne tilfælde gennem det 16.–18. århundrede fandt det fordelagtigt at gå ind i organisationen af den asiatiske produktion. Og endnu et forhold bør fremhæves i denne sammenhæng. Ganske vist var det krydderier – en slags landbrugsvarer – der først lokkede de europæiske købere, men da varesortimentet diversifieredes i det 17. århundrede, var det arbejdskrævende højteknologiprodukter, der spillede den største rolle: indigo, tekstiler, porcelæn, silke og sukker. Kildematerialet kan gøre det vanskeligt at se længere end til omsætningsleddet, men den asiatiske økonomis evne til at organisere produktionen af disse varer i takt med den stigende efterspørgsel er en kendsgerning så uomgælig som Trelleborg.

Det tredje træk, jeg vil udlede af den nyere forskning, er participationen, samarbejdet mellem asiatiske og europæiske foretagere i det asiatiske marked. Det er et træk, der sætter sit præg på hele den lange periode fra opdagelserne til etableringen af et europæisk koloniherrredømme. Det kommer frem, allerede da den første europæiske flåde i asiatiske farvande under Vasco da Gama i 1498 kan gå fra den østafrikanske kyst direkte til Kalikut, takket være en arabisk navigatørs assistance, og det fortsætter i stort og småt i de følgende århundreder. Uden asiatisk know-how, beskyttelse og kapital ville den europæiske ekspansion i Asien have været en meget lille forretning.

Dynamik, formåen og participation, det er de tre træk, jeg her især har villet fremhæve, men bag dem ligger naturligvis det fundamentale forhold, at den ældre handelshistorier forbigåen af den asiatiske virksomhed var en grov forvrængning. Til langt ind i det 18. århundrede udgjorde den europæiske virksomhed kun en brøkdel af den samlede asiatiske langdistancehandel. Omend en brøk jo er et vidt begreb. Vor nyerhvervede viden har effektivt tilintetgjort det eurocentriske paradigme, men den har ikke sat noget nyt i stedet. Europæerne ankom ikke til Asien som repræsentanter for et højere udviklingstrin, men hvordan skal vi da

forstå, at den europæiske tilstedeværelse og magtudøvelse i de asiatiske farvande accepteredes, og hvordan skal vi forklare, at »the age of partnership« i det 18. århundrede afløstes af »the age of domination«?

Det første af de to spørgsmål begynder vi at skimte svaret på. Det er ikke enkelt, men vi kan se, at det står i sammenhæng med forholdet mellem samfund og herskere i de asiatiske territorialstater og mellem kystland og indland. Den asiatiske elites politiske målsætning rettede sig, som Michael Pearson og Heestermann har fremhævet, mod horisontal ekspansion, det var i beherskelsen af territoriet og af den interne kommunikation, den asiatiske fyrstes politiske og økonomiske interesser var bundet. Langdistancehandelen var enten fyrsten uvedkommende, eller den betragtedes som generende eller farlig. Havnebyerne blev isolerede enklaver som Malakka, Hormuz eller Kalikut, eller de blev overladt til mindre betydende lokalguvernører, som i Gujarat, eller fjernhandelen begrænsedes, isoleredes og kontrolleredes som i Japan og Kina. Under de vilkår konfronteredes europæerne aldrig med de asiatiske staters fulde magtpotentiale på havet.

Således åbnedes dørene, men det samme sæt af forudsætninger kan ikke anvendes som forklaring på udviklingen af et europæisk dominansforhold, når vi også tager den gamle asiatiske handelsdynamik og formåen i betragtning.

En mulig løsning på problemet er en tilbagevenden til det eurocentriske udviklingsparadigme, et »nyeurocentrisk paradigme« med en forskydning i tid, at se udviklingen af dominansforholdet ikke i forlængelse af nogle århundreders europæiske tilstedeværelse i asiatiske farvande, men som en funktion af det europæiske økonomiske gennembrud i det 18. århundrede. Vi kan med fransk terminologi kalde det en fase A i den europæiske verdensøkonomi, eller vi kan kalde det et aspekt af den industrielle revolution.

Denne forklaring ved tidsforskydning er til stede allerede hos van Leur, og i den udstrækning problemet overhovedet tages op, synes den i øjeblikket at være den mest populære løsning. Det kommer klart til udtryk både hos Andre Gunder Frank og hos Immanuel Wallerstein, mest præcist udformet hos den sidst-

nævnte, der overraskende hævder, at handelen mellem Europa og Asien stagnerede eller faldt i omfang i det lange 17. århundrede. Ingen af de to nævnte forfattere har søgt at tage stilling til udviklingen i den interne asiatiske handel i den samme periode.

Konjunkturforløbet er vigtigt i denne sammenhæng. Skal vi acceptere det »neurocentriske« paradigme, der blot henfører det højere udviklingstrin til det 18. århundrede, er det ikke nok at henvise til dampskibe, riffelkanoner eller spindemaskiner, for omsvinget i Asien indtraf før de tekniske innovationer i Europa. Der må også kunne argumenteres for en stagnation og en isolation i den asiatiske handel, der tillader indførelsen af en udefra kommende faktor som forklaring på den asiatiske udvikling.

Og det er, som ovenfor antydnet, ikke nærliggende at argumentere for stagnation og isolation på grundlag af den nyere forskning. Tværtimod, alt peger i den modsatte retning. Statistikken er selvfølgelig ikke meget bevendt, men dog bedre fsv. angår samhandelen mellem Asien og Europa end på mange andre handelsruter, fordi det drejede sig om forholdsvis få foretagere. Den vækst i det hollandske ostindiske kompagnis handel 1620–1740, som allerede Glamann påviste, bekræftes af nyere hollandske undersøgelser og kildepublikationer. Chaudhuri har publiceret tal fra det engelske ostindiske kompagnis regnskaber, der viser, at væksten også omfattede East India Co.s handel på Asien. Det vil næppe være helt forkert at hævde, at værdien af europæiske varer importeret til Europa fordobledes mellem 1600 og 1700 og at den fordobledes igen i de tre årtier mellem 1700 og 1730. Det var næppe en kontinuerlig vækstkurve, på den anden side er der overhovedet intet belæg for at tale om en »det 17. århundredes krise« i samhandelen mellem Asien og Europa.

Men som fremhævet ovenfor, samhandelen med Europa var kun en brøkdel af den samlede asiatiske handel. Kan vi identificere en nedgang i den interne asiatiske handel i det 17. århundrede? Den franske historiker, Pierre Chaunu, troede, han havde gjort det, da han for mere end 20 år siden offentliggjorde sin undersøgelse af den fjernøstlige handel, som den tog sig ud fra Manila. Det er formentlig Chaunus resultater, der endnu spørger

hos Wallerstein og Frank. Men vi ved nu, at det, Chaunu fandt, ikke var en asiatisk eller en global krise, men en habsburgsk krise. Hvad Manila og Macao tabte, vandt først japanerne, siden nederlænderne fra Batavia.

En lang række monografier og punktundersøgelser peger da også samstemmende i retning af vækst i langdistancehandelen i Asien i det 17. århundrede. Det var ikke en kriseperiode, det var en vækstperiode. De oplysninger, der foreligger fra Bengalen, fra Koromandelkysten, fra Cambayagolfen og Surat, fra Acheh, fra Bantam og Johore peger alle i samme retning. Med få undtagelser voksede den interne asiatiske langdistancehandel i forlængelse af tendenser, der var ældre end opdagelserne og den europæiske tilstedeværelse i Asien. Og det var ikke kun en vækst i de omsatte mængder, men også en kvalitativ udvikling i retning af større kapitalkoncentration og mere raffinerede organisationsformer.

Sandsynligvis kan vi føje endnu en dimension til udviklingen i den asiatiske handel i det lange syttende århundrede, diversifikationen af de omsatte varer. At dette gjaldt den nederlandske import, ved vi allerede fra Glamanns undersøgelser. Peberets og krydderiernes relative betydning faldt konstant, til gengæld føjedes der nye varer til sortimentet, indigo, salpeter, porcelæn, bomuldstøjer og fra slutningen af det 17. århundrede kaffe og te. Sammensætningen af den engelske og den portugisiske import viser samme tendens. Vi ved derimod ikke med sikkerhed, om en tilsvarende udvidelse af spektret af omsatte varer fandt sted i den interne asiatiske handel. Men sandsynligheden taler for, at det var tilfældet. Vi ved med sikkerhed, at tobak var en ny vare, der i løbet af få årtier i begyndelsen af det 17. århundrede vandt indpas på det asiatiske marked som på det europæiske. Vi ved også at transporten af opium og bomuld fra Indien til Kina i det 18. århundrede var om ikke en nyhed, så dog af langt større omfang end før. Men disse eksempler er næppe enestående, der er tegn på stigende intern asiatisk omsætning over lange distancer af varer som sukker, indiske tekstiler, kaffe og metaller.

Fra konjunkturforløbet er der ingen støtte at hente for det »neurocentriske« paradigme. Det er vanskeligere at tage stilling

til den del af Wallersteins argumentation, der hviler på forestillingen om faktisk adskillelse af det asiatiske og det europæiske marked – Asien som en »outer arena« i forhold til den ekspanderende europæiske verdensøkonomi. Problemet er ikke kun, at vi savner informationer, det gør vi, men værre er det forhold, at vi ikke rigtig ved, hvor vi skal trække grænsen mellem periferi og outer arena. Wallersteins definitioner er ikke afklarede, et hovedkriterium er for ham, om handelen omfatter nødvendige varer. Men nødvendighed er et historisk begreb, ikke et absolut. Hvor når bliver det nødvendigt at have mere end en skjorte?

Vi kan nærme os problemet ved at søge at indkredse nogle størrelser, ikke sikre eller sammenhængende nok til at give sig ud for statistik, men dog tilstrækkelige til at antyde, at det ikke er ubetydeligheder, vi taler om. En sammenligning med den amerikanske handel, hvis gradvise integration i og bidrag til den europæiske verdensøkonomi ingen vil bestride, er nærliggende.

I det 16. århundrede overskygger det amerikanske sølv naturligvis alle verdenshandelsvarer. Men importen til Sevilla af andre amerikanske varer er ubetydelig, mens værdien af importen til Lissabon af asiatiske varer over århundredet af Chaunu er anslået til ca. halvdelen af værdien af det amerikanske sølv. I London er det først efter 1660, at værdien af den amerikanske import overstiger værdien af den asiatiske, i Amsterdam indtræffer vendepunktet sandsynligvis endnu senere.

Ud fra et forbrugersynspunkt er det latterligt små kvantiteter, vi taler om. Fordelt på godt 100 millioner europæere var der o. 1730 40 gram peber til hver, det er jo hel pænt, men der kunne ikke blive mere end 17 gram kaffe og 9 gram te til hver. Importen af bomuldstøj kunne måske have strakt til et lommeværklæde til hver – hvis ikke en del var blevet reeksporteret til Afrika og Amerika.

Fra denne synsvinkel er det latterlige mængder, vi taler om. Men prøver vi med Om Prakash at stille spørgsmålet på hovedet og beregne, hvor stor en arbejdsindsats, varerne repræsenterede, tager mængderne sig knap så latterlige ud. Alene den europæiske import af indiske bomuldstøjer må o. 1730 have givet fuldtidsbeskæftigelse til 75–100.000 spindere og vævere. Og hertil skal naturligvis føjes en endnu større indisk arbejdsstyrke, der ar-

bejdede for det asiatiske marked. Hvis vi vil bringe det i relation til den atlantiske økonomi, kan vi sammenligne tallet med en arbejdsstyrke af plantageslaver på ca. 70.000, der o. 1700 producerede ca. 600 gram sukker til hver europæer. Vi kan også se på antallet af beskæftigede i den asiatiske handel og transport. Det hollandske kompagni alene beskæftigede ved slutningen af det 17. århundrede ca. 22.000 mand, næsten halvdelen om bord på skibene. VOC må, når vi ser bort fra regeringer, have været århundredets største arbejdsgiver.

Disse tal skal ikke tages for alvorligt, hvad vi taler om er ikke statistik, men rimeligt underbygget gætteværk. De er efter min mening tilstrækkelige til at problematisere karakteristikken af Asien som en »outer arena« i forhold til den europæiske verdensøkonomi i den før-industrielle periode. Snarere peger de i retning af en ophævelse af den traditionelle sondring mellem den europæiske økonomi og den asiatiske. Frem til det 18. århundrede karakteriseredes begge økonomier af evnen til at mobilisere arbejdskraft, kapital og know-how for at imødekomme en voksende efterspørgsel over det lange forløb. Modsætningen til den amerikanske integration i verdensmarkedet, der krævede tilførsel af alle produktionsfaktorer – undtagen jord – udefra, er iøjnefaldende.

Det »neurocentriske« paradigme støttes hverken af vor viden om konjunkturforløb eller om integrationen mellem den europæiske og den asiatiske økonomi. Men problemet lader sig ikke fordrive, ved det 18. århundredes slutning dominerede europæerne den asiatiske langdistancehandel. Hvordan var det gået til?

Det hele kan naturligvis have været en tilfældighed. Vi ved, at det afgørende kontinuitetsbrud i anden fjerdedel af det 18. århundrede faldt sammen med to begivenheder af politisk karakter, åbningen af det kinesiske marked for de europæiske kompagnier og sammenbruddet af politisk autoritet i Syd- og Vestasien, især i Indien. Det gav i et par årtier europæerne alle kort på hånden i konkurrencen med de asiatiske foretagere. På det hurtigt ekspanderende kinesiske marked havde de en privilegeret position, og i Indien søgte foretagerne hos kompagnierne den

beskyttelse, som de lokale magthavere ikke kunne eller ville give dem. Kapital og kunnen flygtede til de europæiske enklaver. Hertil kom over midten af århundredet yderligere et vældigt tilskud af kapital, da europæerne i kraft af deres erobringer fik adgang til de indiske fyrsters skatkamre og de indiske bønders skatter.

Fra Holden Furbers og Das Guptas undersøgelser ved vi, at det var i disse årtier den europæiske country trade havde sit afgørende gennembrud, takket være den kapital, der strømmede ind, ikke kun fra kompagnifunktionærer, der ønskede at placere og eventuelt hvidvaske deres mere eller mindre lovligt erhvervede rigdomme, men også fra de asiatiske foretagere, der for en tid så deres bedste muligheder for overlevelse og velstand i et samarbejde på europæiske betingelser. Da disse hektiske årtier var til ende, var udviklingen irreversibel – i det mindste for et par århundreder.

Hypotesen er forsvarlig, men den forudsætter et generende stort element af tilfældighed. Selvfølgelig er der tilfældigheder i historien, men det er en meget stor tilfældighed, vi her taler om. Det forekommer mig utilfredsstillende at konkludere, at den europæiske dominans over en asiatisk handel, der gennem århundreder havde vist sin vitalitet og tilpasningsevne til en voksende efterspørgsel, alene skyldtes en tilfældigt ændret kinesisk holdning til udenrigshandelen og en tilfældig svækkelse af de syd- og vestasiatiske territorialstater.

Hvis vi kunne relatere de politiske tilfældigheder til langtidsviklingen ville vi nærme os et overblik, der ikke kun bestod i en redegørelse for det kronologiske forløb. Men med den viden, der i dag står til rådighed lader en sådan relatering sig ikke engang formulere som en hypotese, kun som åbne spørgsmål, der kræver nærmere undersøgelse.

Udgangspunktet må være erkendelsen af den asiatiske handels århundredlange vækst. Det er vel rigtigt, som van Leur mente, at den europæiske aktivitet i Asien endnu i det 18. århundrede var ubetydelig i forhold til de asiatiske territorialstaters og asiatiske bondesamfunds tyngde og dybde. Over for de hundredetusinder, der producerede for fjerne markeder, stod de millioner, der

fortsatte deres tilværelse uden den mindste berøring med europæerne eller verdensmarkedet. Men var virkningerne for de asiatiske samfunds balance ubetydelige? De områder, hvor produktionen tilpassede sig en ydre efterspørgsel var som oftest marginale i forhold til territorialstaternes kerneområder i de frugtbare floddale og flodsletter. Hvilke virkninger havde det for de asiatiske staters sociale og politiske balance? betød det noget for de politiske sammenbrud i Syd- og Vestasien i begyndelsen af det 18. århundrede?

Spørgsmålet lader sig ikke besvare, det lader sig dårlig nok endnu operationalisere som håndterlige forskningsproblemer. Indfaldsvinklen må være en sammenligning af »kystsamfundene« med kerneområderne, og nøglen til problemet er naturligvis sejlskibet, den førindustrielle tidsalders mest raffinerede »maskine«. Som teknisk innovation var højsøskibet fælles arvegods for det asiatisk-europæiske kontinent, skrog, rig og navigationsinstrumenter samlede erfaringer, der var gjort fra Kina til Vesterhavet. Men det fuldt udviklede højsøskib var naturligvis ikke af samme betydning for alle dele af menneskeheden. At det fik størst betydning i den del af kontinentet, vi kalder Europa, fulgte med næsten geografisk determination af vindforholdene og den indskårne kystlinje. At det 17. og 18. århundrede blev sømagternes epoke er en banalitet i europæisk historie. Men vi er næppe begyndt at overveje, hvilke konsekvenser højsøskibet havde for den asiatiske balance.

En anden indfaldsvinkel er ædelmetallet i den asiatiske omsætning, et problem, som Glamann er vendt tilbage til i sine seneste undersøgelser. Han har påvist, at Asien ikke forholdt sig passivt eller neutralt til en strøm af ædelmetal fra det vestlige »højtryksområde«. Asien var heller ikke et ensartet »lavtryksområde«, produktion, behov, udmøntning og skatteforskrifter varierede over rum og tid. Det er i første række en effektiv afvisning af en naivistisk tendens til at anvende monetær teori som nøgle til forståelsen af den europæisk-asiatiske samhandel, men iagttagelsen rummer meget videre perspektiver. Århundrede for århundrede øgedes mængden af ædelmetal i Asien, men ikke ensartet og jævnt som en ballon, der pustes op eller en tågebanke, der ruller ind over kontinentet. Hvad enten ædelmetallet anvendtes

til penge eller tesaureredes, må det stadige handelsbalanceoverskud have ført til disequilibria, ikke kun af monetær karakter, men, fordi likviditet er magt, af social og politisk karakter.

Vi er ikke fremme ved et nyt paradigme, men vi er måske på vej til et overblik. Das Gupta bemærkede for nogle år siden, at problemet med Asien er, at vi ikke rigtig ved, om det eksisterer. Strengt taget har vi samme besvær med Europa. Måske den vigtigste nye indsigt er, at den dæmrende forståelse af, at vi ikke taler om to kontinenter, men om ét.

- * Henvisninger til de forfattere, der er omtalt i teksten, og til den nyere litteratur vedrørende asiatisk handelshistorie vil kunne findes i mine oversigtsartikler »Asian Trade 15th–18th Centuries: Continuity and Discontinuities« in *Rapports II, XVe Congrès international des sciences historiques*, Bucarest 1980 og »Asian Trade and World Market: Orders of Magnitude in the Long Seventeenth Century« in *Ier Colloque Franco-Polonais, Université de Nice 1980* (under udgivelse).

Affärsbankerna och den ekonomiska utvecklingen i Sverige från 1830-till 1930-talet

AV ERNST SÖDERLUND

De äldsta affärsbankernas oförmåga att täcka agrarsamhällets efterfrågan på banktjänster

Sven Brismans arbete »Sveriges affärsbanker. Grundläggningstiden«, som utkom 1924, är den enda monografi över det svenska affärsbanksväsendets tidiga utveckling som hittills har publicerats. Senare forskning har i huvudsak bekräftat Brismans resultat men har också kompletterat hans framställning i väsentliga avseenden. Framför allt har kunskapen om den ekonomiska miljö som 1800-talets svenska banker arbetade i och därmed förutsättningarna för deras verksamhet vidgats och fördjupats.

De första svenska affärsbankerna, sex till antalet, grundade åren 1830–37, drev sin verksamhet inom en ekonomi som erbjöd mycket små möjligheter för bankrörelse. Kreditgivning till och betalningstransfereringar till och från exportvaruproducenterna sköttes av grosshandelshus som själva arbetade med utomlands upptagna krediter. Importföretagen erhöll sina krediter direkt från utlandet. De utlandsväxlar som de behövde för att likvidera dem vid förfall förvärvade de, direkt eller indirekt, från exportfirmornas finansörer. Inom den till utrikeshandeln knutna sektorn av näringslivet fanns det alltså knappast något utrymme för svenska affärsbanker.

Återstoden av det svenska näringslivet dominerades av jordbruket som, bl.a. till följd av brist på avsättningsmarknader, till stor del var inriktat på självhushållning. Krediter både gavs och togs även inom denna sektor, men de torde huvudsakligen ha haft formen av bokkrediter. Dessa kunde göras negociabla endast genom att förvandlas till reverslån som det var komplicerat både

att hantera och att indriva. För inrikes växlar hade växelrätten före 1835 bara begränsad giltighet, och diskontering av sådana växlar blev inte vanlig förrän på 1850-talet, sedan en ny växellag hade utfärdats år 1851.

I ett näringsliv där likvider till stor del gjordes genom salderingar i löpande räkningar och genom sedelförsändelser per post var behovet av banker som kassahållare och betalningsförmedlare mycket litet. Allmänheten, även företagarna, betraktade all bankinsättning som en form av penningplacering; den skulle avkasta ränta även om insättningarna var disponibla a vista. Bankerna å sin sida betraktade inlåning bara som en form av service åt kunderna; de beviljade enbart avistainsättningar och detta bara i begränsad utsträckning. På tidsbunden inlåning skulle de ha måst betala en ränta som åtminstone låg nära marknadsräntan för reverslån, och denna tycks i realiteten ofta ha överstigit den maximiränta för utlåning som var föreskriven i deras av Kgl. Maj:t fastställda bolagsordningar. Till följd av dessa förhållanden var bankerna hänvisade till att finansiera sin rörelse genom en förtäckt räntefri men därför ingalunda kostnadsfri inlåning i form av sedelutgivning. I alla de fall där detta var möjligt gjorde de sina utbetalningar med egna (skuld)sedlar, betalbara vid anfordran med riksbankens sedlar. För att den genom sedelutgivningen erhållna inlåningen skulle kunna läggas till grund för utlåning, krävdes det givetvis att allmänheten godtog privatbankens sedlar som betalningsmedel vid sidan av eller i stället för riksbankens sedlar. Att så blev fallet berodde väl delvis på att det i landsorten ofta var svårt att komma över riksbankssedlar, som ju bara spreds från riksbankens kontor i Stockholm och dess nyligen inrättade avdelningskontor i Göteborg och Malmö, och att man därför sedan länge hade hjälpt sig fram med andra fordringsbevis av olika slag. Till en del berodde det säkerligen också på att privatbankssedlarna i ett icke oviktigt avseende erbjöd en fördel framför riksbankssedlarna. Under skatteuppbörden samlades en betydande del av dessa i statskassan, och det kunde dröja avsevärd tid innan de bragtes i cirkulation igen. Detta föranledde periodiskt återkommande akut brist på betalningsmedel i de trakter där bara riksbankssedlar cirkulerade. Där det fanns en sedelutgivande privatbank kunde utdragandet av riksbankssedlar

ur cirkulationen kompenseras genom att privatbanken ökade sin kreditgivning och därmed sin sedelcirkulation.

Med sin sedelutgivning, alltså en i hög grad kortfristig inlåning, skulle således de äldsta affärsbankerna finansiera sin utlåning inom ett näringsliv som hade föga bruk för korta bankkrediter och där det inte fanns någon lender of last resort. Den utlåning som kunde placeras bestod dels av lån på i allmänhet 2½ års avbetalning, huvudsakligen till jordbrukare, dels av räkningskrediter som ofta var helt tagna i anspråk under hela kredittiden och då fungerade som stående lån. Denna utlåning var bankerna som nyss nämnts förbundna att lämna till räntesatser som ofta var lägre än marknadsräntan. Diskrepansen mellan utlåningens långfristighet och inlåningens kortfristighet tvingade bankerna till stor återhållsamhet vid kreditgivningen. De för låntagarna gynnsamma ränte- och återbetalningsvillkoren stimulerade å andra sidan efterfrågan på bankkredit. Bankerna kunde koncentrera sin utlåning på de mest solida låntagarna, och deras förluster på kreditgivningen var utomordentligt små. Men de var inte på långt när i stånd att åta sig att täcka hela den effektiva efterfrågan på kredit med de ränte- och återbetalningsvillkor de tillämpade och än mindre att uppfylla de illusoriska förväntningar om tillväxtfrämjande expansiv kreditgivning som man hade hyst när de grundades och beviljades oktroj. Det blev en utbredd och välgrundad uppfattning att de sex bankerna inte kunde fylla de ändamål som de hade varit avsedda för, och år 1848 hemställde ständerna hos Kgl. Maj:t att deras oktrojer inte skulle förnyas när de utlöpte. Det var riksdagsmajoritetens önskan att affärsbanksväsendet i den form det då hade skulle avskaffas.

Den exportledda expansionen

När frågan togs upp till behandling på nytt av 1850-talets riksdagar visade det sig dock snart att förutsättningarna för affärsbanksrörelse i Sverige hade blivit – eller uppenbarligen var på väg att bli – betydligt gynnsammare än de hade varit bara något årtionden tidigare. Den norrländska trävaruexporten, som hade visat tydliga tendenser att växa redan på 1840-talet, expanderade

mycket snabbt från början av 1850-talet. Havre, som hade börjat exporteras i liten skala från sydvästra Sverige tidigt på 1840-talet, hade vid mitten av 1850-talet blivit en lika viktig exportvara som järn och trävaror, och produktionsområdet för export utvidgades så att det kom att omfatta hela södra och mellersta Sverige. Intäkter från exporten spreds genom dessa förändringar till befolkningsgrupper som före dem till stor del havde levat vid sidan av penninghushållningen. Järnvägsbyggandet, som inleddes vid 1840-talets slut och inom kort utvecklades till den största investeringen dittills i Sverige, bidrog också till att påskynda den ekonomiska strukturomvandlingen. För bankväsendets utveckling var det därutöver av stor betydelse att jordbrukarnas behov av långa krediter började kunna täckas av hypoteksföreningarna, den första grundad redan 1835, de flesta av de övriga först under åren omkring 1850. Genom denna förändring minskades jordbrukarnas behov av stående lån i affärsbankerna, samtidigt som dessa i växeldiskonteringen fann en ny och ändamålsenlig form för sin korta utlåning även till jordbrukssektorn.

Till en början kom dock bankväsendets utveckling att gå litet vid sidan av näringslivets. Riksdagsmajoritetens kritiska syn på de sedelutgivande bankerna fick till resultat att ett antal små privatägda landsortsbanker grundades, som saknade sedelutgivningsrätt men i stället beviljades subventionerade krediter i riksbanken och därför något oegentligt kallades filialbanker. Experimentet visade sig ganska snart ha byggt på orealistiska premisser och uppgavs efter något årtionde. Filialbankerna ombildades till eller uppgick i sedelutgivande banker; i ett par fall ombildades de till bankaktiebolag. Under 1860-talet blev antalet från Riksbanken fristående landsortsbanker dels därigenom, dels genom nygrundningar, mer än fördubblat. Vid årtiondets slut fanns det minst en sådan affärsbank i varje län utom Kronoborgs, Jämtlands och Norrbottens. Nästan alla dessa banker hade beviljats sedelutgivningsrätt.

Ökningen av antalet banker under detta skede, då det svenska näringslivet trots den nya dynamiken bevarade så mycket av sin ålderdomligt regionala prägel, var av stor betydelse för det svenska bankväsendets fortsatte utveckling. Genom bankgrundningarna och bankombildningarna på 1860-talet erhöll Sverige

sitt karakteristiska system av i provinserna domicilierade banker, vilka i allmänhet var och en dominerade i sin region. Dessa banker svarade ännu vid århundradets slut för över 45 % av hela bankomslutningen och spelade en mycket betydande roll som kreditgivare till jordbruk, handel och hemmamarknadsindustrier, med tiden också som förvaltare av landsbygdsbefolkningens sparmedel, då ofta i konkurrens med sparbankerna. Den regionala uppdelningen av verksamhetsområdena ledde till konkurrensbegränsning regionbankerna emellan, och deras rörelseformer förändrades föga sedan de havde upptagit 1850- och 1860-talens båda nyheter, växeldiskonteringen och den tidsbundna inlåningen på depositionsräkning. Den på sparbanksrörelsen kopierade sparkasseräkningen infördes någorlunda allmänt först under 1890-talet.

Bankväsendets utveckling under 1850- och 1860-talen hade i hög grad underlättats och i viss mån styrts genom beslut fattade av regering och riksdag, i några fall av regeringen utan riksdagens hörande. Bland de viktigaste kan nämnas 1848 års förordning om aktiebolag, 1851 års växellag, 1852 års beslut att inrätta filialbanker, 1864 års kungörelse angående enskilda banker med rätt att utgiva egna banksedlar samt lagen om utlåningsrättans partiella frigivande samma år. Men initiativet till de innovationer som hade blivit legalt möjliga genom statsmakternas beslut togs av en liten grupp banker, som under några årtionden framåt kom att bli de ledande inom svenskt bankväsen: Skånes Enskilda Bank, Stockholms Enskilda Bank och, från mitten av 1860-talet, Skandinaviska Kreditaktiebolaget, sedermera Skandinaviska Banken.

De två enskilda bankerna var pionärer i fråga om växeldiskonteringen och den långfristiga inlåningen. Båda rörelsegrenarna hängde såtillvida samman, att växeldiskontot plus provisionen gav banken tillräckliga intäkter för att den skulle kunna betala marknadsränta på sin tidsbundna inlåning redan på 1850-talet, alltså innan räntemaximeringen avskaffades. I samband med denna utveckling ändrade räkningskrediterna i viss mån karaktär även i landsortsbankerna. Ätminstone i några av dem blev en del av kassakreditiven räkningskrediter i modern mening som krediterades för diskonterade växlar och debiterades för inlösning av

egna accepter. Bankerna började bli kassahållare åt företagen och kreditvolymen påverkades tydligare än dessförinnan av utlåningens multiplikatoreffekt.

Denne påverkan förstärktes genom att de tidigare från varandra nästan helt isolerade landsortsbankerna började växa samman till ett någorlunda effektivt fungerande nationellt bankväsen. Under åren omkring 1860 tecknade Stockholms Enskilda Bank avtal med ett stort antal sedelutgivande landsortsbanker om att fungera som deras växlings- och clearingsombud i Stockholm och förmådde allt flera av affärsbankerna att förbinda sig att kostnadsfritt lösa in Enskilda Bankens och varandras postremissväxlar. Detta underlättade en clearing mellan dessa banker via deras konton med Enskilda Banken, som dessutom i viss mån kunde fungera som lender of last resort. Under ett tiotal år, fram till slutet av 1860-talet, när Skandinaviska Bankens Stockholmskontor övertog Enskilda Bankens roll som landsortsbankernas Stockholmsrepresentant, fungerade Enskilda Banken såsom riksbankens ställföreträdare och den viktigaste sammanhållande kraften inom det svenska affärsbanksväsendet.

Samtidigt som dessa genomgripande förändringar inom bankrörelsen genomfördes, vidgade en del av de svenska affärsbankerna sitt verksamhetsområde dels genom att i växande utsträckning överta grosshandelshusens finansiering av exportproduktionen, dels genom att framgångsrikt konkurrera med dem samt med bankirer och mäklare om handeln med utländska växlar. Dessa båda verksamhetsområden hängde nära samman. Exportvaruproducenter brukade nämligen förbinda sig att likvidera sina driftskrediter med de utlandstrattor genom vilka de gjorde sig betalda för exportleveranserna. Bankernas driftskrediter gavs ofta som förlagsväxlar men också och i växande utsträckning som krediter i räkning förfallande vid utskeppningsårets slut. I dessa från 1870-talet allt vanligare former för kreditgivning deltog inte bara de tre nyss nämnda storbankerna utan också flera av landsortsbankerna, i synnerhet på Norrlandskusten.

Affärsbankerna medverkade inte vid placeringen av hypoteksföreningarnas obligationslån på 1840- och 1850-talen, inte heller i riksgäldskontorets framgångslösa försök att uppta ett fonderat statslån inom Sverige 1855–56. Först på 1860-talet började sven-

ska banker bilda eller delta i konsortier som övertog stats- och kommunallån, ibland även hypoteksbankslån, avsedda att emitteras i utlandet. Även härvidlag gick de tre innovativa storbankerna i spetsen. På 1870-talet ådrog sig samma banker stora risker och på längre sikt inte obetydliga förluster genom att fast överta järnvägslån som inte kunde emitteras förrän järnvägarna var färdigbyggda och visade utsikter att kunna förränta och amortera lånen, vilket skedde långt senare än beräknat. Större frångång hade de med placeringen av de allt oftare förekommande kommunala lånen och, i synnerhet från 1880-talet, med placeringen av industriobligationslån, vilka till skillnad från järnvägslånen i regel upptogs av företag som redan drev räntabel rörelse. Före århundradets slut hade en fast praxis utbildats. Om ett företag var tillräckligt stort för att kunna uppta ett obligationslån, svarade dess ordinarie bankförbindelse, ensam eller som konsortieledare, för emitteringen av lånet.

Stadig tillväxt med få innovationer

Perioden från början av 1880-talet till senare hälften av 1890-talet har kallats de svenska bankernas lugnaste tid. Bankväsendets struktur förblev i huvudsak oförändrad, bankrörelsens former likaså, bortsett från de nyss nämnda initiativen till utvidgning som togs av några av storbankerna. Rörelsen växte i ganska lugn takt. Utlåningen ökades med i medeltal 4,8 % om året, inlåningen – inklusive de enskilda bankernas utelöpande sedlar – med 4,2 %. Räntenivån visade klart fallande trend. I periodens början var de större bankernas normala utlåningsränta så hög som 5,5 à 6 %, räntesatser som bara tillfälligt återinfördes under resten av perioden. Mot dennas slut var den bara 4 à 4,5 %. Den högsta inlåningsräntan låg ganska genomgående 1 à 1,5 % lägre, vilket innebar att den ungefär sammanföll med den effektiva räntan på nyemitterade kommunallån. De fallande räntorna tyder på att efterfrågan på bankkrediter var otillräcklig i förhållande till bankernas placeringsbehov, och för åtskilliga banker erbjöd räntebärande och samtidigt likvid placering av kassaöverskotten tidvis betydande svårigheter.

Under sådana förhållanden kan nyetablering av affärsbanker knappast ha tett sig lockande. Antalet affärsbanker i ordets egentliga mening förblev även så gott som oförändrat. Antalet avdelningskontor till och med minskades något från 1880 till 1895. Den ekonomiska tillväxten i landet var emellertid tämligen god under så gott som hela perioden, och behov av banktjänster började växa fram på orter där ingen bank var representerad. På många av dem tillgodosågs detta behov genom att små lokala banker bildades, ofta kallade folkbanker. En del av dem var oktrojerade redan från början, andra fick oktroj under periodens lopp, men oktroj var ännu inte något villkor för rätt att driva bankrörelse och några förblev ooktrojerade och är till följd därav inte intagna i bankstatistiken. Småbankernas rörelse var sparbanksmässig, i synnerhet på inlåningssidan; i sin utlåning visade en del av dem tendenser att ta större risker än vad sparbanker vanligen tycks ha gjort. Ingenting tyder emellertid på att de var i stånd att konkurrera med provinsbankerna om för dessa intressanta affärer.

Finansieringen av det industriella genombrottet

Under andra hälften av 1890-talet började en högkonjunktur som för Sveriges del, med en viss dämpning strax efter sekelskiftet, varade till hösten 1907. Med sin snabba ekonomiska tillväxt och sina för tidens förhållanden mycket stora investeringar erbjöd denna period helt andra förutsättningar för bankrörelse än den närmast föregående med dess mer stillsamma tillväxt i med tiden ganska traditionsbundna former.

Liksom på 1850- och 1860-talen underlättades bankväsendets anpassning till den förändrade ekonomiska miljön genom institutionella reformer. En ny lag för Sveriges Riksbank 1897 skapade de formella betingelserna för riksbankens utveckling till en verklig centralbank. De enskilda bankernas sedelutgivningsrätt avskaffades; de utelöpande sedlarna drogs successivt in under åren 1901–5. Indragningen kompenserades genom att de enskilda bankerna beviljades temporära förmånskrediter i riksbanken. Genom år 1903 utfärdade banklagar fastställdes klarare och

utförligare än tidigare de legala ramar som bankerna hade att hålla sig inom; i enlighet med den då rådande näringsfrihetsprincipen lämnades dock fortfarande stort utrymme för individuella initiativ. Att den 1876 grundade och i slutet av 1880-talet vitaliserade bankinspektionen påverkade bankrörelsens utveckling både genom att påtala oarter inom denna och genom att sprida kunskap om företagsekonomiskt och banktekniskt viktiga principer och insikter, förefaller obestridligt.

Ännu en institutionell förändring av stor betydelse var reorganiseringen av Stockholms fondbörs under åren närmast efter sekelskiftet. Genom den fick Sverige för första gången en effektivt fungerande institution för köp och försäljning av aktier och obligationer och därmed en huvudförutsättning för pålitliga och allmänt kända kursnoteringar.

Den koncentration på handels- och driftskrediter som inleddes på 1850- och 1860-talen präglade den svenska bankrörelsen ännu vid mitten av 1890-talet. Växeldiskonteringen, inklusive rediskontering och innehav av utländska växlar, svarade för minst hälften av utlåningen, reverslån mot pant av varor eller enbart namnsäkerhet – bådadera former för kortfristig utlåning – för drygt 10 %, utestående belopp av krediter i räkning för inemot 20 %. Utrymmet för reverslån avsedda att finansiera investeringar var alltså litet, och sådan utlåning tycks ha varit en undantagsföreteelse i de flesta banker ännu vid högkonjunktursens början. Vissa initiativ i denna riktning hade dock redan på 1870- och 1880-talen tagits av såväl Stockholms Enskilda Bank som Skandinaviska Banken samt, från början av 1890-talet, av Stockholms Handelsbank, sedermera Svenska Handelsbanken.

Den ökade efterfrågan på handels- och förlagskrediter som högkonjunktursens ekonomiska expansion föranledde tycks bankerna ha varit i stånd att täcka på ett tillfredsställande sätt. Däremot hävdades det på många håll att deras bistånd till företagsgrundningar och investeringar var otillräckligt, och inrättande av speciella institut för detta ändamål, tidigast kallade industrifinansieringsbanker, aktualiserades vid ett par tillfällen. Det visade sig dock vara tillräckligt att de större och medelstora affärsbankerna kraftigt ökade sina reverslån till företagen, huvudsakligen mot hypotek av inteckningar i fast egendom, och

underlättade deras kapitalanskaffning dels genom att belåna deras aktier, dels genom att ställa sin finansiella expertis till deras förfogande för transaktioner på kapitalmarknaden. Allt detta ledde till att kontakterna mellan bankerna och deras kundföretag i hög grad vidgades och fördjupades. Bankinspektörens yttrande vid 1921 års bankmöte, att bankerna alltmer tenderat att vara till huvudsakligen för industrins skull och att deras styrelse och ledning mycket mindre än förr framstod såsom ledare av bankaffärer till fromma för de egna aktionärerna än som förläggare till mer eller mindre närstående industrier eller andra affärsföretag, hade på goda grunder kunnat fällas tio år tidigare.

Under åren 1896–1907 växte affärsbankernas utlåning med drygt 300%. Motsvarande ökning av inlåningen (inklusive privatbankernas utelöpande sedlar), var bara något över 200 %. Under 1895 hade inlåningen på ett par procentenheter när täckt hela utlåningen, exklusive en rediskontering, vars storlek inte är säkert känd, men troligen var föga mer än marginell. I slutet av år 1907 var andelen, likaså exklusive rediskontering, föga mer än 70 %.

Den växande knapphet på inlåning som denna utveckling tyder på var ojämnt fördelad inom bankväsendet. De stora bankerna med riksomfattande rörelse tycks inte ha besvärats av den; om inlåningen från allmänheten var otillräcklig, kunde de lätt komplettera den på annat sätt. I de flesta av provinsbankerna växte inlåningen minst i takt med utlåningen utan att åtgärder i detta syfte behövde vidtas. Det var huvudsakligen banker med starkt expansionistisk rörelse som hade problem med inlåningen, nygrundade banker vilkas ledning sökte förvärva snabbt växande marknadsandelar och ett litet antal provinsbanker som hade kommit att engagera sig i stora utomregionala affärer. En tillräckligt stor inlåningsökning kunde de uppenbarligen bara erhålla genom konkurrens med andra banker.

I de större städerna, där de väletablerade storbankerna dominerade, fanns det små utsikter för en framgångsrik konkurrens. Men i landsorten, i synnerhet på den egentliga landsbygden, där provinsbankerna med sin goda inlåning inte hade funnit anledning att bygga ut sina kontorsnät, var utsikterna gynnsammare. I sådana trakter anlade de expansiva bankerna avdelningskontor,

som genom starkt aktiv marknadsföring lyckades dra till sig en stor del av traktens inlåning i konkurrens med både sparbanker och provinsbanker. Flera av de senare vidtog motåtgärder, främst genom att etablera egna kontor i trakten, men andra gav upp på ett tidigt stadium och fusionerades med någon av de expanderande bankerna. Detsamma hände med ett par nygrundade regionbanker och ett tiotal lokalbanker. Genom fusioner och kontorsetableringar mer än fördubblades antalet avdelningskontor i landsorten. Drygt hälften av dessa ägdes av banker som tog mycket aktiv del i finansieringen av industriella investeringar. En stor del av landsortens sparande kom därmed till mer dynamisk användning än fallet sannolikt skulle ha varit i provinsbankernas mer traditionsbundna rörelse.

Under åren 1896 till och med 1908 växte antalet oktrojerade affärsbanker från 45 till 83. Efter 1897 berodde ökningen så gott som enbart på den ovan nämnda oktrojeringen av småbanker. Antalet banker med minst 1 million kronor i grundfond, som under åren 1896 och 1897 hade vuxit till 43, förändrades bara obetydligt före 1914. Uppgifter om antalet banker vid olika tidpunkter säger emellertid i och för sig ingenting väsentligt om utvecklingens art. Om de kompletteras med uppgifter om omslutningens fördelning på de olika bankerna kan dock en fortgående koncentration till allt större andelar för allt färre banker spåras alltifrån tiden strax efter sekelskiftet. Den kulminerade tills vidare år 1910 när de två största bankerna slogs samman genom att Skånes Enskilda Bank uppgick i Skandinaviska Banken.

Denna fusion rubbade den tidigare jämvikten i det svenska bankväsendet: den nya storbanken hade mer än dubbelt så stor omslutning som någon av de övriga. I många landsortsbaserade banker befarade man att två storbanker i Stockholm, Handelsbanken och Enskilda Banken, skulle – var för sig eller gemensamt – komma att söka minska storleksskillnaden genom att tvinga en eller flera av dem till fusion eller organiserat samarbete i någon annan form. Av detta och andra skäl slöt sig fjorton av dessa banker samman till en intressentgrupp som grundade en av alla till lika delar ägd bank i Stockholm, Sveriges Privata Centralbank (1912). Den fungerade faktiskt som en centralbank för intressent-

bankerna, och med deras sammanlagda resurser bakom sig, över 30 % av hela bankomslutningen, blev den snart en maktfaktor inom bankväsendet som var fullt jämförbar med storbankerna och i stånd inte bara att skydda intressentbankerna mot icke önskade fusionspropåer eller andra påtryckningar utan också att göra dem delaktiga i storbankernas vinstgivande finanstransaktioner. Mot den tidigare allt starkare tendensen till koncentration genom fusion ställdes under några år med betydande framgång principen koncentration genom samverkan. Under åren 1912–1914 genomfördes bara åtta fusioner. I sex av dem var den övertagande banken en av intressentbankerna.

Första världskriget

De svenska affärsbankerna anpassade sig på kort tid och som det vill synas utan större svårigheter till de ändringar i förutsättningarna för rörelsen som var direkta följder av krigstillståndet. Den alltsedan 1907–08 års kris långsamma kvantitativa tillväxten var karakteristisk också för de sex första krigsmånaderna. Men på våren 1915 inleddes en expansion som var av en helt annan storleksordning än någon tidigare förändring i det svenska bankväsendets historia. Inom loppet av fyra år ökades affärsbankernas omslutning med ca 150 %.

Fram till halvårsskiftet 1918 växte bankernas inlåning från allmänheten fortare än omslutningen, och åtminstone till ett stycke in på 1917 växte utlåningen inom landet långsammare än denna. Det svenska näringslivets efterfrågan på bankkredit var otillräcklig i förhållande till bankernas placeringsbehov. Åren 1915 och 1916 kunde en stor del av inlåningsöverskottet placeras i krediter till utländska banker, bundna till krigsslutet. Från och med 1917 togs allt större belopp i anspråk för direkt finansiering av långa exportkrediter. Från ungefär samma tid tycks de gynnsamma kreditvillkor som bankerna kunde erbjuda tack vare inlåningsflödet ha uppmuntrat till investeringar och ökad inhemsk efterfrågan på bankkredit, i betydande utsträckning från nygrundade företag. Initiativet till företagsgrundningarna hade i

regel tagits av något emissionsbolag, som också hade organiserat företaget och emitterat dess aktier, allt i intimt samarbete med någon bank. Banken – vid större affärer två eller flera banker – lämnade inte bara krediter av olika slag till både emissionsbolaget och de nybildade företagen; den underlättade också i regel emitteringen av deras aktier genom att förbinda sig att belåna dem. Därigenom ökades i väsentlig mån affärsbankernas redan förut stora utlåning mot pant av aktier. Vid utgången av år 1912 uppgick deras aktiebelåning till ca 600 millioner kronor, ungefär samma belopp som deras kreditgivning mot hypotek av inteckning i fast egendom, säkerligen alldeles övervägande till industri- och trafikföretag. Sex år senare hade inteckningslånen bara stigit till ca 750 millioner kronor medan aktiebelåningen uppgick till nära 1750 millioner. Av bankernas långfristiga engagement i näringslivet utgjordes alltså mindre än en tredjedel av direkta lån eller räkningskrediter till företagen, återstoden av lån och krediter till dessas ägare.

De problem som inlåningstrycket gav upphov till löstes alltså genom utvidgning och fördjupning av engagementen i näringslivet. Det tycks också ha ökat expansionsviljan även i andra avseenden. Det redan förut stora antalet avdelningskontor i landsorten var 1918 nästan dubbelt så stort som 1913. De nya kontoren låg liksom de tidigare huvudsakligen i goda inlåningstrakter, men de flesta av dem hade öppnats under de två sista åren av perioden när inlåningstillväxten hade blivit långsammare och de dessförinnan anlagda bidrog bara obetydligt till att öka inlåningstrycket. Ett stort antal fusioner genomfördes, vilket bl.a. ledde till att Sveriges Privata Centralbank splittrades. Tillsammans med egna kontorsetableringar gav fusionerna ett fåtal större och medelstora banker mycket omfattande kontorsnät. Expansionen kom också till uttryck i en våg av nyetablering av banker. Åren 1917–19 grundades 15 stycken av växlande storlek. Tre av dem, Köpmannabanken, Industribanken och Svenska Lantmännens Bank, var avsedda att få riksomfattande rörelse.

Från slutet av 1918 hade affärsbankernas utlåning vuxit fortare än inlåningen. Skillnaden i ökningstakt blev snart mycket stor. Följden blev att bankväsendets likviditet försvagades. Mot

slutet av år 1920 hade allra största delen av de under kriget förvärvade höglikvida tillgångarna måst avvecklas. Många av bankerna hade då också blivit i hög grad beroende av likviditetsförstärkningar från riksbanken.

Deflationskrisen

Under större delen av kriget noterades den svenska kronan över guldpariteten, och åtgärder vidtogs för att hindra ett icke önskat inflöde av guld. Från hösten 1918 försvagades emellertid kronans ställning, och år 1920 noterades dollarn, den viktigaste guldvalutan, tidvis ca 50 % över pari. Såväl inom de politiska instanserna som bland nationalekonomerna rådde då i huvudsak enighet om att kronans värde borde höjas tills guldpariteten var återvunnen, och en deflationistisk politik med detta syfte inleddes i september 1920 genom att riksbankens diskonto höjdes från 7 till 7,5 %, det dittills högsta i Sverige.

Genomförandet av denna politik sammanföll i tiden med en världsdepression som hade börjat i USA tidigt på våren 1920. Kombinationen av en konsekvent, hårt deflationistisk politik och stagnerande utlandsefterfrågan på svenska produkter framkallade ett våldsamt prisfall i Sverige, förstärkt av att billiga importvaror pressade priserna på hemmamarknadsindustriernas och jordbrukets produkter. Före utgången av 1921, alltså inom 15 månader, hade partiprisindex fallit med mer än 50 %. Prisfallet fortsatte under 1922 fastän i långsammare takt och upphörde inte förrän under slutet av året. Då hade den eftersträlvade pariteten med dollarn uppnåtts, även om den officiella anknytningen av kronan till guld inte genomfördes förrän 1924.

Den sänkning av prisnivån som var nödvändig för att höja kronans värde till varaktig paritet med guldvalutorna och som förutsatte en motsvarande sänkning av produktionskostnaderna och därmed av de nominella lönerna, kunde alltså genomföras på föga mer än två år. Förändringen hade gått snabbare än i något annat land. Förutsättningarna för en återupptagen ekonomisk tillväxt uppkom också tidigare. Men prisfallets storlek och häftighet hade medfört att företagen gjorde enorma förluster, och det

var inte många av dem som helt kunde täcka dessa med egna likvida medel. Hela näringslivet blev därför i ännu högre grad än normalt beroende av kreditinstitutionernas, d.v.s. i första hand bankernas, förmåga att stödja det och bankerna i sin tur ännu mer än förut beroende av att de företag som de hade engagerat sig i kunde göra sin rörelse räntabel. Inom ledande politiska kretsar var man fullt medveten om dessa förhållanden, och trots att den ekonomiska politiken i övrigt var principiellt noninterventionistisk betraktades det som en primär samhällsuppgift att söka förebygga att allmänhetens förtroende till bankväsendet och därmed grunden för dettas kreditgivning sviktade. Om en bank till följd av lidna eller befarade förluster förväntades bli tvungen att inställa betalningarna, föranledde detta visserligen i första hand organiserade hjälpaktioner inom bankväsendet självt, i några fall till priset av betydande förluster för någon eller några av de i aktionen deltagande bankerna. Men när bankväsendets egna resurser inte var tillräckliga, ställde staten nödiga medel till förfogande. Det gjordes i samarbete med affärsbankerna genom ett av dessa bildat bolag, AB Kreditkassan av år 1922, vars stödåtgärder planerades och genomfördes av representanter för storbankerna men till två tredjedelar eller mera finansierades av staten, vars representanter dessutom utgjorde majoriteten i Kreditkassans styrelse. Tack vare bankväsendets interna stödåtgärder, som huvudsakligen hade form av fusioner, och de med Kreditkassans hjälp genomförda rekonstruktionerna behövde ingen bank inställa betalningarna och inga inlåningskunder göra någon förlust på sina banksättningar. I huvudsak visade sig också stödaktionerna ha grundats på realistiska premisser och alla de rekonstruerade bankerna kunde överleva de nya krisåren i början av 1930-talet. Men många banker, de flesta grundade under tiden från 1890-talets sista år, hade måst avstå från ställningen som självständiga företag och uppgå i någon annan, starkare bank. Antalet affärsbanker vid utgången av år 1917 var 53. Tio år senare hade det sjunkit till 28.

Återhämtning, konsolidering och förnyad tillväxt under den fria marknadshushållningens slutskede

Ända in på 1930-talet präglades den ekonomiska politiken och i betydande utsträckning även socialpolitiken i Sverige av de traditionella liberala idéerna. Marknadskrafterna lämnades ett mycket fritt spelrum. Distributionen av det enda statliga stödet till näringslivet, det som avsåg att stärka allmänhetens förtroende för affärsbankerna, överläts sålunda nästan helt till den expertis som fanns inom bankväsendet självt. Det är likaså karakteristiskt att understödet åt de arbetslösa hölls på en låg nivå i avsikt att öka trycket på den friställda arbetskraften att söka sig ut på arbetsmarknaden trots de sänkningar av nominallönerna som deflationspolitiken framtvingade. Med undantag för den på 1930-talet inledda jordbrukspolitiken var försöken att på politisk väg åstadkomma strukturförändringar inom enstaka produktionsgrenar föga omfattande, och trots att politikernas intresse alltmer koncentrerades på sociala reformer hade dessa vid mellankrigstidens slut bara obetydligt påverkat förutsättningarna för den fria marknadshushållningen. Politisk styrning av denna var ännu inte genomförbar.

I denna marknadsekonomi spelade affärsbankerna hela 1920-talet igenom en nyckelroll. Ett stort antal företag inom industri, handel och sjöfart var så djupt skuldsatta i bankerna att deras fortbestånd hade blivit helt beroende av fortsatt kreditgivning. I många fall var alla eller större delen av tillgångarna förpantade i banken, som inte sällan också hade måst överta poster av företagens i banken belånade aktier såsom likvid för fordran. Det låg under dessa omständigheter i hög grad i bankernas intresse dels att på ett tidigt stadium rensa ut de skuldsatta företag som inte kunde förväntas bli räntabla när krisen var överstånden, dels att genom förlängning av utestående krediter bereda övriga av stora bankkulder tyngda företag möjlighet att återvinna sin räntabilitet, dels slutligen att – i den mån deras likviditet medgav detta – genom rekonstruktion av och nyinvesteringar i företag som hade övergått i deras ägo få dessa i sådant skick att deras aktier och eventuellt även obligationer kunde placeras på marknaden. För åtgärder av det sistnämnda slaget var dock utrymmet under hela

1920-talet mycket begränsat till följd av att de flesta affärsbankernas likviditet förblev ansträngd även långt efter det att de hade tagit sig igenom de egentliga krisåren.

Från slutet av 1922 till slutet av 1927 minskades affärsbankernas totala utlåning med ca 20 %, dels genom att lån och krediter av- eller nedbetalades, dels genom avskrivningar i bankernas bokslut. Den återstående utlåningen bestod till stor del av sexmånaders reverslån som regelbundet omsattes vid förfall. Nya lån av detta slag, normalt avsedda att finansiera investeringar, beviljades i de allra flesta bankerna bara i undantagsfall. Troligen berodde detta främst på att bankernas likviditet inte medgav sådan i realiteten långfristig utlåning, men det låg också i företagets intresse att inte ytterligare öka sin skuldbörda, som ju reellt hade fördubblats genom deflationskrisens penningvärdestegring. Räntabiliteten kunde ju också förbättras på annat sätt än genom nyinvesteringar. Ett av dessa och det kanske viktigaste var rationalisering av produktion och företagsorganisation.

Att bankernas nyutlåning till företagen var liten i jämförelse med vad den hade varit under de senaste årtiondena, innebar inte att deras inflytande på gäldenärsföretagen minskades; snarare tvärt om. De företag som var djupt skuldsatta i bankerna var ju beroende av att få lånen och krediterna omsatta och kunde alltså sättas under hårt tryck om inte effektiva åtgärder vidtogs för att återställa deras räntabilitet. I de företag som banken hade blivit ägare av var förhållandet likartat; bankens inflytande kanske ännu större. Snabbt nog tycks det ha vuxit fram former för samarbete mellan bankerna och deras gäldenärsföretag som blev till fördel för båda parter. Bankernas representanter kunde få företagsledarna att mer än tidigare beakta de finansiella aspekterna på sina företag och deras rörelse; bankmännen fick tillfälle att bättre än tidigare lära känna de tekniska och merkantila förutsättningarna för produktion och försäljning. Vad detta samarbete och dessa ömsesidiga inflytanden betydde för utvecklingen av det svenska näringslivet under mellankrigstiden kan givetvis inte mätas; men det förefaller inte osannolikt att affärsbankernas bidrag till framväxten av denna integrering har utgjort en av deras viktigaste insatser i svensk ekonomisk historia. Av mer begränsad betydelse men ändå av stort värde var det

bistånd som ett litet fåtal finansiella experter i ett par av de största bankerna med vidsträckta internationella förbindelser lämnade de stora svenska företag som på 1920-talet började driva multinationell rörelse i stor skala och därför både var i behov av introduktion hos utländska finansinstitutioner och samarbetspartner och av rådgivning vid sina transaktioner med dessa.

Den år 1929 utbrutna världskrisen drabbade Sverige senare än många andra länder. När den på allvar gjorde sig kännbar där, fördjupades den genom de psykologiska verkningarna av Kreugerkoncernens sammanbrott. Det visade sig dock snart att det betydde mindre för svensk ekonomi att ett antal aktie- och debenturesägare hade gjort förluster och att några av landets storindustrier hade belastats med väldiga skuldbördor än att det katastrofala priset hade hejdat på hösten 1931, när Sverige i likhet med så många andra länder övergav guldmyntfoten. Visserligen utsattes företagen i allmänhet och inte minst bankerna för stora påfrestningar genom Kreuger-psykosen, men återhämtningen började inom föga mer än ett år, och den ekonomiska utvecklingen under senare hälften av 1930-talet blev mycket gynnsam.

I denna utveckling tog affärsbankerna förhållandevis ringa del. Deras totala utlåning förändrades bara obetydligt. Vid årtiondets slut bestod den visserligen till betydligt större del av nyutlåning än den hade gjort vid dess början, men detta berodde huvudsakligen på att affärsbankerna började lämna krediter till bostadssektorn. Industri- och handelsföretagens lönsamhet hade varit god, och många kunde frigöra sig från sitt tidigare beroende av sin bank. Deras nyinvesteringar tycks till stor del ha finansierats med vinstmedel. Den totala effektiva efterfrågan på bankkredit minskades nämligen, trots att bankräntan var lägre än någonsin tidigare, och bankerna såg sig nödsakade att införa förråntningsrestriktioner för att hålla tillbaka trycket från en växande inlåning som bara med svårighet kunde beredas räntebärande placering.

Det är inte helt klart vad denna utveckling berodde på. Från bankhåll hävdades bl.a. att den sammanhögde med att de basinvesteringar som var förutsättningen för att Sveriges naturtillgångar skulle kunna exploateras i huvudsak redan var genomförda. Detta skulle ha medfört att industriföretagens kreditbehov

för investeringsändamål hade minskats. Åtskilliga andra omständigheter har säkerligen också bidragit till företagets återhållsamhet, bl.a. att deras likviditetspreferens hade stärkts genom de båda senaste krisernas finansiella påfrestningar. Men vilka orsakerna än kan ha varit är det tydligt att en strukturell förändring av förhållandet mellan bankerna och företagen hade inletts under 1930-talet. Sedan dess har de svenska affärsbankerna inte i på långt när samma utsträckning tagit initiativet till för hela näringslivet banbrytande innovationer som under de sju årtiondena från 1850-talet till 1930-talet. Om det skulle ha funnits utrymme för sådana spontant framvuxna innovationer på en genom statliga åtgärder så starkt styrd kreditmarknad som den svenska har varit alltsedan andra världskriget, kan dock sättas i fråga. En huvudförutsättning för dem hade ju varit den fria marknadshushållningen.

Trustlovsforslaget af 1919

En analyse af den politiske beslutningsproces

Af BIRGIT NÜCHEL THOMSEN

Ove Rodes trustlovsforslag i 1919 var det første politiske forsøg på at få skabt en monopollovgivning i Danmark. Forsøget, der var en udløber af afviklingen af Augustloven af 1914, var lige ved at lykkes, idet forslaget blev vedtaget i folketinget i 1920.¹ Men efter påskekrisen og nyvalgene i 1920 var stemningen vendt, og forslaget kom aldrig senere igennem landstinget. De radikale tillagde forslaget stor vægt og vedblev stædigt at genfremsætte det år efter år 1920'erne igennem.² Først i 1937 efter magtskiftet i landstinget gennemførtes en priskontrollov efter radikale-socialdemokratiske ønsker, som indførte en meget omfattende registrering af danske virksomheder.³ Lovens virkeområde udvidedes med omfattende beføjelser under krigstidens generelle prisregulering, beføjelser som for en del forblev i det senere monopoltilsyns regi.⁴

Monopollovgivningen blev ændret flere gange i 1950erne og 1960erne. Monopoltilsynets beføjelser er sidst blevet fastlagt ved loven af 1974.⁵ Udviklingen har næsten ubrudt ført til stadig udvidede beføjelser til prismyndighederne – beføjelser, som udnyttet fuldt ud, potentielt giver endog meget omfattende kontrolmuligheder med hele det danske erhvervsliv i hænderne på embedsmændene i monopoltilsynet og embedsmænd og organisationsrepræsentanter i monopolorådet.

Den vej Ove Rode slog ind på i 1919 skulle således føre frem til bemyndigelser til en ganske omfattende regulering af dansk erhvervsliv.

Monopollovgivningens udvikling i Danmark forekommer derfor at være et egnet område for studiet af magtfordelingen mellem politikere, administration og organisationer, som har optaget politologerne så stærkt gennem 1970erne.⁶

Emnet er velegnet for historiske studier. Den foreliggende

undersøgelse er en punktundersøgelse, der er led i videre studier over tid på dette område.

Monopol- og trustproblemet var blevet drøftet i Danmark siden 1890erne. Alle de politiske partier havde før eller under den 1. verdenskrig indlemmet spørgsmålet om bekæmpelse af monopoler i deres partiprogrammer.⁷

Under 1. verdenskrig gik et ellers stabilt prissystem i opløsning, og under krigstidens dyrtids- og knaphedsforhold fik modviljen i offentligheden mod erhvervssammenslutninger og trusters stigende næring. Den negative stemning over for erhvervslivet, som kunne registreres i pressen, herunder især over for brancher domineret af store virksomheder, trængte også ind i rigsdagen. I 1916 kunne der konstateres et stort flertal for, at der måtte etableres en eller anden form for kontrol med monopolistiske foretagender, idet sådanne synspunkter blev tilkendegivet ikke blot af Det radikale Venstre og Socialdemokratiet, men også af partiet Venstre.⁸

Under krigen behøvede regeringen ingen speciel bemyndigelse til regulering af monopoler. Hele erhvervslivet var i forvejen underkastet omfattende kontrol. Ved Augustloven af 1914 havde regeringen fået en generel bemyndigelse til regulering af erhvervsforholdene med henblik på at sikre landets forsyning.

Den praktiske gennemførelse af administrationen af den lange række af ordninger og reguleringer, som etableredes under krigen, skete ved, at en række erhvervsorganisationer blev inddraget i administrationen gennem de mange udvalg, råd, kommissioner og nævn.⁹

Indenrigsminister Ove Rode var i 1916 næsten begejstret for den administration, som han havde opbygget under »det nye indenrigsministerium«. Trusterne, som før krigen efter hans opfattelse fortrinsvis havde virket prishævende og samfundsskadeligt, var under krigen blevet underkastet statsmagtens kontrol og havde herved kunnet virke samfundsnyttigt; de havde sammen med statsmagten kunnet virke for forsyningssikkerhed og for lavest mulige priser på en måde, som et decentraliseret erhvervsliv ikke havde været i stand til. Koncentration af produktionen var ikke uden videre et onde, fordi koncentrationen

ofte førte til billigere produktion. Men forholdene krævede, at det var statsmagten, der kontrollerede monopolerne, nu som i fremtiden. »Jeg kan ikke tænke mig andet, end at statsmagten vil hente lære af, hvad man i disse år har set, og at kontrollen med monopolernes priser eller overtagelse af monopoler, hvis dette er nødvendigt, er et spørgsmål, som først og fremmest vil melde sig efter krigen for den danske lovgivningsmagt«. ¹⁰ Dette skete da også, og Ove Rode var en af dem, der bidrog aktivt dertil.

Partiet Venstre havde imidlertid en ganske anden opfattelse end den reguleringsglade radikale indenrigsminister. Man var stærkt mod den omfattende regulering, og det blev derfor et hovedpunkt for Venstre (og de konservative) hurtigst muligt efter krigens afslutning at fravriste regeringen de vidtgående administrative beføjelser, som den havde opnået. Dette skete som bekendt ved statslånskrisen i 1919, hvorved regeringen blev tvunget til i april at fremsætte lov om afvikling af de overordentlige foranstaltninger. Afviklingen og dens tempo blev lagt i rigsdagens hånd. Som led i afviklingen indførtes i lovens § 11 en bestemmelse om, at afviklingen af restriktionerne skulle ledsages af fremsættelse af et lovforslag om tilsyn med monopoler og truster. ¹¹ Dette var den del af reguleringen, som de radikale ikke ønskede at slippe. I.C. Christensen fik under debatten understreget, at denne bestemmelse kun kunne betragtes som en løfteparagraf. ¹²

Det lovforberedende udvalg

Ove Rode havde allerede i 1918 taget initiativ til foranstaltninger mod truster på grund af tegn på trustlignende sammenslutninger inden for dansk skotøjsindustri. I en skrivelse af 15. maj 1918 fra indenrigsministeriet til Den overordentlige Kommission blev det påpeget, at der i flere brancher var et enkelt firma eller en enkelt økonomisk sammenslutning, som indtog en så fremskudt stilling, at der forelå bestemmende indflydelse på pris- og forsyningsforhold, og disse brancher burde derfor underlægges offentlig kontrol. ¹³ Kommissionen blev bedt om at udtale sig. Den henviste sagen til behandling i et underudvalg.

I april 1919 anmodedes Den overordentlige Kommission om at udarbejde lovforslag i henhold til afviklingslovens § 11. Kommissionen henlagde dette arbejde til det allerede nedsatte udvalg.¹⁴

Udvalget bestod af formanden for kommissionen overformynder M.P. Friis, den konservative nationaløkonom og folketingsmand L.V. Birck, venstremanden folketingsmand J. Jensen Klejs, den radikale direktør H. Heilbuth og den socialdemokratiske folketingsmand C.N. Hauge. Endvidere suppleredes udvalget med følgende medlemmer af Den overordentlige Kommission: den radikale folketingsmand Niels Frederiksen, skibsrederen Ditlev Lauritzen og nationaløkonomen professor Axel Nielsen.¹⁵

Gennem udvalgets sag i Den overordentlige kommissions arkiv kan vi i detaljer følge det senere lovforslags tilblivelse.¹⁶

Arbejdet gik i gang i april 1919, hvor overformynder Friis den 28. april kunne fremlægge det første udkast til lovforslag udarbejdet af ham selv. Dette fremkom i en lidt ændret udgave den 12. maj 1919.¹⁷ Heri sås allerede bærende elementer i det senere radikale lovforslag således oprettelse af et tilsyn med virksomheder eller sammenslutninger af virksomheder, som havde en væsentlig eller bestemmende indflydelse på varepriserne. Tilsynet skulle have beføjelser til at indhente omfattende oplysninger om de enkelte virksomheders økonomiske forhold m.v. og skulle kunne indstille til indenrigsministeren at iværksætte almindelige foranstaltninger, til hvilke de indsamlede oplysninger fandtes at give anledning.¹⁸ Ifølge Friis' forslag skulle erhvervenes hovedorganisationer have ret til at indstille medlemmer til tilsynsrådet, som beskikkedes af indenrigsministeren. De indstillende organisationer var ifølge Friis' endelige forslag af 24. maj Industrirådet, som kunne udpege et medlem, Grosserer Societetets komite 1 medlem og De samvirkende Fagforbund 2 medlemmer.¹⁹ Organisationsrepræsentanterne ville hermed få 4 repræsentanter eller flertallet i rådet af dettes foreslåede 7 medlemmer.²⁰ En sådan model var velkendt fra krigstidens råd og nævn. I forslaget af 12. maj var der sket en væsentlig skærpelse af udkastet ved tilføjelse af den vigtige bestemmelse, at tilsynet kunne påtale forhold over for de enkelte virksomheder, som det fandt kritisable og derefter indstille om foranstaltninger til ministeren, såfremt forhandlinger med virksomheden ikke førte til

noget resultat. Denne skærpelse betød, at der blev tillagt tilsynet administrative beføjelser, som det skulle vise sig, at erhvervene for enhver pris ønskede at undgå.

Ved et møde i udvalget den 22. maj, hvor Friis, Heilbuth, Birck, Jensen Klejs, Axel Nielsen og Hauge var til stede, trådte de forskellige holdninger i udvalget klart frem. Friis skulle som et resultat af mødet fremsætte sit forslag, hvortil knyttedes de fremsatte ændringer hertil. Dette skete i et udkast af 24. maj 1919 med tilknyttede ændringsforslag.²¹ På dette grundlag kan man se, at M.P. Friis repræsenterede den moderate fløj i udvalget, mens L.V. Birck og Axel Nielsen og ikke mindst C.N. Hauge arbejdede på at få lovens område udvidet. L.V. Birck og Axel Nielsen fandt ikke, at tilsynet, som i Friis' forslag, skulle begrænses til på forhånd bestemte områder og fremlagde i fællesskab ændringsforslag, der udvidede tilsynets område til generelt at omfatte industri, håndværk og handel, og hertil føjedes – i overensstemmelse med Hauges forslag, bankvæsenet. De to professorer rejste endvidere spørgsmålet om, hvorvidt udvalget muligt burde udvides med medlemmer, som ikke var udpeget af organisationerne. Foruden forskellige andre mindre ændringsforslag, der også var skærper, afviste man endvidere, at handelsministeren (erhvervenes minister) sammen med indenrigsministeren skulle have indflydelse på udpegningen af tilsynsrådets medlemmer. De anså denne lov, som en social lov, der skulle administreres under Indenrigsministeriet. C.N. Hauge fremlagde sit eget forslag dateret den 23. maj 1919.²² Det var meget radikalt og indebar bemyndigelser til en omfattende regulering af pris- og avanceforhold i de berørte virksomheder. Han ønskede tilsynet udvidet til 9 medlemmer, således at tilsynet foruden af de 4 organisationsrepræsentanter kom til at bestå af 5 medlemmer udpeget af indenrigsministeren. Herved åbnedes en ladeport på vid gab for potentiel politisk styring af tilsynet.

Der var igen møde i udvalget den 28. maj, hvor fronterne synes at have været låst fast. Man blev imidlertid åbenbart enige om nu at høre organisationerne, som fik forelagt Friis' udkast med de dertil knyttede ændringsforslag.²³

Forinden og sideløbende med forhandlingerne søgte udvalget oplysninger om evt. foranstaltninger i udlandet. Der forelå dog

for udvalget kun materiale vedrørende de i England og Norge nedsatte kommissioner, der var rent udredende.²⁴ Man indkaldte endvidere professor i jura ved Københavns Universitet Fr. Vinding Kruse til udvalget som sagkyndig på området. Denne holdt den 9. maj et foredrag for udvalget om trustlovgivning og virkninger heraf i udlandet.²⁵ Vinding Kruse understregede, at man ingen steder i de europæiske lande var gået direkte til lovgivning, og han tilrødede indtrængende, at man ikke straks iværksatte konkrete foranstaltninger, men at man i stedet satte undersøgelser i gang i et særligt kontor under ministeriet alene med den opgave at indsamle de oplysninger, der var fornødne forud for evt. indgreb. (Indlægget var stærkt politiserende i sin form). De synspunkter, der her blev fremført af Vinding Kruse blev senere overtaget af erhvervsorganisationerne.

Nævnte Fr. Vinding Kruse deltog allerede i mødet den 28. maj og var en meget aktiv deltager i de senere møder med erhvervsorganisationerne.

Forhandlinger med erhvervsorganisationerne

Trustudvalget havde tænkt sig at holde møder med de små og store erhvervsdrivendes organisationer hver for sig.

Den 17. juni holdtes det første møde mellem medlemmer af udvalget og Industrirådets stående udvalg (Rambusch, Dessau, Ballin, Zeppelov, Winter, Hartz, Jarl og Prior) samt Grosserer Societetets komite (Klitgaard, Lillianschiold, Colding, Levysohn, Werner). Forhandlingerne ved det nævnte møde kender vi ikke ud over den lakoniske meddelelse, at Friis forelagde forslaget til trustlov, og at vi fra Industrirådet ved, at man af dettes repræsentanter havde ønsket svar straks, men at disse havde opnået udsættelse til 7. juli.²⁶

Ved et nyt møde den 24. juni var der kun indbudt repræsentanter fra handelsforeningerne og detailhandlerforeningerne nemlig Provinshandelskammeret, De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation og De samvirkende Detailhandlerforeninger i Danmark. Repræsentanter for Industrirådet og Grosserer Societetets komite var dog tilstede som observatører,

fra Industrirådets sekretariat E.G. Hartz og Ivar Egebjerg, fra Grosserer Societetets sekretariat J. Werner.

Fra den overordentlige kommission mødte Friis, Birck, Axel Nielsen, Vinding Kruse, Heilbuth, Hauge, Lauritzen og Gloerfeldt-Tarp.

Venstres Jensen Klejs var ikke til stede ved nogen af møderne, og Birck repræsenterede, som det skulle vise sig, ikke det konservative partis hovedlinje i denne sag, så Venstre og Konservative var ret dårligt repræsenteret i udvalgsarbejdet. Dette opvejedes dog en tid i fuldt mål ved kommissionens sagkyndige Fr. Vinding Kruses deltagelse i forhandlingerne.

Meningen med mødet fremgik snart af professor Bircks indlæg. Budskabet til deltagerne var, at den foreslåede lov ikke ville få noget med handelen at gøre. Det samme gentoges af professor Aksel Nielsen og overformynder M.P. Friis. Trustlovgivningen var væsentlig rettet mod storindustrien og storhandelen. Man ønskede gerne ved mødet at diskutere, hvorledes man kunne imødegå tvangsforanstaltninger fra større virksomheder over for detailhandelen. Sigtet var tydeligvis at drive en kile ind mellem erhvervsorganisationerne. Men Jeppe gik ikke i kassen. De tilstedeværende repræsentanter for detailhandelen og handelsforeningerne erklærede, at de først ville udtale sig nærmere, når de havde konfereret med deres bestyrelser. Medvirkende til dette resultat var formentlig, at den tilkaldte ekspert Fr. Vinding Kruse kraftigt modsagde repræsentanterne for Den overordentlige Kommission med hensyn til, om de småhandlende ville falde ind under lovforslagets bestemmelser.²⁷

Det afholdte møde den 17. juni førte til, at hele spørgsmålet var blevet taget op til drøftelse dagen før ved Industrirådets møde den 23. juni. Professor Vinding Kruse var her indbudt til at være tilstede. Hans synspunkter, som de her blev fremlagt, og som svarede til de synspunkter, som han allerede havde fremført for Den overordentlige Kommission den 9. maj, kom stærkt til at præge organisationernes holdning. Der udarbejdedes i henhold til disse drøftelser i Industrirådet et memorandum vedrørende trustlovgivning, som senere blev forelagt Den overordentlige Kommission.²⁸

Det udarbejdede memorandum var et tungtvejende indlæg mod de foreliggende planer om lovgivning.

Industrirådet ønskede, at Den overordentlige Kommission skulle fremlægge et materiale, der kunne danne grundlag for et eventuelt lovforslag. Da kommissionen havde erklæret, ikke at have noget sådant, burde man først undersøge, om der virkelig her i landet fandtes sammenslutninger af industriforetagender, der indtog en monopolstilling. I et land som Danmark med en meget stor udenrigshandel ville industrielle monopoler i virkeligheden kun kunne tænkes, hvor en toldbeskyttelse udelukkede den internationale konkurrence, som ellers er bestemmende for, hvilke priser der kan opnås. Den voldsomme forskydning i prisniveauet havde for de industrier, der havde en vis beskyttelse, reduceret denne til 1/3 eller 1/4 af den beskyttelse, industrien havde før krigen. I øvrigt var der store fordomme omkring hvor meget, den industrielle fortjeneste betød for den pris, forbrugerne måtte betale. Industriens avance var i almindelighed af minimal betydning for forbrugerpriserne. Bruttoavancerne ved distributionen havde langt større vægt i omkostningsstrukturen.

Industrirådet fandt, at ihvorvel det foreliggende lovforslag var meget moderat, så dannede det dog første led i en lovgivning, hvis udvikling det ville blive vanskeligt at standse, når den først var begyndt, og hvis mål utvivlsomt var industriens socialisering.

Man fremførte endvidere, at det var en illusion at tro, at loven kunne friholde handlende. Der fandtes et væld af større eller mindre lokale monopoler, som kunne skønnes at falde ind under loven, den eneste købmand i en landsby f.eks., aftaler blandt handlende i samme by om priser ville ofte forekomme, forhandlere af importerede varer arbejdede undertiden i forståelse med hinanden ved fastsættelse af priser osv.

Landbrugets store sammenslutninger, de store rederier og handelen ville ikke kunne friholdes for en lovgivning af denne art. Erhvervene burde protestere i fællesskab mod denne lovgivning.

Konkret måtte Industrirådet hævde:

at der ikke forelå nogen grund til at skabe en trustlovgivning herhjemme,

at der specielt ikke for dansk industri forelå forhold, der

berettigede en særlovgivning, i modsætning til handel, skibsfart og landbrug,

at man ved § 11 i afviklingsloven ikke alene fra Den overordentlige Kommission skulle give et forslag til trustlovgivning, men også en på erfaringerne bygget motivation for, at et lovfor-slag var påkrævet.²⁹

Ved et nyt møde den 7. juli mødte alle de nævnte organisa-tioner i et fællesmøde med repræsentanter for Den overordentlige Kommission nemlig Friis, Niels Frederiksen, Heilbuth, Gloerfeldt-Tarp og Koed samt som sagkyndig Fr. Vinding Kruse. Industrirådet var således i modsætning til sidst officielt repræsen-teret og mødte stærkt rustet i en deputation med 7 af dets mest fremtrædende medlemmer med Alexander Foss i spidsen. Også Grosserer Societetets komite var denne gang i modsætning til sidst repræsenteret ved formand og næstformand.

Et af de vigtigste resultater af mødet var, at det viste, at det ikke var lykkedes at drive en kile ind imellem Industrirådet og de øvrige organisationer. Alle organisationerne mente, at de ville blive ramt af loven. Hovedorganisationerne og især Industrirådet kæmpede ved dette møde et hovedslag mod trustloven i den foreslåede form.

Alexander Foss fremsatte de foran præsenterede standpunk-ter. Vedrørende forslaget fremførte han, at erhvervene måtte vide, hvad der var lovligt og hvad ikke, og dette hensyn tilgodeså forslaget ikke. Loven burde endvidere omfatte alle. Det egentlige budskab til kommissionen var dog den af ham fremsatte udtalelse om, at blev forslaget ændret til, at man i stedet nedsatte et udvalg til at undersøge forholdene for derigennem at forberede en senere lovgivning, så ville erhvervene næppe rejse nogen indven-ding derimod. Fr. Vinding Kruse, der igen var med som sagkyn-dig, støttede Alexander Foss. Vedrørende eventuelle muligheder for at ændre § 11 henviste han til både den norske kommission og den engelske departementale undersøgelse, der var sat i gang med henblik på først at tilvejebringe den nødvendige viden, før der blev lovgivet. Forhandlingerne var i øvrigt interessante ved, at de afdækkede opfattelserne hos de forskellige medlemmer af Den overordentlige Kommission. Venstre syntes indifferent over for sagen, Jensen Klejs var som nævnt end ikke til stede. Den

radikale H. Heilbuth så det således, at det under den sociale uro var til beroligelse for både trusterne og forbrugerne at få en lovgivning gennemført, den radikale Frederik Nielsen var tilsyneladende ikke erhvervene venligt stemt og ankede over, at de kunne tro, at en dansk rigsdagsmand kunne gå fra sit ord og fravige § 11. Friis fandt, at erhvervene burde medvirke til, at det tilsyn, som nu ville komme, ville blive etableret på den mest hensynsfulde måde. Der kunne forhandles om tilsynsrådets sammensætning, inddragelse af landbruget, handelen og andelsforeningerne (når disse beskæftigede sig med andre end deres medlemmer).

Udfaldet af mødet blev, at man ønskede at fortsætte forhandlingerne i et mindre udvalg sammensat af én eller to repræsentanter for de interesserede organisationer.

Alexander Foss' og Fr. Vinding Kruses forsøg på at få det foreliggende lovforslag erstattet med en departemental undersøgelse nød åbenlyst ikke fremme, og i udvalget indledtes i stedet forhandlinger om lovforslagets udformning. Erhvervenes opfattelse her var, at skulle der lovgives, ønskede man klare lovregler for, hvad der var lovligt, og hvad der var ulovligt, og først og fremmest ønskede man ikke at blive underlagt et halv- eller helpolitisk nævns skønsmæssige afgørelser.³⁰

Vinding Kruse kom til at fungere som en mægler mellem erhvervenes synspunkter og de synspunkter, der fandtes hos repræsentanterne for Den overordentlige Kommission. Under denne realitetsforhandling var de to brændende punkter spørgsmålene om tilsynsrådets *sammensætning* og *dets opgaver*.

Vinding Kruse udarbejdede et oplæg, som fremlagdes i underudvalgets møde den 28. juli 1919.³¹ Det fremgik heraf, at det var en afgørende forudsætning for overhovedet at få tilslutning fra erhvervene, at tilsynsrådet ikke fik nogensomhelst politiske medlemmer. I et nyt udkast udarbejdet af M.P. Friis tog denne hensyn til dette ønske.³² (Af 7 medlemmer af tilsynsrådet skulle tre være dommere i de kollegiale retter, og fire skulle vælges af erhvervsorganisationerne, nemlig ét medlem af Industrirådet, ét af Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation og to af De samvirkende Fagforbund). Hermed løstes en række andre problemer, som var stridspunkter, og som byggede på erhvervenes

mistillid til tilsynsrådet. Med hensyn til tilsynsrådets opgaver søgte Vinding Kruse at få opløst erhvervenes modvilje mod at give dette nogen form for udøvende kompetence ved at søge fastlagt, at rådet kun kunne give indstilling til ministeren om bestemte forbud eller reguleringer af *almindelig natur*, som ikke ramte den enkelte virksomhed vilkårligt. Udvalgets ønske om adgang til offentliggørelse af materiale skulle endvidere kun ske ved enstemmighed i rådet.³³

Også med hensyn til rådets opgaver tilpassede M.P. Friis sit reviderede forslag til erhvervenes ønsker. Tilsynsrådets beføjelse til at udstede pålæg til de enkelte virksomheder, som fandtes i hans tidligere udkast, faldt bort. Rådets hovedvirksomhed skulle være at indsamle oplysninger med henblik på iværksættelse af lovgivningsforanstaltninger.

Udvalgets afsluttende arbejde. Organisationerne kobles ud

Således var stillingen i begyndelsen af august. Udvalgets formand syntes indstillet på at forhandle sig til rette med organisationerne, mens på den anden side Birck og Hauge næppe kunne forventes at støtte formandens forslag i den foreliggende form. Der så ud til at skulle komme en delt indstilling fra udvalget.

Stillingen ændredes imidlertid i de samme dage. Vinding Kruse var efterhånden gået mere aktivt ind i forhandlingerne end flere af Den overordentlige Kommissions trustlovsudvalgs medlemmer fandt var passende. Især Birck havde fået nok, og ved et møde i trustlovsudvalget den 31. juli, hvor Vinding Kruse ønskede at deltage, blev han udelukket fra mødet først og fremmest på grund af Bircks modstand mod hans deltagelse.³⁴ Vinding Kruse meddelte herefter i en skrivelse af 1. august, at han trak sig ud af forhandlingerne.³⁵

Samtidig blev M.P. Friis syg. Da hans sygdom viste sig at blive af længere varighed indtrådte den fungerende formand for Den overordentlige Kommission, den socialdemokratiske borgmester Jacob Jensen fra midten af måneden som formand i trustudvalget.³⁶

Sagen begyndte endvidere nu at haste af hensyn til afviklings-

lovens fremsættelse. I begyndelsen af august bad indenrigsministeren sin radikale partifælle Heinrich Heilbuth om at få tilsendt udvalgets udkast til trustlov. Heilbuth sendte under hånden de endnu ikke færdigbehandlede forslag til Ove Rode.³⁷ Om indenrigsministeren gennem de radikale medlemmer i udvalget greb ind i udvalgets arbejde vides ikke, men herefter tog udviklingen i hvert fald fart. I løbet af en uge færdiggjorde man i udvalget et forslag, der den 15. august blev fremlagt for Den overordentlige Kommission.

Da højrefløjen var ude af billedet kom det videre arbejde med forslaget i praksis til at ligge hos Birck og Hauge. Det lykkedes de to kombatanter at nå til enighed om et fælles forslag, som blev fremlagt på et redaktionsmøde i udvalget den 12. august 1919.³⁸ Det udarbejdede fællesforslag hvilede loyalt på M.P. Friis' forslag som udgangspunkt, men rummede foruden en række redaktionelle ændringer væsentlige ændringer på de to afgørende punkter: tilsynsrådets sammensætning og rådets opgaver. Organisationsrepræsentanterne fik ikke i det nye forslag lov til at dominere tilsynsrådet, men suppleredes både med sagkyndige, som Birck ønskede det, samt med medlemmer udpegede af Rigsdagen som Hauge ønskede det. Rådets mulighed for løbende at indstille til ministeren om iværksættelse af foranstaltninger genindsattes. De vidtgående krav fra Hauge om, at tilsynsrådet skulle regulere priser og avancer m.v. i de berørte virksomheder blev imødekommet ved indsættelse af bestemmelser om, at rådet skulle afgive indstilling med vurderinger af disse forhold, og at disse indstillinger skulle offentliggøres.

Ved den endelige redaktion af forslaget ved mødet den 12. august blev, hvad Hauge her havde opnået, yderligere afsvækket til, at der kunne gøres indstilling om evt. offentliggørelse til regering og rigsdag. Der kom ved mødet endnu nogle redaktionelle ændringer, men ingen af væsentlig betydning iøvrigt.³⁹ Den 15. august forelagdes forslaget herefter Den overordentlige Kommission til behandling.⁴⁰ Sagen var nu hastende, og da udvalgets forslag, som vi skal se, blev godkendt af Den overordentlige Kommission var det ganske logisk, at man i en skrivelse af 16. august meddelte organisationerne, at de var koblet ud.⁴¹ I skrivelsen fremførtes det, at da det havde været en

betingelse for erhvervenes tilslutning, at tilsynsrådet skulle være rent undersøgende, og at rådet foruden repræsentanter for Den danske handelsstands Fællesrepræsentation, Industrirådet og De samvirkende Fagforbund skulle bestå af indehavere af dommerembeder, så havde udvalget måttet afstå fra organisationernes medvirken.⁴²

I det forslag som udvalget præsenterede for Den overordentlige Kommission den 15. august 1919⁴³ var bl.a. sammensætningen af tilsynsrådet som nævnt en ganske anden end i M.P. Friis' forslag. Den politiske indflydelse var her vendt stærkt tilbage. Formanden skulle udnævnes af kongen (ministeren), fire medlemmer skulle udpeges af indenrigsministeren (2 nationaløkonomisk/teknisk sagkyndige og 2 dommere), fire medlemmer skulle vælges af rigsdagen, fem medlemmer skulle udpeges af interesseorganisationer, nemlig 2 af De samvirkende Fagforbund, 1 af Andelsudvalget, 1 af Industrirådet og 1 af Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation.

Rådet fik endvidere i forslaget ret til løbende at indstille om iværksættelse af foranstaltninger til indenrigsministeren. Loven var midlertidig. Efter fem år skulle der indgives en beretning om konkurrenceforhold og monopoliserede brancher. Tilsynsrådets kompetence over for den enkelte virksomhed vendte dog ikke tilbage i det endelige forslag.⁴⁴

De politiske medlemmer af Den overordentlige Kommissions underudvalg gik alle ind for det lovforslag, som i hovedsagen skulle blive det Radikale Venstres monopollovsforslag 1920'rne igennem. Den konservative L.V. Birck må imidlertid placeres som en temmelig utypisk repræsentant for det Konservative Folkeparti. Hans synspunkter afveg kraftigt fra, hvad der skulle blive partiets politiske linie i monopolspørgsmålet.⁴⁵ Venstremanden J. Jensen Klejs glimrede ved sine hyppige fravær og mangel på interesse for sagen.

Ved forslagets oversendelse til Den overordentlige Kommission havde der dog været supplerende ændringsforslag fra J. Jensen Klejs og L.V. Birck i fællesskab og fra C.N. Hauge. J. Jensen Klejs og L.V. Birck havde ændringsforslag til § 1 som understregede, at loven sigtede på virksomheder eller fællesska-

ber »af trustlignende og kartellignende karakter«. C.N. Hauge foreslog bemyndigelser til prisregulering indlagt i loven.⁴⁶

Det forslag, som til sidst blev enstemmigt vedtaget af kommissionen og videresendt til Indenrigsministeriet den 20. august 1919 var næsten ord til andet identisk med udvalgets forslag. Birck og Jensen Klejs' supplerende forslag blev indføjet i § 1, medens C.N. Huges m. fleres fremtidsvisioner med hensyn til en almen prisregulering ikke nød fremme. Jensen Klejs fra Venstre syntes i sidste minut at være vågnet op til dåd. Han fremsatte således over for kommissionen forslag til den ændring, at bestemmelsen om, at tilsynsrådet kunne give indstilling til indenrigsministeren om iværksættelse af foranstaltninger, når 4 medlemmer ønskede det, skulle bortfalde. Dette blev dog afvist.⁴⁷

Det var det således tilvejebragte forslag, der blev fremsat af den radikale regering den 27. august 1919 som forslag til midlertidig lov om tilsyn med visse virksomheder.

Både de konservative og socialdemokraterne følte sig godt snydt ved udvalgets virksomhed. De konservative ved, at Birck i virkeligheden ikke repræsenterede partiets synspunkter, og socialdemokraterne ved at C.N. Hauge sluttelig støttede det radikale forslag. Man havde forsøgt at fjernstyre C.N. Hauge gennem et socialdemokratisk partiudvalg under ledelse af Stauning.⁴⁸ Under den store strejkebølge i 1919 havde Socialdemokratiet nedsat et socialiseringsudvalg med en række underudvalg, som udarbejdede en række vidtgående krav om samfundsstyring og arbejderindflydelse.⁴⁹ Socialdemokraterne var udadtil ganske højtaltende efter den russiske revolution med profetiske udsagn om mulig voldsanvendelse fra masserne, såfremt socialdemokratiske krav ikke blev imødekommet.⁵⁰ Et af de nedsatte udvalg var underudvalget angående et trustforslag. Venstresocialdemokraten J. Chr. Lindberg var med i arbejdet med forslagene og havde store tider. Op til mødet den 31. juli 1919 arbejdede man på et forslag, som stærkt prægedes af J. Chr. Lindbergs radikalisme, og som C. N. Hauge skulle føre frem, og som han også fremlagde.⁵¹

Det var et chok for udvalget (i hvert fald for Lindberg), da C.N. Hauge mente, at man nødvendigvis måtte holde sig inden for de rammer, som afviklingslovens § 11 afstak og sluttelig stemte for Den overordentlige Kommissions fællesforslag. J. Chr. Lindberg

var rasende: »Hauge har over for mig optrådt som en bondefanger af første rang, og jeg har ladet mig snyde efter noder«. Lindberg havde ikke været belavet på en sådan optræden fra en partifælle, skrev han.⁵² C.N. Hauge blev frataget ordførerskabet i folketingsudvalget på grund af denne ulydighed.⁵³ Men også socialdemokraterne i folketinget stemte slutteligt for kommissionens forslag.

Der var endvidere politik i sagen derved, at Den overordentlige Kommission og indenrigsministeriet ikke videresendte Industrirådets memorandum til folketingsudvalget, ligesom det næppe blev gjort tilstrækkelig klart for folketingsudvalget, at det danske lovforslags halvpolitiske sammensætning af rådet og dets opgaver var forskellig fra de fremgangsmåder, der anvendtes i andre lande, hvor der ikke tillagdes undersøgelseskommissioner nogen form for administrativ myndighed.⁵⁴

Trustlovsforslagets behandling i rigsdagen

Regeringens trustlovsforslag fremlagdes i folketinget den 27. august og igen den 8. oktober 1919, hvor det blev henvist til et udvalg. Der var gjort et politisk forarbejde ved den enstemmige tilslutning i Den overordentlige Kommission, hvor de politiske partier jo var repræsenteret, hvorfor man måtte vente, at de følte sig bundet af det fremsatte forslag. Forslaget gik da også glat igennem såvel udvalget som tinget og ændredes kun ved nogle få mindre ændringsforslag. Den 18. februar kom udvalgsbetænkningen, og den 27. februar 1920 blev forslaget vedtaget i folketinget med socialdemokraternes, Venstres og de radikales stemmer. Der var dog tegn, der pegede frem mod forslagens senere forlis. Venstres tilslutning var nølende og lunken.⁵⁵

De konservative var ene om at repræsentere modstanden mod forslaget, og partiet var oven i købet delt, idet Asger Karstensen og Birck stemte for regeringens forslag.

Flertallet af partiet, der repræsenteredes af L. Fraenkel og Korsgård i folketingsudvalget, førte erhvervsorganisationernes modstand ind i rigsdagen ved at fremsætte en række ændringsforslag,⁵⁶ der var på linie med erhvervsorganisationernes betin-

gelse. De vigtigste af ændringsforslagene, der fremsattes den 10. december 1919, var afsvækningen af lovens område i § 1, hvor man ønskede tilføjet, at de loven underlagte virksomheder kun skulle være virksomheder, hvis indflydelse ophævede konkurrencen fra ind- og udland. Endvidere krævede man i § 5, at tilsynet skulle fremlægge *bevis for misbrug*, som forudsætning for at man anbefalede handelsministeren at iværksætte foranstaltninger. Ved de konservatives ændringsforslag udelukkedes endvidere den politiske indflydelse i tilsynet.⁵⁷ Birck erklærede i folketinget, at de konservatives forslag var et skinforslag, som ville betyde, at loven ville blive virkningsløs.⁵⁸

Organisationernes forsøg på påvirkning af rigsdagen

Den 11. februar 1920 blev spørgsmålet om den kommende trustlov taget op i Arbejdsgiverforeningens og Industrirådets fælles socialpolitiske udvalg. Dette udvalg, der var oprettet i 1919, præsenteredes for første gang for underorganisationerne den 23. januar 1920. Udvalgets betydning fremgik af, at såvel formanden for Arbejdsgiverforeningen som formanden for Industrirådet havde plads i udvalget.⁵⁹ Den konservative landstingsmand C. Tvede ville ved mødet i fortrolighed underrette om sagens behandling i rigsdagen. Professor dr.jur. Fr. Vinding Kruse var indbudt til at komme til stede i løbet af mødet. Tvede indledte med at meddele, at da trustlovssagen nu lå i folketingsudvalget, ville det være heldigt, om man fra arbejdsgivernes side ville orientere Det konservative Folkeparti om, hvilket standpunkt man indtog i dette spørgsmål. G.E. Hartz orienterede herefter om forhandlingerne mellem Industrirådet og Den overordentlige Kommission om trustloven og gennemgik de foreliggende lovforslag samt de af de konservative medlemmer i folketinget og de af det socialpolitiske udvalgs sekretariat udarbejdede ændringsforslag. (Sidstnævnte ligger i en ufuldstændig udgave i arkivet med samme hovedtendens som det konservative ændringsforslag).⁶⁰

Vinding Kruse oplyste, at ingeniør Foss i sin tid havde meddelt ham, at Fraenkel og Korsgård ville søge samarbejde med ham

inden de stillede ændringsforslag. Hvid dette var sket, ville han på det bestemteste have frarådet de foreliggende ændringsforslag og i stedet have tilrådet oprettelse af et stilfærdigt kontor under handelsministeriet til at foretage undersøgelserne. Han ville desuden have fremholdt, at det foreliggende forslag var alt for indgribende, og at der da heller ikke fandtes noget tilsvarende i noget andet land. Man ville herved have stået umådelig stærkt.⁶¹

Tvede kunne meddele, at der inden for Venstre ikke var nogen interesse for det foreliggende spørgsmål.⁶² Ballin havde talt med Niels Neergård, som havde stillet sig fuldkommen passiv til spørgsmålet og udtalt, at han anså en sådan lovgivning for upåkrævet, men at den på den anden side ikke kunne gøre nogen fortræd.⁶³

Resultatet af mødet var, at man besluttede, at Langkjær og Vinding Kruse skulle sætte sig i forbindelse med Venstres og Konservatives medlemmer af folketingsudvalget for at søge at få dem påvirket til en ensartet optræden for en lov i overensstemmelse med det af Vinding Kruse foreslåede.⁶⁴ Den 12. februar 1920 indgik der en henvendelse fra det socialpolitiske udvalg til folketingsudvalget. Man anmodede heri udvalget om ikke at afgive betænkning, forinden man havde haft lejlighed til i et memorandum at forelægge sine betæneligheder ved lovforslaget, subsidiært ønskede man mundtligt at få lejlighed til at ytre sig.⁶⁵

Fra den 12. februar til den 13. april 1920 arbejdede det socialpolitiske udvalg energisk på at øve indflydelse på lovforslagets udformning.

Som sagen stod, var det socialpolitiske udvalg ganske på det rene med, at det i første række gjaldt om at påvirke Venstres repræsentanter i folketingsudvalget, og det var som nævnt pålagt socialpolitisk udvalgs formand, bogtrykker Langkjær, som tillige var formand for Dansk Arbejdsgiverforening og venstremand, at søge at påvirke folketingsmand Jensen Klejs. Langkjær havde et par konferencer med Jensen Klejs og havde fået det indtryk, at denne ville foranledige, at Venstre tog et fra de radikale og socialdemokraterne afvigende standpunkt i tinget.⁶⁶ Det kom der

dog ikke noget ud af. Venstre stemte i folketinget, som det havde stemt i folketingsudvalget, nemlig sammen med regeringen.⁶⁷

Det socialpolitiske udvalg ville imidlertid nu forfølge sagen videre. Man ville indlede en propaganda mod lovforslaget i pressen, desuden søgte man nu at komme i forbindelse med højres og venstres repræsentanter i det i landstinget nedsatte udvalg.

Industrirådet havde udførligt redegjort for sine synspunkter i det tidligere omtalte memorandum til Den overordentlige Kommission.

Dette memorandum havde indenrigsministeriet undladt at lade følge lovforslaget ved dets forelæggelse for folketinget. Industrirådet tog nu derfor selv initiativet til at lade det mangfoldiggøre og sende til landstingets medlemmer, således at disse var bekendt med synspunkterne før behandlingen i landstinget.⁶⁸

Den 5. marts 1920 dannede erhvervenes hovedorganisationer et erhvervsorganisationernes trustlovsudvalg, som den 16. marts 1920 holdt møde i Industrirådet.⁶⁹ Man skulle drøfte et udkast til en indstilling til landstingsudvalget, som Industrirådets sekretariat havde udarbejdet i forståelse med professor Vinding Kruse. Til stede ved mødet var repræsentanter for Industrirådet, Gros-serer Societetets komite, De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation og De danske Detailhandlerforeninger. Til stede var endvidere den konservative landstingsmand Tvede, som var den, der havde varslet, at man hurtigst muligt burde indlede en forhandling med landstingsudvalget. Endelig var Fr. Vinding Kruse til stede.

Mødet resulterede i godkendelse af et udarbejdet memorandum vedrørende det af folketinget den 27. februar 1920 vedtagne trustlovsforslag, som altså i vid udstrækning var udformet af Vinding Kruse.⁷⁰ Det blev endvidere vedtaget at søge foretræde for landstingsudvalget. Denne sammenkomst blev senere fastlagt til den 25. marts 1920.⁷¹

Hvorvidt deputationens fremlæggelse af erhvervenes indstilling om trustlovsforslaget gjorde noget indtryk på landstingsudvalget fremgik ikke umiddelbart.

I betragtning af denne sags videre udvikling er der dog noget, der tyder på, at erhvervenes henvendelse har gjort et vist indtryk

på Venstre, og det er derfor nok værd at hæfte sig ved den af deputationen fremsatte argumentation.

Indstillingens hovedpunkt var, at forslaget ved dets politiske islæt og ved den tilsynet givne ret til at indstille om iværksættelse af foranstaltninger potentielt kunne bruges til en generel erhvervsregulering.

Virksomheder med »bestemmende indflydelse« på den hjemlige prisdannelse havde ikke uden videre monopol (bl.a. f.eks. på grund af udenlandsk konkurrence). De forskellige anvendte betegnelser vedrørende virksomheder, der faldt ind under loven, var i virkeligheden ganske undefinerede og elastiske og gav derfor anledning til vide skøn. Der var næppe noget erhverv, hvor man ikke kunne finde forhold, som kunne føre til registrering. Ethvert prisregulativ i håndværksfagene, enhver aftale om en prisansættelse hos detailhandlere, alle noteringer af en pris (smør, kul m.v.) ville kunne skønnes at falde ind under loven. Lovens rammer var derfor så omfattende, at det ikke var en lov om tilsyn med visse virksomheder, men en lov om et vist tilsyn med hele erhvervslivet. Erhvervene havde endvidere øjnene stift hæftet på det planlagte tilsynsråds sammensætning. Forslaget gav ministeren en ganske overordentlig indflydelse på rådets sammensætning, idet nemlig 5 af de 14 medlemmer udpegedes af ministeren og kongen, hertil kom de 4 rigsdagsvalgte, hvoraf i det mindste halvdelen ville komme til at tilhøre ministerens politiske meningsfæller, hvilket i alt ville give 7 medlemmer. Hvis rådet nedsattes dags dato, ville man altså kunne regne med, at 7 af rådets medlemmer ville indtage samme stilling med hensyn til ønskeligheden af ved restriktioner og indgreb at lamme erhvervenes handlefrihed, som den daværende regering indtog. Hertil kom de 3 af fagforeningerne indstillede medlemmer, d.v.s. et flertal af 10 af 14 ville på forhånd tilhøre den side, som arbejdede imod de private erhvervs ret til selvbestemmelse. Den nuværende lov lignede således for erhvervene den berømte Augustlov.⁷²

Denne tale har utvivlsomt kunnet få venstremændene til at føle et vist ubehag. I samme retning har det formentlig virket, at endnu én af de små erhvervsdrivendes organisationer sluttede op om det store erhvervslivs protester. Den 17. marts 1920 advarede Håndværkerforeningens bestyrelse og repræsentantskab lands-

tinget mod at vedtage loven.⁷³ Man så lovforslaget som vendt mod mesterforeningens prisoverenskomster, som forslaget sigtede mod at få lagt under et usagkyndigt, socialdemokratisk tilsyn.

Den 30. marts fulgte medlemmer af og tillidsmænd for handels- og håndværkerorganisationerne generelt sagen op. Mødet var en kraftig tilkendegivelse af, at de mindre handlendes og håndværkerens organisationer så lovgivningen som rettet mod sig og ikke blot mod det store erhvervsliv.⁷⁴

Den 8. april 1920 kunne direktør H.P. Prior efter et møde med landstingsudvalgets formand, konsul Nørgård, meddele, at landstingsudvalgets arbejde var indstillet indtil videre. Erhvervenes trustlovsudvalg ville derfor indstille yderligere foranstaltninger bl.a. med hensyn til udarbejdelse af ændringsforslag til loven.⁷⁵

Landstingsudvalgets arbejde blev således afbrudt af Påskekrisen og valgene 1920, der førte et nyt flertal og en venstregering Neergård med sig.

Lovforslaget blev genfremsat i landstinget af venstregeringen i november 1920.⁷⁶ Det blev meddelt indenrigsministeren fra konservativ side, at det var lidet velset blandt de konservative, at forslaget blev fremsat. Ministeren havde som svar herpå beklaget, at han ikke havde kendt industriens henvendelse og havde sagt, at han vanskeligt kunne komme ud af den skabte situation.⁷⁷ Selv om der ikke kunne registreres nogen holdningsændring i Venstres rigsdagsgruppe ved behandlingen af sagen i gruppen, så viste udviklingen dog, at der var nogle i Venstre, som havde fået kolde fødder i denne sag. Jensen Klejs m.flere ønskede lovforslaget fremsat »i overensstemmelse med Venstres program«, men sagens ordfører i landstinget Oluf Krag fik på gruppemødet statsminister Neergårds billigelse af, at sagen burde have en meget grundig udvalgsbehandling,⁷⁸ og forslaget begravedes derefter i de følgende år i landstingets udvalgsforhandlinger.

Konklusion

Ove Rodes trustlovsforslag af 1919 var få mænds værk i Den overordentlige Kommissions trustlovsudvalg. Hverken Den over-

ordentlige Kommission, indenrigsministeriet, folketinget eller dettes partigrupper kom til at påvirke lovforslagets udformning væsentligt. Forslagets fremkomst hvilede dog på ønsker om etablering af kontrol hos indflydelsesrige kredse i offentligheden og i de politiske partier, herunder navnlig hos det radikale venstre og hos indenrigsminister Ove Rode.

Lovforslagets forlis fremtræder som et resultat af erhvervsorganisationernes samlede og enige kamp mod forslaget i tæt samarbejde med de konservative medlemmer af rigsdagsudvalgene. Dette førte til et holdningsskift hos nogle af Venstres ledere i en sag, hvor Venstres holdning i forvejen var valen.

1. Rigsdagstid. 1918/19 A sp. 7087, F.F. sp. 7232 og 7665. Rigsdagstid. 1919/20 A sp. 2401, B sp. 873, 4057, C sp. 424. F.F. sp. 24, 44, 3918, 4052. LF sp. 132.
2. Se rigsdagsårbogen 1922–29.
3. Rigsdagstid. 1936/37 A sp. 5717, B sp. 2641, 3037, C sp. 1977, 2487. F.F. sp. 4547, 4919, 6704, 6785. L.F. sp. 2392, 2539, 2547. Trustlovskommissionens betænkning. Bet. nr. 86 afg. af den ved lov nr. 128 af 31.3.1949 nedsatte trustkommission (1954), s. 52.
4. Trustkommis. bet. nr. 86 s. 52, 53 f.
5. Lov om priser m.v. af 14.11.1952, lov nr. 102 af 31.3.1955, lov nr. 135 af 25.5.1955, lov nr. 81 af 16.3.1963, lov nr. 180 af 25.5.1966, lov nr. 185 af 2.4.1971, lov nr. 59 af 15.2.1974.
6. Se f.eks. Erik Damgaard: Folketinget under forandring. Kbh. 1977. J. Grønnegaard Christensen: Centraladministrationen. Organisation og politisk placering, Kbh. 1980. Ole P. Christensen i Nordisk Administrativ Tidsskrift 1979. A. Buksti og Lars Nørby Johansen: Variations in Organizational Participation in Government. The case of Denmark. Scandinavian Political Studies 1979. Eigil Fivelsdal m.fl.: Interesseorganisationerne og centraladministrationen, 1979. Mogens N. Pedersen (red.): Dansk Politik i 1970'erne, 1979. Erik Damgaard og Kjeld A. Eliassen: Lovgivning, interesseområder og politisk segmentering.
7. Trustkommis. bet. nr. 86 (1954) s. 47. Partiprogrammerne se f.eks. rigsdagsårbøgerne.
8. Rigsdagstid. F.F. 1916/17 sp. 926f jfr. 987f.
9. Rigsdagstid. B sp. 2055 bilag v. L.V. Birck.
10. Rigsdagstid. 1916/17 F.F. sp. 852 ff.
11. Rigsdagstid. 1918/19 C sp. 473, 1111, 1137. Trustkommis. bet. nr. 86 (1954) s. 47.
12. Rigsdagstid. F.F. 1918/19 sp. 4376 ff. I.C. Christensen i samme debat 26.3.1919 ved l. beh.
13. DOK, se 16, journalsag A 2065b. Kommissionens skrivelse til indenrigsministeriet af 20.8.1919. Endvidere F.F. 1918/19 sp. 7232 ff.
14. Se note 13.
15. Se note 13.
16. Den overordentlige Kommission af 1914. Journalsag A 2065 b. Sagen er kronologisk ordnet. Henvisning hertil herefter kun betegnet: DOK. A 2065 b.

17. Se note 16. Udkast af 28.4. og 12.5.1919. Til hjælp ved identifikation af udkastene kan anvendes Ove Rodes arkiv, se note 31.
18. Sml. rigsdagstid. 1918/19 A sp. 2401.
19. DOK. A 2065 b udkast af 28.4., 12.5. og 24.5.1919.
20. jfr. note 19.
21. Som note 19, DOK. A 2065 b. 22.5.1919 og udkast af 24.5.1919 m. ændringsforslag.
22. Som note 21, udkast af 23.5.1919.
23. Som note 19, referat af møde 28.5.1919 i stenografi.
24. Som note 19, DOK A 2065 b.
25. Som note 19, DOK A 2065 b. 9.5.1919.
26. Som note 19, DOK. A 2065 b. 17.6.1919 samt Industrirådets arkiv, generalforsamlingsprot. 23.6.1919 s. 6–11.
27. Industrirådets (= I.R.'s) arkiv, det socialpol. udvalg ks. 2331, bilag 7. Referat af møde med DOK. 24.6.1919 bilag mrk. 30.
28. I.R.'s arkiv, generalforsamlingsprot. 23.6.1919, s. 6–11. Memorandum angående trustlovgivning, udarbejdet på grundlag af den ved industrirådsmødet den 25.6.1919 førte diskussion og i h.t. de vedtagelser, der fandt sted ved dette møde. Underskrevet af I. Egebjerg. I generalforsamlingsprot. er datoen anført som den 23.6. Ved Egebjergs memorandum er som bilag 8 vedl. Vinding Kruses fremstilling af 9.5.1919.
29. I.R.'s arkiv, socialpol. udv. ks. 2331, bilag 7.
30. Som note 19, DOK. A 2065 b. 7.7.1919 samt I.R.'s arkiv, det socialpol. udv. ks. 2331, bilag 31. Referat af møde i DOK. 7.7.1919.
31. Som note 19, DOK. A 2065 b. 28.7.1919 samt Ove Rodes arkiv till. IV: Avancer og handelsaftaler. Trustlov 1915–19. Heilbuth til Ove Rode 1919 m. bilag.
32. Som note 19, DOK. A 2065 b samt lettere identificerbart i Ove Rodes arkiv tillæg IV som i note 31.
33. Se note 32.
34. Som note 19, DOK. A 2065 b. 1.8.1919 skrivelse fra Fr. Vinding Kruse til M.P. Friis, endvidere skrivelser 8.8.1919 og 20.8.1919. M.P. Friis til sekretær Spang Hansen 17.8.1919.
35. Jfr. note 34.
36. Samme. Sekretær Spang Hansen til Fr. Vinding Kruse 21.8.1919, 22.8.1919. Fr. Vinding Kruse til Spang Hansen.
37. Ove Rodes arkiv som nævnt i note 31.
38. Som note 19, DOK. A 2065 b. Forslag fra Birck og Hauge.
39. Som note 19, DOK. A 2065 b. 12.8.1919.
40. Samme: Forslag af 15.8.1919 med indstilling.
41. Samme. Skrivelse af 16.8.1919 til Alexander Foss m.fl.
42. Se note 41.
43. Se note 47.
44. Se note 47.
45. Rigsdagstid. 1919/20 F.F. sp.
46. Se note 47.
47. DOK. A 2065 b. Lovudkast af 15. og 20. august 1919 med skrivelse af 20.8.1919 til Indenrigsministeriet. Samme findes i Ove Rodes arkiv, jfr. note 31.
48. J.Chr. Lindbergs arkiv II Socialiseringsudvalget indtil 22.9.1919. Underudvalg om trustlovsforslaget. Møde 30.7.1919 i underudvalget. Skrivelse af 27.8.1919 fra J.Chr. Lindberg til K.K. Steincke.
49. Se note 48.

50. Se f.eks. Socialdemkr. 22.9.1919. Et eksemplar af denne med offentliggørelse af socialiseringsforslagene ligger i Ove Rodes sag vedr. trustloven jfr. note 31.
51. Jfr. note 48.
52. Skrivelse af 27.8.1919. J.Chr. Lindberg til K.K. Steincke, jfr. note 48.
53. Jfr. note 48.
54. M.P. Friis ønskede dette spørgsmål afklaret. Se DOK. A 2065 b læg mrk. Spang Hansen: Skr. 7.8.1919 til Spang Hansen. Af skr. 16.8.1919 fremgår, at den norske kommiss. var rent udredende.
55. Se 1919/20 bet. B sp. 873 ff.
56. Note 55 og note 1, se F.F. 1919/20 sp. 3923 ff, 3940, 4054, 4059, 4061, 4063, 4065, 4085 ff.
57. Jfr. note 56.
58. Rigsdagstid. F.F. 1919/20 sp. 3940.
59. I.R.'s arkiv, socialpol. udvalg, udsendelser 23.1.1920 ks. 02332.
60. I.R.'s arkiv, socialpol. udvalg. Referat af mødet den 11.2.1920 s. 4 ff. Se endvidere ks. 2328 og 2343.
61. Se note 60.
62. Se note 60.
63. Se note 60.
64. Se note 60 s. 7.
65. I.R.'s arkiv ks. 2328, det socialpol. udvalg 12.2.1920 til det af folketinget nedsatte udvalg til beh. af forslag til midlertidig lov om offentligt tilsyn med visse virksomheder.
66. Som note 60, s. 6 f samt I.R.'s arkiv, det socialpol. udvalg ks. 2328 skr. 28.2.1920 til Benny Dessau fra H.P. Prior.
67. Rigsdagsårbogen 1919/20, jfr. note 1.
68. I.R.'s arkiv, det socialpol. udvalg, trustspørgsmålet ks. 2328. B. Dessau til H.P. Prior 22.2.1920 og H.P. Prior til Benny Dessau 28.2.1920.
69. I.R.'s arkiv ks. 2328, socialpol. udvalg, skr. 16.3.1920 og udateret memorandum mrk. »Trustloven« i ks. 2331 mrk. bilag 12.
70. I.R.'s arkiv ks. 2338, socialpol. udvalg 20.3.1920 til H.P. Prior samt 23.3.1920 til H.P. Prior m.fl. Samme ks. 2331. Udkast til indstilling til landstinget vedrørende trustlovsforlaget bilag mrk. 13. Bogtrykker Langkjærs tale i landstingsudvalget 25.3.1920. Ks. 2343: Memorandum vedr. det i folketinget den 27.2.1920 vedtagne forslag til lov om tilsyn m. visse virksomheder.
71. Jfr. note 70.
72. Jfr. note 70.
73. Folketingets arkiv. Næringsvæsen nr. 45. Landstingsudvalget 1919/20.
74. I.R.'s arkiv ks. 2343. Børsen 1.4.1920.
75. I.R.'s arkiv ks. 2328, socialpol. udvalg til bogtrykker H. Langkjær og Fr. Vinding Kruse.
76. Rigsdagsårbogen 1920/21 s. 400.
77. I.R.'s arkiv ks. 2331, socialpol. udvalg. Udsendelser 1920. Referat af møde i socialpol. udvalg 16.12.1920.
78. Venstres arkiv. Rigsdagsgruppen. Møde 23.11.1920 s. 64–65.

På sporet af foretagerne i dansk dagspresses udvikling

Af NIELS THOMSEN

Problemet og materialet

Entreprenørhistoriens berettigelse ligger i den antagelse, at entreprenørens indsats er enestående, hævet over resultater af normal forretningskompetence på en måde og i en grad, der gør ham til en knaphedsfaktor i produktionsudviklingen. Ikke bare en funktion, der stort set altid vil være for hånden, omend med visse begrænsede kvalitetsforskelle. Derfor kan man hverken nøjes med studier af virksomhedsledere i almindelighed, hvorved netop den uidentificerede entreprenørskikkelse vil fortone sig – eller med foretagermonografier og personrettede virksomhedshistorier, hvor foretagerens rolle netop tages for givet på forhånd. Det vil være vigtigt at kunne overveje problemet ud fra et afgrænset søgningsfelt. På de følgende sider har jeg forsøgt at foretage og benytte en sådan afgrænsning inden for en branche, jeg på forhånd er bekendt med, nemlig dagspressen.

Operationaliseringsforsøget bygger på den påstand, at foretagerens indsats i væsentlig grad vil forrykke den absolutte og relative størrelse af enkelte virksomheders omsætning i en markedsdirigeret økonomi: Det må forventes, at en foretager forøger sin virksomheds afsætning både i forhold til det potentielle markeds størrelse (således at han bidrager til vækst i den samlede produktion) og i forhold til den samlede afsætning inden for sit produktionsområde (således at han ikke bare følger med i en almindelig fremgang) – samt at denne fremgang opviser en vis varighed og konstans – ikke bare er en kortvarig éngangspræstation.

Man vil altså ved registrering af sådanne forskydninger have foretaget en primær indkredsning af tider og steder, hvor foretagere (og andre heldige ledere) har virket. Forskydningerne, der

defineres som vækstforløb i fysiske enheder (her oplag) i forhold til både markedets potentielle og faktiske størrelse, giver grundlag for identifikation af de personer, som har ledet sådanne vækstforløb (og for tilsvarende udtagning af relevante kontrolgrupper). De heldige foretagere kan herefter sammenlignes statistisk med andre foretagere. De kan også betragtes hver for sig i tid og sted med henblik på vurdering af foretagerbegrebets konkrete anvendelighed og begrænsninger.

Der kan rejses indvendinger mod at vælge netop dagspressen som eksempel, fordi ikke-forretningsmæssige motiver formentlig i perioder har spillet en uforholdsmæssig rolle i strukturforløb og rekruttering, og fordi ledelsesstrukturen, der ofte har været tvedelt, ikke er ganske typisk. Til gengæld kan man tale om en ret velafgrænset branche – og en forudsætning for denne metode er netop muligheder for direkte sammenligninger af vækstforløbene. Da aviserne findes systematisk opbevaret, er der også usædvanlige muligheder for at inddrage produktkvaliteten i analysen.

Som usædvanlige vækstforløb er udtaget de tilfælde, hvor en avis og/eller en aviskæde i løbet af 16–18 år (middeltal for lederfunktionen) har forøget sit standardoplag så meget, at det er blevet mindst én procent større både i forhold til det beregnede husstandstal for hele landet og i forhold til det totale standardoplag. Med standardoplag menes her normalt nettooplag på hverdage, men med proportionalt tillæg for syv-dagesavisers søndagsoplag, og således at rene løssalgsvagter kun medregnes med halv vægt (fordi de stort set har været både annoncesvage og meget billigere end andre blade).

De 38 tilfælde af usædvanlig oplagsvækst er gengivet i bilaget til denne artikel (med specifikation for enkeltpublikationers vækst, hvor dette er relevant). De faste grænser ved én procent indebærer, at det reelt kun er blade udgivet på landsplan eller i de 5–6 største byer, der har kunnet komme i betragtning, men slumpmæssigt udgør de 38 tilfælde højst ti procent af de der observerbare forløb. Listen oplyser også, hvilke personer, man ud fra den foreliggende litteratur af jubilæumsskrifter, biografier og anden opslagslitteratur, må identificere som virksomhedernes/bladenes ledere under væksten. Personidentifikationsproblemet kan

næppe løses definitivt på dette grundlag, hvor officiel titulatur og juridisk ansvar kan overdøve de reelle rollefordelinger. Til delvis imødegåelse heraf har jeg i tvivlstilfælde medtaget mere end én person pr. virksomhed.

Listens 58 personnavne, hvoraf seks optræder to gange, dækker altså ledere af blade/bladhuse, som har oplevet usædvanlig vækst efter den opstillede målestok. Som kontrol til denne A-gruppe er udtaget en kontrolgruppe bestående af de 114 bladledere, der klart har kunnet identificeres som umiddelbare forgængere, efterfølgere eller hovedkonkurrenter til A-gruppen. De 114 personer lader sig dele i to grupper; de 51 i gruppe B er dem, der ved deres afgang efterlod bladet større, end da de overtog ledelsen, mens de 63 i gruppe C er dem, som efterlod det mindre.

Af de i alt 173 navne betegnes de 92 blot som redaktører, 36 som avisejer, udgiver, direktør eller forretningsfører, 45 med begge roller. Forskellen har på de fleste punkter vist sig uinteressant og skal ikke kommenteres nærmere. Derimod er det fundet rimeligt at dele de 173 også kronologisk (efter tiltrædelsesår) i tre nogenlunde lige store bunker, nemlig periode I (til 1883), periode II (1884–1919) og periode III (fra 1920).

Små tal om store chefer

Fordelingen af de 38 usædvanlige vækstforløb over tid og deres størrelse er gengivet grafisk i figuren på side 4. De er her stillet sammen med relevante mål for avisindustriens totale udvikling, dels antallet af selvstændige dagblade (hovedblade), dels det samlede standardoplag og endelig husstandsdækningen (standardoplaget divideret med husstandstallet). Man iagttager ubesværet den ventelige sammenhæng mellem antallet af større vækstforløb og accelerationen, kulminationen og nedgangen i markedets mætning. Bevægelsen i antallet af dagblade følger den antydning til, at det store gennembrud til masserne ca. 1850–1900, hvor prisnedsættelse og rent kvalitativ produktdifferentiering (politisk-social profilering) havde været de bærende elementer, efterfulgtes af en periode med nedsat oplagsvækst og

begyndende nedgang i antallet af aviser – medførende, at konkurrencen herefter skete ad andre veje, primært ved en indsatsbestemt forøgelse af de stærkere blades markedstilpasning og serviceniveau. De konsekvenser dette har for kravene til virksomhedsledere og mulighederne for udfoldelse af foretagerinitiativ, kan dog først klarlægges i forbindelse med en mere konkret betragtning af de enkelte vækstforløb under de meget forskelligartede vilkår.

Inden denne gennemgang skal vi imidlertid først se, hvad der kan konstateres ud fra selve virksomhedslederbestanden.

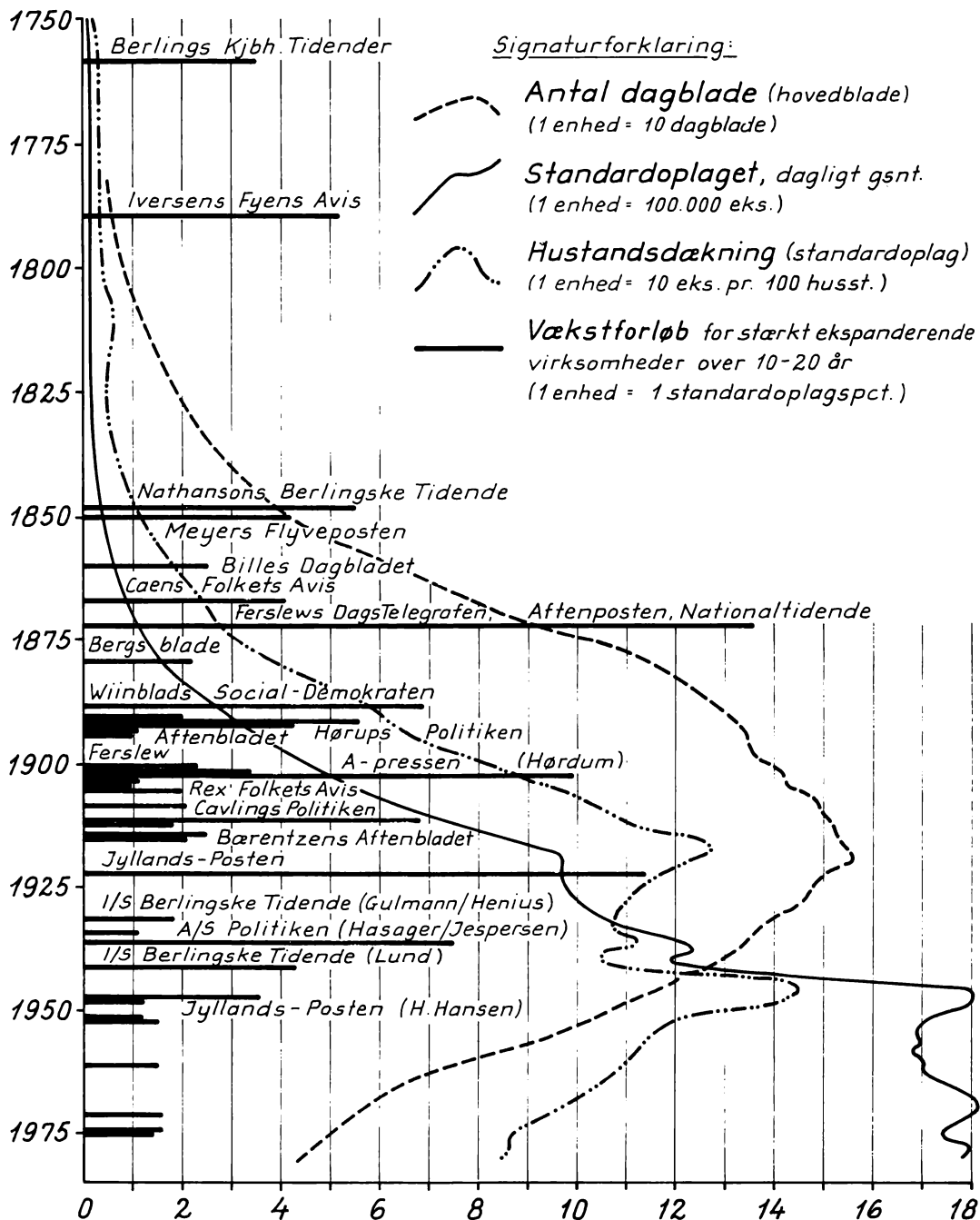
Tabellen på side 6 sammenfatter de data, som er samlet for de 173 bladledere gennem små 250 års dansk pressehistorie. Det ville være en rimelig forventning, at der kan noteres synlige forskelle mellem de tre grupper – C-mændene, der hvad enten det nu skyldes dem selv eller opgavens sværhed har bestyret tilbagegang, – B-mænd, som har haft moderat fremgang i kraft af flid, dygtighed eller heldige omstændigheder – og A-mændene med de påfaldende resultater, hvoriblandt vi bør kunne finde et vist antal af de epokeskabende foretagere og igangsættere.

Studerer man først tabellens højre halvdel, konstateres flere væsentlige ændringer over tid: Virksomhedslederne er i stigende grad mænd, som er forfremmet fra virksomheden, mens der er blevet færre såvel af mænd ansat ude fra som af firmagrundlæggere. Tilsvarende ses det, at stedse flere bare er uddannet som journalister, mens stedse færre er gået fra stillingen til en anden karriere (eller anden chefstilling). Dagspressen er over tid i stedse højere grad blevet en lukket branche.

Sammenlignet med disse temmelig klare linjer er forskellene mellem de tre grupper af mere eller mindre fremgangsrige bladledere relativt beskedne. Dette gælder således med hensyn til deres sociale baggrund belyst ud fra faderens erhverv, og med hensyn til grunduddannelsen – i begge henseender er spredningen betydelig og ret ens i de tre grupper.

Men fremfor alt er der tilsyneladende mindre forskelle mellem A-gruppen og B-gruppen end mellem dem og C-gruppen, de mindre heldige bladledere, der jo udmærker sig ved at være relativt gamle ved tiltrædelsen og ved fortrinsvis at være udgået af bladets egen stab – foruden at de selvfølgelig i højere grad

De store vækstforløb i dagspressens historie.

fratræder ved afskedigelse og efter en relativt kort funktionsperiode – 13 mod i øvrigt 22–23 år.

Navnlig bemærker man påfaldende ligheder mellem grupperne A og B med hensyn til karriereforløbets kronologi, til rekrutteringsvejen og afgangsmåden – måske bortset fra, at A-mænd noget tiere er døde i selen. Man ser endog, hvorledes kulminationen i ledernes karriere, de »bedste oplagstal«, gennemsnitlig falder på ganske samme tidspunkt for de to grupper, ca. 18 år efter udnævnelsen og 4–5 år før afgang.

Der er selvfølgelig ingen grund til at overvurdere rækkevidden af fordelinger baseret på så små tal. Men man vil dog nok på dette grundlag kunne forbavses over en så udpræget mangel på den diskontinuitet, der kunne forventes, såfremt foretageren, forstået som en skikkelse af helt speciel statur i nævneværdigt antal skulle være repræsenteret i erhvervsvirksomheder inden for denne branche og på dette niveau.

Undersøgelsen af de usædvanlige vækstforløb og mændene omkring dem frembyder også muligheder for andre analytiske spor: Det bliver herudfra muligt på en forholdsvis systematisk måde at overveje det forhold mellem »struktur og strategi« som må være det egentlige grundspørgsmål, for foretagerhistorien, til en vis grad måske også for virksomhedshistorien: Hvorvidt virksomheders trivsel, fremdrift og overlevelse afhænger af givne strukturer og ude fra kommende ændringer i afsætningsvilkår, produktionsteknik og omkostninger samt konkurrenternes politik og ressourcefordelingen – eller nok så meget af forretningsledelsens evne og held til at gennemskue, udnytte og overleve de ude fra givne vilkår, til at mobilisere, økonomisere og indsætte ressourcer ved strategisk og taktisk virkningsfulde dispositioner.

I det følgende skal jeg forsøge at kaste lidt lys over disse grundspørgsmål ud fra samme tro som klassikeren Leland Jenks – at foretagerens indsats må studeres i den konkrete kontekst, som meget muligt vil variere ikke bare med skiftende konkurrencesituationer, men også med hovedstadierne i en erhvervs-grens udvikling. Det gøres ved summariske indplaceringer af de fremdragne 38 vækstforløb på fire hovedtyper af balance mellem struktur og strategi i den førnævnte betydning: Den passive

Data om 173 ledere af danske dagbladsvirksomheder 1749–1982.

	Lederkategori				Periode		
	A	B	C	Ialt	I	II	III
Gennemsnitlig alder ved ansættelse i firmaet	32	30	32	31	32	31	31
udnævnelse til chef	37	36	42	38	35	37	43
bedste oplagsresultat	55	54	45	51	48	52	53
afgang som chef	60	58	55	57	54	57	60
Adkomst til stilling, pct.							
tilkommet udefra	40	37	27	35	41	39	24
grundlægger af firma	20	18	8	15	29	16	2
arving til firmaet	7	10	6	8	8	8	7
forfremmet af egen stab	32	35	59	42	22	38	67
Tilsammen	99	100	100	100	100	101	100
heraf køber af firma	14	16	10	13	25	11	3
Faderens erhverv i pct.							
-Avisudg., red., bogtr.	14	16	16	15	12	14	18
Akademiske erhverv	23	16	26	22	25	21	20
Øvr. funktionærer o.l.	14	14	17	15	15	11	20
Handlende o.lign.	12	12	9	11	19	10	5
Håndværkere	16	17	7	13	12	18	9
Gårdejere o.lign.	10	17	9	12	12	11	13
Husmænd, arbejdsmænd	10	8	16	12	4	14	14
Tilsammen	99	100	100	100	99	99	99
Uddannelsesbaggrund, pct.							
Journalist	10	18	16	14	–	11	29
Typograf	15	6	13	12	16	11	9
Akademisk eksamen	29	35	22	28	34	23	31
studentereksamen	14	12	22	16	14	18	17
seminarist	15	12	–	9	14	11	2
handel, kontor	10	6	19	12	14	16	7
håndværk og andet	7	12	8	9	8	10	5
Tilsammen	100	101	100	100	100	100	100
Anledning til afgang, pct.							
død	44	30	13	13	43	27	16
alder/pensionering	23	28	13	13	6	21	35
salg, ny stilling	26	20	27	27	35	32	7
afsked, nedrykning	7	16	37	37	8	14	40
bladets lukning, flugt m.v.	1	6	10	10	8	6	2
Tilsammen	100	100	100	100	100	100	100
Politisk aktive, pct.	36	33	25	31	39	34	21
Var tidl. chef andetsteds	51	43	40	46	51	44	21
N = antal personer	59	51	63	173	51	64	58

imødekommelse, den offensive tilpasning, det strategiske fremstød, og den ny tids mere komplekse vilkår.

Sejre fra givne positioner

En stor del af de opregnede vækstforløb forklares i det store og hele med de strukturelle vilkår. De mekanismer og dispositioner, der driver ændringerne i afsætningen, hviler her på de givne ressourcer og markedsforhold, på professionel rutine og almindelig indsigt. Dette indebærer påstanden om, at en anden besættelse af lederposten i den pågældende virksomhed højst sandsynligt havde nået omtrent samme resultat – at kun usædvanlige fejlpositioner, ualmindelig kraftig konkurrence eller rene ulykker på afsætning eller fremstillingsproces havde kunnet hindre det faktiske forløb.

I denne kategori falder ikke mindst de store venstreblades gennembrud i bredden omkring århundredeskiftet: Fyns Tidende i 90erne (nr. 13), Aalborg Amtstidende (nr. 16) og de bergske blade ved århundredeskiftet (nr. 21), Vestkysten i mellemkrigstiden (nr. 28). Odenses opland rummede et usædvanligt stort antal relativt velstående og aktive, venstresindede landbohjem, der nu ville til at holde avis. Med sund indsigt i dette publikums præferencer, gode pædagogiske anlæg og politisk realitetssans kunne Jørgen Pedersens avis vokse uden specielle indsatser, fordi Fyens Stiftstidende politisk og kulturelt var bønderne mindre sympatisk. Vilhelm Lassen satte plov i et større, endnu ret avisløst, men økonomisk ekspanderende bondeopland, og hans konkurrent (den moderate Aalborg Stiftstidende) var passiveret af politiske og andre grunde. Lassen var en stor agitator, men hans fremgang tog først alvorligt til fra 1894, da han politisk fik vinden i ryggen og foretog to så elementære reformer som en prisnedsættelse til konkurrentens niveau samt tilbagevenden til gotisk skrift. De bergske blade voksede lige så støt fra århundredeskiftet, fordi de lå placeret, hvor mange landboere, der hidtil havde bevaret traditionel levevis og tænkemåde, nu gik ind i den nye tid. Konkurrencen var meget svag. Sigurd Berg plejede sine blade godt teknisk og personalemæssigt,

men hans største indsats som bladleder var at afhænde dem, som ikke havde udsigt til enestilling (Holbæk, Rudkøbing m.v.). Når Sydvestjyllands velorganiserede og talmæssigt helt dominerende venstremænd 1917/18 fik samlet sig omkring én avis placeret i landsdelens nye, dynamiske trafik- og erhvervscenter Esbjerg, måtte det også ret uundgåeligt blive en avis i hurtig og betydelig vækst, thi konkurrencen var svag og spredt. Dækningstal og annonceudvikling viser her som i de øvrige tilfælde, at bladet nåede proportioner, som ikke afgørende afveg fra, hvad erhvervsgeografien pegede på.

Inden for ethvert større handelsdistrikt med bondeland gav forankringen i Venstre- og landboorganisationerne i disse årtier sikker bund under såvel drift som finansiering af et provinsblad. Fra 80erne var der et stort antal politiserende skolelærere, skrivende typografer og praktisk trænede unge journalister, der kunne klare sådanne lederhverv udmærket – og alt i alt var fiasko langt sjældnere end succes. På samme måde frembød indarbejdning og ledelse af centralt finansierede og kontrollerede socialdemokratiske lokalaviser i alle byerne (under nr. 17) ikke større problemer end, at agitatorer for parti og fagbevægelse klarede det uden specielle kvalifikationer. Ligeså var det Indre Missions styrke og støtte, der skabte Kristeligt Dagblad (nr. 19), langt snarere end missionær Kjærs ide og pastor Dyekjærs redaktørindsats. Og det var i mindre grad den sprælske Fr. Hansens fortjeneste, der en tid gjorde »Avisen« (nr. 11) til en succes, end dens baggrund i højreforeningernes massemobilisering (ledet af professor Matzen, der i øvrigt havde samlet pengene til bladet og valgt dets snit og type som modstykke til »Dagsavisen«).

Passiv imødekommelse snarere end opdyrkning og tilpasning til den stigende efterspørgsel var nøgleordet for mange blade i de folkelige bevægelers tid. Kun lidt anderledes er forholdet, hvor kraftige, exogene efterspørgselsændringer pludselig øger mulighederne for et blad, hvis rolle hidtil har været mere begrænset. Det skete med Chr. Iversens Fyenske Aviser (nr. 2), som ikke før havde udmærket sig ved fast mål eller høj stræben, men som tilfældigt havde fået eneret på postforsendelse (ved siden af Berlingske Tidende). Derudfra voksede den eksplosivt på nyhedshungeren under Revolutions- og Napoleonskrigene – for

hurtigt at svinde ind igen efter 1814. Tilsvarende fik Jyllands-Posten, helt siden 1871 provinsens eneste reelle morgenblad og landsdelsavis, pludselig sin store chance som Vest-Danmarks primære nyhedsavis 1914–18 (nr. 25). Selv om S. W. Nielsen allerede forinden havde tilvejebragt vigtige betingelser for at udvide rollen, må man fornuftigvis tilskrive de ændrede distributionsforhold og nyhedshungeren hovedæren. Bedriften var snarere, at det meste af det nye kunne fastholdes efter 1920. Næsten præcis det samme kan siges om samme blads voldsomme vækst omkring 2. verdenskrig (nr. 31). Hverken H. Hansens uforfærdede opinionsjournalistik eller den velplejede redaktions øvrige fortjenester havde kunnet skabe denne bratte to-tredobling af oplaget på mindre end ti år.

Offensive tilpasninger

Set fra erhvervsudviklingens synspunkt fremstår således mange af vor dagspresses folkelige, politiske og journalistiske førerskikkelser snarere som tandhjul end som motorer.

Anderledes må man nok bedømme den ildfulde organisator P. V. Elmholt, der før 1914 havde skrabet kapital, moderne teknik og unge talenter til Fyns Venstreblad (nr. 23). Selvfølgelig afhængt dets kometfart som morgenblad fra 1.6. 1915 af samme krigskonjunktur som Jyllands-Postens, men chancen var altså opsøgt og ikke bare grebet i forbifarten. At gevinsten var dyr og uholdbar, er vel så en anden sag.

Andre forløb havde samme karakter af kombineret konjunktur og strategi – fremfor alt den socialdemokratiske presses internationalt set opsigtsvækkende fremgang indtil århundredskiftet (nr. 9 jfr. 17). Når fagbevægelsens og Socialismens andet gennembrud i København ledsagedes og understøttedes så tæt af en otte-dobling af Social-Demokratens udbredelse, skyldtes det utvivlsomt den nye redaktør og hidtidige faktor Wiinblads resolute nyorientering af indholdet – i retning af almene nyheder, fagligt stof og konkret reportage – og den umiddelbare tilbagepløjning af merindtægten i forøgelse og forbedring af bladets indhold, d.v.s. stærkere avisindsats og fortsat vækst. Hvervning

og fastholdelse af bladets ugeabonnenter ved inkassatorer kom til at gå hånd i hånd med partiarbejdet. Da bevægelsen begyndte at vinde fodfæste i provinsen, lod bladets »kontrolkomite« (C. C. Andersen, forretningsfører Hørdum m.fl.) overskuddet indgå i starten af lokalaviser, som politisk og især forretningsmæssigt centralstyredes fra København. Denne anden fase, hvor hele landet dækkedes efterhånden som de allerede startede blade økonomisk fandt balancen, virkeliggjorde en ekspansionsstrategi bygget over erfaringer med en faktisk struktur. Bevægelsens fremgang var formentlig en uundværlig forudsætning for A-pressens udvikling – men skabte den ingenlunde af sig selv.

Også Chresten Bergs bladkæde (nr. 8) må betegnes som overvejet satsning på givne situationer, selv om den politiske forankring var en hovedforudsætning. Bladene blev nemlig placeret og udviklet fra aflæggerstatus til hovedblade ud fra strategiske overvejelser med længere sigte, og der byggedes på systematisk brug af det politiske rodnet til mobilisering af indskudskapital og abonnenttilsagn. Også for partiføreren Berg var ekspansionen tilsyneladende et mål i sig selv.

Nærmest på denne linje ligger måske også Jens Jessens udvikling af Flensborg Avis (nr. 10), som han i 1882 ret tilfældigt blev redaktør af, men snart gav al sin betydelige kraft, fordi han indså stillingens centrale betydning i den nationalitetskamp, der var hans livsopgave. At Nordslesvigs danskhed skulle få sit største og førende dagblad længst mod syd, placeret i en allerede helt overvejende tysk by, skyldtes i afgørende grad Jessens evner, ikke bare som stor stilist på det forfulgte modersmål og som krævende og inspirerende redaktionsleder, men også som målbevidst og opfindsom forretningsmand, der med aflæggere, særudgaver og pristilbud på én gang plejede Mellemslesvigs betrængte danskhed og indarbejdede sin egen avis. Udviklingen var ham langt fra eentydigt gunstig, og midlerne i starten små under konstant forfølgelse fra de prøjsiske myndigheders side. Men han forstod at forskyde sit sigte fra udgivelsesbyen til de jomfruelige landområder vestpå, hvilket forudsatte dybtgående pædagogiske overvejelser af sprog og referencerammer.

Offensiv tilpasning til ændrede vilkår viste også Harald Witzansky, da han ved århundredeskiftet styrede det demokratiske

boulevardblad »København« (nr. 15) ud af middagspressens snart betrængte farvand og gjorde det til et særpræget håndskrevet opinionsmættet morgenblad af uafhængig national, antisocialistisk tendens. Det var en bedrift, som gav Witzansky en betydelig position og en pæn formue (ved salget 1918), men trods alt kun en individuel løsning på det omstillingsproblem, Cavling løste paradigmatisk i løbet af samme periode, som vi straks skal se.

Heri ligger netop forskellen mellem pragmatisk tilpasning og udstrækning af hidtidige mål og roller – og de strategisk sigtende udspil på ændring af markedets grundstrukturer.

De strategiske fremstød

Med muligt forbehold for Daniel Paulli († 1684) var den første virkelige pioner i dansk presse den naturaliserede mecklenburger E. H. Berling. På 21 måneder gav han sine aviser (nr. 1) en form og en placering, der med held lod sig føre videre i et halvt århundrede uden større ændringer. Ved årelange tovtrækkerier med forgængerens enke, med postdirektørerne og kancelliet sikrede han de fornødne privilegier og kontrakter, imens han indarbejdede et godt trykkeri. Da aviserne blev hans, hævdede han dem straks til et nyt niveau ved aktualisering, systematisering og lokalvinkling af nyhedsstoffet, ligesom han bevidst tiltrak annoncer af alle slags. Kun lidt af dette var helt nyt, men hverken forgængeren eller konkurrenten (svigerfaderen) havde bare nærmet sig et så kontant udspil til det nyskabte dansk/københavnske embeds- og handelsborgerskab som avispublikum.

Det næste store gennembrud kom først med erhvervenes og offentlighedens genopvågning i 1830'erne. Behovet for debat fandt andre veje, men informationsmæssigt blev det en genrejst Berlingske Tidende (nr. 3), der udnyttede og betjente det nye marked. Det skete efter, at staten havde løst sit kvælertag, og trykkeriet var genrejst af den unge Carl Berling. Men det var først en ny redaktør, den aldrende økonomiske forfatter og kuldsejlede veksellerer Nathanson, der vendte avisens nedgang til uhørt fremgang. Avisindsatsen forøgedes og blev trods ejernes modstræben stadig forstærket i takt med merindtægten på abon-

nement og annoncer (hvor det nu lykkedes at knække Adresseavisens monopol på byens småannoncer). Med meget større format og to udgaver dagligt (fra 1845) gav bladet snart så mange notitser, referater, redegørelser, bekendtgørelser og varetillbud, at embedsmænd, sagførere og erhvervsfolk måtte abonnere, uanset hvad de mente om politik og foretrak af litteratur.

Den større velstand og frihed gav også andre chancer, imens skolepligten, hurtigpressen, træpapiret, jernbanerne og telegrafer begyndte at gøre dagspressen til en rigtig industri. Med et beundringsværdigt nemt og sikkert greb fik den purunge Bille startet Dagbladet (nr. 5), der i elegant form gav det moderne nationalliberale bourgeoisie den kvalificerede selvstændige orientering om politik og åndsliv, som hverken den bundne Berlingske eller det umodent akademiske Fædrelandet magtede. De virkelige ekspansionsmuligheder lå dog i et andet, meget bredere publikum. De udnyttedes først af den ludfattige håndværker Edvard Meyer, der havde sit livs held med starten af Flyveposten (nr. 4). Den blev en ren oplagskomet i byens småborgerskab, med sin blodrige romanføljeton, jordnære faits divers, gratis abonnentannoncer og rekordlav pris – på linje med Girardins, Bennets og Danas triumfer i Paris og New York nogle år før. Efter syv år solgte Meyer bladet for den uhørte sum af 100.000 Rdl. til to medarbejdere (under hvem det straks gik i respektabelt forfald). Da han otte år senere pengeløs vendte hjem fra Paris med næsen mod avismarkedet, kom grosserer Anton Caen ham i forkøbet med Folkets Avis (nr. 6), der 1863–64 slog alle oplagsrekorder. Digteren Erik Bøghs causerier, »Dit og Dat«, var meget populære, men bladets succes var i gang forinden, baseret på Meyers nysnævnte model for det lavfolkelige billigblad.

Alle københavnere måtte nu holde avis. I 1864 startede den unge Ferslew, allerede kendt som pioner i litografien, derfor et nyt let læst blad »Dags Telegraferen« (nr. 7). Forretningsfører var ingen anden end Anton Caen til han døde 1872! Bladet gav, som navnet lover, mange flere kontante nyheder og snart flere annoncer end Folkets Avis, men kostede det samme og overhalede den hurtigt. Modsat de bogtrykkere, der nu drev Folkets Avis, satte Ferslew sine penge i teknik og salg. Da en ny folkelig boulevardavis *Nyt Aftenblad* (1869–82) vandt frem på sit løssalg,

svarede Ferslew igen med Aftenposten 1873. På meget jævnt dansk fik man her gårsdagens ulykkelige hændelser, by- og hofnyheder, naive anekdoter og fabler, eksotiske romaner i småstykker og jævnlige litografiske tillæg – alt for 1,25 kr. i kvartalet eller to øre om dagen. Der blev dårligere plads for andre blade med Aftenpostens kæmpevækst. Dags Telegrafens rykkedes derfor »opad«, kombineredes snart snildt med en aftenavis for konservativ politik og kultur til en to-gange-dagligt kvalitetsavis for overklassen, Nationaltidende. Der var samdrift på teknik (hvor Ferslew lå forrest med rotation 1875 o.s.v.), salgsarbejde, telegrammer og annoncer (med fælles rubrikannoncetillæg fra 1891), ligesom der ekspanderes vertikalt til egen papirfabrik m.v. Men det centrale element var det bevidste anslag på det klassesdelte samfunds forskellige behov og afsætningsmuligheder.

Den politiske mobilisering og radikaliserings i bybefolkningen i 80'erne og 90'erne var huset ugunstig, og et udspil mod middelstanden og provinsen (Dagens Nyheder) fik ikke rigtig fat trods meget lav pris. Men fra 1897 viste Ferslew og hjælperen Wulff igen evnen til sejrrig bladstrategi, da de grundigt reformerede Aftenposten – til et flersidet morgenblad præget af gode oplysende tillæg og anden familielæsning foruden rigdommen på rubrikannoncer i Avertissementstidende (nr. 18).

Ferslew satsede nu på at give jævne folk en større og bedre avis fremfor lavere pris (den blev tilmed sat op), netop som middagspressen nærmede sig sin kulmination – den sidste store bølge af den avisens »demokratisering«, som bare byggede på lavere pris, lettere stil, sensationer og saftig skønlitteratur. Her i landet begyndtes det lidt tilfældigt af den bergske politiker Korsgaard. Han havde været en ret adstadig redaktør af Venstres partiorgan, men den to-øres avis, han startede efter sin afskedigelse derfra, Aftenbladet (nr. 14), fik under redaktion af Emil Rex en helt anden karakter – nok en del populistisk affærejournalistik og ledertorden, men afgjort mere om ulykker, forbrydelser, skandaler og lystighed, alt i sensationel opsætning og stærkt sprog. Da Korsgaard blev millionær på bladet, gik Rex af i harme og startede sin egen Folkets Avis (nr. 20) medførende talentet og de fleste læsere. Aftenbladet gik næsten i spind, da ejeren selv blev

redaktør og fyldte det med socialradikalt præk. Det reddedes af vor histories eneste rigtige avisdreng-blir-bladkonge, C. W. Bærentzen (nr. 24). Han rettede kvaliteten og renoméet op, med vægt på gode fotografier, hæderligt politistof og banale noveller – mens politik og løbsagtig skandalisering tonedes ned. Pengene sattes i udvikling af et godt trykkeri og et par store ugeblade – thi man så nu, at bladet selv trods meget store oplag var ved at nå sine grænser: Med avismarkedets mætning trådte kvalitetsdimensionen i forgrunden sammen med evnen til at bære annoncering i stor skala til et massepublikum. Her havde det fritstående midt-dagsblad i længden ikke større muligheder.

Den omvæltning af avisens typologi og økonomi, som lå latent i disse nye tendenser, kom alligevel ikke fra Ferslew, men fra uventet hold. Hørups Politiken (nr. 12) var slået igennem ved strålende politisk-litterær opinionsjournalistik, forankret i det moderne borgerskabs ændrede syn på verdens og samfundets indretning, og dets vækst i 90'erne skyldtes mere demokratiets sejr i hovedstaden end forretningsføreren Bings insisteren på, at den dyre avis også skulle rumme rimelige mængder af telegrammer, notitser og lister ved siden af de mange meninger. Journalistisk var dette »Organet for den højeste Oplysning« snarest Dagbladets efterfølger, og oplaget gik i stå, mens middagsbladene og Aftenposten erobrede masserne. Dette var baggrunden, da en mangeårig stjernereporter Henrik Cavling ved nytår 1905 fik tiltvunget sig redaktørposten på Politiken, som i løbet af få år lagdes helt om (nr. 22). Inspireret af amerikansk journalistik og stilende mod at skabe en avis med bud til læsere af alle indkomst- og uddannelsesniveauer ændrede Cavling avisens ydre totalt, med overskrifter, fotos og systematisk præsentation, og indholdet tilsvarende – med hovedvægt på nyhederne og aktualitetsaspektet, med et langt bredere og mere civilt hverdagsrettet emnevalg, som ikke erstattede, men supplerede opinionsjournalistikken og altså gav en meget større avis. Hjulpet af energisk egenreklame og snart støttet af en for det nu meget store oplag usædvanlig annoncemængde, blev Politikens hus lynhurtigt en stor forretning med mange supplerende aktiviteter, derunder et eget velvoksnet eftermiddagsblad beregnet på supplementssalg. Den berejste og alsidige forretningsfører Carl Jespersen udbyggede

dygtigt den ny teknik og salgsapparatet, men strategien var lagt af Cavling med den nye bladtype, som efter 10–15 år havde påvirket alle byens morgenblade og de større provinsaviser.

Strategi under nye vilkår

Med Cavling var grunden lagt for helt nye vilkår i avisindustrien. Avisindsatsen, arbejdet på at forøge indholdets mængde og kvalitet (derunder aktualitet, human interesse og servering), blev trumf sammen med reklame og salgsarbejde. Da sådan indsats principielt kan købes og udvides næsten ubegrænset, og når den kan flytte læsere og få annoncerne til at følge med, vokser stordriftens fordele dramatisk, ja de store koncerner eller blad-huse bliver næsten udødelige, usårlige for angreb udefra, fordi fornyelsen og tilpasningen nu kan administreres frem ved rationalisering eller udgiftsforøgelser af tilstrækkelig størrelse. Dette ændrer selvfølgelig også avislederens rolle og muligheder. Kun i undtagelsestilfælde kan han herefter opnå de store gennembrud ved at opspore og udvikle helt nye markeder, thi de typologiske ændringer sker nu ved gradvise, systematiske tilpasninger inden for givne institutioner, hvor det jo så også snart bliver svært at skelne den enkelte persons bidrag.

Omnibusavisen måtte som formel få store virkninger for lokalpressen. I det lille samfund var eksistensen af flere forskellige kanaler for avertering og bekendtgørelser urimeligt byrdefuld, og når avisens indhold nu fundamentalt skulle bygges op om detaljeret lokalreportage og lokalvinkling af alment stof, opstod der meget hurtigt store forskelle mellem de større og de mindre blades kvalitet og konkurrenceevne. Sociokulturelle forskelle mellem de sociale lag og navnlig mellem land og by kunne i høj grad bremse denne proces, men i længden måtte der udvikle sig en meget stor forskel i indtægter, avisindsats, oplag o.s.v., som til sidst lod ét blad stå tilbage som en bred, altfavnende community paper.

I praksis blev graden af jævnbyrdighed omkring 1920 i høj grad afgørende for processens hastighed, men også avislederens indsigt, ressourcer og frihedsgrader kom til at spille en stor rolle.

Det kan illustreres med de tre Stiftstidender i Aarhus, Aalborg og Odense (nr. 27/32, 33 og 35). De havde i 20'rne hver to jævnbyrdige konkurrenter, en stor morgenavis med dominans i oplandet, og et socialdemokratisk arbejderblad, der understøttedes af fagforeningerne og byvælgerens flertal, mens Stiftstidende selv havde den borgerlige halvdel af bybefolkningen og forholdsvis godt med annoncer. I Aarhus fik Louis Schmidt meget hurtigt udviklet en så betydelig redaktionel overlegenhed med en bred, velformet og human-interest-rettet lokalreportage, at hans middelklasseavis allerede før 1939 dominerede i den røde Aarhus by. I Aalborg lykkedes det først ved denne tid, med hjælp fra landbrugskrisen og L.S., dynastiet Schiøttz-Christensen at distancere Amtstidende, men i tiåret efter 1945 gik den veldrevne og salgsmæssigt meget aktive Stiftstidende langt forbi de andre, ja brede også oplandsgrænserne noget ud. I Odense skabte først et ejerskifte 1953/55 betingelserne for, at den professionelle ledelse (Knud Secher, Erik Andersen m.fl.) kunne få sat bladets store annonceindtægter ind i et afgørende fremstød på lokal- og landsdelsnyt samt egendistribution. Kun Schmidt må vel nødvendigvis regnes til bladlederfagets pionerer.

Forrest i udviklingen i hovedstaden ved siden af Politiken gik til alles overraskelse den gamle Berlingske Tidende (nr. 26). Dens ejere forstod omsider, at de store annonceindtægter og udbytter ikke kunne holdes i længden med et stagnerende oplag, og ansatte derfor to erfarne ledere udefra. På ganske kort tid gjordes morgenudgaven, hidtil et nyheds- og annoncetillæg, til en moderne alsidig avis af Cavlingsk snit, men med speciel styrke i gedigent udenrigs- og erhvervsstof samt andre kontante nyheder og læsestof for familien. Krigen, Politikens krise i 1920 og alvorlige fejlgreb fra Ferslews efterfølgere gav store muligheder, som dog bare kunne udnyttes, fordi der teknisk-redaktionelt og på salgsarbejdet var sket en oprustning, som utrætteligt holdtes ved lige. Henius, der ville samle kræfterne om morgenavisen med mange sider, høje priser og stor reklame, var den største strateg, men om mobilisering af husets kræfter var lederne enige. Så snart midlerne var rigelige, satsedes der på datterpublikationer, med størst held en rigtig kontor- og frokostavis (B.T.), da man efter to hurtige skift fandt den rigtige redaktør.

Husets fremgang i indtægter og oplag fortsatte urokkeligt (og for konkurrenterne ubarmhjertigt) hele mellemkrigstiden og efterkrigstiden igennem (nr. 30) uden store ændringer under den ny ledelse, med teknokraten Svend Aage Lund som chef over både redaktion og forretningsledelse. De efterhånden enorme indtægter gjorde det muligt at holde avisindsatsen i top på morgenavisen, bl.a. ved massive indkøb af dygtige journalister, frikostig brug af lækker teknik og stort personale i alle afdelinger. Men kun på ét enkelt felt blev der brudt nye veje, nemlig med B.T., som fra 1942 udvikledes til en mangesiders all-round, gennemillustreret og gennembearbejdet populærvavis af moderne engelsk tilsnit. Den fik mægtige chancer også udenbys, da der i 60'erne satsedes nok på reklame og fjerndistribution. Men nogen bevidsthed om konsekvenserne heraf for morgenbladene spores ikke.

Fra 1927 havde Politiken (nr. 29) i en periode genoptaget sin vækst under ny redaktionel ledelse. Indholdet revitaliseredes, især ved en mere dynamisk præsentation, fokalisering og solo-vinkling samt farvetillæg ligesom Berlingske. Hasager var tidens bladmand i særklasse, men de egentlige nyskabelser er svære at se. Måske kom fremgangen mest fra den storstilede salgsindsats, Jespersen udfoldede i sine senere år – måske gav arbejdernes fornyede lyst til at holde morgenavis det radikale regeringsorgan den tilgang, som Social-Demokraten nu ikke havde format og bevægelsesfrihed til at opfange. Som for Berlingske er det svært at pege på en speciel indsats bag fremgangen.

Dette lader sig tilsyneladende gøre for årene 1963–78 (nr. 36), da huset efter en tyveårig pause igen tog til at vokse, thi længe var det kun Ekstra-Bladet, der tog fat, og det skete efter en iøjnefaldende profilering af bladets indhold og image, der skulle være en tilpasning til en ny tids smag, udtryksform og holdning. Men det var kun en omfattende rationalisering af den tekniske fremstilling og en almindelig konsolidering af økonomien, som gjorde det muligt at dække de betydelige merudgifter på reklame, redaktion og distribution udenbys. Sammenligning med konkurrenten, Det berlingske hus, der ikke kunne hævde sit forspring, viser klart nok, at evner for strategisk planlægning og psykologisk/organisatorisk velrettet personalepolitik kan være de helt

afgørende elementer i spørgsmålet om ekspansionsevne og overlevelse. Mens virksomhedens trivsel tidligere – i »oplagsspiralens« eller bedre udtrykt i den selvgenererende avisindsats' periode – først og fremmest var knyttet til ekspansion af bladets (relative) indkomst, er det nu i økonomisk forstand nok så meget omkostningskontrollen, der tæller – og den er ikke mindst bundet til held, håndlag og fremsyn i omgangen med magt- og retsforholdene i det stivnede organisationssamfund, specielt måske i stagnerende produktionsgrene.

På tilsvarende grund bygger Jyllands-Postens tredje ekspansionsperiode, i modsætning til de to tidligere efterspørgselsbårne, på forøget avisindsats, dyrere distribution m.v., som kun har været mulig ved en mobilisering af indre ressourcer og altså forudsat lederindsats over flere helt forskellige arbejdsområder.

Udviklingen i avisproduktionen synes i det hele taget at have gjort udfoldelse af initiativ og dynamik betinget af et ståsted i en etableret virksomhed, fordi opgaven nu forudsætter kompetent indsats på adskillige fronter. Den epokegørende enkeltmandspræstation i dagspressen har klassisk været knyttet til visioner og udspil på typologisk niveau – men i en industri med lav profitmargin og et mættet marked, stilles der meget store krav til nyskabelsens format, for at den kan lanceres rentabelt. Pionerindsats tvinges da ind i bestående bureaukratiske eller kollektive magtcentre med disses naturlige hang til konservatisme.

De to eneste af de registrerede vækstforløb i efterkrigstiden, som med stor sikkerhed kan tilskrives enkeltpersoners indsats, fandt da også sted uden for giganternes kreds: Ærkejournalisten Børge Outze formåede i 1945 med venners hjælp på resterne af det illegale Information (nr. 34) at improvisere et levedygtigt dagblad af helt særegen type – en kvalitetsavis halvvejs skrevet af amatører og unge talenter på gennemfart – længe holdt oppe af Outzes begavede artikler og inspiration – snarere end normale talenter som redaktør endsige bladudgiver. Det hører dog med til historien, at bladet, efter at det i årevis levede på tilfældige tilskud, først blev »sikret«, da ugebladsmatadoren Fogtdal overtog og sanerede det 1969–70, hvorefter universitetsekspllosionen og ungdomsoprøret gav det et nyt og meget større læsergrundlag foruden en ny politisk identitet. Et stort (svensk) forlag deltog

samtidig i skabelsen af Det nye Børsen (nr. 38) som et emne-specialiseret, men læservenligt erhvervsdagblad, og der savnedes hverken indskudskapital eller planlægning – men det var to unge mænd, der havde udviklet tanken, og som med bravour søsatte det nye blad.

Konklusion

Såfremt enkelte brancher og industrier vælges som udgangspunkt, kan man afgrænse observationsfelter af relevans for belysning af virksomhedslederens og industrielle foretagers roller i erhvervslivets udvikling. Som det allerede kunne ventes ud fra hidtidige antagelser, giver sammenligning af persondata over alder, herkomst, uddannelse o.s.v. (forøvrigt også rejseerfaring, civilstand m.v.) mellem de særligt fremgangsrige og de øvrige virksomhedsledere små forskelle. Foreløbig synes den realistiske metode til brug af et sådant materiale at være konkrete situationsanalyser. Udføres sådanne på de større vækstforløb i dansk dagspresses historie kan man tilsyneladende udskille et antal tilfælde, hvor givne strukturer reelt har determineret forløbet med ringe spillerum for virksomhedslederens selvstændige betydning – mens der også kan peges på lige så mange, hvor bevidste, målrettede dispositioner har fremkaldt betydelige ændringer i konkurrenceforholdene. Der har dog været adskillige tilfælde, hvor forholdet mellem målbevidst, original markedsstrategi og givne strukturer er mere sammensat – og navnlig har industriens udvikling gennem dette århundrede indebåret en institutionalisering, som gør anvendelsen af det klassiske foretagerbegreb mindre enkel og mindre lovende.

Bilag: De store vækstforløb i dansk dagspresse

Bladets/ bladhusets navn	Vækst- periode	Oplagsandele i 0/00			Bladleder: U = udgiver/ejer, R = redaktør, F = forretningsfører/direktør
		:husst.	:oplag	SOK	
1. Kjbh. Tidender	1749–66	6–18	550–650	35	bogtr. E. Berling (1798–50), U 1749–50
2. Fyens Avis	1780–98	0–11	0–250	52	boghdl. C. Iversen (1748–1828), UR 1780–27
3. Berlingske Tidende	1838–58	6–31	80–200	55	{ bogtr. C. Berling (1812–71), U 1836–71 gross. Nathanson (1780–68), R 1838–58
4. Flyveposten	1845–55	0–15	0–120	42	drejer E. Meyer (1813–80), UR 1845–51
5. Dagbladet	1851–70	0–13	0–50	25	c.jur. C. Bille, MF (1828–98), RU 1851–72
6. Folkets Avis	1860–73	0–22	0–77	41	{ gross. A. Caen (1816–72), U 1860–63 forf. E. Bøgh (1822–99), R 1860–77
7. Ferslewske blade	1864–80	0–82	0–227	136	stentr. C. Ferslev (1836–10), U 1864–10
– DagsTelegrafan	1864–80	0–35	0–95	58	lærer Rimestad, MF (1816–77), R 1864–77
– Aftenposten	1873–85	0–35	0–70	42	journ. B. Wulff (1844–21), R 1873–21
Nationaltidende	1876–87	0–29	0–54	40	c.jur. Bierring (1837–96), R 1877–96
8. Bergske blade	1872–90	0–17	0–28	22	lærer C. Berg, MF (1829–91), U 1872–91
Kolding F. m. fil.	1872–90	0–10	0–17	13	lærer E. Sørensen, MF (1850–20), R 1872–01
9. Social-Demokraten m. fil.	1880–95	7–65	19–100	69	{ skom. Hørdum, MF (1846–11), F 1877–11 typ. Wiinblad, MF (1854–35), R 1881–11
10. Flensborg Avis	1882–01	2–13	4–16	11	lærer Jessen MdR (1854–06), RU 1882–06
11. Avisen	1883–96	0–15	0–25	19	journ. Fr. Hansen (1861–15), RU 1883–96
12. Politiken	1884–98	0–48	0–66	56	{ c.jur. V. Hørup, MF (1841–02), R 1884–01 kasserer H. Bing, MF (1845–96), F 1884–96

Bilag: De store vækstforløb i dansk dagspresse (fortsat)

Bladets/ bladhusets navn	Vækst- periode	Oplagsandele i 0/00			Bladleder: U = udgiver/ejer, R = redaktør, F = forretningsfører/direktør
		:husst.	:oplag	SOK	
13. Fyns Tidende	1885–02	4–15	8–18	10	lærer J. Pedersen, ML (1841–22), R 1872–02
14. Aftenbladet	1887–97	0–37	0–51	43	journ. Korsgaard, MF (1846–04), UR 1887–04
15. København	1893–10	6–33	10–32	24	kass. Witzansky, MB (1862–40), UR 1893–22
16. Aalborg Amtstid.	1895–11	6–18	8–18	11	c.jur. V. Lassen, MF (1861–08), RU 1838–08
17. A-pressen	1895–11	65–186	100–181	99	Hørdum (se 9)
– Social-Demokraten	1895–11	53–97	82–95	24	Wiinblad (se 9)
– Demokraten	1895–11	6–20	8–20	13	typ. Har. Jensen, MF (1851–25), R 1883–01
– Fyns Soc.Dem.	1896–11	0–16	0–16	16	typ. E. Marott, MF (1896–40), R 1896–20
18. Ferslewske blade	1895–10	77–139	118–136	33	Ferslew (se 7)
– Aftenposten	1895–10	15–92	25–90	34	B. Wulff (se 7)
19. Kristeligt Dagblad	1896–13	0–11	0–10	10	pastor Dyekjær (1862–17), R 1898–04
20. Folkets Avis II	1897–13	0–21	0–20	20	journ. E. Rex, MB (1860–13), UR 1897–13
21. Bergske blade	1901–16	23–53	28–43	21	journ. S. Berg, MF (1868–21), U 1898–21
Ringkøb. Dagbl. m.v.	1901–16	6–17	7–20	13	lærer C. Nielsen, MB (1863–27), R 1899–27
22. Politikens hus	1904–19	53–135	57–107	68	disp. C. Jespersen (1873–56), F 1906–39
Politiken	1904–19	40–116	42–92	62	lærer, journ. H. Cavling (1858–33), R 1905–27
23. Fyns Venstreblad	1904–19	1–21	1–17	18	lærer P. V. Elmholt (1883–27), R 1907–27
24. Aftenbladet	1906–22	10–37	10–33	25	journ. C. W. Bærentzen (1872–19), RU 1904–19
25. Jyllands-Posten	1907–23	8–31	8–27	21	c.polit. S. W. Nielsen (1867–35), UR 1895–31

26. Berlingske hus	1913-30	40-159	36-145	114	pharm.bogh. L. Henius (1870-38), F 1913-33
– Berl. Tidende	1913-30	27-100	24-91	70	journ. C. Gulmann (1869-34), R 1913-34
– Berl. Aftenavis	1913-30	13-28	12-25	14	c.jur. Sv. Poulsen (1872-37), R 1913-35
– B. T.	1916-30	0-20	0-19	19	journ. Helweg-Larsen (1887-47), R 1918-26
27. Aarhus Stiftstid.	1923-39	16-27	14-42	18	typ.journ. L. Schmidt (1885-52), RU 1920-52
28. Vestkysten	1925-42	11-23	10-20	11	journ. Knud Rée, ML (1895-72), R 1928-70
29. Politikens hus	1927-45	104-211	94-147	75	C. Jespersen (se 22)
– Politiken	1927-45	91-180	83-125	61	{ c.mag. V. Koppel, MB (1867-49), R 1927-37
– Ekstrabladet	1927-45	13-31	11-22	14	{ journ. N. Hasager (1888-69), R 1931-58
30. Berlingske hus	1933-50	169-250	161-184	43	{ c.jur. Kaj Møller (1891-36), F 1933-36
– Berl. Tidende	1933-50	111-177	106-130	40	{ disp. P. Andersen (1900-75), F 1937-70
– B. T.	1938-55	16-37	14-32	19	c.polyt. Sv. Aa. Lund (1900-81), R 1933-70
31. Jyllands-Posten	1938-55	26-65	23-56	36	c.jur. H. Bendixen (1901-55), R 1944-55
32. Aarhus Stiftstid.	1939-56	27-40	24-35	12	journ. H. Hansen (1879-56), RU 1927-56
33. Aalborg Stiftstid.	1943-60	24-36	20-33	12	Schmidt (se 27)
34. Information	1843-60	0-16	0-14	15	typ. journ. A. Schiøttz-C. (1909-82), RU 1940-81
35. Fyens Stiftstidende	1953-68	23-36	19-36	15	journ. B. Outze (1912-80), R 1945-80
36. Politikens hus	1963-78	132-142	127-162	16	{ journ. K. Secher, MB (f. 1907), R 1946-75
– Ekstra Bladet	1963-78	24-59	23-68	34	{ disp.h.d. E. Andersen (f. 1914), F 1953-80
37. Jyllands-Posten	1965-82	52-62	40-75	16	c.jur. E. Klæbel (f. 1917), F 1966-
38. Børsen	1968-82	4-16	4-19	14	c.polit. Andreasen (f. 1920), R 1963-67/76
					{ journ. G. Henriksen (f. 1906), RF 1960-71
					{ journ. Laust Jensen (f. 1914), RF 1964/76-
					c.jur. C. Lillelund (f. 1935), U 1969-78

Forklaring og kilder til bilaget

Oplagsandelene er beregnet på det indledningsvis definerede standardoplag – det betalte nettooplag på hverdage, for rene løssalgsaviser dog kun 50% heraf, med tillæg af 16,7% af søndagsoplaget (Kilder: N. Thomsen: Dagbladskonkurrencen, I–II, 1972, Oplagskontrollens bulletin B 1931ff. samt visse af de nedennævnte pressehistoriske værker angående ældre tid).

Standardoplaget omregnes til promiller af husstandstallet i hele Danmark (med Sønderjylland), ud fra tallene i folketællingerne samt interpolationer, dels observationsperiodens begyndelsesår, dels i slutåret. Tilsvarende omregnes det til promiller af det samlede standardoplag i de to år. Hvor de to mål for vækst begge overstiger ti promille over tidsrum, der ikke er større end 20 år og ikke kortere end ti år, bliver vækstforløbet registreret som usædvanligt. En sammenvejning af de to mål gøres ved uddragning af kvadratrods af produktet af de to tal, standardoplagskvotienten (SOK).

Litteratur

Kilder til det biografiske materiale:

- J. A. Jørgensen: Den danske Dagspresse (1901)
 Provinsjournalister (Aarhus 1913)
 Journalistisk Stat, i: Dansk Provinspresse (Odense 1925)
 Journalistisk Stat (Provinsjournalistforeningen, Aalborg 1940)
 Danske Journalister (Holbæk 1950), tillæg 1952, 1954
 samme 1960 (Aalborg), 1965 (Aalborg), 1970 (Fjerritslev)
 Kraks Blaa Bog 1920 ff.
 Dansk Biografisk Leksikon I–III (1920–26)
 Th. Erslew: Dansk Forfatter-Lexicon (1843–58) m. Suppl.

I øvrigt specielt

- Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen, I–II (1972). Se også her mere specifikke referencer.
 C. Kirchhoff-Larsen: Den danske Presses Historie, I–III (1942–62)
 Sv. Thorsen: Den danske Dagspresse, I–II (1947–51)
 T. Vogel-Jørgensen: Berlingske Tidende gennem To Hundrede Aar, I–III (1949)
 H. Stangerup: Henrik Cavling og den moderne avis (1970)
 A. Svensson: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis (1955–60)
 R. Gandrup: Redaktør Louis Schmidt (1957)

Norsk tørst

AV STEIN TVEITE

I februar 1802 døydde bonden Steinar Knutson Strand i Seljord (Telemark). Til gravølet blei det frakta opp viktige og dyre varer frå Skien. Som namnet seier måtte dei ha øl – dei henta 6 1/4 tn malt, til 34 rd. Det skulle bli opp mot 900 liter sterkt øl. Men øl var ikkje nok, 123 liter brennevin kosta 48 rd. Det meste var *beste aquavit* til 34 sk. potten, men 4 3/4 pott *hvid* sto berre i 24 sk. Så var det 19 pottar *fransk* brennevin til 48 sk. og 2 pottar *beste fransk* til 56. Endeleg kosta dei på 8 flasker vin til 2 1/3 rd.

Rekningane frå dette gravølet viser til sentrale element i norsk økonomisk og sosial historie, men merkeleg nok er det heller ukjend land. Ikkje slik sør for Skagerak, der ein kjend fagmann har skrive om den breie straum av øl gjennom dansk historie. Men på Strand var det ikkje berre tale om øl, andre og nyare former for tørsteslukking blei kombinert med ølet. Eller det kunne bli tale om substitusjon.

På fleire måtar er det meir gjevande å studere alkoholforbruket i Noreg enn i Danmark. Ein stor del av norsk etterspørnad blei retta mot framand produksjon, ut frå naturgjevne, økonomiske og politiske årsaker. Alkoholen blei ein sentral faktor i norsk handel. Med dette kom det taloppgåver, som kan gje grunnlag for ein statistikk. I alle fall kan oppgåvene gje visse haldepunkt for å setje fram hypotesar om samanhengen i det som skjedde på denne økonomiske sektoren.

I Noreg har alkoholen vore eit problem, frå vikingtid til skrivande stund. »Med låkare last du legg ikkje ut, enn ovdrykkje med øl« – heiter det i Håvamål. Styresmakter av alle kategoriar har sett alvorleg på dette problemet. Historikarane har fylgt opp, emnet har vore sett som ein del av sosialpolitikken. Eit av dei nyaste arbeida heiter *Kampen mot alkoholen*. For storparten av folket har det gjennom historisk tid heller vore ein strid for å

kunne skaffe seg gode drikkevarer. Det kunne vere på tide å ta for seg emnet med eit slikt siktepunkt. I denne vesle artikkelen må eg nøye meg med å peike på nokre drag ved norsk import før 1814, i sers hypotetisk form.

Øl

1563 såg kong Frederik eit viktig problem for riksstyret i importen av tysk øl – »hvoraf . . vore undersaatter meget at besværes, og de dog ikke samme fremmed øl ville ombære.« Difor blei det lagt på *sisé* – »at enten samme fremmed øl des bedre kan aflægges eller og fornevnte vore undersaatters besværing maa Os og Kronen til bedste komme.« – (Same tenkjemåten er grunnlaget for nyare norsk alkoholpolitikk.)

Serleg stor og ålvorleg skulle ølhandelen på Nord-Noreg vere. 1569 kom det kongeleg påbod om at den som ville føre øl til Finnmark, måtte ha halv ladning med mjøl og *malt* – »paa det at landet med gode vare og nødtørftig underholdning kunde blive bespist.« – Tidleg på 1600-talet kom det ei tverrvending i politikken, øl til Nordlanda og Namdalen fekk passere sisefritt. Nå blei det sett som viktigare å gje betre vilkår for dei som deltok i fiske for eksport.

Kor store mengder tysk øl kunne det vere tale om til den norske marknaden? 1604 passerte 2733 lester øl gjennom Sundet på tyske skip med kurs for norske hamner (utanom Båhuslen). Av dette skulle heile 2554 lester til Bergen. Ut frå samtidige kjelder er det klart at dette var hovudhamna, forfattaren til *Den norske So* hevda at både i 1568 og 1569 var importen i Bergen over 6000 lester. Han klaga (1584) over at importen hadde gått sterkt tilbake, og tollrekneskapen for 1577/78 viser rett nok berre 1154 lester. 1604-tala styrker truverdet til utsegna om volumet i 1560-åra, sidan fiskevarene hadde hatt eit sterkt relativt prisfall.

Eit volum på 30 648 tnr. i 1604 er sjølv sagt eit minimumstal. Bortsett frå spørsmålet om kontrollen i Øresund har vi det ølet som gjekk gjennom Storebelt (serleg lybsk) og øl frå hamner vest for Sundet. I tillegg kom ølimport på danske og norske skuter. For 1650–54 har vi derimot oppgåver over *all* import til Bergen.

(20% kom frå vestlege hamner.)  rleg volum var 8 300 tnr., eit fall på 73% fr  1604. Og nedgangen heldt fram, til snaue 3 000 tnr. sist i 1660- ra og under 100 sist i hundreåret. Seinare var  limport eit sersyn.

Kva l g bak bortfallet av denne hovudfaktoren i norsk utanrikshandel? Det er nok å sjå på tilhøva i Bergen, sidan det aller meste av ølet gjekk dertil. Ei årsak må vere å finne i den danske avgiftspolitikken. På 1500-talet var tysk  l i Bergen 2 til 3 gonger dyrare enn det norske. På 1600-talet auka toll og sise steg for steg, med tollrulla av 1672 som sluttstrek. Det tyske ølet blei prisa ut av marknaden. Men kva med norsk  l som substitutt? Det er hevda av A. B. Fossen at bryggjarane i Bergen overtok marknaden fr  tyskarane. Det må vere rett nok for sjølve byen. Men handelsarkiv syner klart nok at etter år 1700 var det heilt slutt med å sende  l fr  Bergen til Nordlanda.

Det kan vere tale om ulike forklaringar på denne endringa. Fiskarb ndene nordpå kan ha skore ned på forbruket, dei kan ha produsert  l sjølve, eller dei kan ha sett inn andra varer med liknande fysiske og sosiale funksjon som ølet hadde. Lat oss fyrst sj  på norsk  lproduksjon med basis i importerte råvarer (halvfabrikata).

Malt

Jamf rt med  limporten var det tale om heller små mengder malt i den fyrste perioden. 1604 gjekk vel 1700 tnr. gjennom Sundet, av dei snaue 1400 til Bergen. Her var heile importen med utanlandske skip 1577 på vel 1500 tnr. Kanhende gjekk eit st rre kvantum med danske og norske skip, men det er lite truleg. 1584 er det framlegg i *Den norske So* om påbod til danske byar om å sende korn til Bergen. »Bergen kan sj lv gjere mj lt og malt, kanhende og  l – om det enn ikkje blei som  l fr  Rostock og Lubeck, var det godt nok for fatige folk.«

Tala for 1650–54 viser eit mykje st rre volum, årleg var det vel 38 000 tnr. Stort høgare kom handelen ikkje, toppen blei nådd 1702 med 45 000 tnr. For landet under eitt var importen sist i 1600- ra omlag 175 000 tnr., toppen blei nådd i 1730- ra med

opp mot 250 000 tnr. i ein skilde år. Men så gjekk det nedover, med 171 000 tnr. i 1766/68, og med eit volum på mellom 82 000 og 119 000 tnr. i 1802–06. Og dette skjedde i ein periode med stigande folketal? Korleis forklare utviklinga?

Her finst på ny fleire alternativ. Ut frå mange ulike kjelder er det klart at berre ein liten part av maltimporten gjekk til ølproduksjon i byane. Bøndene kjøpte det aller meste, det er i bondeøkonomien at svaret må liggje. Det kunne vere at norsk byggproduksjon gjekk opp og at ein del av auken kom i staden for utanlandsk malt. Dette er lite rimeleg, når vi ser på samhøvet mellom kornavling og folketal i desse tiåra. Endå mindre rimeleg er det med overgang til kjøp av bygg, med malting heime. Men det kunne vere at sjølve forbruket av øl gjekk ned. For Nordlanda ville det då vere ei endring i to fasar – fyrst overgang frå tysk øl til tysk eller dansk malt, så nedgang i maltkjøpet som fylgje av mindre ølforbruk. Prost Erik Colban skreiv 1813 om Lofoten og Vesterålen – »Øl, som mere styrkende, er en sjendenhed endog ved brylluper.« Det kan vere at dette er eit relativt nytt fenomen, men det kan og vere at eit lite ølforbruk her går attende til midten av 1600-talet.

For ein del kan ein forklare dette med sviktande kjøpekraft. Etter 1650-åra fylgde ein periode med svartfiske i Lofoten. På andre sida kan det vere tale om brennevin som substitutt for (tysk) øl. Petter Dass skriv i 1690-åra om Tjeldsundet (mellom Lofoten og fastlandet) – »Der boer de Nordlandske knaber i rad, hvis brændeviins-pander gjør mangel en glad, og lærer dem ferdig at snakke.« (*Knaper* er velstående bønder, som gjerne driv handel.) Poenget her er at i dette området kan det ikkje vere tale om at dei produserte brennevin i større stil med basis i lokal kornavl. Dei må ha nytta importert malt, kome frå Bergen. Såleis kan vi sameine etter måten stor maltimport i Bergen med lite ølforbruk i Nordlanda. Den absolutte og relative nedgangen i maltimporten etter 1700 for Bergen og etter 1750 for resten av landet kan ha som grunnlag at maltet ikkje berre blei nytta til bryggjing.

Brennevin

Det er fyrst på 1600-talet at forbruket av brennevin blir eit grunnfesta element i norsk folkekultur. Importoppgåvene er vanskelege å bruke, vi må serleg rekne med stor smugling eller tollsvik når det gjeld druebrennevin. 1650–54 var den årlege importen i Bergen berre 78 000 liter, men auka til 682 000 i 1743 og heile 1 243 000 i 1755. Dette hoppet vil eg forklare ved det store vårsildfisket på Vestlandet, som då sto på topp. Det tok slutt ved 1760, noko som truleg ligg til grunn for at importen i Bergen seinare ikkje nådde stort over dette nivået.

I andre landsluter må det ha vore sterk auke i volumet etter 1750. Ei gjennomgåing av tollbøkene vil truleg syne at importen nådde toppen i 1780-åra. For 1802–1806 finst det oppgaver for landet under eitt. Importen svinga mellom 2.4 og 4.6 mill.liter. (Dei to lågaste tala er litt suspekte.) 1816 rekna Stortinget med ein førkrigsimport på 6 mill. pottar (5.8 mill. liter). Det kan vere at dei her la til for smugling, men og for at brennevinstunnene heldt meir enn dei lovfeste 120 pottar.

1711 kom det fyrste forbodet mot brennevinsproduksjon i Noreg, og eit nytt under uåra etter 1740. Men frå 1756/57 kom det varige forbodet mot brenning på bygdene. Byane fekk løyve 10 år etter, seinare knytt til prisen på korn.

Forbodet kunne ha minst tri tenkjelege verknader. For det fyrste at maltimporten gjekk ned, malt fekk eit mindre bruksområde. Det høver godt med kva som skjedde med maltimporten. For det andre kunne forbruket av brennevin gå tilbake, framfor alt hos dei som før hadde produsert til eige bruk eller lokalt sal. For det tredje kunne kjøp av importert brennevin gå opp.

Men var forbodet effektivt? Det ser ut til at så skjedde for ei stund, serleg etter ei ny innskjerping 1771. Denne blei kombinert med kverrsetjing av kjelane. Berre frå Hedmark og Christians amt blei 1400 apparat frakta inn til Akershus. Dette måtte i alla fall fordyre norsk produksjon.

Men fram mot 1800 ser det ut til at kontrollen blei mindre sterk, styresmaktene må ha sett gjennom fingrane når det galdt brenning til husbruk. (Eit ikkje ukjent fenomen i dag heller.) I sine

reiserapportar til Kommercekollegiet skreiv Christen Pram frå Hedmark 1804 – »Brænderiet skeer her slet ikke længer i smug. Det drives paa alle gaarde som væsentligen hørende til enhver ordentlig huusholdning.«

Dette galdt område med kornoverskot. Både i Trøndelag og på Austlandet finn vi brenninga i full gang alt i 1660-åra i dei gode kornbygdene. Det er der vi serleg høyrer om produksjon i lovlege tider. Under forbodet må det ha vore vanskeleg for dei å drive handel med brennevin, men dei kunne nok stort sett greie seg til eige forbruk av det billigare brennevinet. Derimot måtte dei tidlegare marknadene for norsk produksjon vere henvist til utanlandske varer etter 1757. Det gjeld serleg skogbygder på Austlandet. Men effekten av forbodet på norsk import blei nok mindre dei siste åra før 1807.

Men vi må ikkje gløyme at store delar av landet aldri hadde drive med eigen produksjon av brennevin, som Vestlandet og Agder. For dei ville den eventuelle effekten av forbodet vere ein auke i leviekostnadene. Det ser ikkje ut til å ha vore tilfelle, det kom ingen merkande prisauke etter 1756. Tvert om, det kan vere at heimeproduksjonen i mange kystbygder var tevla ut frå før. Det kan vere med og forklare auken i Bergens-importen. Vi høyrer ikkje meir til brenninga nordpå. Dette er forsåvidt rimeleg, så lenge dei nytta importert råstoff ville det utanlandske brennevinet kunne tevla på prisen (under elles like vilkår).

Import og folketal

Ølet med tyske skip gjennom Sundet i 1604 skulle bli omlag 3.9 mill. liter, i nærleiken av 13 liter på kvar nordmann. Ikkje lite, serleg med tanke på at dette er minimumstal. Men av dette gjekk 3.7 mill. til Bergen. Med Vestlandet og Nord-Noreg som handelsområde vil det seie at her blei det omtrent 30 liter på kvar, med stort og smått. I Nord-Noreg må forbruket jamnt over ha vore mykje større.

1604 kan vi leggje til 0.2 mill. liter for importen av malt til Bergen. Rekner vi om på same måte for 1650/54 kjem vi til 6.3

mill. liter, med tillegg for brennevin blir det 6.7. Det blir over 40 liter (42) på kvar.

Mellom 1670 og 1740 heldt maltimporten så nokonlunde fylgje med folketalet i landet, med omlag 0.4 tnr. på kvar (etter J. Herstad), d.v.s. 50–60 liter øl. Dette fall sterkt fram mot hundreårskiftet. 1766/68 var volumet nede i vel 0.2 og vidare til vel 0.1 tn. i 1802/03.

Det høgaste talet for brennevinsimporten 1802–06 kom i 1804. Dei 4.6 mill. liter tilsvarer 5.2 liter pro pers. på landsbasis. Det er høge tal jamført med stoda i andra halvta av 1800-talet. Men om alt hadde vore kornbrennevin og dei istaden hadde produsert øl av råstoffet, ville det ikkje blitt meir enn omlag 40 liter øl (innkludert import-maltet). Såleis omlag det same som for Bergen i 1650-åra. Men her var det tale om meir foredla produkt, utlegget blei større.

Dertil var det for Bergen tale om større prosent av forbruket basert på import, enn for landet under eitt. Dei lokale og regionale variasjonane må ha vore store (og sjølvstakt variasjonar frå mann til mann). Oppgåver frå handelsarkiv i Bergen syner at ein »vanleg« fiskarbondede kring 1800 kunne få sendt nordover 40–60 liter brennevin for året. Men det fanst dei som kjøpte både 100 og 200 liter. Variasjonane var ein funksjon av storleik på huslyd, men serleg utfallet av fisket. Reint ålment ser det ut til at forbruket har vore godt over det »normale« for landet under eitt. Colban hevda at i 1807 gjekk det med omlag 350 000 liter brennevin i Lofoten og Vesterålen. Han kom med ei fysiologisk forklaring – »Endog den umaadelige drikkfældighed har sin grund i levemaaden. Tykt blod og seie vædsker kan ei sættes i bevægelse uden ved spirituøse drikke. Utroelige portioner kan baade mand og qvinde, ja børn, deraf tage uden synderlig virkning. Til at beruse en fiskermand behøves et stort maal.«

Importverdet

Det har vore vanleg å sjå på den hanseatiske eksporten til Noreg som dominert av korn. Både tollrekneskapen for Bergen 1577 og oppgåvene for trafikken gjennom Sundet viser at det ikkje var

korn, men *mjøl*. Viktigare er det at mjølet spela ei underordna rolle i høve til øl, både i volum og verdi. Etter samtidige prisar i Bergen var importen av øl og malt omlag 3 gonger så stor som mjølimporten. Oppgåvene frå Sundfarten 1604 syner endå større dominans for ølet. Det er ventande at forholdet mellom mengde/verdi av øl og malt på eine sida og mjøl/korn på andre sida, ville skifte sterkt etter utfallet av fiske og kornavl.

Går vi fram til importen til Bergen 1650–54 er det tydeleg at importen av korn/mjøl spela ei mykje større rolle, jmført med importen av øl/malt/brennevin og vin. Ei forklaring er at nå er det tale om all import. Men truleg var det tale om ei røyngleg vriing av importen over til matvarer. Bakgrunnen for dette ville vere at folketalet i handelsområdet hadde auka meir enn utvidinga av kornarealet. Endå klarare er dette for landet under eitt, ut frå heilt lause overslag. Kjeldene er gode nok til at vi kan kome fram til tolleg trygge resultat frå omlag 1665 og framover i tid.

Her vil eg nøyse meg med å sjå på importverdet i åra før 1807, for landet under eitt. Ved å nytte engrosnoteringar frå Bergen (pr. 1. sept.) får vi fylgjande resultat (i 1000 rdr.)

	Kornbr.vin	Malt	Tilsaman
1802	363	431	794
1803	756	543	1299
1804	751	397	1148
1805	367	391	758
1806	656	382	1038

For druebrennevin finst det ikkje noteringar etter 1800. Vi såg at importen steig til mest det 3-doble mellom 1802 og 1806. Med ein pris 50% over kornbrennevinet får vi ein auke frå 180 000 til 470 000 rd. Då vil samla importverdi ligje på omlag 1.5 million rdr. både i 1803 og 1806. I tillegg kom andre drikkevarer. Mjød hadde hundrevis av år bak seg som importvare, rom kom på 1700-talet. Vin var av eldre dato, og i 1800 låg importen i Kristiania, Bergen og Trondheim på omlag 200 000 liter. Den

låge importen av kornbrennevin i 1802 blei til ein viss grad motverka av uvanleg stor import av rom – 210 000 liter. Mjød hadde topp i 1806 med 65 000 liter.

I desse åra svinga såleis verdet av alkoholimporten mellom 1 og 1 1/2 million rdr. Det kom sjølvsagt ikkje opp mot kornimporten i »normale« år, t.d. var denne i 1802 på vel 2.5 million rdr. Men her må det vere tale om ein god nr. 2 i norsk innførsle. På kvar nordmann blei det ikkje meir enn mellom 1 og 2 rdr. året til innførde drikkevarer. Likevel er dette mykje i internasjonal samanheng. Og for den einskilde *forbrukaren* blei summen større. Distribusjonskostnadene kom i tillegg, med opp mot 50%. For »normalhuslyden« kunne innkjøpet bli 10–20 rdr. årleg. I tillegg kom så øl og brennevin produsert på norske råvarer, som på denne tid må ha vore minst like mykje. Dette forbruksmønstret er eit av dei mange vitnemål om at det norske samfunnet under eitt, og framfor alt det norske bondesamfunnet, hadde ein levestandard som låg langt over »eksistensminimum«.

Dansk produksjon – norsk forbruk

1827 skreiv biskop Munch: »Vi mindes med hvilken almindelig jubel lov af 1. juli 1816, hvorved brændevinsbrænding under visse betingelser tillades, blev modtagen over det hele land, saavel i bye som bygd. Man betragtede den ved dette decret tilstaaede licens som een af de ædleste frugter paa Norges unge frihedstræ.« Men hos mange var det ikkje berre fridomen som skapte glede, heller det motsette. Saka var at frigjevinga var knytt ihop med eit *forbod* mot import av brennevin produsert av korn og poteter. 1816 kom det klager over at det drog ut med lovsanksjon, for i mellomtida blei landet overfylt av brennevin frå »Flensborgerne«. 1816-lova var eit takk for sist til Danmark for kornmonopol og brennevinsforbod.

Det eksplisitte siktepunktet for restriksjonane frå København var å bremse eller hindre nordmennene sin hang til å kaste bort innkomene på unyttige varer. Ølrestriksjonen for Finnmark 1569 var knytt hop med forbod mot å sende »specerie« der nord. Avgiftene skulle vri forbruket over til heimeproduserte varer. Dei

mellombels brennevinsforboda før 1750 hadde bakgrunn i uår for kornavlen, kaloriane skulle ikkje bli inntatt i flytande form. Men forboda 1756/57 var ein del av bremsinga på luksusforbruk. Den kongelege privatsekretæren Esmarch skreiv på reisa i Noreg 1749, som svar på klagene over kornmonopolet: »Det var meere Norges overdaadighed og commoditet, end Danmarcks skyld, at de Norske hafde saa mange korn vahre fornøden. Dend største deel af de fogderier, som kunde forsyhne andre, brændte des af Gud dem forundte overfloed ulykkeligviis til brændeviin, og drak dend meeste i fylderie og overdaadighed op.«

Resultatet av inngrepa var ein auke i dansk eksport til Noreg. Inngrepa mot tysk øl førde ikkje til beinveges overgang til dansk, dette ølet hadde i alle fall ingen positiv kvalitetsskilnad andsynes det norske. Men noko anna var det med dansk malt, som dessutan gjennom tollpolitikken blei favorisert på den norske marknaden framfor tysk og britisk malt. Dette blei markert i den nye tollrulla 1670, seinare kom 80–100% av norsk maltimport frå Danmark. 1766–68 var dansk målt heile 89% av den norske importen.

Kornmonopolet dro i same lei, men til og med utan denne var tollsatsane avgjerande for vriinga av importen. Monopolet galdt ikkje nordanfjells, men i Bergen var dansk malt dominerande til ut i 1770-åra. Der skjedde det ein overgang etter 1780, fram mot hundreårskiftet var utanriks malt opp til 80% marknadssdel. Så snudde mønstret att, år 1800 var det berre 45%. For landet under eitt svinga dansk malt med mellom 51 og 78% av volumet i åra 1802–06 (i verde 28–57%). Det kan vere at forklaringa på dei siste svingingane ligg på tilbodsida, at tysk malt blei prisa ut av den lågare delen av marknaden. Noteringa i Bergen 1.6. 1800 var (rd:sk): Rostock 4.32, Sjælland og Fyn 3:48, Jylland 3:32. Det var større prisdiffanse enn tidlegare.

Kva så med brennevinet? Det var etter måten små kvanta med druebrennevin (»fransk«) som blei importert. Det kom for høgt i pris til at det kunne bli tale om ein stor etterspørnad. Såleis hadde det ein »luksuskarakter«. Men det var ikkje slik at forbruket berre fanst hos overklassa i byane. Tallause handelsoppgåver viser at mindre mengder druebrennevin var vanleg ved dei store høgtidene hos mange av bøndene. Forbruket av rom var meir

avgrensa regionalt, til byar og kystbygder. Til tider kunne importen vere tolleg høg. Og all rom kom frå St.Croix, den norske marknaden var liten, men reservert for dansk vare.

I volum var *kornbrennevinet* heilt avgjerande. Flensburg og Altona var dei to store sentra, men elles innførde vi liknande produkt frå Danmark og frå område utanfor monarkiet. Serleg kunne Hamburg vere ein konkurrent, naturleg nok. I vanleg handel i Bergen blei brennevinet frå Flensburg kalla »dansk« og det frå Altona »hamborgsk«. Prosentvis fordelte norsk import seg slik i dei 3 største år:

	1803	1804	1806
Danmark	4	3	4
Hertugdøma	83	86	78
Utanriks	13	11	18
Tilsaman	100	100	100

Vi ser at brennevin frå det eigenlege Danmark er for inkje å rekne, at Slesvig-Holsten dominerer. Viktigast var nok Flensburg. Men importen frå Hamburg var å rekne med, serleg i 1806. For malt var det motsett fordeling, hertugdøma hadde berre frå 1 til 5% av norsk import i 1802–06. I desse åra var det såleis Slesvig-Holsten som hadde størst interesse av norsk etterspørnad innan denne sektoren. 1803 hadde høgast importverde frå resten av monarkiet, då fall omlag 200 000 rdr. på malt og 660 000 rdr. på kornbrennevin. Samla import på alkoholsektoeren frå danske område kom då opp i nær 900 000 rdr.

Brennevin frå Flensburg hadde tevling med det frå Hamburg. Men alvorlegare på den norske marknaden var det aukande forbruket av meir høgverdig brennevin frå Frankrike og Spania. Årsaka til auken var nok på eine sida ei nedskjering i tollsatsane og såleis mindre smugling. Men det er vidare tydeleg at druebrennevinet blei relativt billigare, og på den internasjonale marknaden. I norsk handel kring 1750 var det omlag 100% over det danske i pris, 50 år seinare berre 50% høgare.

Poenget var at dansk brennevin berre kunne tevla på pris, kvaliteten var ille. Nordmenn meinte at utan brenningsforbod og eksportstønad ville den norske marknaden falle bort (det var likevel tryggast med norsk forbod mot så dårlege produkt). Pram skreiv 1804 til Kommercekollegiet om brenninga på Hedmark: »Da det gjøres saaledes at productet bliver over sammenligning bedre end det der kjøbes af *det afskyelige flensborgske*, saa er det vel besviis nok for at man her forstaaer operationen ligesaa godt som Flensborgerne, hvortil dog ikke hører ret meget.« 1774 klagde bøndene i dei 6 prestegjeldene i dette området til Kongen over forbodet. Det siste argument dei førde i marka: »... det monopolium Dannemark derpaa, til Norges store skade og fornærmelse, har forhvert; foruden hvad her kunde siges om det hid til Norge førte *danske brennevins modbydelige hestlige afsmag*, ret ligesom de danske dermed vilde sige, at sligt er got nok til nordmændene.«

Beboelsestætheden i København omkring år 1800

Af RICHARD WILLERSLEV

Den, der vil give en skildring af boligforholdenes udvikling i København fra omkring 1880 og til i dag har fast grund under fødderne, idet der fra 1880 offentliggjordes en lang række af boligtællinger og derudover – navnlig fra omkring århundredskiftet – værdifulde oversigter i talrige kommissioners betænkninger. Her er tale om en næsten overflod af statistiske oplysninger spændende fra enfamiliehuse til udlejningskaserner, fra et-værelses til patricierlejligheder, fra »normalt« befolkede til overbefolkede lejligheder; der redegøres her for den »normale« lejlighedstype for de forskellige samfundsklasser, for huslejens højde og meget andet. Næsten lige meget, hvilket aspekt man anlægger på det meget komplekse problem, som sammenfattes under begrebet boligforhold, er der væsentlige sider at fremdrage på grundlag af dette righoldige materiale.

Før tiden omkring 1880 findes ingen officielle boligtællinger, men takket være den indsats, der er gjort i forbindelse med det store projekt: *Industrialismens Bygninger og Boliger*, er det lykkedes på væsentlige punkter at redegøre for boligforholdene i København helt tilbage til tiden omkring 1850–1860. Går man imidlertid endnu længere tilbage, til før-industrialismens tidsalder, er vor viden om boligforholdene spinkel, tilfældig og sporadisk. De forholdsvis få historiske undersøgelser, som foreligger, har været begrænset til enkelte, arkitektonisk interessante bygninger og i bedste fald til ejendomme i et snævert afgrænset område. Det sidste er tilfældet med Nationalmuseets store undersøgelse: *Ildebrandshuse* (1966), som giver et historisk overblik over 26 ejendomme i gaderne Åbenrå-Landemærket.

Forklaringen på vor ringe viden om boligforholdene før midten af 1800-tallet skyldes ikke manglende interesse fra historiker-

nes side. Interessen er tværtimod i de senere år større end nogensinde, og med god grund, eftersom der ud fra et kulturhistorisk synspunkt – og i særdeleshed, hvis man ønsker at inddrage den jævne borgers forhold i en kulturhistorisk sammenhæng – ikke findes mange emner, der er så centralt placeret som netop boligforholdene. Nej, forklaringen på de få sporadiske bidrag fra historikernes side er først og fremmest, at kildematerialet er spredt og usammenhængende. Dog findes en enkelt undtagelse. Tiden omkring 1800.

I årene umiddelbart før og efter år 1800 krydser tre – eller snarere fire – i boligmæssig henseende meget vigtige kilderækker hinanden. Det drejer sig om:

Folketællingen 1801

Brandtaksationerne

Opmålingsprotokoller vedrørende bygningsafgiften 1802 og følgende år.

Mandtal til ildstedskatten 1812.

Et par ord om disse kilderækkers værdi til belysning af boligproblemet og muligheden for på dette grundlag at opbygge en mere omfattende boligstatistik vil i denne forbindelse være påkrævet.

Folketællingen giver ud over et samlet tal for beboerne pr. ejendom også en oversigt over antallet af lejere og deres husstande – herunder inkluderet foruden familiemedlemmer også logerende og tyende. Derudover gives som regel oplysning om profession, navnlig for mandkønnet.

Efter branden i 1795 blev brandforsikring af samtlige private ejendomme obligatorisk. De fleste ejendomme var ganske vist brandforsikret også før 1795¹, men i alle tilfælde blev de allerfleste nytakseret i årene umiddelbart før og efter århundredskiftet. Disse taksationer er af største interesse, idet der skelnes mellem beboelsesejendomme og erhvervsmæssige ejendomme. Det er kun den førstnævnte kategori, der har interesse i denne sammenhæng. Desuden giver taksationerne oplysning om de enkelte beboerhuses størrelse udtrykt såvel i antal fag som i alen for længde og bredde, om kældre og kælderlejligheder samt etageres antal og de enkelte etagers højde, om antallet af værelser og

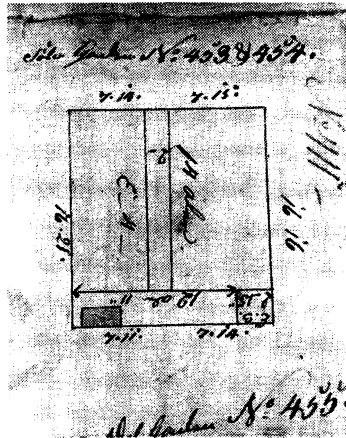
køkkener samt butikker, vandforsyning, klosetforhold og ikke mindst forekomsten af ildsteder og deres art. Det skal tilføjes, at listen over relevante oplysninger om boligforholdene i brandtaksationerne langt fra er udtømt ved denne oversigt, men de nævnte er de data, som indgår i forsøget på at udarbejde en boligstatistik.

Opmålingsprotokoller vedrørende bygningsafgiften blev påbegyndt umiddelbart efter den nye lov om bygningsafgifter af 1. oktober 1802. Skatten var en arealskat, idet hvert hus og hver enkelt etages areal blev opmålt i kvadratalen, dette gjaldt også kælderens – dog kun i forhuse – samt kviste. Opmålingen fandt sted »fra ydersiderne«, hvilket med andre ord vil sige, at der var tale om en opmåling af bruttoarealet (eller etagearealet) indbefattende bl.a. vægge, porte og gange. Resultatet af opmålingen blev tilligemed en plan over enhver ejendoms grundareal i målforholdet 1:240² samt en oversigt over det skattepligtige areal i kvadratalen og en beregning af skatten indført i de ovennævnte protokoller.

Grundlaget for beregningen af det skattepligtige areal forblev uændret til omkring 1860. Ifølge forordningen af 1802 (§ 29) skulle lofter og loftsværelser ikke tages med i beregningen, men ved en lov af 4. marts 1857 blev det fastslået, at lejligheder med tilhørende køkken i mansardetager eller loftsrum skulle måles og beskattes. Senere – 23/12 1861 – fritoges forhusets kældre for bygningsafgift med mindre de var indrettet til beboelse.

Når jeg har anset det nødvendigt at trætte med disse detaljer er grunden den, at jeg i de følgende oversigter over beboelseshusenes arealer kun har medtaget kældre f.s.v. som de var indrettet til beboelse for derved at skabe muligheder for en sammenligning mellem arealangivelserne for tiden efter 1861. En tilsvarende korrigerende følge af den ændrede opmålingspraksis af lejligheder i lofts- og mansardetager har ikke kunnet foretages.³

Den fjerde kilderække er de protokoller som benævnes: Mandtal til Ildstedskatten 1812. Den er interessant fordi den for de rum, der var forsynet med ildsted og over en vis størrelse anførte værelsernes og rummenes kubikmål. Men disse protokoller har i

Opmålingsprotokollen vedrørende bygningsafgiften indeholder som nævnt i teksten dels en grundplan, dels en opmåling af ejendommens etageareal og beregning af bygningsafgiften. Her vedrører plan og tekst den i teksten nævnte udlejningskaserne Sølvgade 3 (matr. nr. 411 – gammelt matr. nr. 453.454).

Det ses af planen, at der er tale om et 4-etagers forhus (jvf. foto af ejendommen s. 408) med tilhørende lille sidehus – formodentlig et trappehus, i hvis 1. etage der ifølge brandtaksationen var anbragt et lokum. Den lille bygning nederst på planen var et træskur, sandsynligvis et brændselsskur. Det blev ikke opmålt, ej heller beskattet.

Af nederste foto fremgår det, at ejendommens etageareal var på 844 kvadratalen. Ejendomsskatten var 13 rigsdaler, 1 mark og 8 skilling. Foto: Københavns Stadsarkiv.

Søjler 10 m ²	86 m ²	
6	30	
Compart 13 m ²		
6 m ²	17 1/2	
	180 m ²	1/2 14 7/8
		392 2/3
for 453.454	18 m ²	
	7	844 m ²
		114 m ² = 1/2 192 1/2
		172 1/2
for 455	14 m ²	354 m ² = 1/2 5 2/3
	44 m ²	
	40	
	114 1/2	1/2 3 1/4
	2 2/3	92 1/2

denne forbindelse kun perifær interesse, fordi de blev udfærdiget i 1812, hvor en betydelig del af byen henlå i ruiner efter det engelske bombardement i 1807.

Derimod er året 1800 velegnet som udgangspunkt for en boligstatistik, idet byen på dette tidspunkt havde hvad man kan kalde en normal bestand af ejendomme. Ganske vist var staden blevet hærget af en voldsom ildebrand i 1795, som efterlod henved en fjerdedel af bygningerne som brandtomter. Men genopbygningen gik hurtigt fra hånden og allerede i år 1800 var brandens spor så at sige udslettet⁴. Byen var genopbygget, men næppe overbebygget. Ganske vist lå den låst inde bag fæstningens mur, men der var indenfor dette afgrænsede område stadig plads til udvidelser. Der var med andre ord ikke tale om en nødtvungen sammenstuvning af befolkningen, således som det i stigende grad blev tilfældet i tiden fra omkring 1840. Beboelsesforholdene kan betragtes som normale, hvis man tør anvende et sådant udtryk.

København havde ved folketællingen 1801 næsten nøjagtig 100.000 indbyggere. En ikke uvæsentlig del af denne befolkning husedes i kaserner, anstalter og offentlige bygninger af forskellig art. Ifølge en mandtalsopgørelse fra slutningen af 1700-tallet kan denne del af befolkningen antages at have udgjort mindst 13.000 personer. De resterende maksimalt 87.000 individer var bosat i private ejendomme – i alt godt 3.000 – og alle disse private ejendomme blev opmålt og takseret til ejendomsskat. En detaljeret gennemgang af samtlige disse godt 3.000 ejendomme og deres beboere på grundlag af de ovenfor nævnte kilder er teoretisk mulig, men i praksis kun gørkelig, såfremt der kan disponeres over en større stab af medarbejdere. Det har af praktiske grunde været nødvendigt at begrænse bearbejdelsen til et repræsentativt udsnit. Der er foretaget hvad man kalder et systematisk udvalg, idet kun hver tyvende ejendom har været genstand for en detaljeret undersøgelse.⁵ Det drejer sig om i alt 165 ejendomme, som husede i alt 4.400 – eller for at være helt nøjagtig 4.417 – beboere. At fem procent af ejendommene også omfattede næsten nøjagtig 5 pct. af befolkningen i de private ejendomme tyder i sig selv på, at der er tale om et repræsentativt udsnit. Men hvor repræsentativt? Det er spørgsmålet. Man behøver næppe at være statistiker for at indse, at repræsentativiteten

er større for beboertallet end for ejendommene. For disse sidste er der ved et sikkerhedsniveau på 95 pct. tale om en præcisionsgrad på $\pm 7,4$ pct., hvorimod præcisionsgraden for beboertallet ligger på $\pm 1,4$ pct.

Det indsamlede og bearbejdede materiale kan behandles ud fra forskellige aspekter. Det synspunkt som jeg har valgt i nærværende artikel er følgende: Hvilke oplysninger kan uddrages til vurdering af beboelsestætheden i København omkring år 1800. Kan der gives en mere detaljeret redegørelse for beboelsestætheden, vil dette nemlig i sig selv have en ikke ringe værdi for forståelse af boligforholdene i førindustrialismens tid, men vil også kunne danne basis for i grove træk at trække udviklingslinierne op til tiden omkring 1880 og derved muliggøre en dybere indsigt i og større forståelse af de konsekvenser som industrialiseringen medførte for boligforholdene. Omend dette sidste aspekt kort berøres i det følgende skal det dog pointeres, at det som helhed ligger uden for de rammer, der her behandles.

Der kan måske være grund til indledningsvis at gøre opmærksom på, at beboelsesejendom som begreb trænger til en afklaring. Herved forstår man i denne forbindelse det eller de beboelseshuse, som fandtes på et enkelt matrikelnummer. Hyppigt var der tale om flere beboelseshuse på et matrikelnummer: et forhus, et sidehus og et baghus. De behandlede 165 ejendomme bestod således af 170 forhuse – enkelte ejendomme havde to forhuse – 92 sidehuse og 72 baghuse. Som regel var der selvstændige lejligheder i hver af disse kategorier, men der findes mange eksempler på, at en lejlighed lagde beslag på arealet i såvel forhus som sidehus og i visse tilfælde også baghus eller tværhus. Yderligere er der grund til at anføre, at i daglig sprogbrug er begrebet etage ikke entydigt. I det følgende forstås ved etage det man i gamle dage kaldte stokværk, således at f.eks. et toetages hus omfattede stuen (første etage) samt anden etage.

København var ved år 1800 domineret af tre-etages huse med eller uden kvist, idet næsten præcis halvdelen af ejendommene tilhørte denne kategori.⁶ Små 30 pct. var på under tre etager og godt en femtedel på over tre etager. Det store flertal af forhusene

havde kældre, som ofte var indrettet til beboelse og ikke sjældent fungerede et af kælderrummene som butik.

Ejendommene var i henseende til beboertal gennemgående små. Det gennemsnitlige beboertal lå på mellem 26 og 27, men det store flertal – nemlig 90 pct. – husede i gennemsnit ikke mere end 22 personer. Større ejendomme var få. Hvis man til denne kategori henregner ejendomme med over 50 beboere udgjorde de kun 10 pct. af samtlige, men husede til gengæld hele 26 pct. af befolkningen i den private boligmasse. Det skal tilføjes, at blandt de 16 »store« ejendomme i mit materiale fandtes to med 100 beboere og derover.

Det samlede etageareal i beboelseshusene var 178.878 kvadratmeter, og da der fandtes 4.400 beboere kom der altså gennemsnitlig pr. beboer 40,7 kvadratmeter. Til sammenligning kan anføres tallet for 1876 var 51,3 og i 1885 64,4 kvadratmeter.

I den københavnske boligtælling 1880 og i navnlig i tællingen 1885 belyser Marcus Rubin i en række tabeller boligstætheden ved at beregne det gennemsnitlige antal personer pr. 100 kvadratmeter etageareal. Det er denne beregningsmetode, der med henblik på sammenligneligheden ofte vil blive benyttet i det følgende. I 1801 var beboelsestætheden pr. 100 kvadratmeter i snit 2,5 personer, i 1885 var den 1,7.

Det er ikke min mening i denne forbindelse nærmere at kommentere den almindelige forbedring af boligforholdene mellem 1800 og 1876/85 som disse tal tilsyneladende giver udtryk for. Opgørelserne må nemlig tages med et vist forbehold, med »en nypa salt« som svenskerne udtrykker sig. Men trenden turde være ubestridelig.

Som nævnt fandtes i 1801 pr. 100 kvadratmeter etageareal i snit 2,5 personer. Hvad siger disse tal os? Umiddelbart ikke synderlig meget, selvom man omregner de 100 kvadratmeter til 39 kvadratmeter, idet der er tale om bruttomål, hvor som nævnt væggenes tykkelse, porte og gange m.m. er indregnet. En omregning af bruttoareal til nettoareal eller om man vil gulvfladeareal⁷ er imidlertid ikke nogen ugørlig opgave, selvom resultatet ikke er 100 pct. sikkert. De oplysninger der findes om henholdsvis brutto- og nettoareal tyder på, at bruttoarealet (etagearealet) skal reduceres med mellem 30 og 40 pct. og at en reduction på 33 1/3

pct. nok er det mest sandsynlige.⁸ Man kommer altså til det resultat, at der i 1801 gennemsnitlig pr. 100 kvadratalen bruttoareal eller ca. 26 kvadratmeter gulvareal (nettoareal) boede 2,5 personer. 26 kvadratmeter svarer til en pæn stue i dag i nutidens byggeri og 2,5 personer pr. 26 kvadratmeter må med nutidens mål betragtes som ekstrem overbefolkning for så vidt som man almindeligvis regner med, at en lejlighed med flere end 1 person pr. værelse anses for overbefolket. Det er næppe sandsynligt at datiden havde noget mål for hvad overbefolkning indebar. Men det kan tilføjes, at i 1880 anså M. Rubin en beboertæthed på under 2 pr. 100 kvadratalen etageareal for »normal« og ejendomme med mere end to for tæt beboet⁹ (6,XXVI). Målt med denne alen fra 1880 var København altså i 1801 som helhed »tæt beboet«.

Der var imidlertid store forskelligheder i beboelsesforholdene i byens forskellige kvarterer som det klart fremgår af følgende oversigt:

Tabel 1: Antal beboere pr. 100 kvadratalen etageareal fordelt på kvarterer.

	Kvadratalen	Beboere	Pr. 100 kvadratalen
Øster Kv.	15.519	350	2,3
Strand Kv.	7.601	119	1,6
Snarens Kv.	9.741	232	2,4
Vester Kv.	14.534	278	1,9
Nørre Kv.	18.784	369	2,0
Klædebo Kv.	9.843	237	2,4
Frimands Kv.	11.945	203	1,7
Købmager Kv.	15.369	418	2,7
Rosenborg Kv.	15.639	427	2,7
St. Annæ Ø. Kv.	19.639	314	1,6
St. Annæ V. Kv.	25.290	956	3,8
Christianshavn Kv.	14.952	514	3,4
I alt	178.878	4.417	2,5

De laveste cifre fremviser de velhavende kvarterer: St. Annæ Øster- (eller Bredgade kvarteret), Strand- og Frimands kvarter med en gennemsnitlig beboelsestæthed på mellem 1,5 og 1,7 personer pr. 100 kvadratalen. I den anden ende af skalaen findes Christianshavn og St. Annæ Vester Kvarter (Borger- og Adelgade kvarteret) med en gennemsnitlig beboelsestæthed på henholdsvis 3,4 og 3,8. Det er ikke uden interesse at konstatere, at omkring 1880 udmærkede de selvsamme kvarterer sig ved, på trods af alle de bygningsændringer der var gået forud, at være henholdsvis meget ringe og meget tæt befolket. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at St. Annæ Vester kvarter med en gennemsnitlig beboelsestæthed på hele 3,8 også adskilte sig fra de øvrige kvarterer ved at en meget væsentlig del af de store ejendomme – ejendomme med over 50 beboere – var placeret her. Af de 16 store ejendomme lå nemlig de otte her. Beboelsestætheden i de store ejendomme var ganske vist stærkt varierende, men dog gennemgående høj for så vidt som den intetsteds var under gennemsnittet på 2,5. Mellem de 8 store ejendomme i St. Annæ Vester findes da også rekorden med hensyn til sammenstuvning af beboere, idet to ejendomme med henholdsvis 89 og 125 personer havde en beboelsestæthed på henholdsvis 10,3 og 10,2 pr. 100 kvadratalen. Det drejer sig om mtr. nr. 411 og 438.

I følgende tabel 2 er der gjort et forsøg på at give en sammenfattende oversigt over beboelsestætheden fordelt på ejendomme, etagearealet og befolkningsandelen.

Det er muligt at oversigten er lidt vanskelig at orientere sig i og at en hjælpende hånd er på sin plads. Hæfter man sig indledningsvis ved den første og sidste rubrik fremgår det, at ca. 10 pct. af ejendommene havde en så lav gennemsnitlig beboelsestæthed som 0,1–1,0 beboer pr. 100 kvadratalen etageareal. Under disse gunstige betingelser boede 5,1 pct. af befolkningen, og de havde til deres rådighed næsten en femtedel af boligarealet – nøjagtig 19,1 %. Den højeste beboerkoncentration – over 6 pr. 100 kvadratalen – fandt sted i knap 8 pct. af ejendommene. Men disse lagde kun beslag på 4,9 pct. af boligarealet, men husede hele 15 pct. af befolkningen.

Det fremgår af oversigten, at 26 pct. af befolkningen levede

Tabel 2: Beboelsestæthed fordelt på ejendomme, areal og befolkningsandele.

Beboere pr. 100 kvadratalen	0,1–1,0	1,1–2,0	2,1–3,0	3,1–4,0	4,1–5,0	5,1–6,0	Over 6,0	
Ejendomme %	10,3	24,9	23,6	23,0	6,1	4,2	7,9	100,0
Areal %	19,1	32,0	21,1	15,8	4,5	2,7	4,9	100,0
Beboere %	5,1	20,9	21,9	22,1	8,6	6,0	15,4	100,0

under hvad M. Rubin i 1880 betragtede som normale boligforhold, nemlig op til 2 personer pr. 100 kvadratalen. Men hvad der var normalt omkring 1880 var givetvis ikke normalt i 1801. Forstår man ved normalt de boligforhold, som en væsentlig del af befolkningen lever under, kan det »normale« i 1801 siges at være ejendomme med en bolig-tæthed på mellem 2,1 og 4, for så vidt som dette gjaldt 44 pct. af befolkningen. Næsten en trediedel – nemlig 30 pct. – henlevede deres liv under særdeles slette boligforhold for så vidt som de boede i lokaliteter med en beboelsestæthed over 4.

Denne inddeling af befolkningen i tre kategorier: De bedst boende, de »normalt« og de dårligst boende er anvendt i nedenstående tabel 3, som anfører det gennemsnitlige areal – brutto og netto – pr. beboer for hver kategori. Nettoarealet i kvadratalen er i tabellens sidste kolonne omsat til kvadratmeter.

Ifølge oversigten havde lidt over en fjerdedel af befolkningen gennemsnitlig til rådighed et nettoareal på ca. 21 kvadratmeter, en beboelsestæthed som set med nutidens øjne er acceptabel men i 1801 kun var forbeholdt den mest velhavende del af de københavnske indbyggere. Henimod halvdelen af stadens beboere – nøjagtig 44 pct. – måtte gennemsnitlig nøjes med et nettoareal pr. person på ca. 9 kvadratmeter, hvilket umiddelbart ikke synes helt ringe for så vidt som de ca. 9 kvadratmeter vel så nogenlunde svarer til et lille barneværelse af i dag. Men det må tages i betragtning, at ved beregningen af nettoarealet er til eksempel køkkener, ovnpladser og skillevægge inkluderet, så faktisk svarer de ca. 9 kvadratmeter ikke en gang til et lille barneværelse.

Næsten en trediedel af befolkningen – nemlig 30 pct. – levede tæt sammenstuvet, for så vidt som der i gennemsnit pr. beboer kun stod til rådighed et areal af 4,2 kvadratmeter – også her var køkken, ovnpladser og skillevægge inkluderet. Der skal en del fantasi til at forestille sig boligforhold, hvor det disponible gulvareal var mindre end 2 gange to meter pr. person.

Beboelsestætheden på 4,2 kvadratmeter er et gennemsnit og i virkeligheden var der ikke få, der måtte nøjes med mindre. Til eksempel kan man anføre de ovenfor omtalte tættest befolkede

Tabel 3: Gennemsnitlig brutto- og nettoareal pr. beboer for 3 befolkningsgrupper.

	Areal kvadratalen	Antal beboere	Kvadratalen pr. beboer Brutto	Netto	m ² pr. beboer Netto
Bedst boende, 24% af befolkningen	91.394	1.142	80,4	53,1	21,0
»Normalt« boende, 44 % af befolkningen	65.972	1.955	34,1	22,7	8,9
Dårligst boende, 30 % af befolkningen	20.512	1.320	16,3	10,8	4,2
	178.878	4.417	40,7	27,1	10,6

store ejendomme i St. Annæ Vester kvarter som husede henholdsvis 89 og 125 beboere (mtr. nr. 411 og 428). Som anført var bolig-tætheden her henholdsvis 10,2 og 10,3 pr. 100 kvadratalen. Nettoarealet pr. person var i disse ejendomme 2,5 kvadratmeter. Under sådanne beboelsesforhold levede ifølge mit materiale 214 personer eller næsten 5 procent. Der skal som nævnt fantasi til at forestille sig en sammenstuvning af beboere i en ejendom, hvor der pr. person kun var 4 kvadratmeter til rådighed. Hvor der er tale om kun 2,5 kvadratmeter slår fantasien næppe til.

Et karakteristisk træk i bolig-mønstret i 1801 er beboelsens sociale heterogenitet. Bortset fra Christianshavn, hvor over 40 pct. af befolkningen tilhørte arbejderklassen – ufaglærte og håndværkere – var der få egentlige arbejderboliger end sige arbejderkvarterer. Hovedreglen var, at ejendommene dannede rammen om en socialt meget differentieret beboergruppe, hyppigt med mellemstadier af detailhandlende, embedsmænd, søfolk og håndværkere. Det er indlysende, at de boligstørrelser de disponerede over var højst forskellige. Selvom materialet ikke giver mulighed for at lokalisere beboerfamilierne til ejendommens huse eller etager, fremgår det klart af senere kilder, – bl.a. folketællingen 1834 – at de højere sociale lag boede i forhusene, de lavere i kælderen, på kvisten samt i side- og baghuse.

Kilderne giver derfor ingen mulighed for at redegøre for hvor stort boligareal de forskellige samfundsgrupper gennemsnitligt disponerede over. Jeg har søgt – iøvrigt uden held – at indkredse problemet ved at se på det gennemsnitlige boligareal pr. individ i ejendomme, som i overvejende grad blev beboet af håndværkssvende. I de fem ejendomme, hvor det var tilfældet, varierede bolig-tætheden mellem 2,6 og 5,8 pr. 100 kvadratalen. Det eneste man måske kan udlede af disse tal er at der for håndværkssvendenes vedkommende var ganske store forskelligheder i beboelsestæthed. At dette faktisk var tilfældet, er der næppe grund til at tvivle om. Det fremgår af den kendsgerning, at blandt de 154 håndværkssvende, som ifølge mit materiale var lejere, havde 14 – altså ca. hver tiende – en tjenestepige. Det forekom – men sjældent – at en arbejdsmand havde et kvindeligt tyende. Efter al sandsynlighed er tilstedeværelsen af tjenestepiger det sikreste kriterium vi har for en inddeling af familierne i mere og mindre velbjegete.

*Den i teksten nævnte udlejningskaserne, Sølvgade 3 (mtr. nr. 411, St. Annæ V. kvarter) rummede i 1801 89 beboere. Ejendommen blev opført før 1740 som et to-etagers hus, men blev før 1800 udvidet til et fire-etagers med kvist. Den blev nedrevet i begyndelsen af 1950'erne.
Foto: Københavns Boligkommission.*

En undtagelse fra hovedreglen om, at de forskellige sociale grupper og indkomstklasser boede om ikke side ved side så dog på et og samme matrikelnummer er de ejendomme, som var karakteriseret ved en påfaldende sammenstuvning af mennesker. Her var tale om en beboelsesmæssig så lav standard, at kun de allerfattigste, det egentlige »lumpenproletariat« ville tage til takke

hermed. Sådanne ejendomme var de ovenfor nævnte mtr. nr. 411 og mtr. nr. 438 i St. Annæ Vester kvarter, beliggende i henholdsvis Sølvgade 3 og Rosengade 11. Her var beboelsestætheden som nævnt så ekstrem, at den overskred 10 pr. 100 kvadratalen brutto. Hvad var det for mennesker, der beboede disse fattigkaserne? Svaret fremgår af følgende oversigt:

Tabel 4: Beboere i mtr. nr. 411 og 438 i St. Annæ V. kvarter efter profession.

	Lejere	Lejere + husstand	Heraf logerende
Selvstændige	4 ¹	42	31 ²
Soldater og underofficerer	18	78	25
Ufaglærte arbejdere	6	25	4
Faglærte arbejdere	6	24	5
Fattiglemmer ³	4	22	10
Enker	7	19	2
Andre	1	4	1
	46	214	78 ⁴

1. 1 tømmermester + 3 detailhandlere, af hvilke en husede 29 indkvarterede soldater.
2. 29 indkvarterede soldater.
3. Herunder 2 enker.
4. Herunder 29 indkvarterede soldater samt to logerende soldater.

De to ejendomme havde tilsammen 46 lejere og 214 beboere, hvoraf de 78 var logerende. I dette sidste tal er inkluderet 29 indkvarterede soldater, hvis indkvartering en sammesteds boende urtekræmmer sørgede for.

Af selvstændige erhvervsdrivende fandtes i de to ejendomme kun fire, blandt disse en tømmermester, formodentlig gammel og aflagt, da han boede alene sammen med sin kone. De tre andre erhvervsdrivende var alle detailhandlere, herunder ovennævnte urtekræmmer. 12 af de 46 lejere var faglærte og ufaglærte arbejdere med deres husstand, i alt 49 personer inkluderet 9

logerende. Det store flertal var enker og fattiglemmer samt fremfor alt soldater og underofficerer. Den sidste gruppe lejere tegnede sig med deres husstand indbefattet for 36 pct. af den samlede beboermængde.

Det var disse befolkningsgrupper, som konstituerede det egentlige pjalteproletariat eller i hvert fald dannede basis for dette proletariats rekruttering: arbejdsmænd og håndværkere, som af en eller anden grund var slået ud, fattiglemmer, de ulykkelige enker, som måtte ernære sig ved spind, vask, syning o.l. og fremfor alt soldaterne, som tilhørte den allerfattigste del af befolkningen.¹⁰

Dette proletariat havde boliger – værelser eller små et-værelses lejligheder – rundt om i byen, i kældre, kviste og baghuse, men var i særlig grad koncentreret i de mest overbefolkede udlejningskaserner.

1. Københavns Brandforsikring 1731–1911, 1952 s. 256 f.
2. Om målforholdet se Erik Wilmann i Hist.Medd. om Kbh. 1979 s. 24.
3. Det skal tilføjes, at grænserne mellem beboelsesejendomme og erhvervsejendomme ofte var flydende. Som eksempel kan nævnes, at adskillige beboelsesejendomme havde butik indrettet i kælder eller første etage og modsat havde erhvervsejendomme og stalde undertiden et eller et par værelser i bygningen. Butikkerne er medregnet i beboelsesejendommens areal, enkelte værelser i stalde eller værksteder derimod ikke. De lejligheder, der var under 64 kvadratalen var ifølge 1802-loven skattefri, men de indgår i det opmålte areal i protokollerne.
4. Se note 1.
5. I praksis har det vist sig, at det var umuligt strikte at holde sig til reglen om at medtage hver tyvende ejendom. Reglen måtte fraviges for de ejendomme, hvor der ikke fandtes en brandforsikringspolice fra omkring 1800. En sådan manglede hyppigt i de ejendomme, der nedbrændte i 1807. I disse tilfælde er en anden ejendom tilfældig udvalgt.
6. Også de huse, der genopbyggedes efter branden i 1795 var ifølge Kirsten-Elisabeth Jensen som regel på tre etager samt kælder. »Genopbygningen af København efter branden 1795,« 1958 s. 49.
7. Det må siges at være et uheldigt ordvalg, når M. Rubin i Tabelværk t. Københavns Statistik nr. 9 s. 18 (1888) betegner etagearealet eller bruttoarealet som gulvarealet. Langt uheldigere er det dog, at W. Scharling i Danmarks Statistik I s. 583 f. sammenblander begreberne brutto- og nettoareal.
8. I »Ildebrandshuse« (1960) s. 93 ser det ud til, at man ved at reducere bruttoarealet med 37 pct. får et mål for nettoarealet. Jvf. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 23 (1927) s. 60.
9. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 6 s. XXVI.
10. Om soldaterproletariatet se iøvrigt: Frederik VI's Hær 1784–1814, 1948 s. 114 ff.

Kristof Glamanns bibliografi

Ved KIRSTEN GLAMANN

Bøger

- 75-foreningen, Den danske tobaksindustri organisatoriske udvikling 1875–1950 (København 1950), pp. 243 + statistiske oversigter, noter, henvisninger m.m.
- Dutch-Asiatic Trade 1620–1740* (Copenhagen, The Hague 1958), pp. XI + 334. 2. udgave med ny introduktion (The Hague 1981), pp. XIX + 334.
- [Sammen med] Astrid Friis, *A History of Prices and Wages in Denmark 1660–1800*, volume I (London, New York, Toronto 1958), pp. XV + 350.
- Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede* (København 1962), pp. 294.
- Otto Thott's Uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735* (København 1966), pp. 138.
- (*Festskrift udgivet af Københavns Universitet i Anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsdag 11. marts 1966*).
Studieudgave (København 1966).
Fotografisk genoptryk, Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie (København 1977).
- European Trade 1500–1750*, The Fontana Economic History of Europe, volume 2 section 6 (London 1971), pp. 103.
Chapter 6 in *The Fontana Economic History of Europe, The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. Carlo M. Cipolla (London 1974), pp. 427–526.
- Carlsbergfondet* (København 1976), pp. 208.
- »The Changing Pattern of Trade«, Chapter IV of *The Cambridge Economic History of Europe*, volume V (The Economic Organization of Early Modern Europe), ed. by E.E. Rich and C.H.

Wilson (Cambridge, London, New York, Melbourne 1977), pp. 185–289 og 645–651.

[Sammen med] Erik Oxenbøll, *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*, Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie, Publikation nr. 20. (København 1983), pp. 240.

Afhandlinger, artikler m.v.

- »Studie i Asiatic Kompagnis økonomiske historie 1732–1772«
Historisk Tidsskrift, 11. række, 2. bind (København 1949), pp. 351–404.
- [Anmeldelse af Holden Furber, *John Company At Work. A study of European expansion in India in the late eighteenth century* (Harvard Historical Studies, volume LV, 1948)], *Historisk Tidsskrift*, 11. række, 2. bind (København 1949), pp. 563–564.
- [Anmeldelse af C.-E. Labrousse, *La Crise de l'Economie Française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution* (Paris 1944)], *Historisk Tidsskrift*, 11. række, 2. bind (København 1949); pp. 565–566.
- [Anmeldelse af Rich. Willerslev & P.P. Sveistrup, *Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie* (København 1945)], *Historisk Tidsskrift*, 11. række, 3. bind (København 1950), pp. 288–298.
- [Anmeldelse af Rich. Willerslev, *Studier i dansk industrihistorie 1850–1880* (København 1951)], *Historisk Tidsskrift* (Stockholm 1956), pp. 102–106.
- [Anmeldelse af M.J. Elsass, *Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland vom ausgehenden Mittelalter bis zum Beginn des neunzehnten Jahrhunderts* (Leiden 1940–49)], *Economic History Review*, Second Series, Vol. VIII, No. 2 (London 1955), pp. 246–248.
Historisk Tidsskrift, 11. række, 3. bind (København 1951), pp. 506–508.
- [Anmeldelse af Eli F. Heckscher, *Sveriges økonomiske historia från Gustav Vasa. Andra delen, Det moderne Sveriges grund-*

- lægning (Stockholm 1950)], *Historisk Tidsskrift*, 11. række, 3. bind (København 1952), pp. 611–623.
- [Anmeldelse af T.S. Ashton, *The Industrial Revolution 1760–1830* (London 1948)], *Historisk Tidsskrift*, 11. række, 3. bind (København 1952), pp. 638–639.
- [Anmeldelse af Michael Greenberg, *British Trade and The Opening of China 1800–42* (Cambridge 1951)], *Historisk Tidsskrift*, 11. række, 3. bind (København 1952), pp. 645–646.
- [Anmeldelse af Dagbog fra en Ostindienfart 1672–1675 af J.P. Cortemünde udgivet af Henning Henningsen (Søhistoriske Skrifter udg. af Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg 1953)], *Historisk Tidsskrift*, 11. række, 4. bind (København 1955), pp. 580–582.
- »The Dutch East India Company's Trade in Japanese Copper 1645–1736,« *The Scandinavian Economic History Review*, volume I no. 1 (1953), pp. 41–79.
- »En ostindisk Rejse eller Thomas Thomson på Galejen. Bidrag til det svenske Ostindiska Kompagniets tidligste Historie,« *Föreningen Sveriges Sjöfartsmuseum i Stockholm, Årsbok 1953–54* (Stockholm 1954), pp. 14–47.
- [Udgave af] »Hollandske indberetninger om Altonaprojektet 1728–1729,« *Danske Magazin*, 7. række, bind V (København 1949–1953), pp. 263–302.
- [Udgave af] »Et brev fra Frederik II til borgmester og råd i Antwerpen,« *Danske Magazin*, 7. række, bind V (København 1949–1953), pp. 327–328.
- »Om kapitelstakst og kornmål,« *Historisk Tidsskrift*, 11. række, 4. bind (København 1955), pp. 489–505.
- »Bengal and the World Trade about 1700,« *Bengal Past and Present*, *Journal of the Calcutta Historical Society* volume LXXVI, Part I, Serial No. 142 (Jubilee Number) (Calcutta 1957), pp. 30–39.
- [Selvbiografi]. *Festskrift udgivet af Københavns Universitet i Anledning af Universitetets Årsfest November 1958* (København 1958), p. 172.
- Imperialismen. Nogle Teorier og resultater* (stencil, København 1958), pp. 58.
- [Anmeldelse af Håndbog for Danske Lokalhistorikere (1952–

- 56)], *Historisk Tidsskrift*, 11. række, 5. bind (København 1958), pp. 527–528.
- [Sammen med] Holden Furber, »Plassey: A New Account from the Danish Archives,« *The Journal of Asian Studies*, volume XIX, No. 2 (1960), pp. 177–187.
- »Industrialization as a Factor in Economic Growth in Denmark since 1700,« *Ist International Conference of Economic History Stockholm 1960* (Paris & La Haye 1960), pp. 115–128.
- »Some Aspects of Danish Historical Writings on Colonial Activities in Asia 1616–1845,« *Historians of India, Pakistan and Ceylon* ed. by C.H. Philips (Historical Writings on the Peoples of Asia, volume I) (London, New York, Toronto 1961), pp. 209–216.
- Nogle kildeudgaver til dansk historie*, (Stencil, udg. af Historisk Institut, København 1962 og senere genoptryk).
- »The Danish Asiatic Company 1732–1772,« *The Scandinavian Economic History Review*, volume VIII, no. 2 (1962), pp. 109–149.
- »To Ernst Söderlund,« *The Scandinavian Economic History Review*, volume X nos. 1–2 (1962), p. 103.
- »Beer and Brewing in Pre-Industrial Denmark,« *The Scandinavian Economic History Review*, volume X, no. 2 (1962), pp. 128–140.
- »Historieskrivning om Indien i nyere tid,« særtryk af *Meddelelser fra Historielærerforeningen*, nr. 7 (København marts 1963), pp. 1–7.
- »Udvalgte værker, Indiens nyere historie,« *Meddelelser fra Historielærerforeningen Nr. 7* (København marts 1963), pp. 7–11.
- »Valg og vurdering ved benyttelse af kompagniarbiver. Et metodisk bidrag,« *Festskrift til Astrid Friis* på halvfjerdsårsdagen den 1. august 1963, redigeret af Svend Ellehøj, Svend Gissel og Knud Vohn (København 1963), pp. 143–152.
- [Sammen med] Svend Ellehøj forord til *Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700* ved Harald Ilsøe (København 1963), p. V.
- »En disputats om adelsvældens grundlag,« *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 3.–4. hefte (København 1965), pp. 118–129.
- [Officiel opposition ved forsvaret af Svend Aage Hansen, *Adelsvældens Grundlag* (København 1964).]

- »Heinesen og historien,« *Politiken*, 81. årgang nr. 126 (København 4. februar 1965), p. 19.
[Om den historiske baggrund for William Heinesens prisbelønnede roman *Det gode Håb*, et afsnit af »den danske imperialisme« belyses].
- »Første kvindelige professor død,« mindeord om professor, dr. phil. Astrid Friis, *Politiken*, 82. årgang nr. 301 (København 2. august 1966), p. 6.
- »The Danish East India Company,« Section II De fonctionnement des Compagnies des Indes, i samarbejde med L. Dermigny, *Sociétés et Compagnies des Commerce en Orient et dans l'Océan Indien*, Actes du Huitième Colloque International d'Histoire Maritime (Beyrouth, 5–10 Septembre 1966) présenté par Michel Mollat, S.E.V.P.E.N. (Paris 1970). I serien Bibliothèque Générale de l'Ecole Pratique des Hautes Études, VIe Section, pp. 471–477.
- »Pääpiirteet Tanskan j Kiinan kuoppasuteista 1700 – ja 1800 – lurulla,« *Näkökulmia Menneisyyteen*. Eino Jutikkalan Juhlakirja ed. Sven-Erik Åström, Yrjö Blomstedt, Ilkka Hakaletto (Osakeyhtiö 1967), pp. 117–126.
[Forbindelsen mellem Danmark og Kina i 1700- og 1800-årene].
- »Astrid Friis in memoriam,« *The Scandinavian Economic History Review*, volume XV nos. 1–2 (1967), pp. 172–173.
Afsnittet om Danmark i *Bibliographie de l'Historie des Grandes Routes Maritimes*, vol. I (Allemagne, Danemark, France, Pologne), Fundacao Calouste Gulbenkian (Lisboa 1968), pp. 69–88.
- »Introduction,« *Readings on Asian Topics*. Papers read at the Inauguration of the Scandinavian Institute of Asian Studies 16–18 September 1968 (Studentlitteratur, Lund 1970), pp. 5–6.
- »Dansk økonomisk historie,« *Det danske historikermøde i Odense, 16.–17. februar 1969* (København 1970), pp. 152–161.
- »Kolonisation, Nyere Tid,« *Historien*, Gyldendals Opslagsbog, redigeret af Rudi Thomsen (København 1970), pp. 612–618.
- »Prishistorie,« *Historien*, Gyldendals Opslagsbog, redigeret af Rudi Thomsen (København 1970), pp. 908–909.

[Sammen med] Søren Egerod og Poul Mohr redigeret *Sydøstasien* i serien Politisk Orientering, Studentlitteratur, Centralinstitut for Nordisk Asienforskning (1971), p. 320.

»Remittance and Trade under the Danish Flag«. [Anmeldelse af Ole Feldbæk, *India Trade under the Danish Flag 1772–1808 European Enterprise and Anglo-Indian Remittance and Trade*. Scandinavian Institute of Asian Studies. Monograph Series, No. 2, 1969]. *The Scandinavian Economic History Review*, volume XX no. 1 (1972), pp. 109–12.

Reproducible Indstilling til Statens Humanistiske Forskningsråd, Undervisningsministeriet (stencil København januar 1974).

»Den kronologiske uskyld,« *Weekendavisen Berlingske Aften*, 226. årgang nr. 34 (København den 23. august 1974), p. 11.

Introduction to *5 Themes/Themes* edited by Kristof Glamann, Ove Hornby og Yrsa Larsen (Copenhagen 1974), p. 108.

»Den kronologiske uskyld,« *Ikke bare om Norden*. Festskrift til Frantz Wendt i anledning af 70 års fødselsdagen den 24. februar 1975 (København 1975), pp. 45–52.

»Tidsmaskinen,« *Weekendavisen Berlingske Aften*, 227. årgang nr. 9 (København den 28. februar 1975), p. 11.

»Mere om den kronologiske uskyld,« *VRIS*, Organ for faggruppen 3. årgang nr. 3 (København 1975), pp. 7–14.

»Mere om kronologisk uskyld,« *Noter om historie og undervisning* nr. 45 (Foreningen af gymnasie- og HF-lærere i historie, København maj 1975), pp. 2–6.

»Præsentation af et forskningsprojekt,« *Industrialismens bygninger og boliger*, Det industrielle miljø 1840–1940, nr. 1 (København 1975), pp. 3–9.

[Anmeldelse af Consul Crone's Erindringer. Consul, fabriksdirektør August Friedrich Philip Crone's livsskildring. Forord og indledning af Otto Norn (Horsens 1974)], *Industrialismens bygninger og boliger*, nr. 1 (København 1976), pp. 28–29.

»Carlsbergfondet i fugleperspektiv,« *Politiken* (København 25. september 1976), 2. sektion s. 5–6.

»Historie, økonomi og statistik,« *Linier i dansk historieskrivning i nyere tid (ca. 1890–1950)*. Udgivet i anledning af Historisk Samfunds 75 års jubilæum af Den danske historiske Forening (København 1976), pp. 92–112.

- Mindeord om overarkivar Holger Hjelholt, *Politiken* (København 26. maj 1977), 1. sektion p. 9.
- Profile of The Carlsberg Foundation*, Carlsberg, Annual Sales Conference (Copenhagen May 1977), 10 s.
- »Japanese Copper on the European Copper Market in the 17th Century,« *Schwerpunkte der Kupferproduktion und des Kupferhandels in Europa 1500–1650*, herausgegeben von Hermann Kellenbenz (Kölner Kolloquien zur Internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Band 3) (Köln & Wien 1977), pp. 280–289.
- [Sammen med] Herman van der Wee redigeret *Actes/Proceedings* (Copenhagen 1978), pp. 164.
- [Proceedings of the Sixth International Congress on Economic History, Copenhagen, 19–23 August 1974].
- »Hvad siger man om os,« Erhvervsdebat, *Berlingske Tidende*, 230. årgang nr. 47 (København 16. februar 1978), p. 14.
- »Time and History,« Presidential Address delivered at the Sixth International Congress on Economic History, Copenhagen 19 August 1974, in the presence of Her Majesty Queen Margrethe II, *Actes/Proceedings* ed. by Kristof Glamann & Hermann van der Wee (Copenhagen 1978), pp. 7–10.
- »Pre-modern international trade and the flows of precious metals,« (japansk transkription), *Tōhōgaku* (Eastern Studies), edited by the Toho Gakkai (The Institute of Eastern Culture), No. 56 (Tokyo 1978), pp. 93–102.
(Oversættelse til japansk af Ikuta Shigeru).
- »Japanese copper and European power politics in the 17th century,« (japansk transkription), *Tōhōgaku* (Eastern Studies), edited by the Toho Gakkai (The Institute of Eastern Studies), No. 56 (Tokyo 1978), pp. 103–111.
(Oversættelse til japansk af Ishii Yoneo).
- »Some Accounting Records of the Dutch India Company,« *The Historical Development of Accounting*. A Selection of Papers edited by Basil S. Yamey. With a Preface (Arno Press, New York 1978).
- [Reprinted from *Dutch-Asiatic Trade 1620–1740* (Copenhagen 1958), pp. 244–265].

Mindeord om professor Franz Blatt, *Politiken* (København 4. august 1979), 1. sektion p. 7.

Change and Tradition. Address delivered at the Opening of Fredericia Brewery Ltd. 25. September 1979 (Copenhagen October 1979), 10 pp.

Betænkning fra Raadvadudvalget vedrørende Raadvads bevarelse og fremtidige anvendelse, Miljøministeriet (stencil, København marts 1980).

Forord til *Kolonierne i Vestindien* af Ove Hornby i Politikens Danmarks Historie redigeret af Svend Ellehøj og Kristof Glamann (København 1980), p. 5.

»Ædelmetalstrømme og Verdenshandel i 16.–18. århundrede. Nogle synspunkter,« *Historisk Tidsskrift*, bind 80, hæfte 1 (København 1980), pp. 69–81.

»Vasco da Gama Epoken,« *Kolonierne i Asien og Afrika* af Ole Feldbæk og Ole Justesen i Politikens Danmarks Historie redigeret af Svend Ellehøj og Kristof Glamann (København 1980), pp. 9–29.

»Den industrielle revolution,« *Mennesket og Maskinen* udgivet af Nationalmuseet (København 1980), pp. 7–21.

Forord til *The First and Second Charters of the Swedish East India Company (1731–1766)* by Christian Koninckx (Kortrijk Belgium 1980), pp. 9–12.

»Edelmetalströme und Welthandel vom 16. bis 18. Jahrhundert. Einige Gesichtspunkte,« *Precious Metals in the Age of Expansion*. Papers of XIVth International Congress of the Historical Sciences. Introduced and edited on behalf of The International Economic History Association by Hermann Kellenbenz. I serien *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*, bind 2 (1981), pp. 277–296.

Founders and Successors. Managerial Changes during the Rise of the Modern Brewing Industry, udgivet af EBC (Copenhagen 1981), p. 10.

[Lecture of Honour delivered at the official opening of the 18th International Congress of the European Brewery Convention, Copenhagen 25th May 1981].

European Brewery Convention, Proceedings of the 18th Congress (London 1981), pp. 1–10.

- Beretning af bestyrelsens formand («Fra De Forenede Bryggeriers Generalforsamling»), *Brygmesteren*, 39. årgang, hæfte 2 (Scandinavian Brewer's Review) (København februar 1982), pp. 65–68.
- [Sammen med Erik Dal, Vagn Dybdahl, Poul Lindegaard Hjorth og Knud Rahbek Schmidt] *Vilkår for ordbogsarbejde i Danmark*. Betænkning afgivet af det af Ministeriet for kulturelle anliggender nedsatte ordbogsudvalg. Betænkning nr. 967 (København 1982), pp. 133 + 14.
- »Il Logorio del Tempo,« *Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum X* (Rom 1983), pp. 9–13.
- »Some Reflections on Periodization in Early Modern History,« *The Medieval Legacy. A Symposium*. (Odense 1983), pp. 149–159.
- Gamle Carlsberg. Tale ved præsentationen af Gamle Carlsberg den 10. november 1982 (København 1983), pp. 16.
- »De Kulturelle Fonde og Staten,« *Berlingske Tidende*, 235. årgang nr. 33 (København den 3. februar 1983), 1. sektion p. 7.
- Adm. direktør Poul J. Svanholm, 50 år, *Carlsbergbladet* nr. 2 1983, p. 3.
- Poul J. Svanholm, 50 år, *Brygmesteren*, Scandinavian Brewers' Review, 40. årg. nr. 5, maj 1983, p. 169–170.
- »The Scientific Brewer. Founders and Successors during the Rise of the Modern Brewing Industry, *Essays on General and Business History in Honour of Charles Wilson* (in print), 12 pp.